

॥ श्रीः ॥

सुवर्णसूक्तम्

महाकविश्रीकालिदासविरचितम् ।

महोपाध्यायकोटाचलमहिनायसूरिविरचितया
संजीविनीटीकया समीक्षितम् ।

सद्वैत

००५

तथा

१२८

क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

(सेतुवानी ५ वीं गली खम्बादा केन)

पुस्तक 'श्रीकृष्णसूक्तम्' (१९५५) मुद्रणमन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९६९, शके १८३४,

वर्ष सर्वोऽधिकारः प्रकाशकश्रीनाः सन्ति.

१. श्री गुरुदेव ! (गुरु) गुरुदेव ! गुरुदेव ! गुरुदेव !

प्रस्तावना.

❖❖❖❖❖

रघुवंशं महाकाव्यम् ।

रघुवंशं रघु कुलोद्भवानां वंशः तद्विषयकः प्रबन्ध इति यावत्, अस्ति अस्मिन्महाकाव्ये इति रघुवंशम्, सूर्यकुलोत्पन्नभूयतिचरितकथनात्मकं महाकाव्यमित्यर्थः । दिलीपपुत्रस्य रघोर्नाम्ना सकल एव सूर्यवंशो रघुवंश इति ख्यातिं गतः । सूर्यवंशस्य रघुनाम्ना प्रसिद्धिकारणं कथितमेव कालिदासेन द्वितीयसर्गे ६४ श्लोके “ततः समानीय स मानि-
तार्थी हस्तौ स्वहस्ताजितवीरशब्दः । वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षि-
णायां तनये ययाचे ॥” अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अस्मिन् ग्रन्थे कविना दिलीपरवृजदशग्यरामकृशातिथिनिषधनलनभशब्दपुण्डरीकक्ष-
मधन्वदवानीकार्दानगुपारियात्रशीलोत्तमभवज्जनाभशंखणव्युषिताश्वविश्व-
सहदिरण्यनाभकोशल्यब्रह्मिष्ठपुत्रपौष्यध्रुवसन्धिसुदर्शनाश्रिवर्णा ऊनवि-
शद्भूपा वर्णिताः । महाकविकालिदासरचितमिदं रघुवंशं सर्वैरेव महा-
काव्यलक्षणैः समलंकृतम् । महाकाव्यलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे षष्ठपरि-
च्छेदे कथितम् । तथाहि-

सर्वबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ॥

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥ १ ॥

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ॥

शृंगारवीरशान्तानामेकोद्गी रस इष्यते ॥ २ ॥

अङ्गानि सर्वेपि रसाः सर्वे नाटक इष्यते ॥

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥ ३ ॥

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ॥

आदौ नमस्क्रियाशीर्वावस्तुनिर्देश एव वा ॥ ४ ॥

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ॥

• एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेन्यवृत्तकैः ॥ ५ ॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ॥

नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥ ६ ॥

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥

सन्ध्यासूर्येन्दुजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥ ७ ॥

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ॥

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥ ८ ॥

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥

वर्णनीया यथायोमं सांगोपाङ्गा अमी इह ॥ ९ ॥

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ॥

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥ १० ॥

अस्मिन् रघुवंशे एककुलोत्पन्नाः बहवः पृथ्वीपाला वर्णिताः । अस्मिन् ब्रह्मी वीरो रसः । शृंगारकरुणाशान्तादयश्चांगानि नाटकसंध्यङ्गान्यपि यथायोगं विहितानि । इदं च रामायणादिरूपामितिहासकथामाश्रित्य प्रणीतम् । विहिताश्चात्र परमानन्ददायका धर्मार्थकाममोक्षरूपाश्चत्वारो वर्गाः । प्रारम्भेऽस्मिन्पार्वतीपरमेश्वरयोर्नमस्कारात्मकं मङ्गलमत्रापि सर्गाणामादिमध्ये एकविधमन्तेष्वन्यविधं वृत्तम् । नातिस्वल्पा नाति दीर्घाश्चात्र ऊनविंशतिः सर्गाः । नवमसर्गे चान्यत्र क्वचित् क्वचित् नानावृत्तमन्यपि पद्यानि सन्ति । प्रत्येकसर्गान्ते भाविसर्गकथा सूचिता । महाकाव्ये कथनीयाश्च सन्ध्यासूर्येन्दुरात्रिप्रदोषादयः सर्व एव विषया यथास्थानं वर्णिताः । सर्वाण्येव महाकाव्यलक्षणान्यस्मिन् रघुवंशे सन्ति । सकलकविशिरोमणिः कालिदासो बहुविधानि काव्यानि कृत्वा महतीं कीर्तिं लब्धवान् तस्येदं काव्यं सर्वोत्तमं वरीवर्ति शिशूनां सम्यग्बोधायाल रत एतदवश्यं पठनीयम् ।

प्रथमसर्गस्य कथा संक्षेपेण कथ्यते ।

प्रथमतः शिवाशिवयोः नमस्क्रिया । प्रबन्धगौरवख्यापनम् । स्वसामर्थ्यस्य लाघवताकथनम् । वैवस्वतमनुकुले दिलीपस्य जन्म । तस्याग्रमेयगुणप्रशंसा । ब्रह्मकाले गतेषु तस्य गृहे पुत्रालाभः । तस्य सुतार्थं सचिवोपरि राज्यभारं निक्षिप्य जायासमेतं वसिष्ठाश्रमे रथेन गमनम् । मार्गे बहुविधमनोरमवस्तूनां दर्शनम् । ग्रामवासिनामाशीरुपायनप्राप्तिश्च । सन्ध्यायां वसिष्ठाश्रमप्राप्तिः, तात्कालिकतपोवनरम्यतादिवर्णनं च । रथावतीर्णयोः सुदक्षिणादिलीपयोः ऋषिजनसकाशात् सत्कारलाभः । अरुन्धत्या सह वसिष्ठदर्शनम् । वसिष्ठादाशीर्वादलाभः । यदा गुरुणा कुशलप्रश्नः कृतस्तदा राट्कुशलकथनानन्तरं दिलीपेनापुत्रतादुःखनिवेदनम् । मुनिना योगबलात् तस्य पुत्रजन्मप्रतिबन्धकं दृष्टम् । पश्चात् राज्ञे तत्कथनम् । पूजाव्यतिक्रमेण क्रोधितायाः सुरभेः शापादेव सुतो न जायत इति राजानं प्रबोध्य तस्याः कन्याया नन्दिन्याः सेवार्थमुपदेशः । तत्क्षणे च नन्दिन्या उपस्थितिः । तस्या मूर्तिपवित्रत्वादिवर्णनं च । तदागमनशुभलक्षणं दिलीपाय विज्ञाप्य दम्पत्योः शयनाय मुनेः पर्णशालाकुशशय्यादिविधानम् । तत्र सुदक्षिणादिलीपयो रात्रियापनं मुनिशिष्याणां वेदाध्ययनशब्देन च जागरणमिति ॥

विद्वज्जनकृपाकांक्षी—खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम - :—मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ रघुवंशमहाकाव्यम् । संजीविनीटीकासमेतम् ।

प्रथमः सर्गः १.

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजानये ॥

सद्यो दक्षिणदक्षपातसंकुचद्रामदृष्टये ॥ १ ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ॥

तं नरं वपुषि कुञ्जरं सुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २ ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ॥

करुणामंस्तृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३ ॥

वार्णां कार्णभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासकी-

मन्तस्तन्मरंस्त पन्नंगगवीगुम्फेषु चाजागरीत ॥

चान्चामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेभ्युद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

महिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिवृक्षया ॥

व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ॥

चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥

तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ॥

वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥

भारती कालिदासस्य दुर्न्याख्याविषमूर्च्छिता ॥

एषा संजीविनी टीका तामद्योजीवयिष्यति ॥ ८ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ॥

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

नृसिंहं नमस्कृत्य परशुरामसूनुना । गोविन्दशास्त्रिणा गूढदीपोयं संप्रोब्यते ।

गणपतिस्वरूप तेजः । २ कृपास्त्रिगैः । ३ धन्यधानिकम् । ४ न्यायशास्त्ररूप

प्रदक्षपुराणादिरूपम् । ६ डामरकापालिकदत्तात्रेयादितन्त्रमध्ये । ७ पात

त्रालेषु । ८ षोडशपदार्थभादिनैयायिकसम्बन्धिनीनाम् । ९ रघुवंश-कुमारसम-

न्मिथम्

वागर्थविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगनः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

इह हि खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “काव्यं यशसंऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ॥ सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेश-युजे ॥” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां, “काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इति निषेधशास्त्रस्यास्तत्काव्यविषयतां च पथ्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदाया-विच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्रा-प्तत्वात् “आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” । इत्याशीर्वादाद्य-न्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्ति-मूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च “शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥” इति वायुपुराणसंहितावचनब-लेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्त्वदर्शनात्तत्प्रतिपत्तयः साधेवाभिवादयते ॥

वागर्थविवेति ॥ वागर्थविवेत्येकं पदम् । “इवेन सह नित्यसमासो वि-भक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम्” इति नित्यसमासविभ-क्त्यलोपौ । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वागर्थविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ । नि-त्यसंबद्धावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् “नित्यः शब्दार्थ-संबन्धः” इति मीमांसकाः । जगतो लोकस्य । पितरौ माता च पिता च पितरौ “पिता मात्रा” इति द्वन्द्वैकशेषः । ‘मातापितरौ पितरौ मातरपि-तरौ प्रसूजनयितारौ’ इत्यमरः । एतेन शिवाशर्वयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती “तस्यापत्यम्” इत्यणप्रत्यये “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमतत्त्वद्योतनार्थः । मातुरभ्यैर्हितत्वादल्पोक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । अथ वा पार्वतीं पिपतीति पार्वतीपरः, माया ईश्वरः मेश्वरः, पार्वतीपरश्च मेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ तौ । किंवा-पार्वतीं पातीति पार्वतीपः, रमाया ईश्वरः रमेश्वरः, पार्वतीपश्च रमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ तौ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दा-र्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थम् । वन्देऽभिवादये । अत्रोपमालङ्कारः स्फुट एव । तथो-क्तम्-“स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संपन्नेन च धर्मतः।साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चदेकगोपमा ॥” इति । मायिकश्चोपमालङ्कारः कालिदासोक्तकाव्यादौ ॥ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य काव्यादौ प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदु-क्तम्-“शुभदो मो भूमिमयः” इति । वकारस्य पूर्व पाठेन तस्यामृतबीज-त्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥ १ ॥

१ “अभ्यर्हितं च” इति वार्तिकेन । २ “अल्पाक्षरम्” इति सूत्रेण । ३ एतेन ‘रमा कालिदासस्य’ इति एतत्कविनिष्ठोऽयं विशिष्टो गुण सूचितः ।

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ॥

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

सप्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति श्लोकद्वयेन ॥ क सूर्यप्रभव इति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । “ऋदोरप्” । “अकर्तरि च कारकं संज्ञायाम्” इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क । द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं दूरापास्तमिति भावः । तथाहि । दुस्तरं तरीतु-
मशक्यम् । “ईषदूदुःसुषु” इत्यादिना खलप्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञाना-
दुदुपेन पूवेन । ‘उदुपं तु पूवः कोलः’ इत्यमरः । अथ वा उदुपेन चर्माव-
नद्धेन पानपात्रेण । ‘चर्मावनद्धमुदुपं पूवकाष्ठं करण्डवत्’ इति सज्जनः ।
तितीर्षुस्तरतीतुमिच्छुरस्मि भवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाध-
नैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकयनं स्वप्रबन्धम-
दत्तवार्थमेव । तदुक्तम्—‘प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महतरः’ ।
इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

मन्द इति ॥ किञ्च मन्दो मूढः ‘मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः’
इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं
तत्प्रार्थनाश्रीलोऽहं, प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभा-
दुद्वाहुः फलग्रहणाद्योच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व इव ‘खर्वो ह्रस्वश्च वामनः’
इत्यमरः । उपहास्यतामुपहासविषयताम् । “ऋहलोर्ण्यत्” इति ण्यप्र-
त्ययः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशोऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ॥

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामपसुयोग इत्यत आह ॥ अथ वेति ॥ अथ वा पक्षा-
न्तरे पूर्वेः सूरिभिः कविभिर्वालमीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादि-
प्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे
वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण
‘वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे’ इति केशवः । समुत्कीर्णे
विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारीऽस्ति । वर्णनीये रघुवंशे
मम वाक्प्रसरावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्गणनां प्रतिजानानः सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह ॥ सोऽहमिति ॥ सोहम् । 'रघुणामन्वयं वक्ष्ये' इत्युत्तरेण नवमश्लोकस्थेन संबन्धः । किंविधानां रघुणामिन्ध्वोत्तरोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । 'आह मयादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । "सह सुपा" इति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादि-सर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयमा फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धकार्यातंगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । साविभौमाणामित्यर्थः । आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसह-चारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राङ्गोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्या-दार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामाचिन्तायेनाम् ।

यथाऽपराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

यथाविधीति ॥ विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । "अव्ययं विभक्तिसमीप" इत्यादिनाव्ययीभावः । तथा हुतशब्देन "सह सुपा" इति समासः । एवं 'यथाकामाचिन्त' इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो यैस्ते-षाम् । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्याचिन्तार्थिनाम् । यथापराधमपराध मनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वम-जापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागायेति ॥ त्यागः सत्पात्रे विनियोगस्तस्मै । 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः । संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय । यशसे कीर्तये । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय । प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय । अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु "चतुर्थी तदर्थाय" इत्यादिना तादर्थ्यं चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकाच्चतुर्थी । 'गृहैर्दारैर्मैधन्ते संग-च्छन्त इति गृहमेधिनः । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहणी गृहम्' इति हलायुधः । 'मेधु संगमे' इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परो-पकारित्वं, सत्यवचनत्वं, यशःपरत्वं, पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

१ 'योग्यतावीप्सापदार्थानितिवृत्तिसादृश्यानि' इति चतुर्थीन्तर्गतपदार्थानतिक्र-मरूपेयं यथा-शब्दस्याव्ययीभावः ।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ॥

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शैशव इति ॥ शिशोर्भावः शैशवं-बाल्यम् । “प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्भावः” इत्यादिनाऽञ्प्रत्ययः । ‘शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्’ इत्यमरः । तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचार्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादङ्प्रत्ययः । ‘तारुण्यं यौवनं समे’ इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । “द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च” इति वुञ्प्रत्ययः । ‘वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि’ इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र “वृद्धाच्च” इति वक्तव्यात्सामृद्धिको वुञ् । तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । ‘योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजस्तेषां तनुत्यजां देहत्यागिणाम् । ‘कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्तिप् । एतेन संन्यासाश्रमो विवक्षितः ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥ (कुलकम्) ॥

रघूणामिति ॥ सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः । कर्तृभिः । कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । “क्रियार्थोपपदस्य” इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ ९ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्यत्किहेतवः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते ॥ तमिति ॥ तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथा हि । हेम्नः सुवर्णस्य विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तर-संसर्गात्मको दोषोऽपि वाग्नौ संलक्ष्यते । नान्यत्र । तद्ददन्नापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः ॥ १० ॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

वर्ण्यं वस्तुपक्षिपति ॥ वैवस्वत इति ॥ मनस ईषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां

१ “हायनान्तयुवादिभ्योऽण” इति सूत्रेण । २ “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” इति सूत्रेण ।

वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ङ्कार इव । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्किं तु नागमश्च । तेषामाद्य आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान् वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मन्वुरासीद् ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

तदन्वय इति ॥ शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् 'तस्मिञ्शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोरन्वये वंशे । 'अन्ववायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलानुधः । अतिशयेन शुद्धिमाञ्जुद्धिमत्तरः । "द्विवचनविभज्योपपदे" इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दु राजश्रेष्ठः "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति समासः । क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो जातः ॥ १२ ॥

व्यूढोरस्कः वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

त्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि ॥ व्यूढोरस्क इति ॥ व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । "उरः प्रभृतिभ्यः कप्" इति कप् । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । "सप्तम्युपमान" इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्रांशुन्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसन्धो धर्म इव स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वेति ॥ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । मेरुरिव । उर्वी क्रान्त्वाक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मानाभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥" इति मनुवचनाद्वाङ्मयः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य स प्रज्ञया सदृशा-

गमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य स
तथोक्तः । आरम्भत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य
स तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमेति ॥ भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुल-
शीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्ज-
लजीवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽन-
भिभवनीयश्चाभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

रेखामात्रमिति ॥ नियन्तुः शिक्षकस्य सारयेश्व तस्य दिलीपस्य संब-
न्धिन्यो नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिव्यापारो यासां ताः । 'चक्र-
धारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । 'चक्रे रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्या-
त्प्रधिः पुमान् ।' इत्यमरः । प्रजाः आ मनोः । मनुमारभ्येत्यभिविधिः ।
पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् । क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहताञ्च
वर्त्मन आचारवद्धतेरध्वनश्च । परमधिकम् । इतस्तत् इत्यर्थः । रेखा
प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईवदपीत्यर्थः । "प्रमाणे द्वयसजू"
इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुर्नातिक्रान्त-
वत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न
जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

प्रजानामिति ॥ स राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय भूत्यर्थं वृद्धयर्थमेव ।
"अर्थेन सह नित्यसमाप्तो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्" इति नित्यस-
मासः । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं पञ्चांशरूपं
करमग्रहीत् । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथा हि । रविः सहस्रं
गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधोत्वष्टुं दातुम् । उत्स-
र्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्बादत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे
नित्कादौ विषरोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधातवम्बुपारदे ॥'
इति विश्वः ॥ १८ ॥

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

सप्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य

परानमे

सेनेति ॥

तस्य । राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपक-
रणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । “पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण”
इति घप्रत्ययः । “छादेर्वेऽङ्गपसर्गस्य” इत्युपधादस्वः । अर्थस्य प्रथोज-
नस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताऽव्याहता बुद्धिः । ‘व्यापृता’
इत्यपि पाठः । धनुष्याततारोपिता मौर्वी ज्या च । ‘मौर्वी’ ज्या शिखिनी
गुणः’ इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेऽङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह ॥ तस्येति ॥ संवृतमन्त्रस्य
गुप्तविचारस्य । ‘वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः’ इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको
भृकुटिमुखरागादिराकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगद्गविकारो वा । ‘इङ्गितं
हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः’ इति सज्जनः । गूढे आकरेऽङ्गिते यस्य ।
स्वभावचापलाङ्गमपरस्परया मुखरागादिलिंगैर्वा तृतीयागामिमन्त्रस्य त-
स्य । प्रारम्भ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः । प्राप्तिव्यवयेन पूर्व-
जन्मोच्यते । तत्र भवाः प्राक्तनाः । “सायंचिरंप्राप्ते” इत्यादिना ऽयुष्टप्र-
त्ययः । संस्कारा पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्येणानुमेया अनुमानं
योग्या आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः—“मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्तं सुर-
क्षितम् । कुर्याद्यथा तत्र विदुः कर्मणामाफलोदयात्” ॥ इति ॥ २० ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नुराददे सौर्धमसक्तः सुखमन्त्रभूत् ॥ २१ ॥

संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादेकं कृतवानित्याह ॥ जुगोपेति ॥
अवस्तोऽभीतः सन् । ‘वस्तो भीरुभीरुकभीलुकाः’ इत्यमरः । वासोपाधि
मन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षि-
तवान् । अनातुरोऽरुण एव धर्मसुकृतं भेजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृ-
ध्नुरगर्धनशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान् ‘गृध्नस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिला-
षुकस्तृष्णवत्समौ लोलुपलोलुभौ’ इत्यमरः । “वसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः”
इति क्तुप्रत्ययः । असक्त आसक्तिरहित एव सुखमन्त्रभूत् ॥ २१ ॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसन्ना इव ॥ २२ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तस्मिन्प्राज्ञि साहचर्यमासीदित्याह ॥ ज्ञा-
न इति । ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मनियमनम् । यथाह काम-
न्दकः—“नास्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिण्युता” । इति शक्तौ प्रतीका-
रसामर्थ्येऽपि क्षमापकारसहनम् । अत्र चाणक्यः “शक्तानां भूषणं क्षमा”

इति । त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकथनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः—“न दत्त्वा परिकीर्तयेत्” इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विहङ्गमौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इवाभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्बुद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

द्विविधं बृद्धत्वं ज्ञानेन, वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन बृद्धत्वमाह ॥ अनाकृष्टस्येति ॥ विषयैः शब्दादिभिः । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी’ इत्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः । दृशेः कनिष् । धर्मे रतिर्यस्य तस्य । राज्ञो जरसा जरया विना । ‘विज्रसा जरा’ इत्यमरः । “विद्भिदादिभ्योऽङ् इत्यङ्प्रत्ययः” । “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः । बृद्धत्वं वाङ्-कमासीत् । तस्य यूनोऽबृद्धत्वं वाङ्कमासीत् तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो बृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नार्थस्तु चतुर्विधं बृद्धत्वमिति ज्ञात्वा अनाकृष्टस्य इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलबृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्वरणादपि ॥

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । “उपसर्गे च संज्ञायाम्” इति उप्रत्ययः । ‘प्रजा स्यात्संततौ जने’ इत्यमरः । तासां वितयस्य शिक्षाया आधानात्करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्व्यङ्ग्येऽनुस्यू-स्त्राणात् । आपन्निवारणादिति यावत् । भरणादन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपिः समुच्चये । स राजा पिताभूत् । तासां प्रजानां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च स्मृतिकाराः “स पिता यस्तु पोषकः” इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दृष्ट्यान्परिणेतुः प्रसूतये ॥

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

स्थित्या इति ॥ दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । तदर्हतीत्यधिकारस्थेन “दण्ड्यादिभ्यो यः” इति सूत्रेण यप्रत्ययः । “अदण्ड्यान्दण्ड्यनराजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥”

१ एतत्प्रणीतरपूर्वशटीका सविस्तराणि खण्डितैवोपलभ्यते । २ चौरसाहसिकादिभ्यः ।

इति शास्त्रवचनात् । तान्दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः । शिक्षयतः प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दारान्परिगृह्यतः । मनीषिणो विदुषः । दोषज्ञस्येति यावत् । 'विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी' इत्यमरः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानार्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा धर्मोत्तरोभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—“न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान्कुर्यान् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः । तेषु धर्मोत्तरः स्यात् ॥” इति ॥ २५ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्भिर्निमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

दुदोहेति ॥ स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । शुलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्य” इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुषोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ ॥ “राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥” इति ॥ २६ ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

नेति ॥ राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्मयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु । कुतः । यद्यस्मात्कारणान्तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तस्करशब्द एवापहत इत्यर्थः । अथ वा । “अस्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि” इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वेष्योपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोप्यासीदंगुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

द्वेष्य इति ॥ शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिणोऽौषधं यथौषधमिव । तस्य संमतोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि । प्रेमास्पदीभूतोपि वरगक्षता सर्पदंष्ट्रांगुलीव । “छिन्द्याद्वाहुमपि दुष्टमात्मनः” इति न्यायात् । त्याज्य आसीत् तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

१ यथा—गगनारविन्दम् । २ अत्राव्ययीभावः समासो न शक्यः । यथाशब्दस्य साहचर्यकत्वात् ‘यथाऽसाहज्ये’ इ

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थकफला गुणाः ॥ २९ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह ॥ तमिति ॥ वेधाः स्रष्टा 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः । तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां पृथिव्यादीनां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना विदधे ससर्ज । नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा । तथा हि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन् । महाभूतगुणोपमानेन "कारणगुणाः कार्यं संक्रामन्ति" इति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स वेलावप्रवलयीं परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनासुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स इति ॥ स दिलीपः । वेलाः समुद्रकूलानि । 'वेलाः समुद्रकूलानि वेला कूलेऽपि वारिधेः' इति विश्वः । ता एव 'वप्रवलयीः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । 'स्याञ्चयो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः' इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । खातं 'खेयं तु परिखा' इत्यमरः । "अन्येष्वपि दृश्यते" इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्द्वेप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः यथा संपद्यमानाः भवन्ति तथा कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूतद्भावे चिर्वः । अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तामनन्यशासनासुर्वीमैकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्येति ॥ तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा । "सप्तम्यां जनेर्द्वे" इति द्विप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना । अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः ॥ "यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरसः" इति । "दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्तिवजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य" इति च ॥ ३१ ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

कलत्रवन्तमिति ॥ वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वधक्षमयेत्यर्थः । तथा सु-

दक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

तस्यामिति ॥ स राजा आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्याः सावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । “आत्मा वै पुत्रानामासि” इति श्रुतेः । विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

संतानार्थायेति ॥ तेन द्विलीपेन । सन्तानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै सन्तानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्जारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥ ३४ ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जगमतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथ गुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रेच्छया । “काम्यञ्च” इति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः । “अप्रत्ययात्” इति पुत्रकाम्यधातो-रकारप्रत्ययः । तत्तद्व्याप्तं । तथा तौ दंपती जायापती । राजदन्तादिषु जाया-शब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ पृतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य । “स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते” इति मांत्रिकाः । गुरोः कुलगुरोर्वसिष्ठस्या-श्रमं जगमतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्निग्धेति ॥ स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं यथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । “प्रावृष ण्यः” इत्येण्यप्रत्ययः । तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव आस्थितावास्तुतौ । जगमतुरिति पूर्वैर्ग संबन्धः । इरा आपः । ‘इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्’ इत्यमरः । इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । ‘ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमु-चलभाः’ इत्यमरः । ‘अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्’ इति क्षीर-

१ काम्यच्प्रत्ययान्तस्य धातुत्वं च “सनाद्यन्ता धातवः” इति सूत्रेण । “सन्क्य-च्काम्यच्क्यङ्” इत्यादिषु परिगणितत्वात् । २ “अजाद्यतष्टाप्” इत्यनेन शास्त्रेण ।

स्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च विद्युत्
ऐरावतसाहचर्यादेवैरावती संज्ञा । ऐरावतस्य रुयैरावतीति क्षीरस्वामी
तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्त्या, कार्यसिद्धिर्वा
दम्पत्योस्त्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भृदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

मेति ॥ पुनः किंभूतौ दम्पती । आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः ।
“ माङ्गि लुङ् ” इत्याशीरर्थे लुङ् । “ न माङ्ग्योगे ” इत्यङागमनिषेधः ।
परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरौ । अनुभावविशेषात् तेजोविशेषात्सेना-
परिवृताविव स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणुत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

सेव्यमानाविति । पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शां येषां
तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । ‘शालः सर्जतरुः
स्मृतः’ इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः । “ इगुपधज्ञा ”
इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्यादीष-
त्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ३९

मनोभिरामा इति ॥ रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशंकयोन्नमितमुखै-
रित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविकृताव-
स्थायां च्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि
द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्था-
नेभ्यो जातः षड्जः । तदुक्तम्—“नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च
संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥ ” इति ।
स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः । ‘निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधै-
वतः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥’ इत्यमरः । षड्-
जेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—“षड्जं मयूरो वदति” इति ।
मनोभिरामा मनसः प्रियाः के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूर-
वाण्यः । ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति
श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

परस्परेति विश्रम्भाद्दूर समीप यथा भवति तथोज्झितवर्त्म यैस्तेषु ।

स्यन्दनावद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथ आवद्धा सञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्दृष्टि-
नेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशाद्द्रव्यास-
क्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृगश्च मृगाश्च मृगाः । "पुमान्निस्त्रया" इति द्वन्द्वैकशेषः ।
तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्पराक्ष्णां
सादृश्यं पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगाषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं त्रिलो-
पो मृगेषु दिलीपाक्षिसादृश्यं च सुदक्षिणेत्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्विनन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्द्वादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धादिति ॥ श्रेणीबन्धात्पंक्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भ-
रहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र
या स्रग्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्य-
ञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्द्वादैरव्यक्तपथुरध्वनिभिः
सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । कचिदुन्नमिताननौ 'सारसो मैथुनी कामी
मोनर्दः पुष्कराद्वयः ।' इति यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

पवनस्येति ॥ प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूच-
कस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिर-
स्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो वयोस्तौ तथोक्तौ । "शिरसा
वेष्टनशोभिना सुतः" इति अष्टमसर्गस्थद्वादशश्लोके वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीष्विति ॥ सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलं भूमिसंघटनेन शीतलं
स्वनिश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति तं स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयो-
रुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन
गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वश्वत्थविसृष्टेषु यूपाचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

ग्रामेष्विति ॥ आश्वत्थविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय
दारुस्तम्भविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला
यज्वनां विधिनेष्टवताम् । यज्वा तु विधिनेष्टवान् इत्यमरः । "सुयजोर्द्वि-
निष्" इति ङ्निप्रत्ययः । आशिष आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः ।

प्रदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । “पादावर्थाभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः । ‘षट् तु त्रिष्वध्वे-
मर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।’ इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् अर्घ्य-
स्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्यन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुप-
दम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । ‘अन्वगन्वक्षमन्नुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ।’
इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ॥

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥ कुलकम् ।
हैयंगवीनमिति ॥ ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वेद्युर्भ-
वम् । ‘तत्तु हैयंगवीनं यद्धयोगोदोहोद्भवं घृतम् ।’ इत्यमरः । ‘हैयंगवीनं
संज्ञायाम्’ इति निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्योषवृद्धान् ।
‘घोष आभीरपल्ली स्यात्’ इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि
पृच्छन्तौ । “दुह्याच्” इत्यादिना पृच्छतेद्विकर्मकत्वम् ॥ ४५ ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

केति ॥ व्रजतोगच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणा-
दिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति काप्यनिर्वाच्या-
भिख्या शोभासीत् । ‘अभिख्या नामशोभयोः ।’ इत्यमरः । “आतञ्चोप-
सर्गे कः” इति कप्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां
चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तद्रूपिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

तत्तदिति ॥ प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । योग्यदर्शनीय
इत्यर्थः । भूमिपतिः दिलीपः पत्न्यै तत्तद्रूपं वस्तु दर्शयल्लङ्घितमतिवाहितम-
ध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति निग्रहः ।
इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

स इति ॥ दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रा-
न्तवाहनो दूरोपगमनात्कान्तशुभ्रः । महिष्याः सखा महिषीसखः । “रा-
जाहःसखिभ्यष्टच्” इति ट्प्रत्ययः । सदायान्तरनिरपेक्ष इति भावः

१ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिना सूत्रेण । २ तदस्थ्यात्तच्छब्दत्वात् नित्येति न्यायेन
मन्त्राः श्लोकादीनां वदोपशब्देन घोषस्थग्रहणम् ॥ एवं च वीपेषु घोषस्थेषु भिल्लेषु
वृद्धाः तान् घोषवृद्धानिति समासः ।

स राजा सायं सायं काले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादित्वादङ् ॥ ४८ ॥

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशकलाहरैः ॥

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि ॥ वनान्तरादिति ॥ वनान्तरादन्यस्माद्द्वानादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः समिधश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशकलाहराः तैः । “आङ्किताच्छील्ये” इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । “प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति” इति श्रुतेः । यथाह “कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारूनिवाहरन् ।” इति ॥ ४९ ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

आकीर्णमिति ॥ नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽशः “भागरूपनामभ्यो धेयः” इति सूत्रात्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः । अत एवोदजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव आकीर्णं व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्त इति ॥ सेकान्ते वृक्षमूलसेवनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्याभिः । करीभिः । आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् ‘स्यादालवाल-मावालमावापः’ इत्यमरः । विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रंभाय । ‘समौ विश्वासविश्रम्भौ’ इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षणे उज्झिता वृक्षका द्वस्ववृक्षा यस्मिंस्तम् । द्वस्वार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपेति ॥ आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु । ‘नीवारास्तृणधान्यानि’ इत्यमरः । उदजानां पर्णशालानामङ्गणभूमिषु चत्वरभागेषु ‘पर्णशालोदजाऽस्त्रियाम्’ इति ‘अङ्गणं चत्वरजिरे’ इति चामरः । निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशूनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥ कुलकम् ।

अभ्युत्थितेति ॥ अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । “समि-

द्वेऽग्रावाहुतीर्जुहोति ” इति तैत्तिरीयवचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धृतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत्पत्नीं रथाद्वततार च ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम् । धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः “धुरो यङ्गकौ” इति यत्प्रत्ययः । ‘धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः’ इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्चान्विश्रामय विनीतश्रमान्कुर्वित्यादिभ्याज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयद्वतारितवान्स्वयं चावततार । ‘विश्रमय’ इति द्वस्वपाठे “जनीजूषू” इत्यादिना मित्वे “मितां द्वस्वः” इति द्वस्वः । दीर्घपाठे “मितां द्वस्वः” इति सूत्रे “वा चित्तविरागे” इत्यतो ‘वा’ इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वादूधस्वभाव इति वृत्तिकारः ॥ ५४ ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

तस्मा इति ॥ सभायां साधवः सभ्याः । “सभाया यः” इति यत्प्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । “अर्हः प्रशंसायाम्” इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः । ‘पूजा नमस्यापचितिः सपर्यर्चा-र्हणाः समाः’ इत्यमरः ॥ ५५ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

विधेरिति ॥ स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । “सायंचिरम्” इत्यादिना ट्युलप्रत्ययः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । ‘अन्वास्येनाम्’ इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वसिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या । ‘अथाग्रायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया’ इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श । “समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत्” इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तथोर्जगृहतुः पादान् राजा राजी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

तयोरिति ॥ मागधी मगधराजपुत्री राजी सुदक्षिणा राजा दिलीपश्च
तयोरहन्वतीव्रतिष्ठयोः पादाञ्जगृहतुः । 'पादः पदं त्रिभुवनं त्रिभुवनं त्रिभुवनं'
इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च । कर्तारौ । तौ च तं
च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वा-
दादिभिः संभावयाञ्चक्रतुरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

तमिति ॥ मुनिर्वसिष्ठः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । " अतिथेऽन्येः इति
उपप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया आतिथ्यक्रिया । तथा शान्तो रथक्षोभेण यः
परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्य-
मित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्यु-
क्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः तथा-
प्यत्र सप्तांगवचनः । " उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वंगेषु " (श्लो० ६०) इत्यु-
त्तरविरोधात् । तथाह मनुः " स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृदा
सप्तैनानि सप्तस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यामुच्यते ॥ " इति । तत्र " ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामपि । वैश्यं क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव
च ॥ " इति मनुवचनं सत्यपि तस्य राज्ञो महाबलत्वाद्वाङ्मनोचितः
कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम् ' राज्याश्रममुनिम् इति

अथार्थवर्निधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथेति ॥ अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां
वक्तुणां वरः श्रेष्ठः । " यतश्च निर्धारणम् " इति षष्ठी । अर्थपती राजार्थ-
प्रणोऽर्थवैदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽर्थार्थार्थानपेताम् । " धर्मपथ्यर्थ-
न्यायादनपेते " इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ।
अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति
सूच्यते । यथाह कामन्दकः " त्रयां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरो-
हितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥ " इति ॥ ५९ ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापद्राम् ॥ ६० ॥

उपपन्नमिति ॥ हे गुरो ! सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु ' स्वाम्यमात्यसुहृ-
त्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । ' राजाङ्गानि ' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु
शुक्रमेव । मन्त्रवधारणे । ' प्रभावधारणानुज्ञानुनयामन्वणे ननु ' इत्यमरः ।

अधमित्यत्राह । यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम् ।
मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चोरभयादीनाम् । उभयत्रापि “तत
त्तागनः” इत्यण् । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिनाणन्तत्वात् डीर् । आप
दां व्यसनानां त्वं प्रतिदत्तां वारयितासि । अत्राह कामन्दकः “हुता-
शनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसने
ततः ॥ अयुक्तकेभ्यश्चौरभ्यः परेभ्यो राजचल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च
जराणां पञ्चधा मतम् ॥” इति ॥ ६० ॥

तत्र मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह । तत्रेति । दूरात्प्रोक्ष एव प्रशमितारिभिः ।
मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत । “सुकर्मपापमन्त्रगुण्येषु कृञ्” इति क्तिप् । तस्य
मन्त्रकृतः मन्त्राणां प्रयोक्तृस्तत्र मन्त्रैः । कर्तृभिः । दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं
तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव
समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । ‘प्रत्यादेशो
निराकृतिः’ इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ६१ ॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह ॥ हविरिति ॥ हे होतः ! त्वया विधिव-
दग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविरान्यादिकम् । कर्तुं । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः ।
अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे” इत्यञ्प्रत्ययः । ‘वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ
त्वमौ’ इत्यमरः । तेन विशोषिणां विक्षुण्णतां सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टि-
रूपेण सस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः “अग्नौ दत्ताहुतिः सम्य-
गादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥” इति ६२ ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

पुरुषायुषेति ॥ आयुर्जावितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशत-
मित्यर्थः । “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः । “अचतुरविचतुर” इत्यादिसू-
त्रेणाचप्रत्ययान्तो निरातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुष-
ायुषजीविन्यः । निरातङ्गा निर्भयाः । ‘आतङ्गो भयमाशङ्गा’ इति हलायुधः ।
निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यनस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रता-
ध्ययनसंपन्निरेव हेतुः । ‘व्रताध्ययनसंपन्निरित्येव ब्रह्मवर्चसम्’ इति
हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” इत्य-
ञ्प्रत्ययः । “अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भेषकाः शलभाः शुकाः । अत्यासत्राश्च
राजानः पडेता ईतयः स्मृताः ॥” इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

त्वयेति ॥ ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्त-
प्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य
मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न
स्युः ? स्युरेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

किं तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह ॥ किं त्विति ॥ किंतु तवैतस्यां बध्वां स्तुषा-
याम् । ‘बध्वायां स्तुषा चैव’ इत्यमरः । अदृष्टा सदृश्यनुरूपा प्रजा येन
ते मां सद्दीपापि । रत्नानि सूत इति रत्नसूरपि । “सत्सुद्विषदुह” इत्या-
दिना क्रिप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधातु रक्षणगतिप्रीत्याद्य-
र्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव आद्य-
मिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

तदेव प्रतिपादयति ॥ नूनमिति ॥ मत्तः परं मदनन्तरम् । “पञ्चम्या-
स्तसिद्ध” पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणा वंशो-
द्भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे
तत्पक्ष आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । ‘पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं
तत्कर्म शास्त्रतः’ इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति । नूनं
सत्यम् । ‘कामं प्रकामं पर्याप्तम्’ इत्यमरः । निधेना ह्यापद्धनं किञ्चदपि
संगृह्णन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ॥

पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परमिति ॥ मत्परं मदनन्तरम् । “अन्यारादितर” इत्यादिना
पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मयाऽऽवर्जितं दत्तं पयः पूर्वं पितृभिः
स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथोपभुज्यते । नूनमिति तर्कः ।
कवोष्णमिति कुशब्दस्य कर्वादेशः । ‘कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं
त्रिषु तद्वति’ इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

सोऽहमिति ॥ इज्या यागः । “ व्रजयजोर्भावे क्यप् ” इति क्यप्रत्ययः ।
 तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः
 कृतनिमीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः ।
 लोकश्चालोकश्च इति, लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकश्चक्रवालो-
 ऽचल इव । ‘लोकालोकश्चक्रवालः’ इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च ।
 देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणामृणाविमोचनात् ।
 पञ्चाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तःसूर्यसंपर्काद्बहिस्तमो-
 व्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति सन्तव्यम् ॥ ६८ ॥

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि परब्रह्म च शर्मणे ॥ ६९ ॥

ननु तपोदानादिसपन्नस्य किमप्यैरित्यत्राह ॥ लोकान्तरंति ॥ समु-
 द्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदा-
 नसमुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा-
 शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय । ‘शर्मशा-
 तसुखानि च’ इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥ ६९ ॥

तया हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

तयेति ॥ हे विधातः हे स्रष्टा ! तया संतत्या हीनमनस्यं माम् ।
 स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । ‘वन्ध्यो-
 ऽफलोऽवकेशी च’ इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्नकथं न
 दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यपीडं भगवन्नृगमन्त्यमवेहि मे ॥

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

असह्येति ॥ हे भगवन् ! मे समान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य
 मज्जनरहितस्य । ‘निर्वाणं निवृत्तौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने’ इति यादवः ।
 दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्मतुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् । ‘व्रणोऽस्त्रियामोर्ममरुः’
 इति ‘अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्’ इति चामरः । “विध्वरुषोस्तुदः” इति
 खप्रत्ययः । “अरुर्द्विषत्” इत्यादिना सुमागमः । आलानं बन्धनस्तम्भ-
 मिव । ‘आलानं बन्धनस्तम्भे’ इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःख
 यस्मिंस्तद्वेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्मीत्यर्थः । “निर्वाणोत्थानशयनानि

१ अत्र द्वन्द्वः—‘तपश्च दानं च तपोदाने’ इति । २ हे वशिष्ठ ! अत्र भगवच्छब्दो
 हि सर्वज्ञत्वैकवाचकः—यदुक्तमभियुक्तैः “उत्पत्तिं प्रलयं चैव आगतिं च गतिं तथा ।
 वेत्ति विद्यामविद्यां च भगवान्स उदीर्यते ॥ १ ॥” इति । ३ देवर्षिपितृणामृणानुक्-
 मेणान्तिमत्वात् ।

त्रीणि गजकर्माणि ” इति पालकाव्ये । “ ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥ ” इति स्मृतिः ।

तस्मान्मुच्ये यथा तान संविधातुं तथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

तस्मादिति ॥ हे तात ! तस्मान्पैतृकादृणाञ्च यथा मुच्ये सुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामि-
क्ष्वाकुवंश्यानाम् । तद्वाजत्वाद्वहुष्वणो लुँङ् । दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धय-
स्त्वदधीनास्त्वदायताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । “ न लोक ” इत्या-
दिना कृत्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिध्यानेन स्तिमितं लोचने यस्य स
ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन्क्षणमात्रे सुप्तमीनो हृद इव तस्थौ ७३

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुः प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स इति ॥ स मुनिः प्रणिधानेन चित्तकाशयेण भावितात्मा शुद्धान्तः-
करणो भुवोभर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमप-
श्यत् । अथानन्तरमेतं नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एत-
मिति “ गतिबुद्धि ” इत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्व शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संततोर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य या-
स्यतो गमिष्यतस्तत्र पथि सुरभिः कामधेनुः कल्पतरुच्छायामाश्रिता-
सीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

धर्मलोपमयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणाक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

ततः किमित्यत आह ॥ धर्मेति ॥ ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् ।
“ ऋतुः स्त्रीकृत्सुमेऽपि च ” इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नानामिमां राज्ञीं
सुदक्षिणां धर्मस्पर्त्विभिगमनलक्षणस्यलोपादूधंशाद्यद्वयं तस्मात्स्मरन्ध्या-
यन् । “ मृदङ्गां दैवतं विप्रं वृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत
विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ” इति शास्त्रात्प्रदक्षिणाक्रियार्हायां प्रदक्षिण-
करणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो

१ “ ते तद्वाजाः ” इति सूत्रेण । २ “ तद्वाजस्य बहुष तेनैवान्वियामू ” इति व्याख्येयम् ।

नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने
यतुः—“ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा” इति । अकरणे दोष-
राह पराशरः—“ऋतुघातां तु यो भार्या स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगो-
त्रापराधेन बिध्यते नात्र संशयः ॥ ” इति ॥ ७६ ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

अवजानासीति ॥ यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः
कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा तं तव प्रजा न भवि-
ष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप । शप आक्रोशे धातुः ॥ ७७ ॥

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्सुहृदामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

कथं तन्मया न श्रुतमित्याह ॥ स इति ॥ हे राजन् । स शापस्त्वया न
श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह । क्रीडार्थमागता बद्धा-
मानो दान्न उद्धृता दिग्गजा यन्मिस्तथोक्ते आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः
स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ॥

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह ॥ ईप्सितमिति ॥ तदवज्ञानात्तस्या
धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्याप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आप्नोतेः
सन्नन्नात् क्त ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि । तयाहि ।
पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥ ७९ ॥

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ॥

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्त-
व्येत्याह ॥ हविष इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घ सत्रं चिरकालसाध्यो
यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसी वरुणस्य हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं
भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति ।
पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । “अभिशीङ्स्थानां कर्म” इति पातालशब्दस्य
कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराध्य सपत्नीकः प्रीता कामदुग्धा हि सा ॥ ८१ ॥

तर्हि का गतिरित्यत आह ॥ सुतामिति ॥ नर्याः सुरभेरियं तदीया
तां सुतां सुरभे प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिं शुद्धं । सह पत्न्या वर्तत इति

उपत्नीकः सन् । “नचृतश्च” इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती । कामान्द्रोधीति कामदुषा । भवतीति शेषः । “दुहः कव्यश्च” इति कप्प्रत्ययः । वादेशश्च ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य हंतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इतीति ॥ इति वादिनो वदत एव होतुहवनशीलस्य । “तृन्” इति तृन्प्रत्ययः । अस्य सुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्याऽगत्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता । “अविलंबो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ।” इति भावः ॥ ८२ ॥

ललाटोदयमाभुग्रं पल्लवस्निग्धपाटला ॥

विभ्रती श्वेतरोमाङ्कुं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि ॥ ललाटेति ॥ पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाटे उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्रमीषद्वक्रम । ‘आविद्धं कुटिलं भुग्रं वेह्लितं वक्रमित्यपि-इत्यमरः । “ओदितश्च” इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येषां कस्ते विभ्रती संध्येव स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोघ्री मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेनाभिवषन्ता वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

भुवमिति ॥ कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । “कवं चोष्णे” इति चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण । ‘पूते पवित्रं मेध्यं च’ इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षीराभिष्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोघ्री । ‘ऊधस्तु क्लीबमापीनम्’ इत्यमरः । “ऊधसोऽनङ्” इत्यनङादेशः । “बहुव्रीहेरुधसां ङीप्” इति ङीप्प्रत्ययः ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्विर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

रजःकणैरिति ॥ खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्विः । “दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च” इति चकारात्प्रथमी । रजसां कणैः । महीं क्षिया ईष्ट इति महीक्षितस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—“आग्ने” अस्मना स्नानमवगाहं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥” इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्या-
स्तां धेतुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः “नपुंसके भावे क्तः” । तत्रावन्ध्यं
सफलं प्रार्थनं यस्य स तम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं
याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

अदूरवर्तिनीमिति ॥ हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं
शीघ्रभावित्नीं विगणय सिद्धि । यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी मंगलनूतिः ।
“वद्वादिभ्यश्च” इति ङीष् । इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोप-
स्थिता ॥ ८७ ॥

वन्धवृत्तिरिमां शश्वदात्मातुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वन्धवृत्तिरिति ॥ वने भवं वन्धं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथा-
भूतः सन् इमां गां शश्वत्सदा । आप्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव ।
कर्तुः । अनुगमनेनानुसरणेन अभ्यसनेनानुष्ठानुरभ्यासेन विद्यामिव ।
प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि । त्वमिति गम्यम् ॥ ८८ ॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

गवानुसरणप्रकारमेवाह ॥ प्रस्थितायामिति ॥ अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थि-
तायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् । स्थि-
तायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णा-
यामुपविष्टायां निषीदोपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां पी-
ताम्भसि सत्यामपः पिबेः पिब ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्रजेदपि ॥ ९० ॥

वधूरिति ॥ वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां
गां प्रातरा तपोवनात् । आह् मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेत्वनुग-
च्छतु । सायमपि प्रत्युद्रजेत्प्रत्युद्रच्छेत् । विध्यर्थे लिट् ॥ ९० ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इतीति ॥ इत्यनेन प्रकारेण त्वम् आ प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् “आङ्
मयांश्चाभिविध्योः” इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः परि-
चर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु । “अव्ययं वि-
भक्ति” इत्यादिनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् ।
प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थे छिद् । “एल्लिडि”
इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥ ९१ ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

तथेतीति ॥ देशकालज्ञः । देशोऽग्निसंनिधिः, कालोऽग्निहोत्रावसानस-
मयः । विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहृतमिति जानन् । अत एव
प्रीतिमाब्धिच्छपोऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः ‘पत्नीपरिजनादा-
नमूलशापाः परिग्रहाः ।’ इत्यमरः । आनतो विनयनम्रः सन् शासितुर्गु-
रोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥ ९२ ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशां पतिम् ।

सूनुः सूनुतवाक् स्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे राज्ञौ दोषज्ञो विद्वान् ‘विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः’
इत्यमरः । सूनुतवाक् सत्यप्रियवाक् । ‘प्रियं सत्यं च सूनुतम्’ इति हला-
युधः । स्रष्टुः सूनुर्ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठमुनिः । अनेन प्रकृतकार्येनिर्वाहकत्वं
सूचयति । उदितश्रियं विशां पतिं मनुजेश्वरम् ‘द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ’
इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै ‘स्यान्निद्रा शयनं स्वप्नः स्वप्नः संवेश इत्यपि’
इत्यमरः । विससर्जोऽज्ञापयामास ॥ ९३ ॥

सत्यामपि तपसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्व संविधाम् ॥ ९४ ॥

सत्यामिति ॥ कल्पविद् व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपसिद्धौ सत्या-
मपि । तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्यं सत्यपीत्यर्थः । नियमापे-
क्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयते-
ऽनयेति संविधा तां संविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीन् “आतश्चोपसर्गे”
इति कप्रत्ययः । “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति कर्माद्यर्थत्वम्
कल्पयामास संपादयामास ॥ ९४ ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-

मध्यास्य प्रथमपरिग्रहद्वितीयः॥

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

सविष्टः कुशशयने निशां नियाय ९५ ।

सूचिता पर्णशालामध्यास्थाधिष्ठाय तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थं “अधि-
शीङ्” इत्यादिनाऽऽधारस्य कर्मत्वम् । “कर्मणि द्वितीया” इति द्वितीया
प्रयतो नियत परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः कुशान-
शयने संविष्टः सुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे
वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास । अपर-
रात्रेऽध्ययने मनुः “निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्” । “न-
चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्” इति गौतमश्च । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदु-
क्तम् “ओ औ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्” इति ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये दिलीपस्य वसिष्ठाश्रमाभिगमनो
नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २.

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

भाशास्तु रांशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥ १ ॥

अथ राज्ञो नन्दिनीपरिचर्याप्रकारमुपक्रामति ॥ अथेति ॥ अथ निशा-
तिक्रमणानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले
जायया सुदक्षिण्या । प्रतिग्राहयित्वा । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्ध-
माल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम् । पीतं पानम-
स्यास्तीति पीतः, पीतवानित्यर्थः । “अर्शआदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः ।
“पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः” इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो
वत्सो यस्यास्तामृषेर्वसिष्ठस्य धेनुं नन्दिनीं वनाय वनं प्रति गन्तुम्
“क्रियार्थोपपदस्य” इत्यादिना चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसा-
मर्थ्यास्तुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथाहि श्रुतिः—“पति-
र्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।” इति । यशोधनः

१ सङ्कातीभवत्तनुलताकान्त्या । २ ब्रह्मदेवजाये वाणि । ३ जाया शब्दस्य ‘जन’
धातुवर्तित्वान् ।

इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते ।
अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयातुप-
जातयस्ताः” इति ॥ १ ॥

तस्याः सूरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

तस्या इति ॥ पांसवो दोषा आस्तां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः
“स्वैरिणी पांसुला” इत्यमरः । “सिध्मादिभ्यश्च” इति लृट्प्रत्ययः । अपां-
सुलानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी ।
सूरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् ‘रेणुद्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न
द्वयो रजः ।’ इत्यमरः । तस्या धेनोमार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वेद-
वाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुति-
लुप्यमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोसुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः ।
धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्यं षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् ।
पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

निवर्त्येति ॥ दयालुः कारुणिकः ‘स्यादयालुः कारुणिकः’ इत्यमरः ।
“स्फुटिगृहि” इत्यादिनाऽलृट्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः ‘सुरभिः
स्यान्मनोज्ञेऽपि’ इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनु-
मुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः
‘स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ’ इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयो-
धरीभूताः । अभूततद्भावे च्चिः । “कुगतिप्रादयः” इति समासः । पयो-
धरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् । “अनेकमन्यपदार्थे” इत्यनेकप-
दार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप
ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभू-
ताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतस्नागरामित्यर्थः ३
व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुता हि मनोः प्रसूतिः ४

व्रतायेति ॥ व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन
दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः ।
शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति ॥ तस्य
दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरात्र । कुतः । हि यस्मात्कारणा-

प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुणा स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

आस्वादवद्विः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दशनिवारणैश्च ।

अव्याहृतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समराधनतत्परोऽभूत्

आस्वादवद्विरिति ॥ सम्राणमण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डल-
श्वेश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा ।
आस्वादवद्वी रसवद्विः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । तृणानां कवलैर्ग्रासैः । 'ग्रास-
स्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः दशानां वनमक्षिकाणां
निवारणैः 'दशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहृतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः
स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्या धन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रावसक्तोऽभूत् ।
तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ॥
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव नां भूपतिरन्वगच्छत् ॥

स्थित इति ॥ भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितिरुर्ध्वाव-
स्थानम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् ।
उपविष्टामिन्यर्थः । "भाषायां सदवसश्रुवः" इति क्रसुप्रत्ययः । "उनि-
तश्च" इति ङीष् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः । उपविष्टः सन्नि-
त्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छाये-
वान्वगच्छदनुसृतवान् ॥ ६ ॥

स न्यस्ताचिह्नमपि राज्यलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

स इति ॥ न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां
तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवार्थं
भवेदित्यूहितां राज्यलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिर-
प्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो
द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्धन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतेत्यादि ॥ लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिर्द्विधिता उन्न-
मय्य ग्रथिता ये केशास्तैरुपलक्षितः । "इत्थम्भूतलक्षणे" इति तृतीया ।
स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुष्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् । "धनु-
षश्च" इत्यनङ्ङदेशः । मुनिहोमधेनो रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात् । वन्य-
न्वने भवान् दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यामुव्यवसायेषु सत्त्वमधी तु

जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यञ्छिद्यिष्यन्निव । दावं वनम् । 'वने च वनवद्भौ च दवो दाव इहंप्यते' इति यादवः । विचच्चार । वने चचारेत्यर्थः । "देश-
कालाध्वगन्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्ट इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि
राजोपचारं चक्रुरित्याह ॥ विसृष्टेति ॥ विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो
जना येन तस्य । पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः
पाशी' इत्यमरः । अनेनास्य महानुभावः सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः
उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगवाल्यादिनोर्वयः' इत्य-
मरः । विरावैः शब्दैः । आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम् ।
जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । उदीरयामा-
सुरिवावदन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ता इति ॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना मेरिता बाललता आरात्समीपे-
ऽभिवर्तमानम् 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्स-
खोऽग्निः स इवाभातीति तं मरुत्सखाभम् । "आतश्चोपसर्गे" इति कप्र-
त्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः क-
न्याश्च पौराणां वा कन्याः पौरकन्या आचारार्थैर्लाजैराचारलाजैरिव ।
अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुप-
चरतीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
बिलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ११

धनुर्भृत इति ॥ धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता ।
तथापि विशङ्कैर्निर्भाकैरन्तःकरणैः । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनाद्रौ भावोऽभि-
प्रायो यस्य तदयार्द्रभावं तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः ।
'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेषात्मजन्मसु' इत्यमरः । तथाविधं वपुर्विलो-
कयन्त्यो हरिण्योऽक्षणां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः ।
"विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव द्वितैषिणं रिपुं च" इति न्यायेन
विश्रब्ध

स इति ॥ स दिलोपो मासुतपूर्णरन्ध्रैः । अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः ।
कीचकैर्वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्यनिलोद्धताः' इत्य-
मरः । वंशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः । आपा-
दितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । कुञ्जेषु लतागृहेषु । 'निकु-
ञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । वनदेवताभिरुद्गीयमान-
सुखैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥ १२ ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिधेवे ॥ १३ ॥

पृक्त इति ॥ गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो
झरः' इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः
संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो
गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं
शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुः, अनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत
एवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं ते वृषं सिधेवे । आचारपूतत्वात्स राजा
जगत्पावनम्यापि खेय आसीदिति भावः ॥ १३ ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सर्वेष्वधिको बवाधे तस्मिन्वनं गोतरि गाहमाने १४

शशामेति ॥ गोतरि तस्मिन्नाजि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या
विनापि दवाग्निर्वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः 'दवदावौ वना-
रण्यवह्नी' इति चामरः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत
इति विशेषा अतिशयितासीत् । कर्मार्थं धन्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये ।
"यतश्च निर्धारणम्" इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरूपं दुर्बलं
हरिणादिकं न बवाधे न पिपीड ॥ १४ ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

संचारपूतानीति ॥ पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ
मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा
पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुने-
र्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधा-
नान्तार्थभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते
सायंकाले निलयायास्तमयाय । धेनुपक्षे आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे
उपक्रान्तवती ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।

बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना १६ ॥

तामिति ॥ मध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया याग-
श्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ 'अन्वग-
न्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन सद्भिर्मन्येन "गति-
बुद्धिः" इत्यादिना वर्तमाने क्तः । "क्तस्य च वर्तमाने" इति षष्ठी । तेन
राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः । सतां मतेन विधिनानुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता
साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव बभौ च ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन्

स इति ॥ स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उन्तीर्णानि निर्गतानि
वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । वर्हाण्येषां सन्तीति वर्हिणो मयूराः ।
'मयूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । "फलवर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः" ।
आवासवृक्षाणामुन्मुखा वर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि । वराहवर्हिणा-
दिमल्लिनेभ्य श्यामानि । श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । "लोहि-
तादिडाभ्यः क्यष्" इति क्यप्प्रत्ययः । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदे
शानच् । मृगैर्ग्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शादाः शष्पा-
ण्येषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शाद्वरिते' इत्य-
मरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । "नडशादाड्डुलच्" इति
डुलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥ १७ ॥

आपीनमारोद्वहनप्रयत्नाद्वाष्टिर्गुरुत्वाद्गुणो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरश्विनाभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् १८

आपीतेत्यादि ॥ गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति
इलायुधः । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् आपीनमूधः । 'ऊधस्तु क्लीबमापी-
नम्' इत्यमरः । आपीनस्य भरोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् वपुषो देहस्य
गुरुत्वादाधिक्याच्च अश्विनाभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवना-
दावृत्तेः पन्थः स्तं तपोवनावृत्तिपथम् "ऋक्पूरुब्धूः" इत्यादिना समासा-
न्तोऽप्रत्ययः । अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पयो निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥

वसिष्ठधेनोरिति ॥ वसिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं
प्रत्यागतं तं दिक्षीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां
पंक्तिर्यस्याः सा । निनिमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्याम् । करणाभ्याम् ।
उपोषिताभ्यामिव उपवासो भोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव । वसतेः
कर्तरि क्तः । पयो । यथोपोषितोऽतिदृग्गया जलमधिकं पिबति तद्वदति-
दृग्गयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मानि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥२०॥

पुरस्कृतेति ॥ वर्त्मानि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । “तस्येश्वरः” इत्यप्रत्ययः । पुरस्कृताग्रतःकृता धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्मार्थपत्नी-
त्यर्थः । अश्वघासादिवक्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्यु-
द्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दंपत्योर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता
संध्येव रराज ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः २१

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ अक्षतानां पात्रेण सह वर्त्तते इति साक्षतपात्रौ
हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणी-
कृत्य प्रणम्य च तस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् अर्थसिद्धेः
कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव । चानर्चार्चयामास । अर्चतेर्माँवादि-
काद्धिद् ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्या प्रत्यग्रहीतेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि २२॥

वत्सोत्सुकेति ॥ सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कण्ठितापि स्तिमिता
निश्चला सती सपर्या पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दंपती ननन्दतुः ।
पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह ॥ भक्त्येति ॥ पूज्येष्वनुपगो भक्तिः, त-
योपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानां तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां
तेषाम् । महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिंगानि पूजास्वीकारा-
दीनि पुरःफलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अ-
त्रिलम्बितकलसूचकलिंगदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोस्स शरस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् २३

गुरोरिति ॥ भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः शरस्य दारैरुन्धत्या सह वर्त-
मानस्य गुरोः । उभयोरपीत्यर्थः । ‘भार्या जायाय पुं भूम्नि दाराः’ इत्य-
मरः । पादौ निरीज्याभिवन्द्य । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमतुश्चानं
च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीतां दोग्ध्रीं दोहयतीहाम् । “तृन्”
इति तृन्प्रत्ययः । धेनुगोत्र पुनर्भजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमितं निरुपपदप्र-
योगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्त्रास्य गोता गृहिणीसहायः
क्रमेण सुतामनुसंविशे सुतोत्थितां मातरनूदतिष्ठत् ॥ २४

तामिति ॥ गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभाव-
पीत्यर्थः । अन्तिके न्यस्ता बल्यः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां, तां पूर्वोक्तां
निषण्णां धेनुमन्वास्थानूपविश्य । क्रमेण सुप्रामन्वनन्तरं संविवेश सुष्वाप।
प्रातः सुप्तोत्थितामवदतिप्रदुत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापा-
रयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरुक्त्यम् ।
“कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तितः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥
इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या सममभि-
षिक्तपत्न्या सह । ‘कृताभिवेका महिषी’ इत्यमरः । व्रतं धारयतः ।
महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्रो-
चितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि
त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुर्व्यति-
क्रान्तानि ॥ २५ ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युरिति ॥ अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । “सद्यःपरस्परारि”
इत्यादिना निषातनादव्ययम् । ‘अद्यात्राह्वाय पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरान् ।
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वद्वारादयः’ इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः । आत्मानु-
चरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । ‘भावोऽभिप्राय आशयः’ इति याद-
वः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । “ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः” इत्पात्मनेपदे
शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते
समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालवृणानि यस्मिंस्तत् । ‘शष्पं
बालवृणं घासः’ इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्हिमालयस्य गह्वरं
गुह्यमाविवेश ॥ २६ ॥

सा दुष्प्रधर्षामनसापि हिंसाैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष २७ ॥

सेति ॥ सा धेनुर्हिंसैर्घ्यादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रि-
शोभायां प्रहितेक्षणेन उत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिसुख्यनो-
त्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् ‘प्रसह्य तु हठार्थकम्’ इत्य-
मरः । चकर्ष । किलेत्यलीकेव्ययम् ॥ २७ ॥

तदीयमाक्रान्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् २८ ॥

तदीयमिति ॥ गुहानिबद्धेन गृहरप्रतिबद्धेन प्रतिध्वनिना दीर्घम् ।
तस्या इदं तदीयम् । आकन्दितमार्तवोषणम् । आतैष्वापन्नेषु साधोर्हि-
तकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु प्रग्रहेषु । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी'
इत्यमरः । आदायेव गृहीत्वेव निवर्तयामास ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोघ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥

स इति ॥ धनुर्धरः स नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं
स्थितम् । 'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः
धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी तस्यामधित्यकायानूर्ध्वभूमौ । 'उपत्यका-
द्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्ना-
दयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने'
इति धातोः पचाद्यच् । 'प्रफुल्लम्' इति तकारपाठे 'जिकला विशरणे'
इति धातोः कर्तरि क्तः । 'उत्पश्यतातः' इत्युकारादेशः । लोघ्राख्य द्रुम-
मिव ददर्श ॥ २९ ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

तत इति ॥ ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं
रक्षणम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः ।
शरणे साधुः शरण्यः । 'तव साधुः' इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारे-
णोद्धृता अरयो येन स नृपतो राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन् ।
'अभिषङ्गः पराभवः' इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यः'
इति यप्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गान्तूणीरात् । 'तूणोपासंगतूणी-
रनिषंगा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥ ३० ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।

सक्तांगुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

वामेतर इति ॥ प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः नखप्रभाभिर्भूषि-
तानि विच्छुरितानि कंकस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कंकः
पक्षिविशेषे स्याद् गुप्ताकारे शुधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कंकस्तु कर्कटः' इति
यादवः । सायकस्य पुंख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुंखे' इति
यादवः । सक्तांगुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग
इव अवतस्थे ॥ ३१ ॥

बाहुप्रतिष्ठम्भविषुद्धमन्युरभ्य

स्पृशाद्भिः

बाह्वित्यादि ॥ बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः
इत्यमरः । विष्टुद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा मन्यौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिव-
द्धशक्तिः भोगी संपे इव । 'भोगी राजभुजंगयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्ण-
मन्तिकम् । 'वपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ।
आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिक्षेपा-
द्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः ॥ ३२ ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकैतुम् ।

विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥

तमिति ॥ निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सतां
गृह्यं पक्ष्यम् । "पदास्वैरिवाक्षापक्ष्येषु च" इति वयम् । मनुवंशस्य कैतुं
विह्वं कैतुवद्व्यावर्तक सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् आत्मनो वृत्तौ बाहु
स्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं मनु-
ष्यवाचा । करणेन । पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्रयं प्रापयन्नजगाद । 'स्मिङ्
ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शट्प्रत्यये च सति विस्माय-
यन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् ।
तच्च "नित्यं स्मयतेः" इति हेतुभयविवक्षायामेवेति "भीष्म्योर्हेतुभये"
इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्मायय-
न्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्वचः ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमिती वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति नारुतस्य ३४

अलमिति ॥ हे महीपाल तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न
कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृ-
तीया । उक्तं च न्यासोद्द्योते "न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कर-
णभावस्य अपि तर्हि गम्यमानापि" इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारण-
वाचकम्' इत्यमरः इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमप्यस्त्रं
वृथा स्यात् । तथाहि । पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं नारुतस्य रंहो
वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमरुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ३५ ॥

कैलासगौरमिति ॥ कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चामीकरं च शुभ्रं
च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषममारुरुक्षोरारोहुमिच्छोः ।
स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्या-

ष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः' ॥ इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पश्यासि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥

अमुमिति ॥ पुरोऽग्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसि । इति काकुः । असौ देवदारुः वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे चिवः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्यादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढामेवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कण्डूयमानेनिति ॥ कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । "कण्डूदिभ्यो यक्" इति यक् । ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोः स्वगुन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः' इत्यमरः । "सत्सुद्विष" इत्यादिना क्तिप् । तमिव एनं देवदारुं शुशोच ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ३८ ॥

तदेति ॥ तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिन्स्तत् । 'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्नं स्थानापराधयोः' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ३९ ॥

तस्येति ॥ परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः तोपस्थिता प्राज्ञैश्च गोहृषा शोणितपारणा शोणितस्य रुधिरस्य पारणा व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विषो राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्यांकागतसत्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्यै अलं पर्वाप्ता । "नमःस्वस्ति" इत्यादिना चतुर्थी ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ४०॥

स इति ॥ स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व परावृत्तो
भव । भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तियेन स
तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाशय कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह ॥
शस्त्रेणेति ॥ यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन । ' शस्त्रमायुधलोहयोः ' इत्यमरः ।
अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्ट-
मपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं
न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावाद्वात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ४१

इतीति ॥ पुरुषाणामधिराजो वृष इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो
निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्ना-
त्मनि विषयेऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽह-
मिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं
प्रतीति भावः ॥ ४१ ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतस्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

प्रत्यब्रवीदिति ॥ स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन्स्त-
त्पूर्वभङ्ग इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिरसं
मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । ' दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयना-
म्बकक्षणाक्षीणि ' इति हलायुधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः
तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणि-
रिन्द्रः " प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठात्प्रत्ययौ " इति पाणेः सप्रत्यन्तस्यान्तर-
निपातः । स इव स्थितो वृष एनं सिंहं प्रत्यब्रवीच्च । " बाहुं सवज्रं शक्रस्य
कुद्रस्यास्तम्भयत्यभुः " इति महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्रं कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ४३॥

संरुद्धचेष्टयेति ॥ हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम
तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः ' स त्वं मदीयेन ' इत्याहु-
त्तरवचनमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्या-
शंक्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह ॥ अन्तरिति ॥ हि
यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं
वेद वेत्ति । " विदो लटो वा " इति णलादेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्या-
मि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्योसंभावि

तार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु बाहुमनसयोरे-
कविध एवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

शुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

मान्य इति ॥ प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां
मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः ।
अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति' इति प्रागु-
क्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह ॥ शुरोरपीति ॥ पुरस्तादग्ने-
नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोधनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् । आहिताग्नेरिति
विशेषणेतानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ४५

स इति ॥ सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं
जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको माता समाग-
मिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालश्चासौ वत्सो यस्यः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृ-
ज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथांधकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वभाषे ॥ ४६ ॥

अथेति ॥ अथ दिलीपोक्तयनन्तरं भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिद्धो
गिरेर्गह्वराणां गुह्यानाम् 'देवखातविले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । अन्धकारं
ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किञ्चि-
द्विहस्यार्थपतिं नृप भूयो वभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमि-
च्छन्' इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासिमेत्वम् ॥

एकातपत्रमिति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं
वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोरल्पेन
कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः । " षष्ठी हेतुप्रयोगे " इति षष्ठी । हातुं त्यक्तु-
मिच्छन्स्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रज्जानाथ पितेव पासि ४८ ॥

भूतानुकम्पेति ॥ तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा-

स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीय-
मेका गौः स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत् । जीवेदित्यर्थः ।
'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा
उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा । 'पुनः सदाधयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि
रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्धरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगन्प्राण-
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्मवता विनेतुं गाः कोटिशःस्पर्शयता घटोघ्नीः ॥
न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह ॥ अथेति ॥ अथेति
यक्षान्तरे । अथ वा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्नास इति
ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् । 'चण्ड-
स्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्माद्-
भ्रिकदगाद् गुरोर्विभेषि । इति काकुः । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादाना-
त्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मेन्युः
क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतो कुधि' इत्यमरः । घटा इवोघांसि यासां ताः घटो-
घ्नीः "ऊधसोऽनङ्" इत्यनङ्गादेर्गाः, "बहुव्रीहेरुधसो ङीष्" इति ङीष्
च । कोटिशो गाः स्पर्शयताः प्रतिपादयता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं
प्रतिपादनम्' इत्यमरः । भवता विनेतुमनेतुं शक्यः ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रमिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥
तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि
षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीत्पूर्जस्वलम् । "ज्योत्स्नातमिक्षा" इत्यादिना
बलचप्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु गानुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे
स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह । महीतलेति ॥ ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्-
शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसंबन्धि पदं स्यान्माहुः ।
स्वर्गात्र भिद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ५१
एतावदिति ॥ मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य
प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव ।
इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु
पठितः । तदुक्तम् "दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्व-
विधौ न च यत्सचते कषिना॥" इति ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ।

निशम्येति ॥ देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनु-
ष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्या-
क्रमणम् । “ नपुंसके भावे क्तः ” । तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तथा ।
“ बहुव्रीहौ शक्यक्षणेः स्वांगात्षच् ” इति षच् । “ चिद्रौरादिभ्यश्च ”
इति च ङीप् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितदेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्य-
माणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र “ द्विवचनविभज्य ”
इत्यादिना सुशब्दात्तरप् “ किमेत्तिङ्ब्यय ” इत्यादिनाऽऽम्प्रत्ययः । “ तद्धि-
तश्चासर्वविभक्तिः ” इत्यव्ययसंज्ञा ॥ ५२ ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ॥

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

किमुवाचेत्याह ॥ क्षतादिति ॥ ‘ क्षणु हिसाचाम् ’ इति धातोः संपदादि-
त्वात्किप् । “ गमादीनाम् ” इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च
क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः सुग्रीति योगविभा-
गात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुकामति क्षतादित्यादिना ॥ उदग्र
उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दो वाचकः । क्षत्र इति शब्द इत्यर्थः ।
क्षतात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाश-
कर्णादिवत्केवलरूढः । किन्तु पंकजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत
आह ॥ तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वतः
पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनैः । ‘ उपक्रोशो जुगु-
प्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ’ इत्यमरः । “ ज्योत्स्नातमिक्षा ” इत्यादिना
मलीमसशब्दो निपातितः । ‘ मलीमसं तु मलिन कञ्जरं मलदूषितम् ’
इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन ‘ एका-
तपत्रम् ’ इत्यादिनोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥ ५३ ॥

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।

इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु ग्रहनं त्रयास्याम् ॥ ५४ ॥

‘ अथैकधेनोः ’ इत्यत्रोत्तरमाह ॥ कथमिति ॥ अनुनयः क्रोधापनयः ।
चकारो वाकारार्थः । महर्षेरनुनयो वान्यानां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां
विश्राणनाद्धानात् ‘ त्यागो वितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वि-
तरणम् ’ इत्यमरः । कथं नु शक्यः । न शक्य इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह ॥ इमां
गां सुरभेः कामधेनोः । “ पञ्चमी विभक्ते ” इति पञ्चमी । अनूनामन्यूनामवेहि
जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह ॥ रुद्रौजसेति ॥ अस्यां गवि

ख्या । कर्त्रा । ग्रहणं तु ग्रहणस्तु । “ नपुंसके भावे क्तः ” । रुद्रौजसेश्वर-
सामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । “ सप्तम्यधिकरणे च ” इति सप्तमी ॥५४॥

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह ॥ सेति ॥ सेयं गौमिया । निष्क्रीयते
प्रत्याद्विषयेनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् । “ एरचू ” इत्यच्प्र-
त्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः । “ पञ्चम्यास्तसिल् ”
मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता । युक्त्यर्थः । “ धर्मपथ्यर्थ ” इत्यादिना
यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया
होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुप्तो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वा-
मिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ५६॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह ॥ भवानिति ॥ परवान्स्वामिपरतन्त्रो भवा-
नपि । ‘ परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ’ इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणम-
वैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । “ शेषैः प्रथमः ” इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत
आह ॥ हि यस्माद्धेतोः । ‘ हि हेताववधारणे ’ इत्यमरः । तव देवदारौ विषये
महान्यत्नः । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति ।
स्थातुमिति ॥ रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन ।
नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं नहि ॥ ५६ ॥

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषुमद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ५७

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह ॥ किमिति ॥ किमपि किं वाऽहं तवाहिं-
स्योऽवध्यो मनश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव
‘ स्यादयालुः कारुणिकः ’ इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभि-
निवेश अत आह ॥ एकान्तेति ॥ मद्विधानां प्रादृशानां विवेकिनामेकान्त-
विध्वंसिष्ववध्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरी-
रेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । ‘ आस्या त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते ’
इति विश्वः ॥ ५७ ॥

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ५८

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह ॥ संबन्धमिति ॥ संबन्धं सख्यम्
अ ताप पूर्व कारण यस्य तमाहु

इत्यमरः स तादृक्सञ्चर्यो वनान्तं सगतयोनावाचयोर्वृतो जातः । तत्ततो हेतोर्हे भूतनाथानुग शिवालुचरः । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याच्छाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्छा-
प्रमाणः' इत्यमरः । विहन्तुं नार्हसि न योग्योऽसि ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यःप्रतिष्ठम्भविमुक्तबाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवाभिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेतीति ॥ तथेति एवमस्त्विति गां वाणीमुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णं च वर्णं विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । सद्यस्त-
क्षणे प्रतिष्ठम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुस्य स दिलीपः । 'न्यस्तशस्त्र-
स्त्यक्तार्थः सन् । स्वदेहम् आभिषस्य मांसस्य । 'पल्लं कव्यमाभिषम्'
इत्यमरः । पिण्डं कवलमिव । उपानयन्सप्रपितवान् । एतेन निर्मम-
त्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिःपपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य
तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्याद्वाङ्मुख्यधोमुखः' इत्यमरः । प्र-
जानां पालयितुं राज्ञ उपर्युपरिष्ठात् । "उपर्युपरिष्ठात्" इति निपातः ।
विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्त्रविणीं न सिंहम् ६१

उत्तिष्ठेति ॥ राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत् । "उपमाना-
दाचारे" इति क्यच् ततः शानच् । उत्थितमुत्पन्नम् । 'हे वत्स उत्तिष्ठ'
इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अस्तेः शत्रुप्रत्ययः । अग्रतोऽग्रे
प्रस्रवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा प्रस्त्रविणीं तां प्रस्त्रविणीं गां स्वां जन-
नीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥

तमिति ॥ विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनुरु-
वाच । किमित्यवाह ॥ हे साधो ! मया मायासुद्भाव्य करपयित्वा परी-
क्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मध्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुने समर्थः अन्ये
हिंसा घातकाः । 'शरारुर्घातुको हिंस्रः ।' इत्यमरः । "नमिकम्पि"
इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत सुष्ठु न प्रभव इति योज्यम् 'बलवत्सुष्ठु
किमुत स्वव्यतीव च निर्भरः' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरो मय्यनुकम्पया च भीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व
न कवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ६३
भक्त्येति ॥ हे पुत्र ! गुरो भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं प्रीता-
स्मि । “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणी-
यमर्थम् । ‘देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु कलावे मनाक्प्रिये’ इत्यमरः । वृणीष्व
स्वीकुरु । तथाहि । मां कवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न
विद्धि । किंतु प्रसन्नां मां कामान्दोषोति कामदुघा तामवेहि । “दुहः-
कश्चश्च” इति कम्प्रत्ययः ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥
तत इति ॥ ततो मानितार्थी स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः ।
यतनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय सं-
धाय । अञ्जलि बद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् । अत एव
रघुकुलमिति प्रसिद्धः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां
ययाचे ॥ ६४ ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥
संतानेत्यादि ॥ सा पयस्विनी गौः संतानं कामयत इति संतानकामः
‘कमु कान्तौ’ धातोः ‘कर्मण्यण्’ इत्यण् । तस्मै राज्ञे तथेति तथास्त्विति
काम्यत इति कामो वरः । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय
हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व । “उप-
भुङ्क्ष्व” इति वा पाठः । पिब इति तमादिदेशाज्ञापितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्य होमार्थाविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामविगम्य मातः ।
औधस्यभिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ६६
वत्सस्येति ॥ हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीता-
वशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः तस्य विधिरनुष्ठानं तस्य च शेषम् । हो-
मावशिष्टमित्यर्थः । तव ऊधलि भवऔधस्यं क्षारम् । “शरीरावयवाच्च”
इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञाम-
विगम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता ह्रैमवताञ्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

१ मानिता अर्पिनावेनेति विग्रहः । मानितोऽयौ यस्येति विग्रहीते तु लब्ध-
वर इत्यर्थः ।

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण क्षितीशेन दिलीपेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेतुः प्रीततरा पूर्वं शुश्रूषया प्रीता सम्प्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरा-
तिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्विमवत्संबन्धिनः
कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचि-
ह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव
ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस ।
कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेद्द तदस्ति । किंतु चिह्नैः कथितप्राय-
त्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्रत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पदै वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ६९

स इति ॥ अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान्सद्रत्सलः ।
“वत्सांसाभ्यां कामबले” इति लक्षप्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृता-
नुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं
क्षीरं शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव अतिवृष्णः सन्पपौ ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥

प्रातरिति ॥ वशी वसिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवा-
रूपस्पाङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् ।
तत्कालोचितमित्यर्थः । “कालाट्टञ्ज” इति ठञ्प्रत्ययः । “यथाकथञ्चिद्गुण-
वृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते” इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते
ऽनेनेत्ययनं स्वस्ति शुभस्य अयनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य
तौ दम्पती । कर्मभूतौ । स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुरहन्धतीं च ।
धेतुं सवत्सां च नपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोद्ग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ नृपो हुतं हवनीयसामग्रीं हुतमश्रातीति हुताशोऽग्निः ।
“कर्मण्यणू” । तं भर्तुर्भुतेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अहन्धतीं
च सवत्सां धेतुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । “तिष्ठवृ-
प्रभृतीति च” इत्यव्ययीभावः, ततश्चिबः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं

कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्र-
भावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

श्रोत्रेति ॥ धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः
श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाङ्गादकरस्वनेनानुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातर-
हितः अत एव सुखयतीति सुखः तेन रथेन । स्वेन पूर्णेन सकलेन मनोर-
थेनेव मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्घातः प्रतिबन्ध-
निवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नबोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

तमिति ॥ अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् ।
प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्षितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तस्मान्नबोदयं
नवान्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिर्नेत्रैः औषधीनां नाथं सोम-
मिव तं राजानं पपुः । अत्यास्थया दृढश्रुतिर्यथः । चन्द्रपक्षे अदर्शनं कला-
क्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । “तं
च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्व्यशः” इति व्यासः । उदय आविर्भावः ।
अन्यत्सर्वं समानम् ॥ ७३ ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरन्दरश्रीरिति ॥ पुरः पुरीरसुगणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः ।
“पूःसर्वयोर्दारिस्त्रहोः” इति खच्प्रत्ययः । “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति
सुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः
सन् । उत्पताकमुच्छिन्नध्वजम् । ‘पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रि-
याम्’ इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । ‘सारो बले
स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु’ इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज
स्थापितवान् ॥ ७४ ॥

१ सुदक्षिणासमन्वितः । २ नागरिका जनाः । ३ पूर्वममात्रेषु—‘सन्तानार्थाय
विधये स्वभुजादवतारिता । तेन धूर्जगतो गुर्वा सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ १-३४ ।’
इत्युक्त्या न्यस्तराज्यकार्यधृष्टेऽपि सांप्रतं पुत्रावस्वभावनिश्चायकनदिनीवराभादनोर्ज-
स्वलयस्य नपस्य भूधूर्धारणं प्रत्युत मोदावहमेवाभवदिति प्रकृतपत्न्येन सूचितम् ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमैशम् ॥

नरपतिकुलभृत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथेति ॥ अथ द्यौः सुरवर्त्म । ‘द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः’ इति विश्वः । अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् । “आतश्चोपसर्गे” इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । ‘ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः’ इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—“नेत्राभ्यां वारि सु-
स्नाय दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावजः ॥” इति । सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठयूतं विक्षिप्तम् । “च्छ्रोः शूडनुनासिके च” इत्यनेन निपूर्वात्छीवतेर्वकारस्य ऊङ् । ‘सुत्रनुत्तास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्ते-
रिताः समाः’ इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्—“ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुण्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधा-
रयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां देवी-
मभ्यषिञ्चत पावकः । सर्वश्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥” इति । राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभृत्यै । संततिलक्षणायै गुरुभिर्मह-
द्भिलोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधा-
वित्यर्थः । अत्र मनुः ॥ “अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः” इति । अत्र ‘आधत्त’ इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा च मन्त्रे दृश्यते—
“यथेयं पृथिवी मधुत्ताना गर्भमादधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि
सूतवे ॥” इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्द-
प्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । “ननमयययुतेयं मालिनी भोगि-
लोकैः” इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमह्विनाथसूरिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघु-

वंशे महाकाव्ये दिलीपाय नन्दिनीकृतवरप्रदानो

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्य समावलोक्योऽप्यसमावलोक्य ॥

भवोऽपि योऽभूदभव शिवोऽय जगत्प्रपायादपि न स पायात् ॥ १ ॥

‘राज्ञी गर्भमाधत्त’ इत्यतीतसर्गान्तिमश्लोके उक्तम् । संप्रति गर्भ-

लक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति ॥ अथेति ॥ अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथम् । नपुंसके भावे क्तः । पुनः सखीजनस्योद्गीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिका-
प्रादुर्भावम् । यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरपु-
राणे-‘कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता’ इति । तस्या मुखं
प्रारम्भम् । ‘सखीजनोद्गीक्षणकौमुदीमहम्’ इति पाठं केचित्पठन्ति ।
इक्ष्वाकुकुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । ‘निदानं त्वादि-
कारणम्’ इत्यमरः । एवंविधं दौर्हदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ ।
स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः-“मातृजन्य-
स्य हृदयं मातुश्च हृदयं च तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं अद्वाभिमान-
नम् ॥” इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भाद्दौर्हदमित्युच्यते सा च तद्योगाद्दौर्हदि-
नीति । तदुक्तं संप्रदे-“द्विहृदयां नारो दौर्हदिनीमाचक्षते” इति । अत्र
दौर्हदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः ।
अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम् “जतो तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” इति तल्ल-
क्षणात् ॥ १ ॥

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति ॥ शरीरसादादिति ॥ शरीरस्य
सादात्काश्यादसमग्रभूषणा परिमिताभ्रणा लोध्रपुष्पेणैव पाण्डुना मुखे-
नोपलक्षिता सा सुदक्षिणा विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता ।
विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकारेणालम्बकान्तना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्त-
प्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीषद्वन्त्यर्थः । “तसिलादिष्वाकुत्वमुचः”
इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । “दरी गात्रग्वि अलक्ष्यतादृश्यत । शरी-
रसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः-“क्षामता गरिमा कुक्षेमूर्च्छा छर्दिररो-
चकम् । जम्भा प्रसेकः सदनं गंगान्याः प्रकाशनम् ॥” इति ॥ २ ॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षिता ॥ ३ ॥ पात्राय न नृप्तिमाययौ ।

करीव सितं पृषनैः पयःपुत्रा ॥ ४ ॥ पात्राय न नृप्तिमाययौ ।

१ अस्मिन्सर्गे । २ सह उक्तम् । ३ जनोद्गीक्षणानां कौमुदीमहोत्सवम् ।

तदाननमिति ॥ क्षितीश्वरो दिलीपः रहसि मृत्युरभि मृदा सुगन्धि
तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणासुखमुपाधाय तृप्तिं नाययौ । कः कमिव ।
शुचिर्व्यपाये ग्रीष्मावसाने । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते ।
ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि ॥' इति विश्वः । पयोमुचां मेवानां
पृषतैर्विन्दुभिः । 'पृषन्ति विन्दुपृषताः' इत्यमरः । सिक्तमुक्षितं वनराज्याः
पल्वलमुपाधाय करी गज इव । अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामि-
नीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन
दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्यसा

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेतुर्नन्तरमुत्प्रेक्षते दिवमिति ॥ हि यस्माद्विगन्त
विश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः मरुत्वानिन्द्रः 'इन्द्रो मरुत्वा-
न्मघवा' इत्यमरः । दिवं स्वर्गमिदं भुवं भोक्ष्यते । "भुजोऽनवने" इत्यात्म-
नेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृदूषे अभिलष्यत
इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन् । कर्मणि चञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्त
इति रसा भोग्यार्थाः, अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध
। विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रे-
क्षितम् ॥ ४ ॥

नमेद्विया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषुमागधी
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमाहतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

नेति ॥ मगधस्य राज्ञोक्तं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । "द्वयञ्मगधकलि-
ङ्गसुरमसादण्" इत्यमरप्रत्ययः । द्विषा किञ्चित्किमपीप्सितमिष्टं मे मम्यं न
शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमाहत आहतवान् ।
कर्तरि क्तः । 'आहतौ सादराचितौ' इत्यमरः । प्रियायाः सखीः सहचरी-
रुत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ । "लट् स्मे" इत्यनेन
भूतार्थे लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेषु भूपनेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

उपेत्येति ॥ दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दौर्हदं शृङ्गा लालसं च
समं स्मृतम्' इति हलायुधः । सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन
दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्भस्तु वव्रे आचकाक्षे तदाहत-
मानीतम् । भवति शेषः । अपश्यदेव । अलभतेत्यर्थः । कुतः । हि यस्मादस्य
भूपतेस्त्रिदिवेषु स्वर्गेऽपीष्टं वस्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत् । किं यच्छया ।

नेत्याह ॥ अधिज्यधन्वन इति ॥ न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिद-
स्तीति भावः ॥ अत्र वाग्भटः—“पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधा-
त्मिका ॥” इति । एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवात् । न तु
राज्ञः प्रीतिलौक्यात् । तदुक्तम्—“देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् ।
श्रद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥” इति । अन्यत्र च “दोहद-
स्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्” इति ॥ ६ ॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहद्व्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

क्रमेणेति ॥ सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहद्व्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमाना-
वयवा पुष्यमाणावयवा सती पुराणपत्राणामपगमात्राशादनन्तरं संनद्धाः
सञ्जाताः प्रत्यग्रत्त्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव रराज ॥ ७ ॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोःसुजातयोःपङ्कजकोषयोः श्रियम्

लक्षणान्तरं वर्णयति ॥ दिनेष्विति ॥ दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु
सासु नितान्तपीवरमतिस्थूलम् । आ समन्तात्रीले मुखे चुचुके यस्य तत् ।
तदीयं स्तनद्वयम् । भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः
पङ्कजकोषयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार ॥ अत्र वाग्भटः—“अम्लेष्टता
स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचुचौ” इति ॥ ८ ॥

निधानगर्भाभिवसागराम्बरांशमीमिवाम्यन्तरलीनपावकाम्
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपस्ससत्त्वां महिषीममन्यत ।

निधानगर्भामिति ॥ नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः ।
‘आपन्नसत्त्वा स्याद्दुर्विष्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी’ इत्यमरः । महिषीं सुदक्षिणां
निधानं निधिर्गर्भं यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् । भूमिमिवेत्यर्थः ।
‘भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा’ इति कोशः । अम्यन्तरे लीनः
पावको यस्यास्तां शमीमिव । शमीतरौ बहिरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमी गर्भा-
दग्निं जनयतीति याज्ञिकाः । अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदी-
मिव अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विव-
क्षितानि ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाःक्रिया धृतेश्च धीरःसदृशीर्व्यधत्त सः॥

प्रियानुरागस्येति ॥ धीरः सराजा प्रियस्या अनुरागस्य स्नेहस्य । मनसः समुन्नतैरौदार्यस्य । भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना । दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सदृशीरनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्यते । अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् । यदाह पारस्करः "पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्" इति । "चतुर्थेऽनवलोभनम्" इत्याश्वलायनः । "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्" इति याज्ञवल्क्यः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ११ ॥

सुरेन्द्रेत्यादि ॥ गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्भारतप्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या । 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । तया सुदक्षिण्या ननन्द । सुरेन्द्रमात्राश्रित इत्यत्र मनुः—“अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः” इति ॥ ११ ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिरातैरथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव

कुमारेत्यादि ॥ अथ कुमारभृत्या बालचिकित्सा । "संज्ञायां समजनिषद्" इत्यादिना वयम् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आर्षैर्द्वितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि भरणे । 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'भृतिर्भर्म' इति शाश्वतः । भृजो मनिचप्रत्ययः । गर्भकर्मणि इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति काले दशमे मासि अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् । "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इतीतचप्रत्ययः । दिवमिव पतिर्भर्ता प्रतीतो हृष्टः सन् । 'खयाते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥ १२ ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् १३
ग्रहैरिति ॥ ततः शच्येन्द्राण्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः सा सुदक्षिणा समये सति । दशमे मासीत्यर्थः ।

“दशमे मासि जायते” इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैर-
संश्रयैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं
पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः
सा त्रिसाधना शक्तिः । ‘शक्तयस्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः’ इत्यमरः ।
अक्षयमर्थमिव असूत । बृह् प्राणिगर्भेधिमोचने’ इति धातुरात्मनेपदिषु
पठ्यते । तस्माद्भातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—“अजवृषभमृगांग-
नाकुलीरा ह्यवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथी-
न्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचः ॥ ” इति । सूर्यादीनां
सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्था-
नानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेऽपि दश-
मादयो राशित्रिंशंशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति
जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—“त्रिंशद्भागात्मकं
लभम्” इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—
“रविणास्तमयो योगो वियोगस्तुदयो भवेत्” इति । ते च स्वोच्चस्थाः
फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगांके—“स्वोच्चे पूर्णं स्वक्ष-
केऽर्धं सुहृद्रे पादं द्विद्वभेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न
किञ्चित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥ ” इति । तदिदमाह कविरुच्चसंश्र-
यैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः
स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—“सुखिनः प्रकृष्ट-
कार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं
दिव्याः ॥ ” इति । तदिदमाह । पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्विराग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्
अथ तज्जन्ममात्रेणैव सर्वतो महोत्सवं वर्णयति ॥ दिश इति ॥ तत्क्षणं
तस्मिन्क्षणे “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना
बभूवुः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्ध-
विराददे स्वीचकार । इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव । तथाहि ।
तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः । ततो
देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्मिता इव ॥

१ अत्रेदं बोध्यम्—यश्च ग्रहः कुण्डल्यां सूर्यसाहचर्येण पतितः स ग्रहोऽस्तमितो
भवति । २ ज्योतिःशास्त्रमिति शेषः ।

अरिष्टशय्यामिति॥ ‘अरिष्टं सूतिका गृहम्’ इत्यमरः। अरिष्टे सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितोऽभितः। “अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपि” इति । विसारिणा प्रसृतेन सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः। ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः’ इत्यमरः। तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः । ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ’ इत्यमरः। आलेख्यसमर्पिताश्चिवापिता इव बभूवुः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥
जनायेति ॥ भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम्। “सरूप-
समसंमिताः” इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्त-
चरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेषमासीत् । किं तत् । शशिप्रभ-
मुज्ज्वलं छत्रम्, उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वाददेयत्व-
मिति भावः ॥ १६ ॥

निवातपद्मास्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥
निवातेति ॥ निवातो निवातप्रदेशः । ‘निवातावाश्रयावातौ’ इत्यमरः ।
तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्र-
मुखं पिबतस्तृणया पश्यतो नृपस्य गुरुहृत्कटः प्रहर्षः । कर्ता । इन्दुदर्श-
नाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक ।
अन्तर्न माति स्मेति यावत् । नह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः। यद्वा हर्ष
आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किंतु
बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ १८ ॥
स इति ॥ स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन ‘पुरोधास्तु
पुरोहितः’ इत्यमरः । वसिष्ठेन । तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादि-
ति भावः । तपोवनादेत्यागत्य । अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य
कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोह्लेखनादिर्यस्य
स तथोक्तः । आकरोद्भवः खनिप्रभवः ‘खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्’ इत्यमरः।
मणिरिव । अधिकं बभौ वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः-
“प्राङ्नाभिर्वर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते” इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवा मङ्गलतुर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सन्नानि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि
सुखश्रवा इति ॥ सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुति-
सुखा इत्यर्थः । मङ्गलतुर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषिता वेश्यानाम् ।
'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः । सह
मागधीपतेर्दिलीपस्य सन्नानि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त । किंतु ।
द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां पथ्याका-
शेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वादेवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि
नेदुरितं भावः ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ॥
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे सबन्धनात्
नेति ॥ रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौरा-
द्यभावात् । संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात् आह ॥ विसर्जयेदिति-
सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किंतु स
राजा तदापितॄणामृणाभिधानाद्वन्धनात्केवलमेकं यथा तथा स्वयमेव ।
एक एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः ।
मुमुचे । कर्मकर्तरि लिङ् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे "एष वाअनृ-
णो यः पुत्री" इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविञ्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ११
श्रुतस्येति ॥ अर्थविच्छेदार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भको
बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायाद् तथा युधि परेषां शत्रूणांमन्तं पारं
यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः । "शक्ति लिङ् च" इति शङ्ख्यार्थे लिङ् ।
इति हेतोर्धातोः 'अधिवधिमचिलचि गत्यर्थाः' इति लविधातोर्गमनाख्यम-
र्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । "लंघि-
बंहोर्गलोपश्च" इत्यप्रत्यये । "बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमा-
पद्यते" इति वैकलिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्खः "अशी
चे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते" इति ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने ॥
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

पितुरिति ॥ स रघुरसमग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्ना-
च्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः । भास्वद्विव-

स्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः 'इत्यमरः॥ अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने-
दिने प्रतिदिनम् । "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुषोष । अत्र
वराहसंहितावचनम्- "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मृच्छितास्तमो
नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः" इति ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमावृषाङ्काविति ॥ उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्ति-
केयेन । 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।' इत्यमरः । यथा नन-
न्दतुः । शचीपुरन्दरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । 'जयन्तः पाकशास-
निः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां
शचीपुरन्दराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां
कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिति ॥ रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ
चक्रवाकौ । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । तयोरिव तयोर्दोषयोर्भावबन्धनं
हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन
ताभ्यामन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि
कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे । कर्मकर्तरि लिट् ।
अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभ-
ज्यमानं हीयते। अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्विती-
यविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः । ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचोययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम्
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः २५

उवाचेति ॥ सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिभ्रः पृथुकः शावकः
शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु'
इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य
ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत् तेन पितुर्मुदं
ततान ॥ २५ ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिदामृतं त्वचि ॥

उपान्तसंमीलितलोचनां नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ २६

तमिति ॥ वृषः शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वग्निन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चन्तं
वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्गमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलित-
लोचनः सन् चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम्
स्वमूर्तिभेदेन गुणाश्रयवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः

अमंस्तेति ॥ स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स वृषः । परार्ध्यजन्मनोत्कृष्ट-
जन्मनानेन रघुणान्वयं वशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा गुणाः सत्त्वादयः तेष्व-
श्रेण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाश्रयवर्ती तेन स्वस्य मूर्ति-
भेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठा-
वन्तममंस्त मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिदप्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमे-
ययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविन-
यादयः । 'गुणोऽप्रधानेरूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसन्ध्या-
दिविद्यादिहरितादिषु' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् २८ ॥

स इति ॥ "चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे
तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥" इति मनुस्मरणान्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो
निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयोरभेदः । स रघुः । "प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे
विद्यारम्भं च कारयेत् ॥" इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चल-
शिखण्डकैः । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हला-
युधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः
सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनो-
पायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने
मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्र-
मिव आविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति २९

अथेति ॥ "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे
राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥" इति मनुस्मरणादथ गर्भाकादशेऽब्दे विधि-
बद्धुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षित-
वन्तः । ते गुरवोऽत्रास्मिन्नधाववन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः । तथाहि । क्रिया

शिक्षा 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः । वस्तुनि
पात्रभूत उपहिता मयुक्ता सती प्रसीदति फलति । "क्रिया हि द्रव्यं
विनयति नाद्रव्यम्" इति कौटिल्यः ॥ २९ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्दिर्हरितामिवेश्वरः ॥

धिय इति ॥ अत्र कामन्दकः ॥ "शुश्रूषा अवर्णं चैव ग्रहणं धारणं
तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥" इति, "आन्वीक्षिकी
त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहे-
तवः" इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः । "तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे
च" इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो विद्या हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवना-
तिपातिभिर्हरिर्दिर्निजाश्वैः । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः'
इति विश्वः । चतस्रो दिश इव । क्रमात्ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशा-
मपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

त्वच्चं स मेध्यां परिधाय रौरवीमाशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुकपाथिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ३१ ॥

त्वचमिति ॥ स रघुः । "कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च । इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां
रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम् । 'रुरुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वच्चं चर्म प-
रिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशि-
क्षताभ्यस्तवान् । "आख्यातोपयोगे" इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधार-
णमुपपादयति ॥ नेति ॥ तद्गुरुर्दिलीप एकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथि-
वीश्वर एव नाभूत् । किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ३२

महोक्षतामिति ॥ रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः
सन् । महानुक्षामहोक्षो महर्षभः । "अचतुर" इत्यादिसूत्रेण निपातनाद-
कारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्प इव ।
'दम्पवत्सतरो समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्वजन्कलभः
करिपोव इव गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमौतुदं दक्षसुता इवावभुः ३३

अथेति ॥ 'गौर्नादित्ये चलीवदे' ऋतुभेदविभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि
भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरग्निहृग्बाणलोमसु'
इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मो-
च्यते । तदुक्तं मनुना ॥ " केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ " इति । अथ गुरुः पिता ।
'गुरुर्गोपतिपित्रादौ' इत्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहर्दक्षां
निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुं दक्षस्य सुता रोहि-
ण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव । 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्काः' इति विश्वः ।
सप्तपतिमवाप्याबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अवार्थे मनुः— " वेदानधीत्य
वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥ "
इति ॥ ३३ ॥

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

संप्रति रघोर्यौवराज्ययोग्यतामाह ॥ युवेति ॥ युवा युगो नाम धुर्यस्क-
न्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः । 'यानाद्यंगं युगः पुंसि
युगे युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहु यस्य स युग-
व्यायतदीर्घबाहुः । अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्ति-
कारः । 'बलवान्मांसलोऽंसलः' इत्यमरः । " वत्सांसाभ्यां कामबले "
इति लक्षप्रत्ययः । कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरो विशालग्रीवः 'परि-
णाहो विशालता' इत्यमरः । रघुर्वपुषः प्रकर्षादधिक्याद्यौवनकृताद् गुरुं
पितरमजयत् । तथापि विनयात्प्रसन्नत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत । अनेनास्या-
नौद्धत्यं विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

ततः प्रजानांचिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीलघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ३५

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह ॥ तत इति ॥ आत्मना चिरं धृतां नितान्त-
न्तगुर्वाम् "वोतो गुणवचनात्" इति ङीप् । प्रजानां धुरं पालनप्रयासं
लघयिष्यता लघुं करिष्यता । " तत्करोति तदाचष्टे " इति लघु-
शब्दाणिच् । ततो "लृटः सद्वा" इति शतृप्रत्ययः । नृपेण दिलीपे-
नासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च
विनीतो नम्र इति अतो हेतोः युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः ।
" भजो णिवः " इति णिवप्रत्ययः । चक्रे कृतः । "द्विविधो विनयः स्वाभा-

विकः कृत्रिमश्च” इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारे-
त्यर्थः । अत्र कामन्दकः—“ विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्ये-
ऽभिवेचयेत् ॥ ” इति ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ।

-नरेन्द्रेत्यादि ॥ गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिला-
षिणी श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधान-
स्थानं तस्मात् । अपादानात् । अनन्तरं संनिहितं युवराज इति संज्ञास्य
संज्ञाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वादितचप्रत्ययः । आत्मनः पदं
स्थानमास्पदम् । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः । स रघुरित्यास्पदं
तदास्पदं कमलाच्चिरोत्पन्नाववावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव अंशेनाग-
च्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटुप्रभेदेन करीव पार्थिवः ३७॥

विभावसुरिति ॥ सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्व-
प्यनुषजनीयम् । वायुना विभावसुर्वहिरिव । ‘सूर्यवह्नी विभावसु’ इत्य-
मरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्सूर्य इव कटो
गण्डः । ‘गण्डः कटो मदो दानम्’ इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् ।
मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणाऽतितरामत्यन्तं
सुदुःसहः सुद्वसहो बभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुदुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपवित्रमाप सः ॥३८॥

नियुज्येति ॥ शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः ।
“शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः” इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैरनु-
दुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतूना-
ऽपूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपवित्रमपगतविव्रं यथा तथाऽऽप ॥३८॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्मृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥३९॥

तत इति ॥ ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता
तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । “क्रियार्थोपपदस्य”
इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगति-
मित्यर्थः । “अपरावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति” इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरंगं

धनुर्भूतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् जहार किल ।
किलेत्येतिह्ये ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्तिविस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ४० ॥

विषादेत्यादि ॥ तत्कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो
मनोभङ्गः । तदुक्तम्—‘विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः’ इति ।
तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनागस्या-
कस्मिन्कत्वादाश्चर्याविष्टं सत् स्थितं तस्थौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया
स्वेच्छयागता । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी
नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥ ४० ॥

तदङ्गनिष्पन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सनाम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

तदङ्गेत्यादि ॥ सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन
तस्या नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निष्पन्दो द्रवः स एव जलम् । मृजित्यर्थः ।
तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यनिकरन्तेषु ।
“अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति वक्तव्यात् समासः । द्विगुमाप्ता-
पन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवह्निङ्गनाप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि
वस्तुपूषपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षाशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।

पुनः पुनःसूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मितयत्नम् ॥ ४२ ॥

स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवा-
रितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । ‘किरणप्रग्रहौ रश्मी’ इत्यमरः ।
संयतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्थां
दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः
अवोचेदनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

शतैरिति ॥ रघुस्तमश्वद्वतारमश्वस्योरमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारगून्वै-
रक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिर्द्रुणैः । ‘हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरितकपिलवर्णयोः’
इति विश्वः । वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा । ‘हरिर्वाताकचन्द्रेन्द्रय-
मोपेन्द्रमरीचिषु’ इति विश्वः । एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धी-
रेण मभीरेण स्वरेण ध्वनिनेव नि

मखेत्यादि ॥ हे देवेन्द्र ! मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजः प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्व मद्गुरोः क्रियाविधाताय क्रतुविधाताय । क्रियां विद्वन्तुमित्यर्थः । “तुम-
र्थाञ्च भाववचनात्” इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः

त्रिलोकनाथेनेति ॥ त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । “तद्वितार्थ”
इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रिया-
र्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविधातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः
स्वल्भु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विप्रो भवसि चेत्
विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदङ्गमय्यं भवन्महाक्रतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ४६ ॥

तदिति ॥ हे भवयन् ! तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं
साधनममुं तुरंगं प्रतिप्रोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेर्वेदस्य पथो
दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मल्लिनां पद्धतिं
मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । ‘मलीमसं तु
मल्लिनं कच्चरं मलदूषितम्’ इत्यमरः ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम्
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ४७ ॥

इतीति ॥ इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकण्यं । दिवौकसः
स्वर्गौकसः । ‘दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च’ इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो
रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् रथं निवर्तयामास । उत्तरं च प्रतिवक्तुं
प्रचक्रमे ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुल्लेखयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

यदिति ॥ हे राजन्यकुमार ! क्षत्रियकुमार ! ‘मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विराट्’ इत्यमरः । यद्वाक्यमात्थं ब्रवीषि । “ब्रुवः पञ्चाना-
म्” इत्यादिनादादेशः । तत्तथा सत्यम् । किंतु यशोधनैरस्मादृष्टैः परतः
शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किनत आह । भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं
लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यशः सहस्रक्रतुत्वरूपम् इज्यया यागेन लब्ध-
यितुं तिरस्कृतुमुद्यत उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ४९

किं तद्यश इत्याह ॥ हरिरिति ॥ पुरुषैषूत्तम इति सप्तमीसमासः “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु “सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः” इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः पुमान् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । “विदो लटो वा” इति वेजुंसादेशः । नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्ममचेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी एकं विहायान्यगामी नहि । द्वितीयातत्पुरुषसमासप्रकरणे “गम्यादीनामुपसंख्यानम्” इति समासः ॥ ४९ ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मया पहारितः
अलं प्रयत्नेन तत्रात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ५०

अत इति ॥ यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया पहारितोऽपहतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तत्रात्रार्थे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नं मा कार्षीरित्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वान्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधेहिनिपूर्वाद्धाधातोरुल्लङ्घ । “न माङ्योगे” इत्याङगमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाणशस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ५१

तत इति । ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् पुनः पुरंदरं बभाषे । किमिति । हे देवेन्द्र ! यद्येषोऽश्वामोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः । ‘सर्गः स्वभावनिर्माक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु’ इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवात्रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृवी कृतकृत्यो न खलु । “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्वा मधवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ५२

१ पुरुषोत्तम—महेश्वर—शतक्रतुरूपः । २ अत्र कपिलानुकारित्वमिन्द्रे विनाशकत्वमात्रेण, न त्वश्वापहारितया, सगराश्वापहारित्वमपीन्द्र एवेत्यनेकपुराणप्रसिद्धम् एतत्त्रयोदशसर्गीयतृतीयश्लोके कपिलस्याश्वापहारित्वाभिधानमपि सगरसुतभ्रान्त्यनुसृतमेवेति तत्त्वम् ।

स इति ॥ स रघुस्तुखः सन् मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं
सशरं करिष्यमाणः आलीढेनालीढास्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनाऽति-
शयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन्
अतिष्ठत् स्थितवान् । आलीढलक्षणमाह यादवः—‘स्थानानि धन्विनां पञ्च
तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥
अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्याली-
ढविपर्ययः’ ॥ इति ॥ ५२ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्तसायकम् ५३

रघोरिति ॥ रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । ‘अवष्टम्भः सुवर्णे च
स्तम्भप्रारम्भयोरपि’ इति विश्वः । पत्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः
अत एवामर्षणोऽसहनः । कुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । ‘संभावनीये
चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः’ इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्द-
स्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमो-
घमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपसूनोःसबृहद्भुजांतरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनैव मनुष्यशोणितम् ५४

दिलीपेति ॥ भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः
परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्विशालं
भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् । “सुप्सुपा”
इति समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेनैव पपौ ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ५५

हरेरिति ॥ कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ।
“सप्तम्युपमाने” इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यै-
रावतस्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् । शच्याः पत्र-
विशेषकैरङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्व-
नामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्य
महानभिभव इति भावः ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशानिध्वजम्
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ५६

जहारेति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य
महाशनिष्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । स शक्रः
सुराग्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव ।
तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुक्रोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः । “क्रुधद्गुह” इत्या-
दिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ५७ ॥

तयोरिति ॥ जयैषिणोरन्योन्यजयाकांक्षिणोस्तयोरिन्द्रध्वोः । गरु-
त्मन्तः पक्षवंतः । ‘गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्’ इत्यमरः । आशीविषाः आ-
शिषि दंष्ट्रायां विष येषां ते आशीविषाः सर्पाः । पृषोदरादित्वात्साधुः ।
‘स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः’ इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षाः
सर्पा इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च धन्विनोरुप-
र्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्रिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः
सिद्धा देवा इन्द्रस्य, सैनिकाश्च रघोर्यस्मिन्स्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं
युद्धं बभूव ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापयितुं न वासः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिम्बुदः

अतीति ॥ वासोऽति प्रबन्धेनाति सातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभि-
स्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेनाप्य-
सह्यस्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं त रघुन् । अम्बुदोद्भिः स्वतश्च्युतं
निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपालात्मकस्ये-
न्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्कुरे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिगाशरातनज्यामलुनाद्विडौजसः ५९

तत इति । ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्कुरे प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमाना-
र्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथो-
क्ताम् । वेष्टेष्टि व्याप्रोतीति विट् व्यापक्रमाजो यस्य स तस्य विडौजस
इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । शशाकतज्यां धनुर्मौर्वीम् । शशाकस्या-
धःखण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणाङ्गुनादच्छिनत् ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्तरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीप्रपक्षज्यपरोपगोचिनं स्फुटमभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

स इति ॥ विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य वि-
द्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूल-
विभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्र-
भामण्डलमस्त्र वज्रायुधमाददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूयतद्रचयां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ६१

रघुरिति ॥ रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः स-
सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते स्फुरित्यर्थः । निमेष-
मात्रात्तद्रचयां दुःखमवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः
श्वेडास्तैः सहोत्थितश्च तस्मिन्नुत्थिते सैनिका हर्षान्तिहनादांश्चकुरि-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।

तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि वज्रशनेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापा-
रेण निष्ठुरे ऋरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वी-
र्यातिशयेन वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । “ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्रिप ” । तुतोष ।
स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः संतोषोऽत आह ॥ गुणैः
सर्वत्र शत्रुभिन्नोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत
इत्यर्थः । गुणाः शत्रून्स्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्विष्यपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः

असङ्गमिति ॥ सारवत्तयाऽद्विष्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वद-
न्येन न विसोढं नास्त्वत् । अतो मां प्रीतं संतुष्टमवेहि । तुरंगमादृते
तुरंगं वर्जयित्वा । “अन्यारादितरतै” इत्यादिना पञ्चमो । किमिच्छ-
सीति स्फुटं वाक्य आह । तवेयता पराक्रमेण प्रसन्नस्य मे तुरंगमादन्यद-
देयं नास्तीति भावः ॥ ६३ ॥

ततो निषङ्गादसमप्रमुद्धतं सुवर्णपुङ्खगुतिरञ्जितांगुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निभुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो देवेन्द्रवचनादनंतरं निषङ्गान्णीरादसमग्रं यथा
तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खगुतिभा रञ्जिता अंगुठयो येन तमिषु प्रतिसंहरन्निव-
र्तयन् । नामहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः ।
“ प्रियवरो वदः स्वच् ” इति स्वच्प्रत्ययः । “ अरुर्दिषत् ” इत्यादिना
सुमागमः । नरेन्द्रसूनु रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् प्रत्युत्तरं दत्तवान् । न तु
माहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिर्नैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्वरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥

अमोच्यमिति ॥ हे प्रभो इन्द्र ! अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्हज-
स्रदीक्षायां प्रयतः स मद्वरुर्मम पिता विधिर्नैव कर्मणि समाप्ते सति
क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफ-
ललाभे किमश्वनेति भावः ॥ ६५ ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम्

यथेति ॥ सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतयाष्टानाम-
न्यतममूर्तित्वात् । दुरासदोऽस्मादृशैर्दुष्प्राप्त्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव
संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च हे लोकेशेन्द्र ! तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ॥

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ६७

तथेतीति ॥ मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति
तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । “ भाषायां सदनुसश्रुवः ” इति कसुप्रत्ययः ।
यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनु रघुरपि नातिप्रमना विजयलामेऽप्यश्व-
नाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य “ सुप्सुपा ” इति समासः ।
नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ६८

तमिति ॥ हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं बोधितो ज्ञापितः ।
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना
कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोरिदं तदीयम् अङ्गं शरीरं परामृशंस्तं रघु-
मभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ महनीयशासनः पूजनीयाङ्गः क्षितीशः दिलीप आयुषः क्षये
सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः इत्यनेन प्रकारेण । “ इति

१ यथाविधि श्रुत्युक्तकर्मानुष्ठानरूपेण । २ अनेन मत्पिता त्वतिक्रोपनः त्रिलोच-
नेकांशत्वात् । अतः स एवं मा ज्ञासीत्—किमु—इन्द्रेण निर्जितोयमश्वमनुपलभ्यैव
कृष्णमुखेनैव मद्वीनार्थमागतवानिति । नाहं त्वया पराजित इति मन्यस्व इति प्रति-
प्यादितम् । ३ वृत्रधत्तचिह्नितम् ।

धिका नवतिरेभोनशत सापानाना परम्परा पक्तिमिव ततान ॥ ६० ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथेति ॥ अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथा-
विधि यथाशास्त्रं यूने तरुणाय यौवराज्यस्थिताय सूनवे रथवे नृपतिककुदं
राजचिह्नम् । ‘ककुद्दत्तककुदं श्रेष्ठे वृषांके राजलक्ष्मणि’ इति विश्वः ।
सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिण्या सह मुनिवनत-
रोच्छायां शिश्रिये श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि।
गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् । तद्राजसंज्ञकत्वादणो-
ल्लुक् । इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्र-
मपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—“सुतविन्यस्तपन्वीकस्तया वानुगतौ
वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ” इति । हरि-
णीवृत्तमेतत् । तदुक्तम् । ‘रसयुगहयैन्सौ श्रौ स्लौ गो यदा हरिणी
तदा’ इति ॥ ७० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवं-
शमहाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ॥

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ १ ॥

अथैतस्मिन्सर्गे रघुराज्यमहोत्सवं वर्णयति तत्र रघुं प्रशंसति ॥ स
इति ॥ स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् ।
पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण
निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ । “सौरं तेजः
सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यत्तन्निमतुप्रविशति । अग्निं वा
आदित्यः सायं प्रविशति ” इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥ १ ॥

१ शब्दादिभ्यः । २ स्थापितम् ।

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरमिति ॥ दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः संतापान्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वेभ्योऽधिकसंतापोऽभूदिन्यर्थः । राज्यकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्रावुपचारात् समानकर्तृकत्वविरोधः ॥ २ ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्कथः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वजस्येति ॥ पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरपुराणे—“एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पजन्यः कामवर्षी स्यात्तस्य राज्ये न संशयः ॥ ” इति । “चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥ ” पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उद्धर्षं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्कथो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः । ‘प्रजा स्यात्संततौ जने’ इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥ ३ ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

सममिति ॥ द्विरद इव द्विरदैश्च वा गच्छतीति तेन द्विरदगामिना “कर्तुर्युपमाने” इति “सुप्यजातौ” इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् । किं तद्वयम् । पितुरागतं पित्र्यम् । “पितुर्यत्” इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम् अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च इति ॥ ४ ॥

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ छायेति ॥ अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते । पद्मा लक्ष्मीः । ‘लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया’ इत्यमरः । सा स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जालुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । ‘छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनाब्जप’ इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं छत्रं तेन कारण-

भूतेन साम्राज्यदीक्षित साम्राज्य साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम
भिषिक्त त भेने सिषेवे अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसपत्तिरिति भाव ॥५॥

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

संप्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह ॥ परिकल्पितेति ॥ सरस्वती च काले
काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्सायां द्विर्वच-
नम् । वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं
तं रघुम् अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्र-
त्ययः । स्तुतिभिः स्वोच्चैरुपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं
च “ नाविष्णुः पृथिवीपतिः ” इति वा, लोकपालात्मकत्वाद्धेत्यनुसंधेयम् ।
एवं च सति “ उपादेवपूजासंगतिकरणदानेषु ” इति वक्तव्यादात्मनेपदं
सिद्धयति ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वैव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

मनुप्रभृतिभिरिति ॥ वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मन्यैः पूज्यै
राजभिर्भुक्ता यद्यपि भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । ‘ अप्यथे यदि वार्थे
स्यात् ’ इति केशवः । तथापि तस्मिन्नास्ति । अन्यः पूर्वा यस्याः सान्यपूर्वा
अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा अनन्योर्पभुक्तेवासीत् । तत्प्रथमपतिकेवानु-
रक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

अत्र कारणमाह ॥ स इति ॥ हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया
यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव । अति-
शीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य नशब्दस्य “ सुप्सु-
पा ” इति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव मलयानिल
इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः ॥ “ उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना
परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ” इति ॥ ८ ॥

मन्दोत्क्रण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

मन्दोत्कण्ठा इति ॥ तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपविषये । सहकारोऽति-
सौरभश्चतः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः ।
तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दो-
त्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विषयं विस्मा-
रयतीति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्धिर्नवे राज्ञि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्धिरिति ॥ नयविद्धिर्नोतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्राज्ञि विषये । तम-
धिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकमसत्कूटयुद्धादिकं चोपदर्शितम् । तस्मि-
न्राज्ञि पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न
संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नास्त् । तदुद्भावनं तु
ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्योऽथः 'पक्षःपार्श्वगरुत्साध्यसहायबल-
भित्तिषु' इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पञ्चानामिति ॥ पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणान् गन्धादय उत्क-
र्षमतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षत ॥ तस्मिन्महीपाले नाम नवेमहीपाले जाते सति
सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्व-
मिवाभवदिति भावः ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथेति ॥ यथा चन्द्रयत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः । चदिधातोरौणादिको-
रप्रत्ययः । प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च
तपतीति तपनः सूर्यः । नन्वादित्वाल्लट् प्रत्ययः । प्रतापात्संतापजननाद-
न्वर्थः । तथैव स रघू राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् ।
यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धा-
तूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजित्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

१ पूर्वः पक्षः सद्रूपो धर्मयुद्धाद्यात्मकः । २ कूटयुद्धादिस्वरूपः । ३ "पृथ्वी पञ्च-
गुणा तोयं चतुर्गुणमयानलः । त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणा भवेत् ॥ " रूप-
रस-गन्ध-स्पर्श-द्रवाः पृथिवीगुणाः । रूप-रस-स्पर्श-द्रवाः जलगुणाः । रूप-स्पर्श-
द्रवाः तेजोगुणाः । स्पर्श-शब्दौ वायुगुणौ । शब्द आकाशगुणः ।

काममिति ॥ विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्ण-
प्रान्तगते । चक्षुष्मता तु चक्षुष्कलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्या-
र्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति तेन सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं
दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमर्थेन समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीद्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

लब्धेति ॥ अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थितामनुरञ्जन-
प्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा
पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् द्वितीया पार्थिवश्री राजल-
क्ष्मीरिव समुपस्थिता प्राप्ता । “रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु शुप्ति-
स्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु
द्धानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि
राज्ये नवे ॥” ॥ १४ ॥

निर्वृष्टलघुभिर्मैधैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

निर्वृष्टलघुभिरिति ॥ निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः कर्तरि क्तः न अत एव लघवः
तैर्मैधैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः
पौरुषमातपश्च ‘प्रतापौ पौरुषातपौ’ इति यादवः । युगपदेकपदे दिशो
व्यानशे व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ॥

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

वार्षिकमिति ॥ इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः ।
“वर्षाभ्यष्टक्” इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् ।
जेतृशब्दान्नन्तात् “प्रज्ञादिभ्यश्च” इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । धनुर्दधौ । हि
यस्मात्ताविन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साध-
नविषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । “पर्यायोद्यम-
विश्रमौ” इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमवि-
श्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥ १६ ॥

पुण्डरीकातपवस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकातपव इति ॥ पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथो-
क्तः । विकसन्ति काशानि काशाखपट्टणकुसुमान्येव चामराणि यस्य तथो-
क्तः । ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशानिभचामरं तं रघुं विडम्ब-

यामासालुचकार । पुनः परन्तु तस्य रघोः श्रिय शोभा तु न प्राप ।
'शोभासंपत्तिपन्नासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिन्मन्त्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादसुमुखे इति ॥ प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्मन्त्रौ विशदप्रभे निमल-
कान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा सम-
स्वादा । तुल्यभोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः ।
भासीत् ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशस्तामिव ॥ १९ ॥

हंसश्रेणीष्विति ॥ हंसानां श्रेणीषु पंक्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि
येषु सन्तीति कुमुदन्ति । 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । "कुमुदनङ्घ्रि-
सेभ्योऽङ्गमनुष्" । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु च तदीयानां रघु-
संबन्धिनानां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्यु-
त्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषां धवलमेति भावः ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोत्पुगुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्ष्विति ॥ इक्षूणां छायेक्षुच्छायम् । "छाया बाहुल्ये" इति नपुंस-
कत्वम् । तत्र आसमन्तात् निषीदन्ति ता इक्षुच्छायानिषादिन्यः । "इक्षु-
च्छायानिषादिन्यः" इति स्त्रीलिंगपाठोऽपि समंजस एव । शालिगोपायन्ति
रक्षन्तीति शालिगोप्यः सस्यपालिकाः स्त्रियः । "कर्मण्यण्" इत्यणि
"टिड्ढाणञ्" । इत्यादिना ङीप् । गोप्सु रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य
उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य कथोद्घातः
कथारम्भो यस्य तत्तत्कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्यायन्ति स्म ।
अथ वा कुमारस्य सप्तो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमार-
कथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि ।
गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरंभः' इत्यमरः ॥ २० ॥

१ एतदग्रे—'आकुमारकथोद्भूतम्—इति पाठे कुमारस्य मतस्तस्य कथाभिश्चरितैर-
द्भूतं वयशस्तत्राग आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥ ' इति कस्मिंश्चित् सुप्रितसु-
स्तकैः दृश्यते ।

प्रससादोदयादम्भ कुम्भयोर्नेर्महौजसः ॥

रघोरभिभवाशङ्कि चक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

प्रससादेति ॥ महौजसः कुम्भयोर्नेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव । महौजसो रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चक्षुभे कालुष्यं प्राप । "अगम्योदये जलानि प्रसीदन्ति" इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदोदग्राः ककुद्गन्तः सरितां कूलमुद्गजाः ।

लीलाखेलमनुभापुर्महोक्षास्तम्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदोदग्रा इति ॥ मदोदग्रा मदोदृताः । ककुदेषामस्तीति ककुद्गन्तः महाककुद इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः । सरितां कूलान्मुद्गजन्तीति कूलमुद्गजाः । "उदि कूले सजिवहोः" इति स्वप्नत्ययः । 'अरु-द्विषत्' इत्यादिना मुमागमः । महान्त उक्षाणो महोक्षाः । "अचतुर" इत्यादिना निपातनादकारान्तः । लीलाखेलं विलासमुभयं तम्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परमंजकस्य विक्रमं शौर्गेमनुभापुरलुचक्रुः ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुप्नुवुः ॥ २३ ॥

प्रसवैरिति ॥ मदस्यैव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः । "उपमानाच्च" इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णां विशालत्वकूटारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः । 'गजेऽपि नागमातंगौ' इत्यमरः । असूययैवाऽऽहतिनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुप्नुवुर्मदं ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदसुतिः' इति पालकाव्ये । करान्नासारन्नाभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरित इति ॥ सरितां गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गीश्चाश्यानकर्दमान्कुक्कपंकान्कुर्वती । "संयोगादेरातो धातोर्णवतः" इति श्यतेनिष्ठातस्य नत्वम् । शरच्छरदृतुस्ते रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

१ "मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः" इत्यनेन यवादिगणभिन्नसान्तमोपधाकारान्ताकारोपधणञ्दात्परस्य मतोर्मस्य वत्वविधानात् ।

तस्मै सम्यग्द्युतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

तस्मा इति ॥ वाजिनामन्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्भुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्भुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं यागचिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेष तस्मै जयं ददौ । उक्तं चाहवयात्रायाम् ॥ “इन्द्रः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्क्ते नृपस्य धार्त्री समुद्ररशनां वशगां करोति” इति ॥ वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणम् । तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिणरयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

स इति ॥ गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं, प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिणरुद्धतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः शुभदैवान्वितः ‘अयः शुभावहो विधिः’ इत्यमरः । स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । ‘मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदायविकं बलम्’ इति कोशः । आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥ २६ ॥

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

अवाकिरन्निति ॥ वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं प्रयान्तं रघुं लाजैराचार-लाजैः मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युतं विष्णुमिव अवाकिरन्पर्यक्षिपन् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

स इति ॥ प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनबर्हि-रिन्द्रः । ‘पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथा’ इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान् रिपूस्तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तेस्त्वेपि चक्षिणो दित्करणेनानुदात्तेस्त्वानिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥ युगम् ।

रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन् । स्पन्दनोद्धतै रजोभिर्धनसन्निभैर्वेणतः,
क्रियातः, परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तल-
मिव, भूतलं च व्योमेव कुर्वन् । यथाविति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागमनदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

प्रताप इति ॥ अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः
क्रोशदण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो
धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्रानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि
रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । इतीत्यं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः
प्रकाण्डे कायांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति दैमः ।
सा चमूर्ययौ ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वान्चकार सः ॥ ३१ ॥

मरुपृष्ठानीति ॥ स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वात् प्रभूतकटकसेनासा-
हित्यसंपन्नत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्य-
मरः । उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार । नाव्या नौभिस्तार्या नदीः । 'नाव्यं
त्रिलिङ्गं नौतार्यं' इत्यमरः । "नौषयोधर्मविषमूल" इत्यादिना यत्प्र-
त्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि । 'अटव्यरण्यं
विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्यं
किमपि नासीदिति भावः ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।

बभौ हरजटाभ्रष्टां गंगामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

स इति ॥ महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाम्यो
भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथ इव बभौ । भगीरथो
नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सर्गराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां
प्रवर्तयिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भगीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्वातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

त्याजितैरिति ॥ 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति

१ 'रथानीकम्' इति पाठः । तदा तु 'इति' शब्दोऽध्याहार्यः । २ सगरस्य
अपत्यानि पुमांसः सगराः । बहुत्वादणो ड्व् ।

केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्ष प्रसवं च । त्याजितैः त्यजेर्ण्यन्ताद्वि-
कर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदाच्छ्यावितैः । अन्यत्रोत्पा-
दितैः । बहुधा भग्ने रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः पादपैर्दन्तिनो गज-
स्येव तस्य रघोर्मार्गं उल्वगः प्रकाश आसीत् । 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्वगं
विशदं स्फुटम्' इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानेवमाक्रानंस्तांस्तान्नपदाश्रयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

पौरस्त्यानेति ॥ जयी जयवशीः । 'जिह्विवित्री' इत्यादिनेतिप्र-
त्ययः । स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राप्यान् । 'दक्षिणापश्चात्पु-
रसस्त्यक्' इति न्यक्प्रत्ययः । तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्वि-
रुक्तिः । जनपदान्देशानाकामवतिक्रामेस्तालीवनैः श्यामं हरिद्वर्णं महोद-
धेरुपकण्ठमन्तिक प्राप ॥ ३४ ॥

अनघ्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनघ्राणामिति ॥ अनघ्राणाम् । कर्मणि ण्यो । समुद्धर्तुस्तूलयितुस्त-
स्माद्ग्रहोः सकाशान् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ।
सिन्धुरयात्रदीर्घादिव सुहृद्भिः सुहृद्देशीयैः । सुहृदादयः शब्दा जनपदवच-
नाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वैतसस्य संबन्धिनां वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः ।
आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः । अत्र कोटिलयः ॥ 'बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः
सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत्' इति ॥ ३५ ॥

वङ्गानुत्वाय तरसा नेता नौसाधनोद्यताम् ।

निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

वङ्गानिति ॥ नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्संनङ्गान्वङ्गा-
न्राजस्तरसा बलेन । 'तरसी बलरंहसो' इति यादवः । उत्खायोन्मूल्य
गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहानामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान । स्थापि-
तवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलना इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्वातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादेति ॥ आपादपद्ममग्निपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अत एवोत्खाताः पूर्वमुद्धृता
अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविरोषा इव ।
'शालयः कलमाद्याश्च यष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मं
पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो बुध्ने तुरीयांशौकप्रत्यन्तपर्वताः' इति

‘कल कले धन बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयो । सस्ये’ इति केशव ॥ ३७

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वद्विरदनेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स इति ॥ स रघुर्वद्वा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशां नाम
नदीं तीर्त्वा । उत्कले राजभिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभि-
मुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । “महेन्द्रो मलयः सङ्ग
शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च समैते कुलपर्वताः ॥” इति
विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवे-
दिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव न्यवेशय-
न्निक्षिप्तवान् । “त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावान्मंसस्य क्रयतादपि । आत्मानं
यो न जानाति सा स्याद्गम्भीरवेदिता ॥” इति राजतुत्रीये । “चिरकालेन
यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवे-
दिभिः ॥” इति मृगचर्माये ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

प्रतिजग्राहेति ॥ गजसाधनः पुष्कलगजसामग्रीवान् कालिङ्गः कलिङ्ग-
गानां राजा । “द्वयज्मगधकलिङ्ग” इत्यादिनाणप्रत्ययः । अस्त्रैरायुधैस्तै
रघुं पक्षाणां भेदे उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव प्रतिजग्राह प्रत्य-
भिद्युक्तवान् । अभिजगामेत्यर्थः ॥ ४० ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

द्विषामिति ॥ काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नारा-
चानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा
सद्यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । जयश्रियं प्रति-
पदे प्राप । “यतु सर्वोषधिक्षानं तन्मांगल्यमुदीरितम्” इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचिताऽऽपानभूमयः ।

नालिकेरासवं योधाः शात्रवं च पपुर्गशः ॥ ४२ ॥

तांबूलीनामिति ॥ तत्र महेन्द्राद्रौ युध्यन्त इति योधाः । पचाद्यच् ।
रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो
नालिकेरासवं नालिकेरमयं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः संपुटकाकारैः
पपुः । तत्र विजहुरित्यर्थः । शात्रवं यशश्च पपुः । जहुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्येति ॥ धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः
गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । “पूर्वकालैक” इति समासः ।
तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिंगस्य श्रियं जहार । धर्मार्थं न तु स्वोपभोगार्थं
मिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पृग्मालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

तत इति ॥ ततः प्रार्चीविजयानन्तरं फलवत्पृग्मालिना फलितक्रमक-
श्रेणीमता । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनै-
वागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः अयत्नसिद्धत्वादप्रा-
र्थनीयजयः सन् ययौ । “अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः ।
वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥” इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ॥

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स इति ॥ स रघुः गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ।
“गंधस्येत्” इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः, यद्यपि “गंधस्येत्त्वे तदेकांत-
ग्रहणं कर्तव्यम्” इति नैसर्गिकगंधविवक्षायामेवेकारादेशः । तथापि निरं-
कुशाः कवयः । तथा च माघकाव्ये “ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सतत-
गास्ततगानगिरोऽलिभिः ।” इति । नैषधे च “अपां हि तृप्ताय न वारि-
धारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा” इति । “न कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्त-
दर्थप्रतिपत्तिकरश्चेद्बहुव्रीहिः” इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य
एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । ‘सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च
ते’ इत्यमरः । “सेनाया वा” इति ण्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम
सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयामिवाकरोत् ।
पत्न्यां सम्भोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरधुषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

बलैरिति ॥ वि ~ ~

स्य रघोर्बले सैन्ये

‘बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्’ इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषु द्रान्ताः परि-
भ्रांता हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः । तेषां विशेषा हारीता मदगुः कार-
ण्डवः झुवः’ इत्यमरः । मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः । ‘उपत्यकाद्रेरा-
सन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका’ इत्यमरः । “उपाधिभ्यां त्यकन्” इत्यादिना
त्यकन्प्रत्ययः । अभ्युषिताः । उपत्यकासुषितमित्यर्थः । “उपान्वध्या-
ङ्गवसः” इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पत्तिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

ससञ्जुरिति ॥ अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पत्तिष्णव उत्पत्त
नशीलाः । “अलंकृष्ट” इत्यादिनेष्णुचप्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि
तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु सर्वधनीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः । मत्तभानां
कटेषु ससञ्जुः सक्ताः । “गजगण्डे कटीकटौ” इति कोशः ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

भोगीति ॥ चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सपेष्टनानि
मेषु समर्पितं सज्जितं त्रिपदीछेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । “त्रिपदी
पादबन्धनम्” इति यादवः । करिणां ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् ।
“ग्रीवाभ्योण च” इत्यणप्रत्ययः । नास्रसन्न स्रस्तमभूत् । “शृङ्खलो लुङि”
इति परस्मैपदे पुषादित्वादङ् “अनिदिताम्” इति नकारलोपः ॥ ४८ ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥ ४९ ॥

दिशीति ॥ दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति ।
लोहितादित्वात्क्यप्रत्ययः “वा क्यथः” इत्यात्प्रमेयदम् । दक्षिणापने तेजो-
मान्धादिति भानः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां राजानः
पाण्ड्याः । “पाण्डोर्द्व्यण्वक्तव्यः” । रघोः प्रतापं न विपेहिरे न सोढ-
वन्तः । सूर्याविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ४९ ।

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्येति ॥ ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य
महोदधेः संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । “सारो बले स्थिरांश्च
च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु” इत्यमरः । स्वं स्वकीयं संचितं यश इव तस्मै
रघवे निपत्य प्रणिरत्य ददुः । यशसः शुभ्रतयः दीपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे
मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धिः ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः सस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥ शुग्मम् ।

स इति ॥ असह्यविक्रम इति च ॥ असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु साव-
ष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनो-
ऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रातिषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्या दक्षिणस्या
दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ, यथाकामं यथेच्छं निर्वि-
श्वोपभुज्य । 'निर्वंशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युद-
न्वानुदधिः । "उदन्वानुदधौ च" इति निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूर-
तस्थक्तम् । "स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन" इति समासः । "पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः" इत्यलुक् । सस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सह्यं
सह्याद्रिमलङ्घयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्विसर्पद्विरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह ॥ तस्येति ॥ अपरान्तानां पाश्चा-
त्यानां जय उद्यतैर्युक्तैः । "अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्यरिका-
दयः ।" इति यादवः । विसर्पद्विर्गच्छद्विस्तम्भ रघोरनीकैः सैन्यैः ।
"अनीकं तु रणे सैन्ये" इति विश्वः । अर्णवो गमस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरु-
त्सारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न इवासीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवाद्दृश्य-
न्तति भावः ॥ ५३ ॥

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

भयेत्यादि ॥ तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरल-
योषितां केरलांगनानामलकेषु चमूरेणुः सेतारजश्चूर्णस्य कुंकुमादिर-
जसः प्रतिनिधीकृतः प्रत्यदेशीकृतः । तदभावे तत्सदृशः प्रतिनिधिः ।
यत्नेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्धतमगमत्कैतकं रजः ।

तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

१ अयं पश्चिमोदधिर्हि रामास्त्रोत्सारितः सह्यशैलावतुर्योजनं दूरः । सह्यशैलसमुद्रवौ
रन्तराले वर्तमानो मृगगणः परशुरामक्षेत्रम् । तदेव च मध्यकोट्टणमित्यप्रस्तुतमर्हि
त्रैव परदेशस्थैः ।

सुरलेत्यादि ॥ मुरला नाम केरलदेशेषु काचित्रदी । “सुरवीमारुतो-
द्धृतम्” इति क्वचित्पाठः । तस्या मारुतेनोद्धृतमुत्थापितं केतकं केतकी-
संवन्धि रजः परागस्तद्योधवारबाणानां रघुभटक्ञ्चुकानाम् । “क्ञ्चुके
वारबाणोऽस्त्री” इत्यमरः । अयत्नपटवासतामयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्य-
त्वमगमत् । “पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रसिञ्चितैः ।

वर्मभिः पवनोद्धृतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

अभ्यभूयतेति ॥ चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । ‘वाजिवाहार्वाग-
न्धर्वहयसैन्धवसमयः’ इत्यमरः । गात्रसिञ्चितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः ।
कर्तरि क्तः । वर्मभिः कवचैः । पवनेनोद्धृतातां कम्पितानां राजतालीव-
नानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुत्राग्रेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीत्यादि ॥ खर्जूरीणां नृणामविशेषाणाम् । ‘खर्जूरः केतकी ताली
खर्जूरी च तृणद्रुमाः’ इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु ‘अस्त्री प्रकाण्डः स्क-
न्धः स्थान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः’ इत्यमरः । बद्धानां बद्धानां मदोद्गारेण
करिणां मदस्त्रावेण सुगन्धिषु । “गन्धस्येत्” इत्यादिनेकारः समासांतः ।
कटेषु गण्डेषु पुंताग्रेभ्यो नागकेसरेभ्यः पुंतागपुष्पाणि विहाय । ल्यबलोपे
षश्चमी । शिलीमुखा अलयः पेतुः । ‘अलिबाणौ शिलीमुखौ’ इत्यमरः ।
ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशं किलोदन्वात्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रथवे करम् ॥ ५८ ॥

अवकाशमिति ॥ उदन्वानुद्धा रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितो
याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति असिद्धौ । रथवे त्वप-
रान्तमहीपालव्याजेन करं बलि ददौ । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः ।
अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वत्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः । कर-
दानं च भीत्या । न तु याचजयेति शानाद्रवोक्तकर्मः ॥ ५८ ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

मत्तेत्यादि ॥ तत्र स रघुर्मत्तानामिमानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षता-
न्येव । तपुङ्गवे भावेक्तः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रम-
चिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जय-
स्तम्भं चकार । गाढप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्विरेशोत्कीर्णवर्जस्तम्भ इव रघोर्ज-
यस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्तनो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

पारसीकानिनि ॥ ततः स रघुः । संयमी योगी । तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्या-
निन्द्रियनामकाविषुतिष पारसीकावाजो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे न तु
निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालानपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

यवनीत्यादि ॥ स रघुर्वयवनीनां यवनस्त्रीणां तुरङ्गकोणाम् । “ जातेरस्त्री-
विषयादयोपधान ” इति ङीष् । मुखानि पद्मानोव मुखपद्मानि । उपमि-
तसमासः । तेषां मधुना मयेन यो मद्यो मद्रागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन
निर्देशः । तं न सेहे । कमिव । अकाले प्रावृद्धव्यतिरिक्ते काले जलदोदयः
प्रायेण प्रावृषि पद्मविकासस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संबन्धिनं बालातप-
मिव । अब्जद्वितत्वादब्जसंबन्धिनं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधिरनस्यभूत् ॥ ६२ ॥

सङ्ग्राम इति ॥ तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः । ‘ साधनं सिद्धिसै-
न्धयोः ’ इति हेमः । पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैर्यवनैः सह । “ दक्षिणा-
पश्चात्पुनस्त्यक् ” सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूषि
तेषां कूजितैः शब्दैः । ‘ शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गेणः । जये च शृङ्गविहिते
चापेऽप्याह विशेषतः ’ इति केशवः । अय-वा शार्ङ्गः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजि-
तैर्विज्ञेया भनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिस्तस्मिन्नजसि तुमुलः
संग्रामः संकुलं युद्धमभूत् । ‘ तुमुले रणसंकुले ’ इत्यमरः । रजो-
व्याप्तोभयदलयोर्न स्वपरविज्ञानं शृंगनादादितरदासीदिति घोरसंग्राम-
संपत्तिः ॥ ६२ ॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ॥

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

भल्लापवर्जितैरिति ॥ स रघुर्भल्लापवर्जितैर्वाणविशेषकृतैः । ‘ स्नुहीदल-
फलो भल्लः ’ इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवाद्भिः । “ सिध्मादि-
भ्यश्च ” इति लङ्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमक्षि-
काभिर्व्याप्तैः । ‘ सरघा मधुमक्षिका ’ इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । ‘ क्षुद्रा
व्यङ्गा नदी वेश्या सरघा कण्टकारिका ’ इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि
क्षौद्राणि मधूनि । ‘ मधु क्षौद्रं माक्षिकादि ’ इत्यमरः । “ क्षुद्राभ्रमरवटर-

१ पारसीकाः संप्रति ‘ इराण ’ शब्दवाच्यदेशविशेषाः । तत्रत्या जनाश्च बलीवर्द-
-युजका अभिषेवकाः ऋषियज्ञोपर्वतिनः ।

पादपादज्' इति संज्ञायामञ् प्रत्ययः । तेषां पटलैः संचपरिव । 'पटलं
तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पटिके परिवारे च' इति हैमः । महं
तस्ताराच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महान्मनाम् ॥ ६४ ॥

अपनीतेत्यादि ॥ शेषा हनावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशी-
र्षण्याः सन्तः 'शीर्षिकम् । शीर्षण्यं च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्ष-
णमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथाति । महान्मनां संरम्भः कोपः । 'संर-
म्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स
हि । महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु स्वर्जावितमिति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ॥

आस्तीर्णाजिनरत्नास्तु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

विनयन्त इति ॥ तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्म-
श्रेष्ठानि यास्तु तास्तु द्राक्षावलयानां भूमिषु । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा
स्वाद्वी मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुभिर्द्राक्षाकलप्रकृतिकेर्मद्यैर्विजयश्रम-
युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीतवन्तः । 'कर्तव्ये चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्म-
नेपदे, 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौर्वी भास्वानिव रघुर्दिशम् ॥

शरैरुसैरिवोदीच्यालुद्धरिष्यन्सानिव ॥ ६६ ॥

तत इति ॥ ततो रघुर्भास्वानसूये इव शरैर्बाणैरुसैः किरणैरिव । 'किर-
णोत्समयूक्षांशुगभस्तिवृणिरश्मयः' इत्यमरः । उदीच्यालुद्धरन्नुपास-
खालुदकानीवालुद्धरिष्यन्कौर्वी कौर्वस्तन्निधनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे । अने-
केनेव शब्देनेयं वाक्यार्थोपमा । यथाह दुष्यदी । 'एकानेकेव शब्दत्वत्सा
वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ॥

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाह्रैःकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

विनीतेत्यादि ॥ सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नद्विशेषः । 'देशे
नद्विशेषेऽथौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचे-
ष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमान्तस्य रघोर्वाजिनोऽश्वा लघ्राः कुङ्कुमके-
सराः कुङ्कुमकुङ्कुमकिञ्चल्का येषां तान् । यद्वा-लघ्नकुङ्कुमाः केशराः सटा
येषां तान् । 'अयं कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केशरो नागकेसरे ।
तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बहुलद्वये । पुत्रागवृक्षे किञ्चल्के स्यात्
इति हैमः । स्कन्धान्कात्यान् । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्यसे विज्ञानादिषु

पञ्चसु । नृपे समृद्धे व्यूहे च ' इति हेमः । दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ।
धूव कम्पने ॥ ६७ ॥

तत्र दूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ॥

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्रेति ॥ तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपरा-
क्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः दूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः तेषा-
मवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्रस्ताडनादि-
कृतारुण्यस्यादेशेषुपदेशकं बभूव । अथ वा पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्व-
भूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ॥

गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजा इति ॥ काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम् ।
'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हेमः । सोढुमनीश्वरा अशक्ताः सन्तः गजानां
रघुदंतिनामालानं बन्धनम् । भावे ल्युटि "विभाषा लीयतेः" इत्यात्वम् ।
तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैरक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभृयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥

उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषामिति ॥ तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वभृयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा द्रविणानां
हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं शुभ्रम्' इत्यमरः । राशय एवापदा उपाय-
नानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोसलेश्वरं कोसल-
देशाधिपतिं तं रघुं शश्वदसकृद्विविशुः । 'सुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णम-
सकृत्समाः' इत्यमरः । तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः । सत्यपि गर्व-
कारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ॥

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्यां गुरुं पितरं शैलं हिमव-
न्तम् । उद्धतै रश्वखुरोद्धतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटांस्तस्य
शृङ्गाणि 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । वर्धयन्निव आरुरोह । उत्प-
तद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ॥

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

शशसेति ॥ तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानां गुहासु शेरत इति गुहा-
शयास्तेषाम् 'अधिकरणे शेत इत्यच्प्रत्ययः । 'दूरी तु कन्दरो वा ख'
देवखातबिले गुहा' इत्यमरः । सिंहाणां हरीणाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो
द्वयक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि परिवृत्य परावृत्त्यावलोकितं
शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनम् । कर्तुं । सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रम-
कारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षोभविरहितत्वम् । नञः प्रसज्यमतिबंधोऽपि
समास इत्यते । शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्धाद्भ्यते । बाह्यचेष्टि-
तमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामि-
ति । न हि समबलः समबलाद्विभेतीति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेष्विति ॥ भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वञ्चर्मिका
मता' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति
यादवः । अयं च शुक्लादिशब्दवद् गुणिन्यपि वर्तते । प्रयोज्यते च 'मर्मरैर-
गुरुधूपगन्धिभिः' इति । अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः ।
कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । गङ्गाशी-
करिणः । शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गे तं रघुं सिधेविरे ॥ ७३ ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

विशश्रमुरिति ॥ सैनिकाः । सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयश्रुतप्रत्ययः ।
नमेरूणां सुरपुंतामानां छायासु निषण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तू-
रीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्था-
धिष्ठाय । 'अधिशीङ्गस्यासां कर्म' इति कर्म । दृषत्स्वधिरुद्येत्यर्थः । विश-
श्रमुर्विश्रान्ताः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्गम्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेत्यादि ॥ सरलेषु देवदारुविशेषैश्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजा-
नाम् । ग्रीवासु भवानि म्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । "ग्रीवाभ्योऽण्च" इति
चकारादञ्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभास ओषधयो ज्वलन्त्यो
ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुरायकस्य रवोरस्नेहदीपिकास्तैलनिर-
पेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

नस्येति ॥ तस्य रघोरुत्प्रेषणेषु निवासेषु संनानिवेशेषु कण्ठरञ्जु-
भिर्गजैर्वैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरे-
भ्यो गजानां वर्म प्रमाणम् । 'वर्मं देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः
कथितवन्तः । देवदारुस्त्रन्धन्वक्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीर्धैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पत्तिनानलम् ॥ ७७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीर्धैः । "पर्वताच्च" इति
लुप्रत्ययः । गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । "गणानुत्सवसंकेतानज-
यत्सप्त पाण्डवः" इति महाभारते । नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां
भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेषेण संघर्षेणोत्पत्तिता अनला यस्मिंस्तत्तथो-
क्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाकलः' इति यादवः । घोरं
भीमं जन्यं युद्धमभूत् । 'युद्धमायोधने जन्यम्' इत्यमरः ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाहोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

शरैरिति ॥ स रघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतानाम गणान्विरतोत्सवा-
नकृत्वा । जित्वेत्यर्थः । किन्नरान्बाहोः स्तब्धजयोजयोदाहरणं जयव्यापकं
प्रबन्धविशेषं गापयामास । 'गतिबुद्धि' इत्यादिना किन्नराणामपि कर्तृ-
त्वात्कर्मत्वम् ॥ ७८ ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

परस्परेणेति ॥ तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परे-
णान्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः
सारो बलरूपो विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वञ्च
पराजय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव द्वियम् ॥ ८० ॥

तत्रेति ॥ स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमध्वं यशोराशिं निवेश्य निधाय ।
पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य द्वियमादधानो
जनयन्निव अवरुरोहावततार । कैलासमगतैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । न हि
दूराः परेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥ ८० ॥

चक्रम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालाननां प्रातैः सह कालागुरुद्वैः ॥ ८१ ॥

चक्रम्पे इति ॥ तस्मिन्नधौ । तीर्णां लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्ती-
र्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणां कामरूपाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य

रघोर्गजानामाद्यानतां गजबन्धनस्तम्भतां प्रातैः काण्डागुरुदुर्भैः कृष्णागुरु-
दुर्भैः सह चक्रम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

नेति ॥ स प्रागज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्ष च तद् दु-
र्दिनं च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न
प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ॥

भैजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध यैः ॥ ८३ ॥

तमिति ॥ कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽर्ज्याखण्डलविक्रममतीन्द्र-
राक्रमं तं रघुं भिन्नाः ऋवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः । साधनैः ।
भैजे । नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदृशैर्नागः । यैरन्याचबुध्यतिरि-
क्तान्पुषानुपरोध । शृगणामपि दूरो रघुरिति भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेणच्छायायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वर इति ॥ कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः
पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येष पुष्पाणि तेषा-
मुपहारेण समर्पणेनानर्चयामास ॥ ८४ ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन्नाज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

दिग्विजयमुपसंहरति ॥ इतीति ॥ जिष्णुर्जयशीलः । “ग्लानिस्थश्च
ग्लानुः” इति ग्लानुप्रत्ययः । स रघुरिति तथं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्र
शून्येषु । रथोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु किरीटेषु ‘मौलिः-
किरीटं धम्मिल्ले चूडाकटङ्गलिमूर्धजे’ इति हैमः । विश्रामयन् । संक्रामयन्नि-
त्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमाजह्ने यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुच्चामिव ॥ ८६ ॥

स इति ॥ स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा वस्य यस्मिन्वा तं सर्वस्वदक्षिणम् ।
“विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः” इति श्रुतिः । विश्वजितं नाम यज्ञमाजह्ने । कुत-
वानित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह ॥ सतां साधूनाम् । वारिमुच्चां मेवानामिव
आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

१ आखण्डलस्य विक्रम आखण्डलविक्रमः आखण्डलविक्रममतिक्रान्तोऽत्याखण्ड-
लविक्रमस्तम् । २ यथा मेवानामग्नेः भक्राशजत्यादानं दर्शनाय भवति । एवं साधूनां
परिभ्यो द्रव्यादानं दानाय भवतीत्यर्थः ।

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियामि-

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-

त्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽलुमेने ॥ ८७ ॥

सत्रान्त इति ॥ काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादानेधनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति सचिवसखः सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरण-
द्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । "राजाहःसखिभ्यष्टू" । गुर्वीभिर्मह-
तीभिः । 'गुरुर्महत्यांगिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । पुरस्क्रियाभिः
पूजाभिः शमितं पराजयेत् व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् 'दुःखे वैल-
क्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेणोत्सुका इत्यण्डिता अवरोधा
अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् ।
'राजश्वशुराद्यत्' इत्यपत्यार्थं यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्या
बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायालु-
मेनेऽलुज्ञातवान् । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्-" औ औ गच्छिदशयतिः
प्रहर्षिणीयम् " इति ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ॥

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः

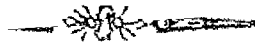
मौलिस्त्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

त इति ॥ ते राजानः रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च
ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव
लभ्यं प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रया-
णसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः । करणैः । अङ्गुलीषु मौलिषु
केशबन्धनेषु याः सज्जो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः । पुष्परसैः ।
'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैश्च । 'परागः सुमनोरजः'
इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशम-
हाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५.

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपदे वरतन्तुशिष्यः १

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दाहजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥ १ ॥

तमिति ॥ विश्वजिति विश्वजिन्नाम्यध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सकोऽध्वरो
यागः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'अणु दाने' जुगुप्सुः ।
कोशानामथराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् 'कोशोऽस्त्री कुड्मले
खड्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः ।
एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो
लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । "ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च"
इत्यण् । इजोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । "पुष्करादिभ्यो देशे" इत्यत्र ।
"अथोच्चासंनिहिते" "तदन्ताच्च" इतीनिः । अपत्याख्येय इति भावः ।
प्रपदे प्राप । अस्मिन्संगे वृत्तमुपजातिः तल्लक्षणं तु "स्यादिन्द्रवज्रा यदि
तौ जगौ ग बयेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥" इति ॥ १ ॥

स मृन्मये वीतहिरण्यमयत्वात्पात्रे निधायाध्यमनर्धशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

स इति ॥ अनर्धशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः ।
'मूल्ये पूजाविधावर्धः' इति 'शीलं स्वभावे सद्बुद्धे' इति चामरशाश्वतौ ।
यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथिषु साधुरा-
तिथेयः । "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्देन" इति डञ् । स रघुः । हिरण्यस्य
विकारी हिरण्यमयम् । "दाण्डिनायन" इत्यादिसूत्रेण निपातः । वीतहि-
रण्यमयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः ।
मृन्मये मृद्धिकारे पात्रे अर्धार्थमिदमर्धम् । "पादार्थाभ्यां च" इति यत् ।
पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धं श्रूयत इति श्रुतं वेद-
शास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् ।
'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

तमिति ॥ विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुस्त्वर्थः । मानध-
नानामग्रयाग्यग्रेसरः । अपयशोभीरुस्त्वर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञः । आगमन-

प्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कुन्त्यचित् । विशां पतिर्मनुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । विष्टरभाजमास्तनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमास्तनम्' इत्यमरः । 'वृक्षावनयोर्विष्टरः' इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद्विष्टरं । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तद्वंम्' इति वृत्तिप्रत्ययः । अर्चयित्वागन्तमीषे । 'आगद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ॥

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिशोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

अप्यग्रणीरिति ॥ हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ! 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमाश्' इति हयगुप्तः । मन्त्रकृतां मन्त्रद्रष्टृणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र' इत्यादिना किर । ऋषीणामग्रणीः अग्रस्ते तत्र गुरुः कुशल्यपि क्षेमवान्किम् । अपि प्रप्ते । 'गहान्तमुच्चयप्रश्रंकासंभावना-स्वपि' इत्यमरः । यतो यस्माद् गुरोः सकाशात्त्वयाऽशेषं ज्ञानम् । लोकतो-ष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव प्राप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यं योपि ।

आपाद्यते न व्ययमंतरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत ॥ ५ ॥

कायेनेति ॥ कायेनोवासादिहृच्छ्रयान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना कायेन वाचा मनसापि । कर्मणेन । वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यं योपि । स्वपदापहारशंकाजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् । 'सुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा' इत्यमरः । संभृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं बाह्मनःकायनं तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरितान्तराशपैर्व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चित् न नीयते किम् । 'कच्चित्काममवेदने' इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ॥

कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारेत्यादि ॥ आधारबन्धप्रमुखैरालवाकानिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः । 'आधार आलवालेभ्युबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तनया संवर्धितानां बुद्धिं प्रापितानां श्रमच्छिदां वै आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्वायानकादिः । उपप्लवो बाधको न कच्चिन्नास्ति किम् ॥ ६ ॥

१ अत्र न मन्त्रान्कुर्वन्तीति मन्त्रकृत इति व्युत्पत्तिर्गरीयसी वेदापौरुषेयत्वमङ्गात् । किन्तु मन्त्रान्कुर्वन्ति प्रयोगविधिनेष्ट्रभावा प्रयुज्यन्ते इति मन्त्रकृतस्तेषां मन्त्रकृतामिति । २ पुमान्कम् ।

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभयकामा मुनिभिः कुराणुः ।
तदङ्कुशश्चाच्युतनाभिनाला कञ्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्विति ॥ क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुराणुः मु-
निभिर्वत्सलत्वान्मृगस्नेहादभयकामाऽप्रतिहतचेष्टा । तेषां मुनीनामङ्का-
एव शय्यास्तासु व्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीण-
प्रसूतिः संततिग्नयाऽव्यसना कञ्चित् । अत्रपायिनी किमित्यर्थः ।
‘दुःखैर्नोव्यसनेष्वयम्’ इति यादवः । ने त्रि उयालङ्कारादिभ्याङ्कारात्र-
मङ्क एव धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।
तान्युच्छ्रष्टाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्यजलानि कञ्चित् ॥

निर्वर्त्यते इति ॥ यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्नानादिनिर्वर्त्यते
निष्पाद्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितृणामभिष्वात्तादीनां
निवापाञ्जलयस्तरपणाञ्जलयः । ‘पितृदानं निवापः स्यात्’ इत्यमरः । निर्व-
र्त्यन्ते । उच्छ्रष्टानां प्रकीर्णोलूतधान्यानां षष्ठः षष्ठभागैः पालकत्वाद्वाजप्रा-
ह्वैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि तेषां तानि तथोक्तानि वो युष्माकं तानि
तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित् । अनुपप्लुवानि किमित्यर्थः ।
‘उच्छ्रो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्’ इति यादवः । ‘षष्ठा-
ष्टमाभ्यां न च’ इति षष्ठशब्दाद्वागार्थेऽन्वत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात्
‘पूरणगुण’ इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति तैर-
तानि । ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ इत्यण्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।
कालोपपन्नातिथिकल्पभागं बन्धं शरीरस्थितिसाधनं च ॥ ९ ॥

नीवारेत्यादि ॥ कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां क-
ल्पा भागा यस्य तत्तथोक्तम् । बन्धे भवे बन्धम् । शरीरस्थितौर्जावित्प्रा-
साधनं वो युष्माकम् । पच्यते इति पाकः कल्म । धान्यमिति यावत् ।
नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्रष्टाभाकादिवान्यसंग्रहः । जानपदैर्न्य भाग-
तैर्जानपदैः । ‘तत आगतः’ इत्यण् । कडंगरीयैः कडंगरं दुसमहन्तीति
कडंगरीयाः । ‘कडंगरो दुसं क्लीबे धान्यत्वानि तुषः पुमान्’ इत्यमरः ।
‘कडंगरदक्षिणाच्छ्र च’ इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिना मृगयो-
कञ्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ मुनयो रि नोदेहेन नृपं भागं तीर्थतरे ध्रुवन्ति । जन धृतिः

‘यस्मादारण्यका अप्युच्छ्रष्टन्मयं निर्वर्त्यन्ति । योऽस्मान्गलवति तस्मा इदमुच्यते
व्रतामिति ॥’ इति । २ तानित्युक्तवत्य रणोः कर्त्तव्यदिनपर्यन्तामाश्रमयाव आग-
दिति ध्वनितमित्यन्यः ।

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

अपीति ॥ किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । “क्रियार्थोपपद” इत्यादिना चतुर्था । अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् ? हि यस्मात् तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे क्षमं शक्तम् । ‘क्षमं शक्ते हिते त्रिषु’ इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । “कालसमयवेलासु तुमुन्” इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः ॥ “यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः वर्तन्ते गृहिणस्तद्गदाश्रित्येतर आश्रमाः ॥ ” इति ॥ १० ॥

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मनावा प्राप्तोऽसिसंभावयितुं वनान्माम्

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह ॥ तवेति ॥ अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । “अर्हः प्रशंसायाम्” इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमनेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणोत्सुकं सौत्कण्ठम् । ‘इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः’ इत्यमरः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति समस्यर्थे तृतीया । शासितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया । मां संभावयितुं पवित्रीकर्तुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थे स्वार्थे वा तवागमनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्यधस्य रवोरुदारानपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

इतीति ॥ अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्यधः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारासुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । ‘मनोनियोगक्रिययोत्सुके मे’ इत्येवंरूपम् । ‘स्वर्गेषुपशुवागवज्जदिङ्नेत्रवृणिभृजले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौः’ इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा । वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः मृन्मयपावदर्शनाच्छिथिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

सर्ववेति ॥ हे राजन् ! त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । ‘वार्त्तं कल्गुन्यरोगे च’ इत्यमरः । ‘वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्’ इति च यादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह नाथ इति ॥ त्वयि

नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः ? । तथाहि । अर्थान्तरं न्यस्यति
सूर्य इत्यादिना ॥ सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ।
'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति
विश्वः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय
कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वान्तद्योगे "नमः-
स्वस्ति" इत्यादिना चतुर्थी । "अलमिति पर्यायार्थग्रहणम्" इति भग-
वान्भाष्यकारः । कल्पेत संपद्येतेत्यर्थः । "कल्पिसंपद्यमाने च" इति
वक्तव्याच्चतुर्थी ॥ १३ ॥

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेवे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥

'तवार्हतः' इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह ॥ भक्तिरिति ॥ प्रती-
क्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव
कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे
महाभाग सार्वभौम ! तया भक्त्या पूर्वान्पूर्वजानतिशेवेऽतिवर्तसे । किंतु
सर्वत्र वार्तं चेत्तर्हि कथं खेदस्त्रिभुव इव दृश्यतेऽत आह-व्यतीतेति ॥ अहं
व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावाद्याचक्रभावात्त्वामभ्युपेत इति
मे मम विषादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिस्तम्बेन नीवारइवावशिष्टः ॥ १५ ॥

शरीरमात्रेणेति ॥ हे नरेन्द्र ! तीर्थं सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तर्द्धियेन स
तथोक्तः । 'योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे
तीर्थं स्पाददर्शनेऽपि' इति हलायुधः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् आरण्यका
अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । "अरण्यान्मनुष्ये" इति जुञ् प्रत्ययः ।
तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः । प्रकृत्यादि-
त्वात् "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति तृतीया । नीवार इव आभासि
शोभसे ॥ १५ ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोःकलाक्षयःश्लाघ्यतरो हि वृद्धेः १६ ॥

स्थान इति ॥ भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् मखजं मखजन्यं
न विद्यते किञ्चन यस्येत्यकिञ्चनः मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः । तस्य
भावोऽकिञ्चनत्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति । तदेतत् स्थाने युक्तम् ।
'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । तथाहि सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य

हिमाशो कलाक्षयो वृद्धेरुपचयाच्छ्रापतरां दिवः खलु ॥ मणि-
 शानोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदशीणो नागः शरदि सरित्
 श्चानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालदन्तिता नन्मिन्ना शोभ-
 न्ते गलितविभवाश्चायिषु नृपाः ॥ ” इति भावः । अथ कामन्दकः ॥
 “धर्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभने । सुरैः पीताशेषस्य कृष्णपक्ष-
 विधोरिव ॥ ” इति ॥ १६ ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमर्ह्यतिष्ये ।
 स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्वनं नार्दति चातकोऽपि ॥

तदिति ॥ ततस्मात्तावदनन्यकार्यः । “ यावन्नाशश्च साकल्येऽवधौ माने
 ऽवधारणे ” इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्वतो घदान्यान्तराद् गु-
 र्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जयितुं यतिष्य उद्योक्ष्ये । ते दुष्म्यं स्वस्ति शुभमस्तु ।
 “नमःस्वस्ति” इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । चातकोऽपि । “धरणीपतित-
 तोयं चातकानां रुजाकरम्” इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः । निर्गलितो-
 ऽम्बवेव गर्भो यस्य तं शरद्वनं नार्दति न याचते । “अर्दगतौ याचने च”
 इति धातुः । “याचनार्थं रणेर्दनम्” इति यादवः ॥ १७ ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
 किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुक् ॥ १८ ॥

एतावदिति ॥ एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातु-
 कामं गन्तुकामम् “तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः । महर्षेर्व-
 रतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य । हे विद्वन् ! त्वया गुरवे
 प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किपरिमाणं वा इत्येव तं कौत्समन्वयु-
 क्त्वापृच्छत् । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
 वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णां विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

तत इति ॥ ततो यथावद्विहितार्हम् । अर्हार्थं वतिः । विहिताध्वराय विधि-
 वदनुष्ठितध्वराय । सदाचारायेत्यर्थः । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेश-
 शून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्या-
 दीनां च गुरवे नियामकाय । ‘वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः’ इति । ‘ब्रह्मचारी
 गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री’ इति चामरः । सर्वकार्यनि-
 र्वहकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान्वर्णो ब्रह्मचारी । ‘वर्णिनो
 ब्रह्मचारिणः’ इत्यमरः । “वर्णाब्रह्मचारिणि” इतीनिमत्पयः । सः कौत्सः
 प्रस्तुतं प्रकृतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥

समाप्तविद्येनेति ॥ समाप्तविद्येन अधीतसमस्तवेदशास्त्रेण मया महर्षि-
गुरुगुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चि-
रायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्सं-
ख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथ वा-भक्ति-
मेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥ २० ॥

निर्वन्धसंजातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥

निर्वन्धेत्यादि ॥ निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन
गुरुणा अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाऽविचार्याहं वित्तस्य धनस्य चतस्रो
दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे मह्यमाहरानयेति विद्यापरिसंख्यया विद्याप-
रिसंख्यानुसारेणैवोक्तः । अत्र मनुः ॥ “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा
न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥” इति ॥ २१ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमलपेतरत्वाच्छ्रुतानिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

स इति ॥ सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव
शेषो यस्य तं मत्वा । निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । श्रुतानिष्क्रयस्य विद्यामूल्य-
स्यालपेतरत्वादतिमहत्त्वात्संप्रत्युपरोद्धुं निर्वन्धुं नाभ्युत्सहे ॥ २२ ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

इत्थमिति ॥ द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । ‘द्विजराजः शशधरो नक्ष-
वेशः क्षपाकरः’ इत्यमरः । “तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्” इति
श्रुतेः । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिर्वैराग्यं वारयति । एनसः पापान्निवृ-
त्तेन्द्रियवृत्तियस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौ-
त्सेनेत्यभावेदितो निवेदिनः सन् एनं कौत्सेन भूयो जगदेकनाथोवाच ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारहृष्य रथोः सकाशात्तन्मात्रं नामम् ।

गतो वदान्यान्तराष्ट्रियं मे मा भूत्परीषादितवावतारः ॥ २४ ॥

गुर्वर्थमिति ॥ श्रुतस्य पारहृष्यवान्छ्रुतपारहृष्य- “मेः कनिष्” इति
कनिष् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्था याचकः । विशेषणद्वये-

नाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य
वदान्यान्तरं द्वावन्तरं गतः । 'स्युर्वदान्यस्यूलक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे'
इत्यमरः । इत्येवंरूपोऽयं परीवादस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार
आविर्भावो मे मा भून्मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योत-
नार्थम् । तथा च "संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते" इति भावः ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राप्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स इति ॥ स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे त्रेताग्नि-
शालायां चतुर्थोऽग्निरिव वसन्दिवाणि द्वे त्रीणि वाहानि द्वितानि ।
"संख्ययाग्न्यासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" इति बहुव्रीहिः "बहुव्रीहौ
संख्येये ङजबहुगणात्" इति ङच्प्रत्ययः समासान्तः । सोढुमर्हसि । हे
अर्हन्मान्य ! त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये । "यावत्पु-
रानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरंमग्रजन्मा ।
गामान्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥

तथेति ॥ अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथम-
मोघं संगरं प्रतिज्ञाम् । 'अथ प्रतिज्ञाजिज्ञासासंविदापत्सु संगरः'
इत्यमरः । तथेति तथास्त्विति प्रत्यग्रहीदन्वमोदत । रघुरपि मां भूमिमा-
न्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुमाहर्तुं चकमे इयेष ॥ २६ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठेत्यादि ॥ वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्य प्रोक्षणं तज्जात्प्र-
भावात्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्पुदधावाकाशे मही-
धरेषु पर्वतेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ
समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वादको
बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्येव मेघस्येव तद्रथस्य रघुस्यन्द-
नस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यात्राधिरोहणविधानात् ।
प्रयतो धीरो रघुः । सामन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव

कैलासनाथ कुबेर तस्या बलेन जिगीषुजेतुमिच्छुः सन् एतेषु सज्जित-
रास्त्र गर्भे यस्य त रथमविशिष्ये रथ शयितवानित्यम् । अधिशी ५
स्थासां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोशगृहे नियुक्ताः
हिरण्मयीं कोशगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतिनां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातरिति ॥ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोशगृहे नियुक्ता
अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोशगृहस्य मध्ये नभस्तो
नभस्तः । पञ्चम्यास्तसितप्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् ।
“दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात्साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथया-
मासुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव शृङ्गं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

तमिति ॥ भूपती रघुः अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराल्लब्धम् ।
वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् । ‘पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः’ इत्यमरः । तं भासुरं भास्वरम् । “भञ्जभासमिदो घुरच्”
इति घुरच्प्रत्ययः । हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ ।
न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

जनस्येति ॥ तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः ।
‘साकेतः स्यादयोध्यायां कोसलानन्दिनी च सा’ इति यादवः । जन-
स्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् । ‘द्रव्यामुव्यवसायेषु सत्त्व-
मस्ती तु जन्तुषु’ इत्यमरः । कौ द्वौ । गुरुप्रदेयाधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निस्पृ-
होऽर्थी अधिकामादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः । “मे दाज्ञः”
इति कर्मप्रत्ययः । नृपश्च ॥ ३१ ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् ।
“आशंसायां भूतवच्च” इति भविष्यदर्शे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां
वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकायम् । विनय-
नम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥ ३२ ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसुर्भूवृत्ते स्थितस्थाधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

किमिति ॥ वृत्ते स्थितस्य । “न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा ।
सत्त्वात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥” इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते
स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि । “सत्सु-
द्विषद्बुध” इत्यादिना क्रिप । अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमि-
त्यर्थः । किंतु तव प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः ॥ येन त्वया द्यौरपि
मनीषितमभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ।
“प्रधानकर्मण्याख्येयं लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते
कर्तुश्च कर्मणः ॥” इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीदृजं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

आशास्यमिति ॥ सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवा-
न्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशीःसाध्यमाशंसनीयं वा पुनरुक्तभूतम् । सर्वं
सिद्धमित्यर्थः । किंत्वीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् ।
त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥ ३४ ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राजे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापिलेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

इत्थमिति ॥ अग्रजन्मा ब्राह्मणः । ‘अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि
स्मृतः’ इति विश्वः । इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं
प्रतीयाय प्राप । राजापि जीवलोको जीवसमूहः । ‘जीवः प्राणिनि
गीपतौ’ इति विश्वः । अर्कादालोकं प्रकाशमिव तस्मादपेराशु सुतं
लेभे प्राप ॥ ३५ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

ब्राह्म इति ॥ तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे । ‘तस्येदम्’ इत्यण । ब्रह्म-
देवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेषदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दस-
दृशम् । “ईषदसमाप्तौ” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे ।
‘कुमारो बालके स्कन्दे’ इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात्पिता
रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार । ‘अजो
हरौ हरे कामे विधौ छागे रवोः सुते’ इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

रूपमिति ॥ ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः । प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकदीपादिव स्वात्स्वकीयात् । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति स्मादादेशो वैकल्पिकः । कारणाज्जनकात्त्र विभिदे भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकांक्ष ॥ ३८ ॥

उपात्तविद्यमिति ॥ गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्भेदोविशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकांक्षे इयेष । यौवराज्याहोऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आतः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथेति ॥ अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वाभिना भोजेन राज्ञामो हितो दूतः प्रेष्यो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ॥

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

तमिति ॥ असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमत्त्वानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां ससृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयनेऽस्यामिति धानी । "करणाधिकरणयोश्च" इत्यधिकरणे लघुप्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्वभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥४१॥

तस्येति ॥ उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पदभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राज-
सदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रि-
यत उपकरोति वा पदमण्डपादि राजसदनमिति । रन्विता उपचाराः
शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्यः आगतानामुपदाभि-
रुपायनैः वन्धा वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः ।
“ न बहुव्रीहौ ” इति सर्वनामसंज्ञानिर्गोपः । तत्पुरुषे तु सर्वनामसंज्ञा
दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे निवासा वासनिका उद्याना-
न्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा विहार-
स्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । “ ईषदसमानौ ” इति कल्प-
प्रत्ययः । अभूवुः ॥ ४१ ॥

स नर्मदारोधासि सीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥४२॥

स इति ॥ विलङ्घिताध्वातिक्लान्तमार्गः सोऽजः शीकराद्रैः शीतलैरि-
त्यर्थः । मरुद्भिर्वातैरानर्तितः कम्पिता नक्तमालाश्चिरबिल्वाख्यवृक्षभेदाः ।
'चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जक' इत्यमरः । यस्मिंस्त्वस्मिन्
निवेशार्ह इत्यर्थः । नर्मदाया रोधासि रेवायास्तीरे क्लान्तं भ्रान्तं रजोभि-
धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास स्थापयामास ॥ ४२ ॥
अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैर्भ्रमाद्भिः प्राक्सूचितान्तः सलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥४३॥

गुप्तेन गजप्रादुर्भाषमाह ॥ अथेति ॥ अथोपरिष्ठादूर्ध्वम् । “ उपर्युपरि-
ष्ठात् ” इति निपातः । भ्रमद्भिः । मदलोभादिति भावः भ्रमरैः प्रागुन्म-
ज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्धौ-
तदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ति यस्य स तथोक्तः । 'दानं
गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ति “ प्रशंसाव-
चनैश्च ” इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहो-
दधौ ॥ “ मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः । ” इति । भित्तिः
प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे कुड्येऽपि' इति विश्वः । निर्धौतदानेनामला
गण्डभित्तिर्यस्येति वा । वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात् पञ्च-
म्यास्तसिलप्रत्ययः । उन्ममज्जोत्थितः ॥ ४३ ॥

१ एतद्वृत्तान्तप्रस्तावनर्णनं हि उत्तरसर्गे स्वयंवरपरामृष्टराजसमूहपराजयोपायहेतु-
निबन्धनम्

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।

नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४

निःशेषेत्यादि ॥ कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शबलेः कर्बुरेण । 'चित्रं किमीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्त्वत्यः पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् । उरखातकेलिमित्यर्थः 'उरखातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन्कथयन् । सूचयन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्वार्यगर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारेत्यादि ॥ संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोरलघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शृण्डादण्डेन । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्कुरेभकस्योरपि' इति विश्वः । सशब्दं सद्योषं यथातथा बृहतस्तरंगान्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भङ्गने प्रवृत्त इव बभौ ॥ ४५ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्तुरसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपम इति ॥ शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्षन्पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्व तेन गजेनोत्पीडितो नुत्रो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्येति ॥ तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपानां द्विषानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे बभूव ॥ ४७ ॥

सतच्छदक्षीरकदुप्रवाहमसह्यमाग्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ४८

सप्तच्छदैत्यादि ॥ सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवाकटुः सुरभिः
प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः'
इति यादवः । असह्यं तदीयं मदमात्राय सेनागजेन्द्राः विलंचितस्तिरस्कृत
आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः ।
'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः । पग-
ङ्गमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स गजः छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः युगं
बहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा
रथावयवद्वारविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति
शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिन्स्तम् ।
रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलौ
समौ' इत्यमरः । योधा यस्मिन्स्तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुल
चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करोति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

तमिति ॥ नृपते राज्ञो वन्यः कर्षवध्य इति श्रुतवान्छास्त्राज्ञातवान्कु-
मार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् अत एव
नात्यायतमतिदीर्घं यथा स्यात् तथा । नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति
समासः । कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः सन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान ।
अत्र चाक्षुषः ॥ "लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि
श्रीयं करिणः" इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यग्र-
हणं कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स इति ॥ स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहतस्तथापि
नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः
सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं दिव्यं
वपुः प्रपेदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रभावेणोपनतैः प्राप्तिः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः
कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दत्तकांतिभिः संवर्धिता वरःस्थले

ये तारहाराः स्थूला मुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । “ वाचो ग्मिनिः ” इति ग्मिनिप्रत्ययः । स व्योमचरः पुरुषः उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

मतङ्गशापादिति ॥ अवलेपमूलान्नर्वहेतुकात् । ‘अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपते द्वेषणेऽपि च’ इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवान्प्राप्तवानस्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् । ‘स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः । “तन्वादेर्वा” इत्युद्धितिकेचित् । प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि प्रियं वदतीति प्रियंवदः । “प्रियवशे वदः खच्” इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ५४॥

स इति ॥ स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छत् । तथाहि । जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः ॥ विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षाणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ५५॥

इक्ष्वाकित्यादि ॥ इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयो-
मुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना
युनः संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्या वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ५६

संमोचित इति ॥ चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता
त्वया शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितोऽहम् । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं
न कुर्या चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थान-
लक्ष्मांश्चिवस्तुषु’ इत्यमरः । वृथा स्याद्धि । तदुक्तम्-“प्रतिकर्तुमशक्तस्य
जीवितान्मरणं वरम्” इति ॥ ५६ ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ५७॥

श्वलिङ्गिषु ॥' इति यादवः । लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषाऽसमर्था दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण तपनाभिमुखी बभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः, इति भावः । अभिमुखीशब्दो ङीष्न्तश्च्यवन्तो वा ॥६४॥

तं कर्णभूषणानिपीडितपीवरसं

शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुपासि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

तमिति ॥ कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीतावंसौ यस्य तम् । शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन धर्षणेन कृशो विमलो-
ऽङ्गरागो यस्य तम् । न त्वङ्गनासंगादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमर्जं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा चन्दिपुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकरा' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपादैरुषस्वि प्राबोधयन्प्राबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां

धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्र-

स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

रात्रिरिति ॥ हे मतिमतां वर ! निर्धारणे षष्ठी । रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह । धात्रेति ॥ धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः । 'धूः स्थाद्यानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत्र आह ॥ तां धुरमेकत एकोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रैः सन्विभर्ति । तस्या धुरो भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही ॥ "धुरो यद्गठकौ" इति यत्प्रत्ययः । तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद् धुर्यपदं तदवलम्बी भवतीति शेषः । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न तुभ्यवाहमेको वहतीति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा

पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

१ अत्र भोजः—“मृदुभिर्मदनैः पादे शीतैर्व्यजनकैस्तथा । श्रुती वा मधुरैर्गानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ॥” इति । २ सर्वतो जागलकः । ३ अनपेक्ष्यमाणा इति पाठः ।

निद्रावशेनेति ॥ चन्द्रारविन्द्रराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । ह्यन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । “प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खंडिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताऽचलेव नायिकेव । “ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खंडितेभ्यां कषायिता” इति दशरूपके । अनवेक्ष्यमाणानिरीक्ष्यमाणा सती । उपेक्ष्यमाणेत्यर्थः । कर्मणि शानच् । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाजनहृदि विजहाति । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृह्णाणेति भावः ॥ ६७ ॥

तद्वलगुना युगपदुन्मिषितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्वध्रुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तदिति ॥ तत्तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वलगुना मनोज्ञेन । ‘वलगु स्थाने मनोज्ञे च वलगुभाषितमन्यवत्’ इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां लोद । के द्वे । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । ‘तारकाक्ष्णः कनीनिका’ इत्यमरः । तव चक्षुः अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपदुन्मेवे सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥ ६८ ॥

वृन्ताच्छ्रुथं हराति पुष्पमनोकहानां

संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

वृन्तादिति ॥ विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । पर-

१ “निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रो नारीनखव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥” इत्यन्यत्र

गुणेनान्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुशान्तुमिच्छुरिव । “आ-
 प्लव्यधामीत्” इत्याप्रोतेरीकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं
 पुष्पं वृन्तात्पुष्पबन्धनात् ‘वृन्तं प्रसवबन्धनम्’ इत्यमरः । हरत्यादत्ते ।
 अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः
 सह । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते
 संगच्छते । सृजेर्देवादिकात्कर्तरि लट् ॥ ६९ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेष्विति ॥ ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता
 या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धो-
 त्कर्षतया । ‘परभागो गुणोत्कर्षे’ इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदशना-
 र्चिर्दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥ ७० ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-

रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते

किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

यावदिति ॥ प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्वच्छति ।
 “भाङ्ग उद्गमने” इत्यात्मनेपदम् । तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थः । अ-
 ह्नाय झटिति । ‘द्राङ्झटित्यञ्ज्ञाह्नाय’ इत्यमरः । अरुणेनानूरुणा । ‘सूर्य-
 सूतोऽरुणोऽनूरुः’ इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथाहि । हे वीर ! त्वया-
 योधनेषु युद्धेषु । ‘युद्धमायोधनं जन्यम्’ इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःस-
 रतां जाते सति तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा नोच्छि-
 नत्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुत्रव्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद
 इति भावः ॥ ७१ ॥

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः

स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-

द्विन्नाद्रिगौरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

शय्यामिति ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां
 च उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषय उभयशब्दस्थान उभयशब्द-

प्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह “वत्तुकोरसिद्धः” इत्यः
 कैयटः “उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभ-
 शब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्या-
 दि भवति” इति । मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि
 निगडानि कर्षन्तीति तथोक्तास्ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्ति-
 नः । “स्तम्बकर्णयोरभिजपोः” इत्यच्प्रत्ययः । “हस्तिसूचकयोः”
 इति वक्तव्यात् । ‘इभः स्तम्बेरमः पद्मी’ इत्यमरः । “तत्पुरुषे कृति बहु-
 लम्” इति सप्तम्या अलुक् । शब्दां जहति न्यजन्ति । येषां स्तम्बेर-
 माणाम् । दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः ‘कोशस्तु कुङ्कुमले पात्रे दिव्य-
 खड्गविधानयोः’ इति विश्वः । दन्तकुङ्कुमलास्तरुणारुणरागयोगाद्वा-
 लार्कारुणसंपर्काद्धेतोर्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्वि । धातुरक्ता इव
 आन्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।

वक्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

दीर्घेष्विति ॥ हे वनजाक्ष नीरजाक्ष ! ‘वनं नीरं वनं सर्वम्’ इति
 शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे
 भवाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ इति हलायुधः । अमी किञ्चिद्विप्रकृष्ट-
 देशस्थिता वाहा अश्वा निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यान्यास्वाद्यानि सै-
 न्धवशिलाशकलानि । ‘सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्यं च सिन्धुजे’
 इत्यमरः । वक्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्ध-
 योगसंग्रहे ॥ “पूर्वाह्नकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविवि-
 न्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥” इत्यादि ॥ ७३ ॥

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः

स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ॥

अयमपि च गिरं नस्तत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

भवतीति ॥ म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेवं विरलभक्तिर्विर-
 लरचनो भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुर-
 णेन शून्या भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं मञ्जुवाङ्मधुर-

१ तद्विवरणे च—‘उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रास्वरि त्वाद्वैत्यतन्मात्रात् । न तन्निवृ-
 त्यर्थं नित्यग्रहणम्’ इति ।

वचन पञ्चरस्थस्ते तव शुक्रस्त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तामुच्चारिता
नोऽस्माकं गिर वाणीमनुवदति , अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलि
ङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः । मालिनीवृत्तं, तल्लक्षणम्-
“ ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ” इति ॥ ७४ ॥

इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः

सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ॥

मदपटुनिनदद्विर्बोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इतीति ॥ इतीत्य विरचितवाग्भिः कृतप्रबोधोपयोगिस्तुतिपाठैर्बन्दि-
पुत्रैर्वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगत-
निद्रः कुमारोऽजः तल्पं शय्याम् । ‘ तल्पं शय्याद्वदारेषु ’ इत्यमरः ।
उज्झांचकार विसर्जं । ‘ उज्झ विसर्गो ’ धातोर्लिटि “इजादेश्च गुरुम-
तोऽनृच्छः” इत्याम्प्रत्ययः । “ कृश्नानुप्रयुज्यते लिटि ” इति लिट्परः
कृजोऽनुप्रयोगः । कथमिव । मदेन पटु मधुरं निनदद्भी राजहंसैर्बोधितः
सुप्रतीकाख्यः सुरगज ईशानदिग्गजः गङ्गाया इदं गाङ्गं सैकतं पुलिन-
मिव । ‘ तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ’ इत्यमरः । “ सिक-
ताशर्कराभ्यां च ” इत्यम्प्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासि-
नस्तस्य नित्यं गंगातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥ ७५ ॥

अथविधिमवसाय्यशास्त्रदृष्टदिवसमुखोचितमश्विताक्षिपक्ष्मा
कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥

अथेति ॥ अथोत्थानानन्तरमश्वितानि चारूण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सोऽजः
शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठानमव-
साय्य समाप्य । स्वर्तेर्ण्यन्ताल्लघप् । कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनु-
कूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन्स्वयंवरस्थं
क्षितिपसमाजं राजसमूहमगादगमत् । “ इणो गा लुङि ” इति गादेशः ।
पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् । तल्लक्षणम् ॥ “ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च
नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ” इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशमहा-
काव्येऽजस्य स्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६.

स तत्र मध्येषु ममोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारि कामतातं वा कंचिद्देवं भजामहे ॥ १ ॥

अथ स्वयंवरमण्डपवृत्तमवतारयति आदिमद्वादशभिः श्लोकैः ॥ स इति ॥
सोऽजस्तत्र समाजस्थान उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मध्येषु पर्यङ्केषु
सिंहासनस्थान्मनोज्ञवेषान्मनोहरनेपथ्यान्वैमानिकानां विमानैश्चरताम् ।
“चरति” इति ठक्प्रत्ययः । मरुताममराणाम् । ‘मरुतौ पवनामरौ’ इत्य-
मरः । आकृष्टलीलान्गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः । सापे-
क्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः ।
कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान्भूपालानपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिश्छन्दः । तल्ल-
क्षणमुक्तमतीतसर्गे ॥ १ ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशमूरे ॥

रतेरिति ॥ ‘रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता’ इति विश्वः ।
रतेः कामप्रियाया गृहीतानुनयेन । स्वीकृतमार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेने-
त्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं
काममिव स्थितं काकुत्स्थमजमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं
वैदर्भीनिःस्पृहं बभूव । इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति
निश्चिक्पुर्नित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः ॥ २ ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमिति ॥ असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं
मञ्चं पर्यङ्कं क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहपोतः ।
‘पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । शिलानां
विभङ्गैर्भङ्गीभिस्तुङ्गमुन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रमिव आरुरोह ॥ ३ ॥

१ ‘यस्य’ इति शेषः । २ नित्यसापेक्षत्वात् ।

पराध्येत्यादि ॥ परार्था श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणे
कम्बलादिनोपपन्न सगत रत्नवद्रत्नखचितमासन सिंहासनमासेदिव
नधिष्ठितवान्सोऽज मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह 'सेनानी
रग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरुपमानार्हच्छविरा
सीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य तद्वारा च तद्वारु-
हयोरपीति भावः ॥ ४ ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तास्विति ॥ तासु मण्डपस्थितासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या ।
कर्त्या । पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरङ्गेषु तर-
णिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनावि-
भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचद्व्यद्योतिष्ठ ।
“द्युद्भयो लुङि” इति परस्मैपदम् । द्युतादित्वात् “पुषादिद्युताद्युदितः
परस्मैपदेषु” इत्यङ्प्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया
तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

तेषामिति ॥ महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेप-
थ्यभृतामुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात
इव सुरद्रुमविशेष इव ॥ ‘पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः
कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥’ इत्यमरः । स रघुसूनुरेव धाम्ना
तेजसा । ‘भूम्ना’ इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । रराज शुशुभे । अत्र कल्पद्रुम-
शब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । कल्पयन्त्युपकल्पयन्ति मनोरथानिति
व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् । कल्पा इति
द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

नेत्रव्रजा इति ॥ पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन्नजे
निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण तैर्दृष्ट इत्यर्थः । कथमिव । मदोत्कटे मदे-
नोद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे रेचिता
रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा भृङ्गा
इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ॥ ७ ॥

अथ स्तुते बन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
 संचारिते चागुरुसारयोनी धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥
 पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
 प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
 मनुष्यबाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
 विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥

त्रिभिर्विशेषकमाह ॥ अथेति ॥ पुरेत्यादि ॥ मनुष्यबाह्यमिति ॥ अथान्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैर्बन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । 'बन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन्धूपे च वैजयन्तीः पताकाः प्रति । तत्पर्यन्तमित्यर्थः । समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥ किञ्च । पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां कलापिनां बहिर्णामुद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे प्रध्माताः पूरिताः शंखाः यत्र तस्मिन् मङ्गलप्रयोजनके तूर्यस्वने वाद्यघोषे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्च्छति व्याप्तुवति सति ॥ ९ ॥ पतिं वृणोतीति पतिंवरा । स्वयंवरा 'अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या च' इत्यमरः । "संज्ञायां भृत्तृजि" इत्यादिना खच्प्रत्ययः । क्लृप्तविवाहवेषा कन्येन्दुमती मनुष्यैर्बाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रवाहनं शिविकामध्यास्यारुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
 निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

तस्मिन्निति ॥ नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः । देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृकैः निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥ ११ ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
 प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

तामिति ॥ तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकृष्टाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्छाप्रमाणः' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । 'प्रणय-

प्रकाशकत्वसाम्याद्गीतत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः
पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसंपद इव बभूवुस्तपन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं
रससुधाकरे—“विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सद-
स्परस्पर्शत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥ ” रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—
“यूतोऽन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता” इति । चेष्टाशब्देन तद-
नुभावविशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—“भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं
व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितदायकः । ते चतुर्धा
चित्तगान्धवाबुद्ध्यारम्भसंभवाः ॥ ” इति । तत्र गान्धारम्भसंभवांश्चेष्टा-
शब्दोक्ताननुभावान् ‘कश्चित्’ इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभास-
श्रायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—“एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्लब्ध-
गतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्द्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥ ” इति ॥ १२ ॥

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाश्चकार ॥ १३ ॥

शृङ्गारचेष्टा बभूवुः—इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति ॥ कश्चिदिति ॥ कश्चि-
द्राजा कराम्भ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् आलोलैश्चक्षुः पत्रै-
रभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परामैरन्तः
परिवेषं मण्डलं वप्रातीत्यन्तःपरिवेशबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाश्चकार ।
अत्र करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाऽहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्त-
घूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विलस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः १४

विलस्तमिति ॥ विलसनशीलो विलासी । “वौ कषलसकत्यसम्भः” इति
घिनुप्रत्ययः । अपरो राजांसाद्विलस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं वदङ्गदं केयूरं
तस्य कोटिलग्नं प्रालम्बमृजुलम्बिनीं सजम् । “प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कंठात्”
इत्यमरः । ‘प्रावारम्’ इति पाठे तूत्तरीयं वस्त्रम् । उत्कृष्टोद्धृत्य साचीकृतं
तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन्यथावकाशं स्वस्थानं निनाय ।
प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं
किञ्चिदङ्गोऽस्ति ततोऽयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

१ अत्र भरतः—“चेष्टा भवन्ति पुनार्यैर्या रत्युत्था विरक्तयोः । संभोगो विप्रल-
म्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥ १ ॥ ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वप्रणयसेवाभिः ।
उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥ २ ॥ नयनवदनप्रसादैः श्रुतिमधुरवचो-
धृतप्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनयः संप्रयोक्तव्यः ॥ ३ ॥ ” इत्यन्यत्र ।
२ ‘विलासी कामुकः कामी स्त्रीपरो रतिलम्पटः’ इति शब्दार्णवः ।

आकुञ्चितेत्यादि ॥ तव पूर्वोक्तादन्योऽपरो राजा
नवशोभ इषद्वर्वाकपातितनेवशोभ सन् आकुञ्चिता आसुप्ता अग्रागुल्यो
यस्य तेन तिर्यग्विसर्जयिष्यो नक्षत्रभा यस्य तेन च पादेन हेम हिरण्यम पीठ
पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादांगुलीनामाकुञ्चनन त्वं मत्समीप-
मागच्छेति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमन्थाशयः ।
भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥ १५ ॥

निवेश्य वामं भुजमासनार्थं तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।
कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

निवेश्येति ॥ कश्चिद्राजा वामं भुजमासनार्थं सिंहासनैकदेशे निवेश्य
संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिक उन्नतां-
सो वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे
भिन्नहारो लुण्ठितहारः सन् । 'पृष्ठवशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । सुहृत्स-
माभाषणतत्परोभूत् । वामपाद्वैवर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः ।
अत एव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैवं वार्ता
करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तृतीन्दुम-
न्त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसंनिवेशौर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

विलासिनीत्यादि ॥ अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपत्रं
दन्तपत्रभूतमापाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमरः ।
प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशौर्भ्यस्तनिक्षेपणैर्नखाग्रैर्विपाटयामास विदार-
यामास । अहं तव नितम्ब एवं नखत्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तृण-
च्छेदकवत्पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमन्थाशयः ॥ १७ ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कुशेशयेत्यादि ॥ कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य
तेन । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । रेखाङ्गुलीयध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन
करेण अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः ।
'जिह्वामृङ्गुलेश्छः' इति छप्रत्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभया-
नुविद्धान्याप्तानक्षान्पाशान् । 'अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः ।
सलीलमुदीरयामासोच्चिक्षेप । अहं त्वया सहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः ।

अक्षचातुर्यं कापुरुषोऽयमितीन्दुमत्यभिप्रायः । “ अक्षैर्मा दोष्येत ” इति श्रुतिनिषेधात् ॥ १८ ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।

वज्रांशुगर्भागुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाञ्चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यंगुलिरन्ध्राणि यस्य तमेककरं व्यापारयामास । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतवृत्तवृत्तवंशेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या । प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । कर्मण्यप्प्रत्ययः । “ टिड्ढा-णञ् ” इत्यादिना ङीप् । प्राक्प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत्पुंसा तुल्यम् । “ तेन तुल्यं क्रिया चेद्भूतिः ” इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असाविति ॥ असौ राजा । अत्रासाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुत्तरवापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । “ तत्र साधुः ” इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति नाथ-निरुक्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः । ‘ सत्त्वं गुणे पिथाच्चादौ बलं द्रव्यस्वभावयोः ’ इति विश्वः । मगधा जनपदाः तेषु प्रतिष्ठाऽऽस्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः । ‘ प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ’ इत्यमरः । प्रजारञ्जे लब्धवर्णो विचक्षणः । यद्वा-प्रजारञ्जेन लब्धोत्कर्षः । पराञ्छत्रं स्तापयतीति परंतपः । परंतपाख्यः । “ द्विषत्परयोस्तापेः ” इति खच्चप्रत्ययः । “ खचि ह्रस्वः ” इति ह्रस्वः । “ अरुद्धिषदजन्तस्य सुम् ” इति सुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति भावः ॥ २१ ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

काममिति ॥ अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः असंख्याताः सन्तु । भूमि-

मनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीमाहुः । नैतादृक्कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'सुराणि देशे राजन्वान्स्यान्ततोऽन्यत्र राजवान्' इत्यमरः । "राजन्वान्सौराज्ये" इति निपातनात्साधुः । तथाहि । नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्योतिर्भिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुला व्याप्तापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती भवतीति शेषः । नान्येन ज्योतिषैत्यर्थः ॥२२॥

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पांडुकपोललम्बान्मन्दारशून्यान्लकांश्चकार ॥२३॥

क्रियाप्रबन्धादिति ॥ अयं परंतपोऽध्वराणां ऋतूनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं नित्यमाहूतसहस्रनेत्रः संचिरं शच्या अलकाणां पांडुकपोलयोर्लम्बान्मन्त्रस्तान् । पचाद्यच् । मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यांश्चकार । प्रोषितभर्तृका हि कैशसंस्कारं न कुर्वन्ति । "प्रोषिते मलिना कृशा" इति "क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजात्सवदर्शनम् । हास्यं परशृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका" ॥ इति च याज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥२४॥

अनेनेति ॥ वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिक एण्यग्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुरांगनानां पाटलिपुरांगनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥ २४ ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रांसिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामाक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशेनमभाषमाणा ॥ २५ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण तया सुनन्दयोक्ते सति तं परंतपमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रांसिनी दूर्वाङ्गा दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा । 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुमत्येनं नृपमभाषमाणज्वा भावशून्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेशपरिजहार ॥ २५ ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मांतरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

तामिति ॥ सैव नान्या । चित्तज्ञत्वादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता

१ प्रणामक्रिया चास्य यायजूकत्वेन पवित्रत्वात् ।

दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यराजानं निनाय । नयति-
द्विकर्मकः । कथमिव । समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखोर्मिपङ्क्तिर्मानसे
सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥ २६ ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुरांगनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

जगादेति ॥ एनामिन्द्रमतीं जगाद । किमिति । अयमङ्गनाथोऽङ्गदेशा-
धीश्वरः सुरांगनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः । पुरा
किलैनसिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः ।
किंच । सूत्रकारैर्गजशास्त्रकृद्भिः पालकाव्यादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः
शिक्षितगजः । किलेत्यैतिह्ये । अत एव भूमिगतोऽप्यैन्द्रं पदमैश्वर्यं भुङ्क्ते ।
भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदश-
ब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणाद्भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य
स्वयमशक्तेरिन्द्राभ्यनुज्ञयानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य
भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः २८

अनेनेति ॥ शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुबिन्दून् ।
'अन्नमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्तारयता । भर्तृवधादिति
भावः । अनेनांगनाथेनोन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः ।
अविच्छिन्नाश्रुबिन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कुतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते २८

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्रयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरासूतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया

निसर्गेत्यादि ॥ निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहाव-
स्थानविरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नङ्गनाथ एकत्र
संस्था स्थितिर्यस्य तदेकसंस्थम् । उभयमिह संगतमित्यर्थः । हे कल्याणि!
"ब्रह्मादिभ्यश्च" इति ङीप् । कान्त्या सूतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
संसर्गाहं त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समानगुणयोर्युवयोर्दीपत्यं
युज्यत एवेति भावः । दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम्-
"तुल्यौजेकत्र दक्षिणः" इति ॥ २९ ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥

अथेति ॥ अथ कुमार्यगराजाञ्चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । जन्यां मातृ-
सखीम् । 'जन्या मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । सुनन्दां याहि गच्छेत्यव-
दत् । 'यातेति जन्यानवदत्' इति पाठे जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूव-
न्धवः । तान्यात गच्छेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेऽपि
च' इति विश्वः । अथ वा-जन्या वधूभृत्याः । 'भृत्याश्चापि नवोढायाः' इति
केशवः । "संज्ञायां जन्या" इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदवाह वृत्ति-
कारः—'जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः' इति, यच्चावरः—
'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न
चायमंगराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह नेत्यादिना ॥ असा-
वंगराजः काम्यः कमनीयो नेति न किंतु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च
सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न । वेदेत्यर्थः । किंतु लोको जनो भिन्नरु-
चिर्हि रुचिरमपि किञ्चित्कस्मैचित्र रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं
शक्यत इति भावः ॥ ३० ॥

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ॥
निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥
तत इति ॥ ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वाग्देशे नियुक्ता दौवारिकी ।
'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । द्विषद्भिः शत्रुभिर्दुष्प्रसहं दुःसहम् ।
शूरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परमन्यं
नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥
अवन्तिनाथ इति ॥ उदग्रबाहुर्दीर्घबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृश-
वर्तुलमध्योऽयं राजावन्तिनाथोऽवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा भर्तु-
स्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं
चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनयंत्रम् । 'भ्रमोऽनुनिर्गमे भ्रांतौ कुण्डालये शिल्पयंत्रके'
इति विश्वः । आरोप्य यत्नेनोल्लिखित उष्णतेजाः सूर्य इव । विभाति । अत्र
मार्कण्डेयः—'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य
तत्तेजःशातनायोपचक्रमे ॥' इति ॥ ३२ ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ३३ ॥
अस्येति ॥ समग्रशक्तः शक्तित्रयसंपन्नस्यास्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु
जैत्रयान्नास्वग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि रजांसि सामन्तानां समंताद्भवानां
राज्ञां ये शिखामणयश्च डामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्व-
न्ति नांसीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥ ३३ ॥

असाविति । असाववन्तिनाथ । महाकाल नाम स्थानविशेष उज्ज
यिनीतिप्रसिद्ध तदेव निकेतन स्थान यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरस्याऽदूरे
समीपे वसन् अत एव हेतोस्तमिषपक्षे कृष्णपक्षेऽपि प्रियाभि सह ज्यो
त्स्नावतः प्रदोषात्राचीर्निर्विश्यत्यनुभवति किल । नित्यज्योत्स्नाविहारित्व-
मेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥ ३४ ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ॥

शिप्रातरंगानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

अनेनेति ॥ रम्भे कदलीस्तम्भाविबोरु यस्याः सा रम्भोरुस्तस्याः सं-
बोधनं हे रम्भोरु ! “ऊरुत्तरपदादौषम्ये” इत्यूङ्प्रत्ययः । नदीत्वात् “अ-
म्भार्थनद्योर्द्वस्वः” इति द्वस्वः । यूनानेन पार्थिवेन सह । शिप्रा नाम तत्रत्या
नदी । तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासूद्यानानां परम्परासु पंक्तिषु विह-
र्तुं ते तव मनसो रुचिः कञ्चित् ? स्पृहास्ति किमित्यर्थः । ‘अभिष्वङ्गे स्पृहा-
यां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।

बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

तस्मिन्निति ॥ उत्तमसौकुमार्यात्कुष्ठाङ्गमार्दवा सेन्दुमती अभिद्योतिता-
न्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् प्रतापेन तेजसा संशोषिताः
शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् तस्मिन्नुक्तवंशचरिवेऽवन्तिनाथे
कुमुद्वती कमलिनी । “कुमुदनडवेतसेभ्यो इमत्तुप्” इति इमत्तुप्रत्ययः ।
भानुमत्यंशुमति सूर्य इव भावं चित्तं न बबन्ध । न तच्चानुरागमकरो-
दित्यर्थः । बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पंकत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्य-
साम्यार्थम् । इन्दुमत्याः सौकुमार्येण राज्ञश्च सूर्यसादृश्येनोभयोरनुरूप-
पत्वं ध्वन्यते ॥ ३६ ॥

तामप्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

तामिति ॥ सुनन्दा तामस्तान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनक-
गौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्याः
सा सुदती । “वयसि दन्तस्य दत्” इति दन्तादेशः । “उगितश्च” इति
ऊर्ण । तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां
स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । “ऋक्पूरुषः प-
द्मप्रानसो
‘कदनोर्देशे’ इत्युदादेशः तेषां
५ ३

संग्रामानिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

संग्रामेत्यादि ॥ संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अलुभृताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वकतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरक्षनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लङ्घयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलङ्घ इति भारते दृश्यते । यदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ “न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यद्वैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन वा ॥” इति ॥ ३८ ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवन्श्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ३९ ॥

अकार्येत्यादि ॥ विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन्सन् प्रजानां जनानाम् । ‘प्रजा स्यात्संततो जने’ इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनैन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अग्रे तु वाक्कायापराधमात्रमतिकर्तारस्ततोऽप्यस्य महिमाधिक्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

ज्याबन्धनिष्पन्द्रभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ ४० ॥

ज्येत्यादि ॥ ज्याया मौज्या बन्धेन बन्धनेन निष्पन्द्रा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसंती ज्याबन्धोपरोधाद्दीर्घं निःश्वसंती वक्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिता । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । ‘कारा स्याद्बन्धनालये’ इत्यमरः । आप्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुषितं स्थितम् । “नपुंसके भावे क्तः” । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥ ४० ॥

१ अष्टादशद्वीपान्युक्तानि विष्णुपुराणे—“जम्बूद्वीपश्चाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलश्चापरो द्विपः । कुशक्रौञ्चौ तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ १ ॥ इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्तप्तवर्णौ गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यौ गन्धर्वौ वरुणस्तथा ॥ २ ॥ इलावृत्तं तथा सुर्वे चन्द्रादित्यसप्तमप्रभम् । इलावृत्तस्य मध्ये यो मेरुः कनकपर्वतः ॥ ३ ॥ इत्यष्टादशद्वीपाः समाख्याता मनीषिभिः ।” इति ।

तस्यान्वये भूपतिरेव जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलित्ययशः प्रमृष्टम् ॥४१॥

तस्येति ॥ आगमवृद्धसेवी श्रुतिवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कातवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्यस्यनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः संबन्धि स्वभाव-
खोला प्रकृतिचञ्चलेत्येवंरूपमयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रय-
त्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः ।
अयं तु दोषराहित्यात् कदाचिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ॥ ४१ ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य सभावयत्पुत्पलपत्रसाराम् ॥४२॥

आयोधन इति ॥ यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्निं
सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्व-
धस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्य-
मरः । शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । 'खड्गादीनां च निशितमुखे धारा
प्रकीर्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां
संभावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयाऽऽगतात्रिभून्स्वयमेव धक्ष्यामीति
भगवता वैश्वानरेण वृत्तवरोऽयं राजा । दृष्टान्ते च तथागताः शत्रव इति
भारते कथालुसंशेया ॥ ४२ ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ४३॥

अस्येति ॥ दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गलक्ष्मीर्भव । एतं वृणीष्वेत्यर्थः ।
अनेनार्थे विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी तस्या वप्रः
प्राकार एव नितम्बः तस्य काञ्ची रशनाभूतां जलानां वेण्या प्रवहेण
रम्याम् । 'ओषः प्रवाहो वेणी च' इति हलानुधः । रेवां नर्मदां प्रासाद-
जालगवाक्षैः । 'जाल समूह आनायो मवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः ।
प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥ ४३ ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ॥

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिण्याः ॥४४॥

तस्या इति ॥ प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयो-
पीत्यर्थः । स क्षितीशः शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेवावरणः
पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिण्या इव । तस्या इन्दुमत्या रुचये न
बभूव । रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥ ४४ ॥

१ मालवदेशे नर्मदातीरे 'महेन्दर' इत्याख्य नगरम् ।

सेति ॥ लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्व
शयोर्मातापितृकुलयोर्दीप प्रकाशकम् । उभयवशेत्यत्रोभयपक्षवन्निवाहः ।
शूरसैनानां देशानामधिपतिं सुषेण नाम नृपतिमुद्दिश्याभिसंधाय शुद्धान्त-
रक्षान्तःपुरपालिकया । “कर्मण्यण” इत्यणि “टिड्ढाणञ्” इति
ङोप् । कुमारी जगदे उक्ता ॥ ४५ ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥

नीपान्वय इति ॥ यज्वा विधिवदिष्टवान् । “सुयजोर्द्वनिष्” इति ङनिष्प-
त्ययः । एष पार्थिवः नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवंशजः । यं
सुषेणमाश्रित्य गुणैर्ज्ञानमौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रममुष्याश्रममेत्य
प्राप्य सत्त्वैर्मजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि
परस्परेण विरोध उत्सृजे त्यक्तः ॥ ४६ ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याप्रसंकुटतृणांकुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

यस्येति ॥ हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य
सुषेणस्य कान्तिः शोभाऽऽत्मगेहे स्वभवं संनिविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं
विसांदुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । हर्म्याग्निषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । ‘हर्म्यादि
धतिनां वासः’ इत्यमरः । संकुटास्तृणांकुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः ।
रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । ‘मन्दिरं नगरे गृहे’ इति विश्वः । संनिविष्टम् ।
स्वजनाह्लादको द्विषन्तपश्चेति भावः ॥ ४७ ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिंदकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ४८ ॥

यस्येति ॥ यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमयेऽवरोधा-
नामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्धेतोः । क-
लिंदो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । ‘कालिंदी सूर्यतनया यमुना शर्मन्-
स्वत्वा’ इत्यमरः । मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी तां गतापि । गङ्गायां
विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुरायां गंगाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिंदीतीरे
मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यते इति वक्ष्यति, तत्कथममुना
मथुरासंभव इति चिंत्यम् । मथुरा मथुरापुरीति शब्दभेदः । यद्वा-समेति ।
गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति । धवलचंदनसंस्पर्श-
यागादन्यत्राप्यत्र गंगासंगतेव भातीत्यर्थः । ‘सितासिते हि गंगाधमुने’ इति
घण्टापथः ॥ ४८ ॥

वस्तेनेति ॥ ताक्ष्याद् ॥ त न यमुनौक स्थान यस्य तेन कालियेन
नाम नागेन विलुष्ट किलाभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् । किलेत्यैतिह्ये । व-
क्ष स्थलव्यापिरुच मणि दधानो य सुषेण सकौस्तुभ कृष्ण विष्णु द्वेपय-
तीव त्रीडयतीव । 'विष्णुम्' इति पाठे रमणीयमेव । कृष्णस्य तात्कालि-
कप्रादुर्भावाभावात् । "अर्तिद्वी" इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्यु-
त्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥ ४९ ॥

संभाव्य भर्तारमसुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

संभाव्येति ॥ युवानमसुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनांगीकृ-
त्येत्यर्थः । मृदुप्रवालोत्तरोपरि प्रस्तारितकोप्रलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मि-
न्तत्तस्मिन्चैत्ररथात्कुबेरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे
सुन्दरि ! यौवनश्रीयौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥ ५० ॥

अध्यास्य चाम्भः पृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ५१ ॥

अध्यास्येति ॥ किञ्च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्द-
रासु दरीषु । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । अम्भसः पृषतैर्बिन्दुभि-
रुक्षितानि सिक्तानि शिलायां भवं शैलेयम् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति
यादवः । यद्वा-शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्प-
शीतशिवानि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । "शिलाया ढः" इत्यत्र शिलाया
इति योगविभागादिवाचं द्रष्टव्यः । तद्गन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलात-
लान्यध्यास्याधिष्ठाय कलापिनां वर्हिणां नृत्यं पश्य ॥ ५१ ॥

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

नृपमिति ॥ 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभि-
र्यस्याः सा । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भा-
विनी सा कुमारी तं नृपम् । सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी
मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतमिव व्यत्यगादसीत्य मता ॥ ५२ ॥

अथाङ्गदाक्षिण्यं भुजिष्या देमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुर्षी सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखी बभाषे ॥ ५३ ॥

अथेति ॥ अथ भुजिष्या किकरी सुनन्दा । 'भुजिष्या किकरी मता'
इति हलायुधः । अंगदाक्षिण्यं भुजं कैयूरनद्वबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशि-

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ५४॥

असाविति ॥ महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यसत्त्वोऽसौ हेमागदो महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पति स्वामी महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः । यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्त्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः । रिपुश्रियां साञ्जनवाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

ज्येत्यादि ॥ सुभुजश्चापभृतां धनुर्धारिणां पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यः बन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् । 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्धाम्' इत्यमरः । रिपुश्रियां साञ्जनो बाष्पसेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिके इत्यर्थः । पद्धती इव द्वे ज्याघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राज्ञी भुजाभ्यां विभर्ति द्विवचनात्सव्य-साचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणाद्यद्वतरेखयोस्तत्पद्धतित्वे-नोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ॥ ५५ ॥

यमात्मनः सन्नानि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः । प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

यमिति ॥ आत्मनः सन्नानि मन्दिरे सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीप-स्थोऽत एव प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिर्मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः । ध्वनिना स्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । अर्णव एव प्रबो-धयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥ ५६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरवचनाद् गुणपरस्यापि मर्मरश-ब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्त-रेभ्य आनीतानि लवंगपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः । 'लवंगं देवकुसुमम्' ।

१ "आ पीडशान्द्रवद्वाला तरुणी त्रिंशका मता । पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्दृढा ततः परम् ॥ १ ॥" इत्यनङ्गरङ्गे । २ तस्य वारित्रादितूर्यस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

इत्यमरः । मरुद्भिर्वीरैरपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवा विन्दवो यस्य
सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥ ५७ ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ५८ ॥

प्रलोभितेति ॥ आकृत्या रूपेण लोभनीयाऽऽकर्षणीया । न तु वर्णनमा-
त्रेणेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तथा सुनन्दैवम् प्रलोभि-
तापि प्रचोदितापि नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः प्रति-
कूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंस इव तस्माद्धेमांगदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥

अथेति ॥ अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । “तत्र नियुक्तः”
इति ठक्प्रत्ययः । “द्वारादीनां च” इत्यौ आगमः । आकारेण देवसरूपं
देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तितागपु-
रस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि ! इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां
पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यामिन्दुमतीम् । “क्रौड्या-
दिभ्यश्च” इत्यत्र “भोजात्क्षत्रियात्” इत्युपसंख्यसनात्पङ्क् प्रत्ययः ।
“यङश्चाप्” इति चाप् । निजगाद । इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चा-
द्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ६० ॥

पाण्ड्य इति ॥ अंसयोरर्षिताः । लम्बन्त इति लम्बाः हाराः यस्य स
हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन । ‘तैलपर्णिकगोशीर्षे’ हरिचन्दनमस्त्रियाम्
इत्यमरः । क्लृप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनोऽयं पाण्डूनां जनपदानां राजा
पाण्ड्यः “पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाङुचण्वक्तव्यः” इति ङचण्प्रत्ययः ।
“तस्य राजन्यपत्यवत्” इति वचनात् । बालातपेन रक्ता अरुणाः
सानवो यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनसहितः । ‘वारिप्रवाहो नि-
र्झरोद्गारः’ इत्यमरः । अद्रिराज इवाभाति ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः
भीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्त्रातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥

विन्ध्यस्येति ॥ विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमा-
नस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीत उज्झितः पुन-
स्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सोऽगस्त्योऽश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते
कर्मणि । ‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे’ इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः । ज्ञातस्येत्यर्थः ।

यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति
सौस्नातिकः । भवति । “पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः” इत्युपसंख्यानान्नङ्कः ।

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येन्द्रलोकावजयाय दत्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

अस्त्रमिति ॥ पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालवस्य विमर्दशङ्की हम्
उद्धृतो लङ्काधिपती रावणो दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादा-
प्तवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजयापेन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे ।
इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेन पाणो विधियद्गृहाते माहाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविद्वार्णवमेखलाया दिशः सप्तमी भव दक्षिणस्थाः ॥

अनेनेति ॥ माहाकुलीनेन माहाकुले जातेन । “माहाकुलादञ्जजो”
इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्ड्येन पाणो स्वदीये विधिवद्यथाशस्त्रं गृहीते
सति गुर्वी गुरुः । “वोतो गुणवचनात्” इति ङीष् । महीव रत्नैरनुविद्धो
व्याप्तोऽणव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं मलामिन्दुमन्यां च
योज्यम् । दक्षिणस्या दिशः सप्तमी भव । अनेन सप्तम्यन्तराभावो
ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालतालिलिंगितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणानु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

ताम्बूलेत्यादि ॥ ताम्बूलवल्ली भर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिणद्धाः
पूगाः क्रमुका यानु तानु । ‘ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीवपि’ इति ।
‘घोण्टा तु पूगः क्रमुकः’ इति चाभरः । एतादृशाभिगलिङ्गिताश्चन्दना
मलयजा यानु तानु । ‘गन्धस्तारां मलयजो भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम्’ इत्य-
भरः । तमालस्य तापच्छास्य पत्राण्येवास्तरणानि यानु तानु । ‘काळस्क-
न्धस्तमालः स्य तापच्छास्य’ इत्यभरः । मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वद
रन्तुं प्रसीदानुकूला भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरश्यामतलुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तद्धितोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

इन्दीवरेत्यादि ॥ अस्मै रूप इन्दीवरश्यामतलुः । त्वं रोचना गौरोचनेव
गौरा शरीरयष्टिर्धिया सा । तत्तस्तद्धितोयदयोर्विशुन्नेवयोरिव वां युवयो-
योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ॥ ६५ ॥

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।

दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

स्वसुरिति ॥ विद्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याश्चेतसि तदीयः सुन-
न्दासंबन्धुपदेशो वाक्यम् । दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितेऽर-
विन्दे नक्षत्रनाथांशुश्चन्द्रकिरण इव अन्तरमवकाशं न लेभे ॥ ६६ ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ ययं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रवेदे विवर्णभावं सप्त भूमिपालः ॥ ६७ ॥

संचारिणीति ॥ पतिंवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव ययं
भूमिपालं व्यतीयायातीत्य गता सप्त भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः ।
“नित्यवीक्षयोः” इति वीक्षायां द्विर्वचनम् । नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽष्टाख्यो
गृहभेद इव । ‘रगादृः क्षौममस्त्रियाम्’ इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छा-
यत्वम् । अदृस्तु तमोवृत्तत्वं प्रवेदे ॥ ६७ ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपास्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छसितैर्लुनोद ॥ ६८ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यामिन्दुमत्यासुरस्थितायामासन्नायां सत्यां रघोः
सूनुरजो मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् । अथास्याजस्य वामे-
तरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः केयूरं बध्यतेऽवेति केयूरबन्धोऽङ्गद-
स्थानम् । तस्योच्छसितैः स्फुरणैः संशयं लुनोद ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रकुलं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं कांक्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

तमिति ॥ कुमारी । सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तमजं प्राप्य । अन्योपगमा-
द्भ्रान्तरोपगमाद्व्यावर्तत निवृत्ता । तथाहि । षट्पदाली भृंगावलिः प्रकु-
लतीति प्रकुलं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्कुलतेः पचाद्यच् ।
फलतेस्तु प्रकुलत्वमिति पठितव्यम् । “अनुपसर्गात्” इति निषेधात् ।
इत्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेष-
मेव । ‘आश्रयतो रसालोऽसौ सहकारोतिसौरभः’ इत्यमरः । वृक्षान्तरं
न कांक्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्तुवन्तरस्याभिलाषः स्या-
दित्यर्थः ॥ ६९ ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुमभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
अचक्रमे बकुमलुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् ।
इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकरत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीम-

१ “अङ्गविस्फुरणं पुंसां दक्षिणे कार्यविद्विहृत् । नारीणां वामभागे तु स्फुरणं
तत्फलप्रदम् ॥ १ ॥ इति वसन्तराजीये ।

रूपधारिण एव तस्य ककुदमारुह्यत । किंतु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्या-
र्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा । अर्धासनमपीत्यपेक्ष्ययः ॥ ७३ ॥

जातः कुले तरय किलोरुकीर्तिः कु० प्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

जात इति ॥ उरुकीर्तिर्महायशः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीपो
नृपतिस्तस्य ककुत्स्यस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूया-
विनिवृत्तये । न त्वशनयेति भावः । एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एको-
नशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वेतिष्ठत । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितया
नित्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नास्मिन्सयदंशुकानि को लंबयेद्वाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सनि विहरत्यवेति विहारः
क्रोडास्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्तंगनानाम् ।
'वाणिनी नर्तकी मत्ता विदग्धवनितासु च' इति विश्वः । "वाणिन्यौ नर्त-
कीमते" इत्यमरश्च । अंशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नास्मिन्सयद्राकम्पयत् ।
आहरणायापहर्तुं को हस्तं लम्बयेत् । तस्याहासिद्वाद्कुलोऽन्यसंचाराः
प्रजा इत्यर्थः । अथैश्चासौ पन्थाश्चेति विशदः । समप्रविभागे प्रमाणाभावा-
न्नैकदेशसमासः ॥ ७५ ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृता यो मृत्पात्रशेषाभकरोद्भिभूतिम् ॥ ७६ ॥

पुत्र इति ॥ विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्ताऽनुष्ठाता तस्य दिली-
पस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य
आवर्जिताऽऽहृता संभृता सम्श्ववर्धिता च या तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां
विभूतिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोत् । विश्वजिद्यागस्य सर्व-
स्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमत्तनां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ७७

आरूढमिति ॥ किञ्च । अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् ।
सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमत्तनां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं
स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्ब्यापीत्यर्थः । अनुबन्नातीत्यनुबन्धि
न्नाविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवंभूतं यस्य यश इत्यतथा
देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ७७ ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

असाविति ॥ असावजात्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं
जयन्त इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुमनुजातः । तस्मा-
ज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजानो भवति जन्मजनकयोरानन्तर्यात् ।
'गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीद्दृष्ट्यास्वसृजनरुहजीर्षितिभ्यश्च' इति क्तः । सोप-
सृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चावैव सूत्रे वृत्तिकारः ॥ "श्लिषादयः सोप-
सृष्टाः सकर्मका भवन्ति" इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः योऽजो गुर्वी
भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा
विभर्ति । यथा कश्चिद्गतस्ततोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं बहतीत्युपमा-
ङ्गारो ध्वन्यते । 'दम्यवत्सतरो समौ' इत्यमरः ॥ ७८ ॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ॥
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुलेनेति ॥ कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः
प्रधानं येषां तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वानुरूपममुमं त्वं
वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थ-
नायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्मन्तानुरूपत्वाद्युचयोः समागमः प्रार्थ्यत
इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ॥
दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीतसंवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

तत इति ॥ ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां
तनूकृत्य संकोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्वा संवर-
णस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार । सम्य-
कसानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥ ८० ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेभ्याः ८१

सेति ॥ सा कुमारी यूनि तस्मिन्नजेऽभिलाषबन्धमनुरागप्रतिषेधं शालीन-
तयाऽधृष्टतया 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकौपीने अधृ-
ष्टाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक । तथाप्यरालकेभ्याः सोऽभि-
लाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च'
इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सार्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रका-
शित इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

आर्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

तथागतायामिति ॥ सख्यामिन्दुमत्या तथागताया त
दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थं सखी सहचरी “सख्यश्चिन्वीति भाषा-
याम्” इति निपातनान्डीष् । वेप्रभृत्युनन्दा । हे आर्ये पूज्ये ! अन्यतोऽन्यं
प्रति ब्रजाम् इति परिहासपूर्वमावभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दाम-
सूयया रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्यगमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ८३॥

सेति । करभः करप्रदेशविशेषः । ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो
बद्धिः’ इत्यमरः । करभ उपमा ययोस्तावूरु यस्याः सा करभोपमोरुः ॥

“ऊरुत्तरपदादौपम्ये” इत्यूह प्रत्ययः । सा कुमारी चूर्णेन मंगलचूर्णेन
गौरं लोहितं गुणं सजम् मूर्तं मूर्तिमन्त्वमनुरागमिव धात्र्या उपमानुः सुन-
न्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमासञ्जया-
मासासक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससञ्च । अनौचित्यादधृष्टत्वाच्च ८३॥

तथा स्रजा मंगलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठापितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

तथेति ॥ वरेण्यो वरणीय उत्कृष्टः । वृज एण्यः । सोऽजो मङ्गलपुष्प-
मय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तथा
प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं कण्ठापितौ बाहु एव पाशौ
यया ताममंस्त । मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विववुः ॥ ८५ ॥

शशिनमिति ॥ तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरघुन-
न्दनयोर्योगेन प्रीतियेषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः इय-
मजसंगतेन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशितं शरच्चन्द्रमुपगता कौमुदी अनुरूपं
सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः ।
इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यं
विववुः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

प्रमुदितेत्यादि ॥ एकत्र एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो
वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् । भग्नाशत्वादग्रह-
ष्टमित्यर्थः । तत्क्षितिपतिमण्डलम् । उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन
प्रतिपन्ननिर्द्रं प्राप्तनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताग्रा
वृत्तमेतत् । तल्लक्षणम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जर-
गाश्च पुष्पिताग्रा ' इति ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघु-
शमहाकाव्ये स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७.

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

भजेमहि निर्पयैकं सुहृन्मयं पयोधरम् ॥

मार्गन्तं बालमालोक्यान्वासयन्तौ हि दंपती ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् अत
एव साक्षात्प्रत्यक्षम् । ' साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां
देवसेनामिव देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं
भगिनीभिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं
सर्गोऽस्मिन् ॥ १ ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुवभातमहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

सेनानिवेशानिति ॥ भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं
प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्वेषेषु च साभ्यसूया वृथेति
निन्दन्तः । किंच । विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः
क्षीणकांतयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशः क्लृप्तिरिति जग्मुः ॥ २ ॥

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥

ननु कुद्धाश्चेदुध्यन्तां तत्राह ॥ सांनिध्ययोगादिति ॥ तत्र स्वयंवरक्षेपे
शच्या इन्द्राण्याः संनिधिरेव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयं-
वरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः

१ शचीसंनिधौ ये विघ्नमुपजनयन्ति ते त्वचिरात्पलायन्ते इत्यन्यत्र ।

शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजसुद्दिश्य
सप्तसरोऽपि सर्वैरोपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥ ३ ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

तावदिति ॥ 'यावन्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । तावत्प्रकीर्णाः साकल्येन
प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् ।
इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्गाश्चिह्नानि यस्य तं
ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । "छाया बाहुल्ये" इति नपुंसकत्वम् । तेन
निवारित उष्ण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स वरोऽजो वोढा वध्वा
सह प्राप विवेश ॥ ४ ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

तत इति ॥ ततस्तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौ-
श्रेषु तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमा-
णप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि
व्यापाराः । "नपुंसके भावे क्तः" । बभूवुः ॥ ५ ॥

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमालयः ।

बद्धं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः ॥ आलोकमार्गमिति ॥ सहसाऽलोकमार्गं
गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित्कामिन्योद्वेष्टनवान्तमालयः । उद्वेष्टनो द्रुतग-
तिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमालयो बन्धविश्लेषेणोद्गीर्णमालयः
करेण रुद्धो गृहीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च
कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । तावदालोकमार्गमिति पर्यन्तं बद्धं बन्ध-
नार्थं न संभावितो न चिन्तित एव ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्वरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

प्रसाधिकेत्यादि ॥ काचित् प्रसाधिकया लङ्कार्यालम्बितं रत्ननार्थं
भूतं द्वरागमेवाद्रालक्तक्रमेव अग्रश्चासौ पादश्चेत्यग्रपाद इति कर्मधा-
रयसमासः । "हस्ताग्राग्रहस्तदयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" इति
वामनः । तमाक्षिप्याकृष्य । उत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तमन्दगमना सती आग-
वाक्षाद्गवाक्षपर्यन्तं पदवीं पन्थानमलक्तकाङ्कां लाक्षारागचिह्नां ततान
विस्तारयामास ॥ ७ ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव

ययो

वहन्ती । ८ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमजनेन संभ्राज्यालंकृत्य ।
संभ्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेनाजनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा सती
तथैव शलाकामज्जनसूक्तिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमीपं
ययौ । दक्षिणग्रहणं संभ्रमाद्व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम् । “सन्धं हि पूर्व
मनुष्या अञ्जते” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

जालेत्यादि ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमध्यप्रेषितदृष्टिः
सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां दृष्टिं नीवीं वसनग्रन्थिम् । ‘नीवी परिपणे
ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि’ इति विश्वः । न बबन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टा
आभरणानां कङ्कणादीनां प्रभायस्य तेन । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः ।
हस्तेन वासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यौ ॥ ९ ॥

अर्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥
अर्धाञ्चितेति ॥ सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदार्धाञ्चिता मणिभिरर्धगु-
म्फिता दुर्निमित्ते संभ्रमाद् दुरुत्क्षिप्ते । ‘दुमिञ् प्रक्षेपणे’ इति धातोः कर्मणि
क्तः । पदेपदे प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती गलद्गता
सती रशना मेखला तदानीं गमनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं सूत्रमेव शेषो
यस्याः साऽऽसीत् ॥ १० ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तरा सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणामासवगन्धो गर्भो
येषां तैः । विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमरा येषां तैः मुखैर्व्याप्तान्तराश्छात्राव-
काशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव कमलालंकृता इव । ‘सहस्रपत्रं कम-
लम्’ इत्यमरः । आसन् ॥ ११ ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता इति ॥ ता नार्यो रघोरपत्यं राघवमजम् । “तस्यापत्यम्” इत्यणप्र-
त्ययः । दृष्टिभिरापिबन्त्योऽतितृष्णया पश्यन्त्यो विषयान्तराण्यन्यान्विष-
यान्न जग्मुः । न विचिदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्ति-
श्रद्धुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्न्येन चक्षुः-
प्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य
कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न
स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

‘शृण्वन्कथा श्रोत्रसुखा’ कुमार इति वक्ष्यति ता कथयति-स्थाने इत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ स्थाने इति ॥ भोज्येन्दुमती परोक्षैरदृष्टैर्भूपतिभिर्वृता ममैवेयमिति प्रायिताऽपि स्वयंवरमेव साधु हितममस्त मेने । न तु परोक्षमेव कंचित्प्रायैकं वद्रे । स्थाने युक्तमेतत् । ‘युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने’ इत्यमरः । कुतः । अन्यथा स्वयंवरभावेऽसाविन्दुमती पञ्चमस्या अस्तीति पञ्चा लक्ष्मीः । “अर्शआदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः । नारायणमिव आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत न उभयैव । सदसद्विवेकासौकर्यादिति भावः ॥ १३ ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयतनः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥

परस्परेणेति ॥ स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् । “द्वन्द्वं रहस्य” इत्यादिना निपातः । परस्परेण नायोजयिष्यञ्चेन्न योजयेद्यदि तर्हि प्रजानां पत्युर्विधानुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयतनः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो विकलोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । “किङ्कनिमित्ते लब्ध क्रियातिपत्तौ” इति लङ् । “कुतश्चित्कारणवैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः” इति वृत्तिकारः ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभृतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिजम् ॥ १५ ॥

रतिस्मराविति ॥ रतिस्मरौ यौ । नित्यसहचरावित्यभिप्रायः । नूनं तावेवेयं चायं चेमौ देवती अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पन्नौ । कुतः । तथाहि । इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यमेव । ‘तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः’ इति दण्डी । गता माता । तदपि कथं जातमत आह ॥ हि यस्मिन्मनो जन्मान्तरसंगतिर्ज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तरसाहचर्यमेवाव प्रवर्तकमिति भावः ॥ १५ ॥

इत्युद्गताः पौरवधूसुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्गासितं मङ्गलसंविधाभिः संबन्धिनः सन्न समाससाद ॥ १६ ॥

इतीति ॥ इति स्थाने वृता इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूसुखेभ्य उद्गता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः । ‘पापं पुण्यं सुखादि च’ इत्यमरः । कथा गिरः शृण्वन्कुमारोऽजो मङ्गलरचनाभिरुद्गासितं संबन्धिनः कन्यादायिनो भोजस्य सन्न गृहं समाससाद प्राप ॥ १६ ॥

ततोऽवतीर्यांशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशादांशु शीघ्रमवतीर्य । कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन सोऽजः अथो अनन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदर्शितमन्तश्चतुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसीव विवेश ॥ १७ ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हत्यादि ॥ महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः भोजोपनीतम् । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रमर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यम् । दुकूलयोः क्षौमयोर्युग्मं च । वनिताकटाक्षैरन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनेः सार्धं जग्राह गृहीतवान् ॥ १८ ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासा इति ॥ दुकूलवासाः सोऽजः । विनीतैरेवैरवरोधरक्षैरन्तःपुराधिकृतैर्वधूसमीपं निन्ये ॥ तत्र दृष्टान्तः स्फुटफेनराजिरुदन्वान्समुद्रो नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलायाः सकाशं समीपमिव । पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥ १९ ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ॥

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयाञ्चकार ॥ २० ॥

तत्रेति ॥ तत्र सन्न्यर्चितः पूजितोऽग्निकल्पोऽग्नितुल्यो भोजपतेर्भोजदेशाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निं हुत्वा तमेव चाग्निं विवाहसाक्ष्य आधाय । साक्षिणं च कृत्वैत्यर्थः । वधूवरौ संगमयाञ्चकार योजयामास ॥ २० ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।

अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूनः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥

हस्तेनेति ॥ स राजसूनुर्हस्तेन स्वकीयेन वध्वा हस्तं परिगृह्य । अनन्तरायाः संनिहिताया अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूत आम्र इव सुतरां चकासे ॥ २१ ॥

आसीद्वरः कण्टकिनप्रकोष्ठः स्वित्रांगुलिः संवृते कुमारी ।

तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥ २२ ॥

१ उक्तं चाश्वलायनकारिकायाम्—“अलंकृतः सितच्छत्रोऽपरातिर्शान्तिवान्वयैः । वृत्तो वधूगृहं गत्वा मधुपर्केण पूजितः ॥ १ ॥” इति ।

आसीदिति ॥ वरः कण्ठकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य स आसीत् ।
 ‘सूच्यत्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्ठकः’ इत्यमरः । कुमारी स्वित्रांगुलिः
 खंडवृत्ते बभूव ॥ अत्रोत्प्रेक्षते ॥ तस्मिन्द्वये मिथुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः
 सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिर्मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्कृतेव
 प्राद्विषद्वयस्यानुरागसाध्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमु-
 त्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायनः ॥ “ कन्या तु प्रथमसमागमे स्वित्रांगुलिः
 स्वित्रांगुली च भवति । पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं
 परीक्षेत ” इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्ष-
 यम् । न तु प्रतिनिधयो विवक्षितः । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एवं
 सति कुमारसंभवे-“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्वित्रांगुलिः पुंगवकै-
 तुरासीत्” इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । “वृत्तिस्तयोः पाणिसमाग-
 मेन समं विभक्तेव मनोभवस्य” इत्यपराधस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम् ।
 पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पृशेन । कर्त्रा । तयोर्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिः
 स्थितिः समं विभक्तेव । समीकृतेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।
 द्वीयन्वणामानशिरे मनोज्ञान्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥
 तयोरिति ॥ अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययो-
 निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासंगत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टा-
 न्यन्योन्यस्पर्शलोलानि सतृणानि । ‘लोलश्चलसतृणयोः’ इत्यमरः ।
 तयोर्दृष्टयोर्विलोचनानि दृष्टयो मनोज्ञां रम्यां ह्रिया निमिनेन यन्वणां
 संकोचमानशिरे प्रापुः ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्विषस्तन्मिथुनं चकासे ।
 मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणादिति ॥ तन्मिथुनमुदर्विष इत्यतज्ज्वालस्य कृशानोर्वह्निः
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणात् मेरोरुपान्तेषु समीपेषु वर्तमानमावर्त-
 मानम् । मेरुः प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्परसंगतम् ।
 मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च व्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रिदिवमिव ।
 समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । चकासे दिदीपे ॥ २४ ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातुप्रतिमेन तेन ।
 चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥
 नितम्बगुर्वीति ॥ नितम्बेन गुर्वलघ्वी । ‘दुर्धरा लघुनोगुर्वी’ इति
 शाश्वतः । विधातुप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहु-
 धीति नियुक्ता मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूरग्नौ
 लाजविसर्गं चकार ॥ २५ ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

हविरित्यादि ॥ हविष आज्यादेः, शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धो-
ऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । “ शमीपल्लवमिश्रांल्लजानल्लिङ्ग-
वपति” इति कात्यायनः । पुण्यो धूमः कृशानोः पावकादुदियायोद्भूतः ।
कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यत्र च तथोक्तः स धूमस्तस्य
वध्वा मुहूर्त कर्णोत्पलतां कर्णाभरणतां प्रपेदे मन्दमन्दं कुण्डलाकारतां
प्रापेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजांकुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

तदिति ॥ तद्वधूमुखमाचारेण मात्माद् धूमग्रहणाद् अञ्जनस्य क्लेदोऽञ्जन-
क्लेदः । अञ्जनमिश्रवाष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षं प्रम्लानो बीजां-
कुरो यवादिबीजांकुर एव कर्णपूरः कर्णावतंसो यस्य तत्पाटलगण्डलेख-
मरुणगण्डस्थलं च बभूव ॥ २७ ॥

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

ताविति ॥ कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्बन्धुविशेषैः ।
‘स्नातकस्त्वानुतो व्रती’ इत्यमरः । बन्धुमता । बन्धुपुरःसरणेत्यर्थः । राजा
च पुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्व-
पूर्ववैशिष्ट्यात्क्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभूतवन्तौ ॥ २८ ॥
इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथग्दर्शनार्थं समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥ २९ ॥

इतीति ॥ अधिष्ठीरधिकसम्पन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा इति उक्त-
समारंभ स्वसुरिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारणात् । महो-
तीनां राज्ञां पृथगेकैकशोऽर्हणार्थं पूजार्थमधिकृतानधिकारिणः समादिदे-
शाऽऽज्ञापयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते ह्रदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।

वैदर्भ्यामन्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजाहुषदाच्छलेन ॥ ३० ॥

लिङ्गैरिति ॥ मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैश्चिह्नैः काटहावादिभिः संवृतवि-
क्रिया निगूहितमत्सराः । अत एव प्रसन्ना बहिर्निर्मला गूढनका अन्तर्ली-

१ स्नातकाश्च-विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतोभयस्नातक इति मेदै-
विषाः । अत्र भगवान्याशक्त्यः-“गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायीत तदनुशया । वैद-
व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ १ ॥ ” इति ।

नग्राहा इदा इव स्थितास्तं नृपा वैदर्भं भोजमामन्याऽऽपृच्छय तदीयां
वैदर्भीयां पूजां सत्कारमुपदाच्छलेनोपायनमिवेण प्रत्यर्घ्यं ययुर्गतवन्तः३०॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदाभिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ३१॥

स इति ॥ आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्वं कृता कृतपूर्वा “सुप्सु-
पा” इति समासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स
तथोक्तः । ‘संवित्पुद्गे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु’ इति केशवः । स राज-
लोकः समयोपलभ्यमजस्यपन्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकिर्त्वादिति
भावः । ‘समरोपलभ्यम्’ इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत्प्रमदैवामिषं
भोग्यवस्तु । ‘आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि’ इति केशवः ।
आदास्यमानो ग्रहीष्यमाणः सन्नजस्य पन्थानमावृत्त्यावरुध्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

अर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरुपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्गाधवमन्वगाञ्च ॥ ३२ ॥

अर्तेति ॥ अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स
तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत्तदा सत्त्वानु-
रूपसुत्साहानुरूपं यथा तथा आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः ।
हरणं कन्यायै देयं धनम् । ‘यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत्’
इत्यमरः । आहरणीकृता श्रीयेन स तथोक्तः सन्नाधवमजं प्रास्थापयत्प्र-
स्थापितवान्स्वयमन्वगादनुजगाम च ॥ ३२ ॥

तिष्ठस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वत्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

तिष्ठ इति ॥ कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेन
प्रसिद्धेनाजेन सार्धं मार्गे पथि तिष्ठो वसती रात्रीरुषित्वा स्थित्वा । ‘वसती
रात्रिवेश्मनोः’ इत्यमरः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । पर्वत्यये
दर्शान्त उष्णरश्मेः सूर्यात्सोमश्चन्द्र इव । तस्मादजादपावर्तत । तं विस्तृत्य
निवृत्त इत्यर्थः । अजस्य सूर्योपमानुसंधानेनैकचरत्वेऽपि भविष्यमाणराज-
शुद्धदक्षतापादकप्रतापशालित्वं सूच्यते ॥ ३३ ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।

अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

प्रमन्यव इति ॥ नृपा राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये
गृहीतधनत्वेन कोसलेन्द्रे रघौ प्रमन्यवो रुदवैरा बभूवुः । अतो हेतोः
समेताः संगताः संतस्तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलामं न चक्षमिरे न
सेहिरे ॥ ३४ ॥

तमुद्रहन्तं पथि भोजकन्यां हरोथ राजन्यगणः स दत्तः ।

बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

समिति ॥ दत्त उद्धृतः स राजन्यगणो राजसंघातः भोजकन्यामुद्रहन्तं नयन्तं तमजम् । बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणम् । त्रैविक्रमस्येवं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव पथि हरोथ । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे-“विरोचनविरोधोऽपि प्रह्लादः प्राप्तकृतं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाम्भोजं हरोथ ह ॥ ” इति ॥ ३५ ॥

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥

तस्या इति ॥ स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहुभटं पितुरागतं पित्र्यम् । आप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्याऽऽज्ञाय तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । ‘ध्वजिनी वाहिनी सेना’ इत्यमरः । भागीरथीसुतरंगः शोणः शोणाख्यो मद इव प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिः पदार्तिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरुढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पादचारो योद्वा पदार्तिं, पादचारमभ्यपतत् । पादेन पादाभ्यामततीति पदातिः । “पादस्य पदाज्यातिगोपद्वयेषु” इत्यमरः । पदादेशः । ‘पदातिपत्तिपदगपादातिकपदातयः’ इत्यमरः । रथेशो रथिको रथिनं रथारोहमभ्यपतत् । तुरंगसाद्यश्चारोहस्तुरगाधिरुढमश्चारोहमभ्यपतत् । ‘रथिनः स्यन्दनारोहा श्वारोहास्तु सादिनः’ इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वयेकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधाः । ‘द्वन्द्वं कलहबुग्मयोः’ इत्यमरः ॥ ३७ ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

नदत्स्विति ॥ तूर्येषु नदत्सु सत्स्वविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चापभृतो धातुष्काः । कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्तान्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोच्चारयामासुः । ओतुमशक्यत्वाद्वाचो नाब्रुवन्नित्यर्थः । किंतु बाणाक्षरैर्बाणेषु लिखिताक्षरैरेव परस्परस्यान्योन्यस्योर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुरुचुः ॥ ३८ ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नैत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

[उत्थापित इति ॥ स्वयति सप्रामेऽन्वैरुत्थापितः । स्पन्दनवंशानां रथ-
समूहानां चक्रै रथाङ्गैः । 'चक्रं सैन्ये जलावतं रथावयवराष्ट्रयोः । संसारे
मण्डले वृन्ते धर्ममेवास्त्रभेदयोः ॥' इति वैजयन्ती । सान्द्रीकृतो घनीकृतः ।
'वंशः पुष्पास्थिर्न गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां
वालैस्ताडनैर्विस्तारितः प्रसारितो रेणुर्नैत्रक्रमेणांशुकपरिपाटया । अंशुक-
मिवेत्यर्थः । 'स्याज्जटांशुकयोर्नैत्रम्' इति, 'क्रमोऽङ्गत्रो परिपाटयां च' इति
च केशवः । सूर्यसुपरोधाच्छादयामास ॥ ३९ ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनिरजांसि ।

बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ४०

मत्स्यध्वजा इति ॥ वायुवशाद्विदीर्णैर्विवृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीर-
जांसि सैन्यरेणुन्पिबन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजा मत्स्याकारा ध्वजाः पर्यावि-
लानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सैन्यमत्स्या
इव बभुर्भजित स्म ॥ ४० ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।

स्वभर्तुनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

रथ इति ॥ सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन वि-
जज्ञे ज्ञातः । नागो हस्ती विलोलानां घण्टानां कणितेन नादेन विजज्ञे ।
आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः । योधानामिति शेषः । स्वभर्तुना स्वस्वा-
मिना नामग्रहणात्नामोच्चारणाद्बभूव । रजोऽन्धतया सर्वं स्वं परं च शब्दा-
देवालुमाय प्रजच्छ्रित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य

शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

आवृण्वत इति ॥ लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपगन्धतः । आजौ बुद्धे
विजृम्भितस्य व्याप्तस्य रज एवान्धकारं तस्य शस्त्रक्षतैर्मयोऽन्धविपवी-
रेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तो रुधिरप्रवाहो बालारुणो बालार्कोऽभूत् ।
'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ४२

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

स इति ॥ क्षतजेन रुधिरेण च्छिन्नमूलः । त्याजितभूतलसंबन्ध इत्यर्थः ।
तस्य क्षतजस्योपरिष्ठात्पवनावधूतो घाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य
हुताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इव । आवभासे दिदीपे ॥ ४३ ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यन्तृनुपालभ्य निवातताश्चान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ४४॥

प्रहारेत्यादि ॥ रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्म इति कृत्वा निवातिताश्चान्नादपचारिततुरंगान्यन्तृनुसारथीनुपालभ्यासाधु कृतमित्यधिक्षिप्य । पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः । लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव प्रतियोधान् सामर्षतया सकोपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजघ्नुः ॥ ४४ ॥

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अपीति ॥ अर्धश्चासौ मार्गश्च तस्मिन्नर्धमार्गे परेषां बाणैर्लूनाच्छिन्ना अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शरा आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुबन्धेन हेतुना । फलिभिर्लूनाग्रवद्भिः 'सस्यबाणाग्रयोः फलम्' इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः शृणातीति शरः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । "उगवादिभ्यो यत्" इति यत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । संप्रापुरेव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रेर्निशितः क्षुराग्रैः ।

हतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ४६॥

आधोरणानामिति ॥ गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैस्तीक्ष्णैरत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्थाग्रमिवाग्रं येषां तैश्चक्रैरायुधविशेषैर्हतानि छिन्नान्यपि । श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि । आधोरणानां हस्त्यारोहणानाम् । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात्प्रागेवाहृत्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गच्छिन्नापातहेतुरिति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धानिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचक्रांसि ॥ ४७ ॥

पूर्वमिति ॥ पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरंगिकः प्रतिप्रहारेऽक्षममशक्तं तुरङ्गमस्कन्धे निषण्णदेहम् । मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तमाचक्रांसि । "नायुधव्यसने ग्रामं नार्ते नातिपरिक्षतम्" इति निषेधादिति भावः ॥ ४७ ॥

तनुत्यजा वर्मभृतां विक्रोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमार्गं शमयाम्बभूवुर्गजा विविश्राः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजामिति ॥ तनुत्यजाम् । तनुषु निःस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां संबन्धिभिर्वहतु पृथुलेषु दन्तेषु पतद्भिरत एव विकोशैः पिधानादुद्धतैः । 'कोशोऽस्त्री कुङ्कुमले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिभिः खड्गैरुच्यन्तमुत्थितमग्निं विविधा भीता गजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन शमयावभूवुः शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।

रणक्षितिःशोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ४९ ॥

शिलीमुखेत्यादि ॥ शिलीमुखैर्बाणैरुत्कृतानि शिरांस्येव फलानि प्रस्रवानि तैराढ्या संपन्ना च्युतैर्भ्रष्टैः शिरांसि त्रायन्त इति शिरस्त्राणि । 'शीर्षण्यं च शिरस्त्रं च' इत्यमरः । तैश्चषकोत्तरा चषकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सेव । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मयं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्यां सा । 'कुल्यालपा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । रणक्षितिर्युद्धभूमिर्मृत्योः पानभूमिरिव रराज ॥ ४९ ॥

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

उपान्तयोरिति ॥ उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैः पक्षिभिर्निष्कुषितं खण्डितम् । "इणिनष्टायाम्" इतीडागमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहंगेभ्य आक्षिप्याच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रियाऽपि शिवा क्रोष्टी । 'शिवः कीलः शिवा क्रोष्टी' इति विश्वः । केयूरकोट्यांगदात्रेण क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा सती अपाचकारापसारयामास । किरतेः करोतेर्वा छिद् ॥ ५० ॥

कश्चिद्विषत्खड्गहतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंसक्तसुरांगनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

कश्चिदिति ॥ द्विषतः खड्गेन हतोत्तमाङ्गश्छिन्नशिराः कश्चिद्वीरः सद्यो विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम् । देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य वामाङ्गसंसक्ता सव्योन्संगसंगिनी सुरांगना यस्य स तथोक्तः सन्समरे नृत्यत्स्वं निजं कबन्धं विशिरस्कं कलेवरं ददर्श । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः ॥ ५१ ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूता तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।

व्यधौ गदावपायतसंपहारौ भग्रायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

अन्योन्येत्यादि ॥ कौचिद्वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योन्मथनान्निधनात्तावेव सूतौ सारथी रथिनौ योद्धारौ चाभूताम् । तावेव व्यधौ

१ केयूरखचितमणिकोणक्षततालुप्रदेशस्तेनातिप्रियमप्यामिषवाहुल्याद्भुजखण्डं क्रोष्टी सत्योज्ञैवेत्यर्थः ।

तष्टान्धौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तावभूताम् ।
ततो भग्रायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहुविमर्दे निष्ठा नाशो ययोस्तौ बाहुयुद्धा-
सक्तावभूताम् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ५३

परस्परेणेति ॥ परस्परेणान्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः समकालमेककालं
यथा तथोत्क्रान्तवाय्वोर्युगपदुद्धतप्राणयोः एकैवाप्सराः प्रार्थिता याम्भ्यां
तयोरेकाप्सरःप्रार्थितयोः । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः । "वाहिताग्न्या-
दिषु" इति परनिपातः । अथ वा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययो-
रिति विग्रहः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानं प्रायिकम् ।
कयोश्चित्प्रहर्त्रोर्योऽप्ययोरमर्त्यभावेऽपि विवादः कलह आसीत् । एकामिषा-
भिलाषो हि महद्वैरबीजमिति भावः ॥ ५३ ॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मि ॥ ५४ ॥

व्यूहाविति ॥ तावुभौ व्यूहौ सेनासंघातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः'
इत्यमरः । पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ
महार्णवोर्मि इव इतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं
जयं भङ्गं पराजयं चापनुः प्राप्तवन्तौ ॥ ५४ ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

परेणेति ॥ बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽशो-
ऽरिसैन्यं प्रत्येव ययौ । तथा हि । समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षा-
दपसार्येत । वर्ततेर्ण्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् । वह्निस्तु यतो यत्र
कक्षस्तृणम् । 'कक्षौ तु तृणवीरुधौ' इत्यमरः । तत एव तत्रैव । प्रवर्तत
इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ५५ ॥

रथी निषंगी कवची धनुष्मान्दत्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोदृत्तमिवार्णवाग्भः ॥ ५६ ॥

रथीति ॥ रथी रथारूढो निषंगी तूणीरवान् । 'तूणोपासंगतूणीरनि-
षङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । कवची वर्मधरो धनुष्मान्धनुः । 'ततो रण-
दत्त एकवीरोऽसहायशूरः सोऽजो राजन्यकं राजसमूहम् । "गोवोक्ष"
इत्यादिना कुम्प्रत्ययः । महावराहो वराहावतारो विष्णुः कल्पक्षये कल्पा-
न्तकाल उद्धृत इव' इति ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।
 आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धुर्मौर्वीव वाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ५७॥
 स इति ॥ सोऽजः । आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निषंगवि-
 वरेण वाममतिसुन्दरम् । ‘वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे’
 इति विश्वः । व्यापारयन्नलक्ष्यत । शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः ।
 सकृदाकर्णकृष्टा योद्धुरस्याजस्य मौर्वी ज्या रिपून्मन्तीति रिपुघ्नस्ताव ।
 “अमनुष्यकर्तृके च” इति उक्त्वाप्रत्ययः । वाणान्सुषुव इव सुषुवे किमु ।
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स रोषदष्टाधिकलोहितोऽर्ध्वरेखा भुकुटीर्वहद्भिः ।
 तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुंकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥५८॥
 स इति ॥ सोऽजः रोषेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्टा येषां तानि
 तैः । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ता भुकुटीभ्रूमङ्गान्वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता
 चाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः । हुंकारगर्भैः सहुंकारैः । हुंकुर्वद्भि-
 रित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिर्गां भूमिं तस्तार छादयामास ॥ ५८ ॥
 सर्वैर्वलांगैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजंहुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥
 सर्वैरिति ॥ द्विरदप्रधानैर्गजमुखैः सर्वैर्वलांगैः ‘हस्त्यश्वरथपादात्
 सेनां स्याच्चतुष्टयम्’ इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । ‘उर-
 क्लृदः कंकटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । बाह्य-
 बलमुक्त्वाऽऽन्तरमाह ॥ सर्वप्रयत्नेन च सर्व एव भूमिपाला युधि तस्मि-
 न्नजे प्रजहुः । तं प्रजहुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्य-
 धिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—“अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्याने-
 ककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचिर्त्तिकचिद्विवक्ष्यते ॥” इति ॥ ५९ ॥

सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
 निहारमग्नौ दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥६०॥
 स इति ॥ परेषां द्विषामस्त्रव्रजैश्छन्नरथः सोऽजः निहारैर्हिमैर्मग्नौ दिन-
 पूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेनेषल्लक्ष्येण विवस्वतेव ध्वजाग्रमात्रेण
 लक्ष्यो बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किञ्चिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
 गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ६१॥
 प्रियंवदादिति ॥ अधिराजसूनुर्महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तो मदन-
 सुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्नविदृष्णः । जागरूक इत्यर्थः । असौ
 कुमारोऽजः प्रियंवदात्पूर्वोक्ताद्रन्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् ।

“सास्य देवता” इत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकमस्त्रं राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

तत् इति ॥ ततो धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् । एकस्मिन्नंसे पर्यस्तं हस्तं शिरस्त्राणां शीर्षण्यानां जालं समूहो यस्य तत् ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सैनैव सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादिस्वास्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥ ६२ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्धशो मूर्तमिवावभास ॥ ६३ ॥

तत् इति ॥ ततः कुमारोऽजः प्रियेन्दुमत्योपात्तरस आस्वादितमाधुर्ये । अतिश्लाघ्य इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शंखं निवेश्य । ‘जलजं शंखपद्मयोः’ इति विश्वः । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । तेनौष्ठनिविष्टेन शंखेनैकवीरः स स्वहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तिमद्यशः पिबन्निवावभासे । यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

शंखस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलितानामिव पंकजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशांकम् ॥

शंखेत्यादि ॥ शंखस्वनस्याजशंखध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वान्निवृत्ताः प्राक्पलाय्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तमजं निमीलितानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिमाशशांकं प्रतिबिम्बचन्द्रमिव ददृशुः ॥ ६४ ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्

यशो हतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

सशोणितैरिति ॥ संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुनेति भावः । हे राजानः ! वो युष्माकं यशो हतम् । जीवितं तु कृपया न हतम् । न त्वशङ्कयेति भावः । इत्येवंरूपा वर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैर्बाणाग्रैः । साधनैः । तेनाजेन । प्रयोजककर्त्रा । पार्थिवानां राज्ञां केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवेशिताः । लेखिता इत्यर्थः । क्षिपतेर्ण्यतात्कर्मणि क्तः ॥ ६५ ॥

स इति ॥ चापकोट्यां निहित एकबाहुयैः सः । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणे-
नापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशबन्धः । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौ-
ल्यस्त्रयः' इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिविन्दवो यस्य सः सोऽजो
भीतां प्रियामिन्दुमतीमेत्याऽऽसाद्य वचो बभाषे ॥ ६६ ॥

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भिं पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

किमाहेत्याह ॥ तत इति ॥ हे वैदर्भि इदुमति ! इत इदानीमर्भकहार्यश-
स्त्रान्वाल्कापहार्यायुधान्पराञ्छन्नपश्य । मयानुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः ।
एभिर्नुपैरेवंविधेन निद्रारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता ।
हस्तगतवद् दुर्ग्रहेत्यर्थः त्वं प्रार्थ्यसे अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र
स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्भिभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं सुखमावभास ।

निःश्वासवाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रतिद्वन्द्भिभवाद्विषादादैन्यात्सद्यो विमुक्तं तस्या
इन्दुमत्या सुखं निःश्वासस्य यो वाष्प ऊष्मा । 'वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति
विश्वः । तस्यापगमाद्धेतोरात्मीयं प्रसादं नैर्मह्यं प्रपन्नः प्राप्त आत्मा स्वरूपं
दृश्यतेऽनेनेत्यात्मदर्शः दर्पण इव आवभासे ॥ ६८ ॥

हृष्टापि साक्षीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत्
स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टामपूरकेकाभिरिवाभवृन्दम् ॥ ६९ ॥

हृष्टेति ॥ सेन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि द्विया विजिता
यतोऽतः प्रियमजं साक्षात्स्वयं नाभ्यनन्दन्न प्रशशंस । किंतु नवैरम्भःपृषतैः
पयोविन्दुभिरभिवृष्टाभिषिक्ता स्थल्यकुत्रिमा भूमिः । "जानपदकुण्डगोण-
स्थल" इत्यादिनाऽकृविमार्थे ङीष् । अभवृन्दं मेघसंघं मपूरकेकाभिरिव ।
सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत् ॥ ६९ ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राजा-

मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ॥

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

इतीति ॥ नोचते नोच्यत इत्यवद्यं गर्ह्यम् । "अवद्यपण्य" इत्यादिना
निपातः । 'कुपूयकुत्सितवद्यखेटगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः । तस्माद-
पेतः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राजां शिरसि वामं पादमाधायानवद्या-
मदोषां तामिन्दुमतीमुदवहदुपानयत् । आत्मसाञ्चकारेत्यर्थः । अयमर्थः—

‘तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्’ इत्यत्र न रिहष्टः । तस्याजस्य स्थतुर-
गाणां रजोभी रुक्षाणि पशुषण्यलकाग्राणि यस्याः सा सेन्दुमत्येव मूर्तौ
मूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीर्विभूष । एतद्धाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ
इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सान्नवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथमपरिगतार्थ इति ॥ प्रथममजागमनात्प्रागेव परि-
विवाहविजयरूपो येन स प्रथमपरिगतार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्ला-
घ्यजायासमेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य । तस्मिन्नज उपहित-
कुटुम्बः सन् । “सुतविन्यस्तपत्नीकः” इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः ।
शान्तिमार्गे मोक्षमार्गे उत्सुकोऽभूत् । तथाहि । कुलधुर्ये कुलधुरंधरे सति
सूर्यवश्या गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशमहा-
काव्ये अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८.

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन्पातालकैलिषु ॥

दन्तेनोदस्यति क्षोणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ पार्थिवो रघुललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमंगलं
विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रत एव । ‘कौतुकं मंगले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले’
इति शाब्दतः । तस्याजस्य अपरामिन्दुमतीमिव वसुधामपि हस्तगामि-
नीमकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीयं छन्दः ॥ १ ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृणया ॥ २ ॥

दुरितैरिति ॥ नृपसूनवो राजपुत्रा यद्राज्यं दुरितैरपि विषप्रयोगादि

निषिद्धोपायैरप्यात्मसात्स्वाधीनम् । “तदधीनवचने” इति सातिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि । प्रवर्तन्त एवेत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । ‘हि हेतावधारणे’ इत्यमरः । उपस्थितं स्वतः प्राप्तं तद्वाच्यमजः पितुराज्ञेति हेतोरग्रहीत्स्वीचकार । भोगवृष्ण्या तु नाग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छ्रसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

अनुभूयेति ॥ मेदिनी भूमिः । महिषी च ध्वन्यते । वसिष्ठेन संभृतैः सलिलैस्तेनाजेन सहाभिषेचनमनुभूय विशदोच्छ्रसितेन स्फुटमुद्बुधजेन । आनन्दनिर्मलोच्छ्रसितेन चेति ध्वन्यते । कृतार्थतां गुणवद्भर्तृलाभकृतं साफल्यं कथयामासेव । न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः । प्रशंसापरत्वाद् । “सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्” इत्यंगीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

स इति ॥ अथर्वविदाऽथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः । अथर्वाक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो दुर्धर्षो बभूव । तथाहि । अस्त्रतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं यद्ब्रह्म ब्रह्मतेजोऽयं पवनाग्निसमागमो हि । तत्कल्प इत्यर्थः । पवनाग्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यात्वाद् “द्वन्द्वे धि” इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च काशिकायाम् । “अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः । पूर्वनिपातस्य भिचारचिह्नम्” इति । क्षात्रेणैवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वतिष्ठमन्त्रप्रभावे कर्तव्यः । अत्र मनुः ॥ “नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाब्रह्म वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥” इति ॥ ४ ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेशरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

रघुमिति ॥ प्रजा नवेशरं तमजं निवृत्तयौवनं मत्यावृत्तयौवने रघुमेवाग्रन्यन्त । न किञ्चिद्भेदकमस्तीत्यर्थः । कुतः । हि यस्मात्सोऽजस्तस्य रघोः केवलामेकां श्रियं न प्रतिपेदे । किंतु सकलान्गुणाञ्छौर्यैर्द्राक्षिण्यादीनपि प्रतिपेदे । अतस्तद्गुणयोगात्तद्वुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।

पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

अधिकमिति ॥ द्वयमेव शुभंयुना शुभवता । ‘शुभंयुस्तु शुभान्वितः’ इत्यमरः । “अहंशुभमोर्युस्” इति युस्प्रत्ययः । द्वितयेन संगतं युतं सदधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह ॥ पदमिति ॥ पैतृकं पितुरागतम् ।

“ ऋतश्चक्र ” इति उच्यतेत्यर्थः । ऋद्ध समृद्ध पद राज्यमजेन, अस्याजस्य नर्वं यौवनं विनयेनेन्द्रियजयेन च । “ विजयो हीन्द्रियजयस्तदुक्तः शास्त्र-मर्हति ” इति कामन्दकः । राज्यस्योऽपि प्राकृतवन्न हतोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां समेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

सदयमिति ॥ महाभुजः सोऽजोऽचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तां नवोढां वधूमिव । उक्तञ्च रतिरहस्ये । “ सौम्यैराङ्गिगनैर्वाक्यैश्चुम्बनैश्चापि सान्त्वयेत् ॥ ” सहसा बलात्कारेण चेत् । ‘ सहो बलं सहा मार्गः ’ इत्यमरः । इयं मेदिनी वधूवोद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । “ भुजोऽनवने ” इत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमाननाकचित् ॥ ८ ॥

अहमिति ॥ प्रकृतिषु प्रजाषु मध्ये सर्वोऽपि जनः । अथवा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सहाम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्मतो महीपतिना मन्यमानः । “ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ” इति वर्तमाने क्तः । “ क्तस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठी । इत्यचिन्तयदमन्यत । उदधेर्निम्नगाशतेष्विवास्य नृपस्य । कर्तुः । “ कर्तृकर्मणोः कृति ” इति कर्तेरि षष्ठी । क्वचिदपि जनविषये विमाननावगणना तिरस्कारो नाभवत् । यतो न कंचिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

नेति ॥ स नृपो भूयसा बाहुल्येन खरस्तीक्ष्णो न । भूयसा मृदुरति-मृदुरपि न । किंतु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् । मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्येत्यर्थः । पवमानो वायुः पृथिवीरुहांस्तकृन्निव । नृपाननुद्धरन्ननुत्पादयन्नेव नमयामास । अत्र कामन्दकः ॥ “ मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्धिजते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च संव्रतः ॥ ” इति ॥ ९ ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्व्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् १० ॥

अथेति ॥ अथ रघुरात्मजं पुत्रमात्मवत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । ‘ आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः ’ इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिष्वमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रूढमूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा ।

विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मेसु । अनित्येष्वित्यर्थः “ धर्मादनिच्छे-
बलात् ” इत्यनिच्छप्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु
शब्दादिषु निःस्पृहो निर्गतेच्छोऽभवत् ॥ १० ॥

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणाम हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

कुलधर्मश्रायमेवेत्याह ॥ गुणवदित्यादि ॥ दिलीपवंशजाः परिणामे
वाङ्मके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः ।
तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे ।
यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं सुतोऽजो
वेष्टनशोभिर्नोष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽपरि-
त्यागमयाचत । मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रातपदं व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

रघुरिति ॥ आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुः अश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रु-
मुखस्याजस्य तत् अपरित्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किंतु
सर्पस्त्वचमिव व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ॥

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स इति ॥ स रघुः किलान्त्यमाश्रमं प्रव्रज्यामाश्रितः पुरातनगरादहिरा-
वसथे स्थानेनिवसन्नविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अत एव स्नुष-
येव वध्वेव पुत्रभोग्यया न स्वभोग्यया श्रिया समुपास्यत शुभूषितः । जिते-
न्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण
न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र यद्यपि “ ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति ” इति
श्रुतेः, “ आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् इति मनु-
स्मरणात्, “ मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहु-
जातो रुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥ ” इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव
प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुस्तथापि । ‘ यद्गृहेव विरजेत दहरेव प्रव्रजेत् ’
इति श्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् । “ व्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमाः ” इति सूत्रकारवचनात् । “ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव-
जेद्गृहात् ” इति स्मरणात् ॥ “ मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां विदण्डं न विधीयत ॥” इति निषेधस्य विदण्डविषयत्वदर्शनाच्च । कुवचिद्वाक्षणपदस्योपलक्षणमात्रक्षाणाः केचित्तैवार्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति ‘स क्लृप्ताश्रममन्त्यमाश्रितः’ इत्यत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीतिः । अन्यथा चानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याते ‘विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः साधमनश्चिन्तित’ इति वक्ष्यमाणेनान्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अन्निसंस्काररहितस्य चानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्रासंगिकेन ॥ १४ ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदिताकेंच समाहरोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमेत्यादि ॥ प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् । अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् प्रसिद्धं कुले निभृतेन्दुनास्तमयासन्नचन्द्रेणोदिताकेंच प्रकटितसूर्येण च नभसा तुलां सादृश्यं समाहरोह प्राप । न च नभसा तुलामित्यत्र “तुल्यार्थः” इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः । तस्य सदृशवाचितुलाशब्दविषयत्वात्, ‘कृष्णस्य तुला नास्ति’ इति प्रयोगात्, अस्य सादृश्यवाचित्वाच्च ॥ १५ ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥

यतीत्यादि ॥ यतिर्मिश्रः पार्थिवो राजा तयोर्लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ रघुतत्सुतौ अपवर्गमहोदयार्थयोर्मोक्षाम्युद्यकलयोर्धर्मयोः । निवर्तकप्रवर्तकरूपयोरित्यर्थः । भुवं गतौ भूलोकमवतीर्णावंशाविव जनैर्ददृशाते दृष्टौ ॥ १६ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युजे नीतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराजैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

अजिताधिगमायति ॥ अजोऽजिताधिगमायाजितपदलाभाय नीतिविशारदैर्नीतिज्ञैर्मन्त्रिभिर्युजे संगतः । रघुरप्यनपायिपदस्योपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिनो यथार्थवादिनश्चाप्ताः तैर्योगिभिः समियाय संगतः । उभयप्राप्त्युपायचिन्तार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

रूपविरिति ॥ युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुम् । दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार । प्रवयाः स्थविरो नृपती रघुस्तु । ‘प्रवयाः स्थविरो वृद्धः’ इत्यमरः । धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यसितुमुपांशु विजने । ‘उपांशु विजने प्रोक्तम्’ इति हलायुधः । कुशैः पूतं विष्टरमासनमाददे । ‘यमादिगुणसंयुक्ते

मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ॥ ”
इति वसिष्ठः ॥ १८ ॥ *

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

अनयदिति ॥ एकोऽन्यतरः । अज इत्यर्थः । अनन्तरान्स्वभूम्यनन्तरान्नृपती-
न्यातव्यपार्ष्णिग्रहादीन्प्रभुशक्तिसंपदा कोशदण्डमहिम्ना वशं स्वायत्तताम-
नयत् । “ कोशो दण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता ” इति मिताक्षरा-
याम् । अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन । ‘ योग्याभ्यासार्कयो-
षितोः ’ इति विश्वः । शरीरगोचरान्देहाश्रयान्पञ्च मरुतः प्राणादीन्वश-
मानयत् । ‘ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः ’
इत्यमरः ॥ १९ ॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥

अकरोदिति ॥ अचिरेश्वरोऽजः क्षितौ द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां
फलानि भस्मसादकरोत्कात्स्न्येन भस्मीकृतवान् । “ विभाषा साति का-
त्स्न्ये ” इति सातिप्रत्ययः । इतरो रघुर्ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रचुरेण वह्निना
यावकेन । करणेन । स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे ववृते ।
स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरु-
तेऽर्जुन ” इति गीतावचनाज्ज्ञानसंपादने प्रवृत्त इति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

पणबन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुक्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

रघुरप्यजयद्रुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

पणबन्धमुखानिति ॥ “ पणबन्धः संधिः ” इति कौटिल्यः । अजः
पणबन्धमुखान्संध्यादीन्षड्गुणान् । ‘ संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमा-
श्रयः । षड्गुणाः ’ इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्याऽऽलोच्यो-
पायुङ्क्त । फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः । “ प्रोपाभ्यांयुजेरयज्ञपत्नेषु ”
इत्यात्मनेपदम् । समस्तुल्यतया भावितो लोष्टो मृत्पिण्डः, काञ्चनं सुवर्णं
च यस्य स समलोष्टकाञ्चनः । निःस्पृह इत्यर्थः । ‘ लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि ’
इत्यमरः । रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । ‘ गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ’ इत्य-
मरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं
यथा तथाऽजयत् ॥ २१ ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेनवेनरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

नेति ॥ स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुरज आ फलोदयात्फल-
सिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरम्भान्न विरराम न निवृत्तः । “जुगुप्साविराम-
प्रमादार्थानाहुपसंख्यानम्” इत्यपादानात्पञ्चमी । “व्याङ्गपरिभ्यो रमः”
इति परस्मैपदम् । स्थिरधीनिश्चलचित्तो नवेतरो रघुश्चापरमात्मदर्शना-
त्परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानान्न विरराम ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।

प्रसिताबुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्येषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु
च जाग्रतावप्रमत्ताबुदयापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ । ‘ब्रह्मपदे
प्रसितासक्तौ’ इत्यमरः । उभावजरघू उभयीं द्विविधामभ्युदयमोक्षक-
पाम् । “उभावुदात्तो नित्यम्” इति तयप्रत्ययस्यायजादेशः । “टिड्ढा-
णञ्द्वयसज्जदन्मात्रत्तयपठक्ठञ्कञ्ककरणः” इति ङीप् । सिद्धिं फल-
मवापतुः । उभावुभे सिद्धी यथासंख्यमवापतुस्तिथ्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ काश्चिद्व्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ॥

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ सिद्धिप्राप्त्यनन्तरं रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः
सन्नज्यपेक्षयाजाकाक्षानुरोधेन काश्चित्समाः कतिचिद्वर्णाणि । ‘समा
वर्षं समं तुल्यम्’ इति विश्वः । गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिनैक्यानुसं-
धानेन । “संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः” इति वसिष्ठः ।
अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् । मायातीतमित्यर्थः ।
पुरुषं परमात्मानमापत्प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ॥

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् २५ ॥

श्रुतदेहविसर्जन इति ॥ अग्निचिदग्निं चितवानाहितवान् । “अग्नौ चेः”
इति क्तिप्रत्ययः । राघवोऽजः पितुः श्रुतदेहविसर्जन आकर्णितपितृ-
तुत्यागः संश्चिरमश्रूणि बाष्मान्विमुच्य विसृज्यास्य पितुरनग्निम् । अग्नि-
संस्काररहितमित्यर्थः । नैष्ठिकं निष्ठायामन्ते भवम् । ‘निष्ठानिर्हरणे समे’
इत्यमरः । विधिमाचारमंत्येष्टिं यतिभिः संन्यासिभिः सार्धं सह विदधे
चक्रे । अनग्निविधिमित्यत्र शौनकः ॥ “सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य
च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात्प्रणवेनैव विले
भिक्षोः कळेवरम् । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥” इति ॥ २५ ॥

अकरोदिति ॥ पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविद्विधानज्ञः सोऽज पितृ-
भक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन पितु परलोकसुखापेक्षया । मुक्तत्वादिति भावः । तस्य रघोरौर्ध्वदैहिकम् । देहादूर्ध्वं भवतीति तत्तिलोदकपिण्ड-
दानादिकमकरोत् । “ऊर्ध्वं देहाच्च” इति वक्तव्याहुक्प्रत्ययः । अनुशति-
कादित्वादनुभयपदवृद्धिः । ननु कथं भक्तिरेव, श्राद्धादिकल्पप्रेम्णापि कस्मा-
च्चाभुदित्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः
शरीरत्यागिनः पुरुषास्तनयेनावर्जितं दत्तं पिण्डं कांक्षन्तीति तनयावर्जित-
पिण्डकांक्षिणो न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

स परार्धगतेशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

स इति ॥ परार्धगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोच-
नीयत्वमुद्दिश्याभिसंघायः । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थ-
वेदिभिः परमार्थज्ञैर्विद्वद्भिः शमिताधिनिर्वाचितमनोज्यथः । ‘पुंस्याधि-
मातसी व्यथा’ इत्यमरः । सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः । अधिज्यमारोपितमौ-
र्वीकं कार्मुकं धनुर्यस्य स तथोक्तः सन् जगत्कर्म अप्रतिशासनं द्वितीया-
ज्ञारहितम् । आत्माज्ञैकविधेयमित्यर्थः । कृतवांश्चकार ॥ २७ ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिरिति ॥ क्षितिर्महती, भामिनी कामिनीन्दुमती च । ‘भामिनी
कामिनी च’ इति हलायुधः । अस्य पौरुषं महापराक्रममुत्कृष्टभोगशक्तिं
च तमजं पतिमासाद्य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः । बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवै-
स्त्वानि सुत इति बहुरत्नसूरभूत ‘रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि’ इत्यमरः । अपरेन्दु-
मती च वीरं सुतमजीजनन्नयति स्म । जायतेणौ वृद्धिः रूपम् । सहोक्त्या
सादृश्यमुच्यते ॥ २८ ॥

दशरश्मिशतोपमशुतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमारुह्यथा दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥

किं नामकोऽसावत आह ॥ दशेत्यादि ॥ दश रश्मिशतानि यस्य स
दशरश्मिशतः सहस्रकिरणः सूर्यः स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा

१ “परित्राजि विपन्ने तु पतिते चात्मवैश्वमनि । कार्यो न शोको ज्ञातीनामन्यथा
दोषभागीनः ॥” इति सुमन्तुः ।

श्रुतिर्यस्य त यशसा । करणेन । दशस्वपि दिक्वाशासु श्रुतं प्रसिद्धम् ।
दशकण्ठारे रावणारे रामस्य गुरुं पितरं यं श्रुतम् । आख्यया नाम्ना दश-
पूर्वो दशशब्दपूर्वो रथो रथशब्दस्तम् । दशरथमित्यर्थः । बुधा विद्वांसो
विदुर्वदन्ति । “विदो लटो वा” इति झेजुसादेशः ॥ २९ ॥

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

ऋषीत्यादि ॥ श्रुतयागप्रसवैरध्ययनयज्ञसंतानैः । करणैः । यथासंख्य-
सृषीणां देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितृणामनृणत्वमृणविमुक्तत्व-
मुपेयिवान्प्राप्तवान् । “एष वा अनृणो यः पुत्री यन्वा ब्रह्मचारी वा ” इति
श्रुतेः । स पार्थिवोऽजः परिधेः परिवेषात् । ‘परिवेषस्तु परिधिः’ इत्यमरः ।
मुक्तो निर्गतः । कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः सूर्य इव बभौ दिदीपे । इत्युपमा ३० ॥

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।

बलु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

बलमिति ॥ तस्य विभोरजस्य केवलं बलु धनमेव परप्रयोजनं परोप-
कारकं नाभूत् । किंतु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां
प्रयोजनं यस्यां सा विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषणं वस्त्वित्यत्र
तूहनीयम् । तथाहि । बलं पौरुषमार्तानामापन्नानां भयस्योपशान्तये
निषेधाय । न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । बहु भूरि श्रुतं विद्या विदुषां
सत्कृतये सत्काराय । न तूत्सेकाय । बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति किं
वक्तव्यम् । बलश्रुतादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स कदाचिदवेक्षितमजः सह देव्या विजहार सुमजाः ।

नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

स इति ॥ अवेक्षितमजोऽकुतोभयत्वेनानुसंहितमजः । न केवलं स्त्रीण
इति भावः । शोभना मजा संततिर्यस्यासौ सुमजाः । “ नित्यमसिचमजा-
मेधयोः ” इत्यसिचप्रत्ययः । सुपुत्रवान् । पुत्रन्यस्तभार इति भावः ।
सोऽजः कदाचिद्देव्या महिष्येन्दुमत्या सह नगरोपवने नन्दने नन्दना-
ख्येऽमरावत्युपकण्ठवने शचीसखः । शच्या सहेत्यर्थः । मरुतां देवानां
पालयितेन्द्र इव विजहार चिक्रीड ॥ ३२ ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

१ “ऋषे देवस्य यज्ञेन ऋष्यृणं ब्रह्मकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां धावयित्वा
परिव्रजेत् ॥ ” इति स्मृतिश्च ।

अथेति ॥ अथ दक्षिणस्योदधे समुद्रस्य रोधसि तीरे त्रितगोकर्णनि-
केतमधिष्ठितगोकर्णख्यस्थानमीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणयोपसमीपे
गालुम् । “सत्यापपाश” इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः ।
ततस्तुमुन् । नारदो देवर्षी रवेः सूर्यस्य संबन्धिन उदयावृत्तिपथेनाकाश-
मार्गेण ययौ जगाम । सूर्योपमानेनास्याति तेजस्त्वमुच्यते ॥ ३३ ॥

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

कुसुमैरिति ॥ अपार्थिवैरभौमैः । दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैर्ग्रथितां रचिताम् ।
तस्य नारदस्यातोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरस्यग्रे निवेशिताम् । ‘चतु-
र्विधमिदं बाद्यं वादिवातोद्यनामकम्’ इत्यमरः । स्रजं मालां वेगवान्मारुतः
अधिवासे वासनायां स्पृहयेव स्रजा स्वाङ्गं संस्कर्तुमित्यर्थः । ‘संस्कारो ग-
न्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्’ इत्यमरः । अहरत्किल । किलेत्यैतिह्ये ३४ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनीं मुनेः ।

दृदशे पवनावलेपजं सृजतीबाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

भ्रमरैरिति ॥ कुसुमानुसारिभिः पुष्पातुयायिभिर्भ्रमरैरलिभिः परि-
कीर्णां व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी । ‘वीणा तु वल्लकी विपश्ची सा
तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी’ इत्यमरः । पवनस्य वायोरवलेपो-
ऽधिकोपस्तजमञ्जनेन कज्जलेनाविलं कलुषं बाष्पमश्नु सृजती मुखतीव ।
दृदशे दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनवाष्पबिन्दुसादृश्यं विवक्षितम् । “वा नपुं-
सकस्य” इति वर्तमाने “आच्छीनद्योर्हुम्” इति तुम्बिकल्पः ॥ ३५ ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

अभिभूयेति ॥ सामरस्रगिद्वयमाला मधुगन्धयोर्मकरन्दसौरभयोरति-
शयेनाविष्येन वीरुधां लतानाम् ॥ ‘लता प्रतानिनी वीरुद’ इत्यमरः ।
ऋतोः प्राप्तमार्तवीरुतुसंबन्धिनीं विभूतिं समृद्धिमभिभूय तिरस्कृत्य
नृपतेरजस्य दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विशालयोः स्तनयोर्धे कोटी चूचु-
कौ तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रशस्तां स्थानमाप प्राप्ता ॥ ३६ ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

क्षणमात्रसखीमिति ॥ सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः ।
स्तनयोः क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सखः

स्तनखलोत्वमिति भावः ता सज्जमवलोक्येष्वदृष्टा विह्वला परवरा नरो-
त्तमभियेन्दुमती तमसा राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः ।
इतच्चन्द्रा कौमुदी चन्द्रिकेव निमिमील मुमोह । ममारेत्यर्थः । 'निमीलो
दीर्घनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमीलनं प्रतिषेधार्थः ॥ ३७ ॥

वपुषा कर्णोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकविन्दुना सह दीपाचिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

वपुषेति ॥ कर्णैरिन्द्रियैरुज्झितेन मुक्तेन । 'कर्णं साधकतमं क्षेत्रगात्रे-
न्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सेन्दुमती पतिमज्जमप्यपातयत्पा-
तयति स्म । तथाहि । निषिच्यते इति निषेकः तैलस्य निषेकस्तैलनिषेकः ।
अतैलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपाचिर्दीपज्वाला मेदिनीं भुव-
मुपैति ननूपैत्येव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानयामन्वणं ननु'
इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपाचिरुपमानम् । अजस्य तैलविन्दुरुपमानम् ।
तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥ ३८ ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

उभयोरिति ॥ उभयोर्दीपत्योः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन संकुले-
नार्तरवेण कण्ठस्वनेन वेजिता भीताः कमलाकरालयाः सरस्थिता
विहगा हंसादयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव तत्पार्श्ववर्तिनां समान-
शोका इव चुक्रुशुः क्रोशन्ति स्म ॥ ३९ ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो मुमुदे सा तु तथैव संस्थिता ॥

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि कलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेरिति ॥ नृपतेरजस्य तमोऽज्ञानं मूर्च्छा व्यजनादिभिः साधनैर्मुमु-
देऽप्यसारितम् । आदिशब्देन जलसेककर्पूरक्षोदादयो गृह्यन्ते । सा त्रि-
न्दुमती तथैव संस्थिता मृता । तुल्येऽप्ययः पतनकारणे दृपो बुद्धः सा
मृतैव कथमित्यत्राह ॥ तथाहि । प्रतिकारविधानं चिकित्सायुषो जीवित-
कालस्य शेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरः । कलाय
सिद्धये कल्पत आरोग्याय भवति नान्यथा ॥ नृपतेरायुःशेषसद्भावात्प्रती-
कारस्य साफल्यम् । तस्यास्तु तदभावाद्धैकल्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवहृकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ॥

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

प्रतीत्यादि ॥ अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवादिनाशाद्वेतोः । 'द्रव्या-
मुप्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्वीभिर्योजनीयाः ।

१ अत्र "वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योत्पसर्गयोः ।" इत्यमरान्दाद्याकारलोपः ।

न तु योजिततन्त्रीत्यर्थः । या वल्लकी वीणा तस्याः समावस्था दशा यस्या-
स्तामङ्गनां वनितां नितान्तवत्सलोऽतिभेमवान्तोऽजः परिगृह्य हस्ताभ्यां
गृहीत्वोचितं परिचितमङ्गमुत्सङ्गे निनाय नीतवान् । वल्लकीपक्षे तु सत्त्वं
तन्त्रीणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥ ४१ ॥

पतिरङ्कुनिषण्णया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ॥

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिरिति ॥ पतिरजोऽङ्कुनिषण्णयोत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणा-
मपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छायाया तथा उषसि प्रातःकाल
आविष्टां मलिनां मृगलेखां छाळ्छनं मृगरेखारूपं विभ्रद्धारयंश्चन्द्रमा इव
समलक्ष्यतादृश्यत । इत्युपमा ॥ ४२ ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ॥

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

विललापेति ॥ सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यनपहाय
विप्रकीर्य बाष्पेण कण्ठगतेन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमावा-
ञ्जकारिगद्गदशब्दैर्विललाप परिदेवितवान् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्य-
मरः । अभितप्तमग्निना संतप्तमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं मृदुत्वमवैरत्वं
च भजते प्राप्नोति । शरीरिषु देहिषु । अभिसंतप्तेष्विति शेषः । विषये
कैव कथा वार्ता । अनुक्तसिद्धमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ४४

कुसुमानीति ॥ कुसुमानि पुष्पाण्यपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवयो-
क्तार्थः । गात्रसंगमाद्देहसंसर्गादायुरपोहितुमपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त
विषादे । हन्त 'द्वर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः । प्रहरि-
ष्यतो हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्थान्यत्कुसुमानिरिक्तं किमिव वस्तु । इव
शब्दे वाक्यालंकारे कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति न
भवेत् । सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

अथवेति ॥ अथवा पक्षान्तरे प्रजान्तकः कालो मृदु कोमलं वस्तु
मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं हन्तुमारभत उपक्रमते । अत्रापि हिमसेकेन
तुषारनिष्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः सा तथा नलिनी पद्मिनी मे पूर्वं प्रथमं
निदर्शनमुदाहरणं मता । द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ४५॥
स्त्रगियं यादे जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

संगति ॥ इयं सगजीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि हृदये वक्षसि ।
‘हृदयं वक्षसि स्वान्ते’ इत्यमरः । निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरे-
च्छया क्वचित्प्रदेशे विषमप्यमृतं भवेत्क्वचिदमृतं वा विषं भवेत् । दैवमे-
वान्न कारणमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवा मम भाग्यविप्लवाद्दशानिः कल्पित एष वेधसा ।

यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विष्टपाश्रिता लता ॥ ४७ ॥

अथवेति ॥ अथवा मम भाग्यस्य विप्लवाद्द्विपर्ययादेव । संगित्यर्थः ।
विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गनिर्देशः । वेधसा विधानाऽशानिवैद्युतोऽग्निः कल्पितः ।
‘दम्भोलिरशनिर्द्वयोः’ इत्यमरः । यद्यस्मादनेनाप्यशनिना प्रसिद्धाशानिवेव
तरुस्तरुस्थानीयः स्त्रयमेव न पातितः । किं तु तस्य तरोर्विष्टपाश्रिता
लता वल्ली क्षपिता नाशिता ॥ ४७ ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

कृतवतीति ॥ मयि चिरं भूरिशोऽपराद्धेऽप्यपराधं कृतवत्यपि । राधेः
कर्तरि क्तः । यदा यस्माद्धेतोः यदेति हेत्वर्थः ‘स्वरादौ पठ्यते यदेति
हेतौ’ इति गणव्याख्यानात् । अवधीरणामवज्ञां न कृतवत्यसि नाकार्षीः ।
तत्कथमेकपदे तत्क्षणे । ‘स्यात्तत्क्षण एकपदम्’ इति विश्वः । निरागसं
निविरामनपराधमिमं जनम् । इममिति स्वात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः ।
आभाष्यं न मन्यसे न चिन्तयसि ? ॥ ४८ ॥

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिन्ने ! विदितः कैतवत्सलस्तव ।

परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छय गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

ध्रुवमिति ॥ हे शुचिस्मिन्ने ध्रुवलहसिते ! शठो गूढविप्रियकारी कैत-
वेन कपटेन वत्सलः कैतवस्तिग्ध इति ध्रुवं सत्यं तव विदितस्त्वया
विज्ञातोऽस्मि । “मतिबुद्धि” इत्यादिना कर्तरि क्तः । “क्तस्य च वर्त-
माने” इति कर्तरि षष्ठी । कुतः । यद्यस्मान्मामनापृच्छयानामन्येतोऽस्मा-
ल्लोकात्परलोकमसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये गतासि ॥ ४९ ॥

दयिता यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।

सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

दयितामिति ॥ इदं मम हतजीवितं कुत्सितं जीवितं तावदादौ दयि-
तामिन्दुमतीमन्वगादन्वगच्छद्यदि अन्वगादेव । यद्यत्रावधारणे । पूर्व
मूर्च्छितत्वादिति भावः । तर्हि तथा दयितया विना किं प्रियं विनिवृत्तं
प्रत्यागतम् । प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । अत एवात्मकृतेन स्वदुःखेष्टितेन
निवृत्तिरूपेण प्रबलामधिकां वेदनां दुःखं सहतां क्षमताम् । स्वयंकृताप-
राधेषु सहिष्णुतैव क्षरणमिति भावः ॥ ५० ॥

अथ चास्तमिता चमात्मना त्रिगिमां देहभूतामसारताम् ५१॥
 सुरनेत्यदि ॥ सुरतभ्रमेण सभृतो जनित स्वेदलवोद्गमोऽपि ते तव
 मुखे विधत्ते वर्तत अथ च त्वमात्मना स्वरूपेणास्तं नाशयिता प्राप्ता ॥
 अतः कारणाद्देहभूतां प्राणिनामिमां प्रत्यक्षामसारतामस्यिरतां धिक् ॥ ५१ ॥
 मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

मनसेति ॥ मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । न कृतमित्यर्थः ।
 " सुप्सुपा " इति समासः । किं केन निमिनेन मां जहासि त्यजसि ।
 नन्वहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः न त्वर्धत इत्यर्थः । भावनिबन्ध-
 नाभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका स्वप्रकृतिनिष्ठेत्यर्थः । मे रतिः प्रेम कु-
 ल्यप्येव । अस्तीति शेषः ॥ ५२ ॥

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

कुसुमोत्खचितानिति ॥ कुसुमेरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान्वलीभृतो
 भङ्गीयुक्तान् । कुटिलातिन्यर्थः । भृङ्गरुचो नीलांस्तवालकांश्चलयन्क-
 ष्यवन्मारुतः हे करभोरु करभस्तदशोरु ! ' मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य
 करभो बहिः- ' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपावर्तनशङ्कि तव पुनरागमने
 शङ्कावत्करोति । त्वद्वृत्तौ च शङ्कां कारयतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्गैरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥

तदिति ॥ हे प्रिये ! तत्तस्मात्कारणादाशु मे विषादं दुःखम्, नक्तं
 रात्रौ बोधविस्तृणज्योतिराख्या कृता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्गैर्हिमाव-
 लस्य गुहागतं तमोऽन्धकारमिव प्रतिबोधेन ज्ञानेनापोहितुं निरखितुम-
 र्हसि ॥ ५४ ॥

इदमुच्छ्वसितालकं सुखं तव विश्रान्तकथं हुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपंकजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमिति ॥ इदमुच्छ्वसितालकं चकितचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं निवृत्त-
 खलापं तव सुखम् । निशि रात्रौ सुप्तं निमीकितं विरतोऽभ्यन्तराणामन्व-
 र्धतिनां षट्पदानां स्वने यव तत् । निःशब्दभृङ्गमित्यर्थः । एकपङ्कजमद्वि-
 तीयं पद्ममिव मां हुनोति परितापयति ॥ ५५ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शशिनमिति ॥ शर्वरी रात्रि शशिन चन्द्र पुनरेति प्राप्नोति । द्वन्द्वीभूष
धरणीति द्वन्द्वचर त पतत्विण चक्रवाक दयिता चक्रवाकी पुनरेति ।
इति हेतोस्तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ विरहावधिसहौ । 'अन्तर-
भवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरा-
कृतिरहिता त्वं तु कथं न मां दहेर्न संतापयेः । अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेन यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

नवेत्यादि ॥ नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणेऽप्यर्पितं स्थापितं मृदु
ते तव यदङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा
तत्संडुद्धौ हे वामोरु ! 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । "संहितश-
कलक्षण" इत्यादिनोद्भूत्ययः । तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसंश्रय्याधिरो-
हणं कथं विषहिष्यते वद ॥ ५७ ॥

इयमप्रतिबोधशायिनी रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुभूतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयमिति ॥ इयं प्रथमाद्या रहःसखी । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः ।
गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण तिःशब्दा रशना मेखलाऽप्रति-
बोधमपुनरुद्धोऽयं यथा तथा शायिनीम् । मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया
सह । "तृतीयायै" इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा
शोकेन मृतेव न लक्ष्यते इति न । लक्ष्यते एवेत्यर्थः । संभाव्यनिषेधनिवर्त-
नाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।

पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवींसुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्ययं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

—पुनरम् ॥

कलमिति ॥ त्रिदिवेत्यादि ॥ उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकि-
लासु कलं मधुरं भाषितं भाषणम् । कलहंसीषु विशिष्टहंसीषु मदालसं
मन्थरं गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः ।
पवनेन वायुनाधूतलतास्वीषत्कम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः ॥ ५९ ॥

१ अन्यभृतत्वं च यथा श्रूयते—कोकिला प्रसूय नैजमण्डं काक्या नीडे प्रक्षिपति ।
ततः सा काकी कियता कालेन तदण्डं स्फोटयित्वा शिशुं स्वजातीयशिशुबुद्ध्या प्रपु-
ष्णाति । ततः स पीनोऽपि जानागवः स्वेतरास्तान्काकान् विश्रायोद्गीय स्ववृन्दमनुग-
च्छति । इति अन्यभृतत्वं कोकिलानामिति वृद्धमुल्लेखः ।

इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापीह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं निहिताः । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयं मनोऽवलम्बितुं स्थापयितुं न क्षमा न शक्ताः । ते तु त्वत्संभ्रम एव सुखकारिणः । नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥ ६० ॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियाभनयोर्गम्यत इत्यसंप्रतम् ॥ ६१ ॥

मिथुनमिति ॥ ननु हे प्रिये ! सहकारश्चतविशेषः फलिनी प्रियंगुलता चेन्नौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि । अनयोः फलिनी-सहकारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधायाकृत्वा गम्यत इत्यसंप्रतमयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित्सुखमस्तीति भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

कुसुममिति ॥ वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य सोऽयमशोको यत्कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते तवालकानामभरणमाभरणभूतं तत्कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण निवापमाल्यतां दाहाञ्जलेरर्घ्यतां नेष्यामि । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

स्मरतेति ॥ अन्यदुर्लभम् । किंतु स्मर्तव्यमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वनियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं चरणेनानुग्रहं पादेन ताडनरूपं स्मरतेव चिन्तयतेव कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणामुना पुरोवर्तिनाऽशोकेन हे सुगात्रि ! "अङ्गमात्रकण्ठेभ्यश्च" इति वक्तव्यान्ङीष् त्वं शोच्यसे ॥ ६३ ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैरर्धचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

तवेति ॥ तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैर्वकुलकुसुमैर्मया समं सार्धमर्धचितामर्धं यथा तथा रचितां विलासमेखलामसमाप्यापूरयित्वा । किंरकण्ठे देवयोनिविशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे किंरकण्ठि ! "अङ्गमात्रकण्ठेभ्यश्च" इति वक्तव्यान्ङीष् । किमिदं सुप्यते निद्रा क्रियते ? "वच्चि-स्वपि" इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनर्थः ॥ ६४ ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः

अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥

समदुःखसुख इति ॥ सखीजनः समदुःखसुखः । त्वददुःखेन दुःखो
त्वत्सुखेन सुखीत्यर्थः । अयमात्मजो बालः प्रतिपञ्चन्द्रनिभः । दर्शनीयो
वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपञ्चलब्देन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि चन्द्रस्याद-
शेनाव । अहमेकरसोऽभिन्नरागः । 'शृङ्गा रादौ विषैवीर्ये गुणे रागे द्रवे
रसः' इत्यमरः । तथापि जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः ते तव व्यवसायो-
ऽस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । 'प्रति-
पत्तिः पदमाप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च' इति विश्वः
स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुमिति भावः ॥ ६५ ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्रयुता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतनाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

धृतिरिति ॥ अद्य मे धृतिर्धैर्यं प्रतीतिर्वाऽस्तं नाशमिता गता । इणः
कर्तरि क्तः । रतिः क्रीडा श्रयुता गता । गेयं गानं विरतम् । ऋतुर्वसन्ता-
दिर्निरुत्सवः जात इति गम्यम् । आभरणानां प्रयोजनं गतमपगतम् ।
शेतेऽस्मिन्निति शयनीयं तत्पम् । "कृत्यलुप्तो बहुलम्" इत्यधिकरणार्थ-
नीयप्रत्ययः । परिशून्यम् त्वां विना सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥ ६६ ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥ ६७ ॥

गृहिणीति ॥ त्वमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति
भावः । सचिवः बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत इत्य-
नेनोच्यते । मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः । सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इत्य-
मुना प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिक-
लाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्वं ब्राह्मत्वादित्यभिसंधिः सर्वानन्दोऽनेन
त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वां समष्टिरूपां हरता त एव करुणा-
विमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे मत्संबन्धिं किं वस्तु न हतं वद । सर्व-
मपि हतमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

मदिराक्षि भदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।

अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

मदिराक्षीति ॥ माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा । तथापि 'नार्यो
मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनान्माद्यति पुरुष आभ्यामिति मद्विरे
ते भक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हं मदिराक्षि ! भदानेनार्पितं रसवत्स्वादुतरं
मधु मद्यं पीत्वा । बाष्पदूषितमधुतप्तं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे

अलाञ्छितं तिलोदकाञ्छितं कथं न्वन्वनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिद-
मनर्हमित्यर्थः । यथाह भट्टमल्लः-“अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मितं ।
दधि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च ” ॥ इति । तच्चेहैव युज्यते ।
इदं नृपं लोकान्तरोपयोगि चेत्याशुर्वेदविरोधात्कथमनुपास्यसीति
भावः ॥ ६८ ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहनस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभव इति ॥ विभव ऐश्वर्यं सत्यपि त्वया विनाजस्यममेतावदेव सुखं
गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यत्र किञ्चिद्विष्यतीत्यर्थः । कुतः ।
विलोभनान्तरैर्विषयान्तरैरहत्स्थानाकृष्टस्य मम सर्वे विषया भोगादय-
स्त्वदाश्रयास्त्वदधीनाः । त्वां विना मे न किञ्चिद्बोध्यत इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थप्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्तुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ ७० ॥

विलपन्निति ॥ कोसलाधिपोऽज इति करुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन
अर्थितं संबद्धं यथा तथा प्रियां प्रतीन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन्सन्पृथिवीरु-
हान्पृक्षानपि स्तुताः शाखारसा अकरन्दा एव बाष्पास्तैर्दूषितानकरोत् ।
अन्वेनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथ तस्य कथंचिदंकनः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

अथेति ॥ अथाजविलापानन्तरं स्वजनो बन्धुवर्गस्तस्याजस्याङ्कत उत्सं-
गात्कथंचिन्महता खान्तवनायासेनापनीय । तद्विव्यकुसुममेवान्त्यं मण्डन-
मलंकारो यस्यास्ताम् । तां सुन्दरीमगुरुणि चन्दनान्येधांसीन्धनानि यस्य
तस्मा अनलायाग्नये विससर्ज विसृष्टवान् । “ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ”
इति भाष्योक्तेः क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ७१ ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविनाशया ॥ ७२ ॥

प्रमदामिति ॥ नृपतिरजः सन्नपि विद्वानपि । ‘सन्नुवीः’ इत्यमरः ।
शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृत इति वाच्यदर्शनान्नि-
दादर्शनाद्देव्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निसादन्यधीनं न चकार । “तदधी-
नवच्चे” इति सातिप्रत्ययः । जीविनाशया प्राणेच्छया तु नेति ॥ ७२ ॥

अथ तेन दशाहतः परे श्य मामिनीम्

अयेति ॥ अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन तेनाजेन । गुणा एव शेषा रूपादयो
यस्यास्तां गुणशेषां भामिनीमिन्दुमतीमुपदिश्योद्दिश्य । दशानामह्नां स-
माहारो दशाहः । “तद्धितार्थः” इत्यादिना समासः । समाहारस्यैकत्वा-
देकवचनम् । “राजाहःसखिभ्यष्टन्” इति ढन् । “रावाह्वाहाः पुंसि”
इति पुंवद्भावः ततस्तसिद्ध । तस्मादशाहतः पर ऊर्ध्व कर्तव्या महर्द्धयो
महासमुद्धयो विधयः क्रियाः पुरः पुर्या उपवन दद्यान् एव समाहिताः
संपूर्णमनुष्ठिताः । दशाहतः इत्यत्र ॥ “विप्रः शुभ्येदशाहेन द्वादशाहेन
भूमिषः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति” इति मनुवचनविरोधो
नाशङ्कनीयः । तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशा-
हेन शुद्धिमाह पराशरः ॥ “क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः”
इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥ ७३ ॥

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशांकदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाशुषु ॥ ७४ ॥

स इति ॥ तयेन्दुमत्या विना क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशांक-
चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशांकदर्शनः । प्रातःकालिकचन्द्र
इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् । सोऽजः पौरवधूमुखाशुषु
स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासमिवावलोकयन् । “जलो-
च्छ्वासाः परीवाहाः” इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशयमिव पश्यन्पुरीं विवेश ।
वधूग्रहणान्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचकपरिवाहो-
क्तिर्निर्वहति ॥ ७४ ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषंगजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

अयेति ॥ अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे
स्थितः सन् तमजमभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानास्त्रितैकाग्र्याद्विज-
ज्ञिवाञ्ज्ञातवान् । “कसुश्च” इति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
शिष्येणान्वबोधयत्किल । बुधेर्ण्यन्ताणिञ्चि लङ् ॥ ७५ ॥

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

वशिष्ठशिष्य आह ॥ असमाप्तविधिरिति ॥ यतो हेनोर्मुनिरसमाप्तवि-
धिरसमाप्तकृतस्ततस्तव तापकारणं दुःखहेतुं कलवनाशरूपं विद्वाञ्ज्ञान-
मपि । “विदः शतुर्वसुः” इति वस्वादेशः । “न लोक” इत्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधः । पथश्च्युतं स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् ।
समाप्तासयितुमित्यर्थः । स्वयं नोपस्थितो नागतः ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसस्त्वसार तां हृदि चैनानुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

मयीति ॥ हे सुवृत्त सदाचार ! संदिश्यत इति संदेशः संदेशव्यायः
तस्य पदानि वाचकानि लघुनि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघु-
संदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाङ् मयि वर्तते ! अहं तत्संदेशमादाया-
गतोस्मीत्यर्थः । हे विश्रुतसस्त्वसार प्रख्यातधैर्यातिशय ! तां सरस्वतीं
शृणु । एनां वाचं ह्यनुपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥ ७७ ॥

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह ॥ पुरुषस्येति ॥ अजन्मनः
पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवने-
स्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं
स मुनिर्निष्प्रतिघेनाप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि ।
अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुराः ।

प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

चरत इति ॥ पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणबिन्दोस्तृणबिन्दु-
नामकात्कस्माच्चिद्वैः परिशङ्कितो भीतः । कर्तरि क्तः । “भीन्नार्थानां
भयहेतुः” इत्यपादानात्पञ्चमी हरिरिन्द्रः समाधिभेदिनीं तपोविधातिनीं
हरिणीं नाम सुराङ्गनामस्मै तृणबिन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥ ७९ ॥

स तपः प्रतिबन्धमन्युना प्रमुखा विष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्भवमानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स इति स मुनिः शमः शान्तिरेव वेला मयांदा तस्याः प्रलयोर्मिणा
प्रलयकालतरङ्गेन । शमविघातकेनेत्यर्थः । ‘अध्यम्बुविकृतौ वेदा काल-
मयांदयोरपि’ इत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विघेन यो मन्युः क्रोधस्तेन ।
हेतुना । प्रमुखेऽयं आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविहाराणां तां
हरिणोमण्डलसं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भवेत्यशपच्छाप ॥ ८० ॥

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुण्डरीकात् ॥ ८१ ॥

भगवन्निति ॥ हे भगवन्महर्षे ! अयं जनः अहं परोऽस्यास्तीति स्वामि-
त्वेन परवानपराधीनः । अयमित्यात्मनिर्देशः अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम
प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारेणोपनतां शरणागतां च हरि-

णीमा सुरपुष्पदर्शनात्सुरपुष्पदर्शनपर्यंतं क्षिति स्पृशतीति, क्षितिस्पृशत
क्षितिस्पृश मालुषी कृतवानकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनेन शापावधिरित्यनुगृ-
हीतवानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ऋथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्चयुतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

ऋथेत्यादि ॥ ऋथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा हरिणी तव
महिष्यभिषिक्ता स्त्री । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय
दिवः स्वर्गाच्चयुतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपमुपलब्धवती
विवशा । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदलं तदपायचिन्तया विषदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्तस्या इन्दुमत्या अपायचिन्तयालम् । तस्या मरणं
न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रतिकरणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो
न चिन्त्यमत आह ॥ उत्पत्तिमतां जन्मवतां विषद्विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा ।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेनेति-
चेत्तत्राह त्वयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाहयताम् । हि यस्मान्नृपा वसु-
मत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।

मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाशयताम् ॥ ८४ ॥

उदय इति ॥ उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्झता
परिहरता सत्यपि मदहेतावमाद्यता त्वया यदात्मवदध्यात्ममञ्चुरं
श्रुतं शास्त्रम् । तज्जनितं ज्ञानमिति याचत् आविष्कृतं प्रकाशितम् ।
तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे संताप उपस्थिते प्राप्तेऽक्लीबतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः
प्रकाशयताम् । विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

रुदता कुत एव सा पुनर्भवना नानुमृतापि लभ्यते ॥

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह ॥ रुदतेति ॥ रुदता भवता सा कुत एव
लभ्यते । न लभ्यत एव अनुम्रियत इत्यनुमृत् । क्लिप् । तेनानुमृत्तानुमृत्त-
वतापि भवता पुनर्न लभ्यते । कथं न लभ्यत इत्याह ॥ परलोकजुषां
लोकान्तरभाजां देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः
पूर्वाचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि । परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूप-
फलभोगाय भिन्नदेहगमनात् मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्व निवापदक्षिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

अपशोकमना इति ॥ किं त्वपशोकमना निदुःखचित्तः सन्कुटुम्बिनीं यत्नां निवापदक्षिभिः पिण्डोदकादिदानैरनुगृहीष्व । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह ॥ अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम् । 'बन्धुस्वस्वजनाः स्वभाः' इत्यमरः । अश्रु । कर्तुं । प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्वादयः किल । अत्र याज्ञवल्क्यः—“श्लेष्माश्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अनो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥” इति ॥ ८६ ॥

मरण प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते क्षसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

नरमिति ॥ शरीरिणां देहभूतां जन्तूनां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । ह्रस्वमित्यर्थः । जीवितं विकृतियादच्छिन्नं बुधैरुच्यते । एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षसजीवन्नवतिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लाभवान्ननु । जीवने यथालाभं संतोष्यम् । अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥ ८७ ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धतम् ॥ ८८ ॥

अवगच्छतीति ॥ मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृद्यर्पितं निश्चातं शल्यं शंकुमवगच्छति मन्यते । स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेव शल्यं समुद्धतमुत्खातं मन्यते प्रियनाशे सतीति शेषः । कुतः । कुशलद्वारतया । प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥ ८८ ॥ स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययो यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्बद्ध बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वेत्यादि ॥ स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावरि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययो संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा बाह्यैर्विषयैः पुष्पमित्रकलत्रादिभिर्विहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत्त्वं वद । न किञ्चिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव संबन्धः ॥ ८९ ॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ९०

मेति ॥ हे वशिनामुत्तम जितेन्द्रियवर्ध ! पृथग्जनवत्पामरजनवच्छुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि । तथाहि । द्रुमसानुमतां तदृशिखरिणां किमन्तरं को विशेषः । वायौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा अपि । “प्रथमचर

यदि । सात्त्विकतामपि बलने दुमवत्तेषामप्यवलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥ ९० ॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकवने प्रतियातमिवांतिकमस्य गुराः ९१

स इति ॥ सोऽज उदारमतेविनेतुगुरोर्वसिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यमुत्तरितं
तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास । किंतु
तद्वचः शोकवने दुःखसाग्रेऽस्वाजस्य हृद्यलब्धपदमप्राप्तावकाशं सद्गुरो-
र्वशिष्ठस्यान्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु । इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्त-
मेतत्—“इह तोटकमन्बुधिसैः प्रथितम्” इति तल्लक्षणम् ॥ ९१ ॥

तेनाष्टौपरिगमिताःसमाःकथञ्चिद्बालत्वादवितथसूनुतेनसूतोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैःप्रियायाःस्वप्नेषु क्षणिकतमागमोत्सवैश्च ॥

तेनेति ॥ अवितथं यथार्थं सूनुते प्रियवचनं यस्य तेनाजेन सूतोः पुत्रस्य
बालत्वात् राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तर-
गतमाकारसाध्यं प्रतिकृतिश्चित्रं तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा-
वे समागमोत्सवास्तैश्च कथञ्चित्कृपणैः । अष्टौ समा वत्सराः । ‘संवत्स-
रो वत्सरोऽब्दो हायनोऽष्टौ शरत्समाः’ इत्यमरः । परिगमिता अतिवा-
हिताः । इत्तं च ॥ “विशेषावस्थानु प्रियजनसदृशानुभवानं ततश्चिर्न
कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवर्ता स्पर्शनमपि मवी-
कारः कामव्यथितमनसा कोऽपि कथितः ।” इति । प्रकृते सादृश्यादिवि-
क्याभिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् । अहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥ ९२ ॥

तस्य प्रसन्न हृदयं किल शोकशंकुः

प्लक्षमरोह इव सौधतलं विभेद ॥

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजानसाध्यं

लाभं प्रियातुगमने त्वरया स मेने ॥ ९३ ॥

तस्येति ॥ शोक एव शंकुः कीलः । ‘शंकुः कीले शिवेऽखे च’ इति
विश्वः । तस्याजस्य हृदयं प्लक्षमरोहः सौधतलमिव प्रसन्न बलात्किञ्च
विभेद । सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्यमप्रतिसजा-
धेयं तं शोकशंकुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्कण्ठया लाभं
मेने । तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात्तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव त्वरमित्यमत्य-
स्त्यर्थः ॥ ९३ ॥

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-

मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ॥

रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः

प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ९४ ॥

सम्यगिति ॥ अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निःसर्गसंस्काराभ्यां विनय-
वन्तं धर्मं हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हवयस्कः । “वयसि च” इत्य-
चप्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यर्हम् ।
अथाशास्त्रमित्यर्थः । “तदुर्वसम्” इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगे-
णोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जि-
ह्वासुः सन् प्रायोपवेशनेन शनावस्थाने मतिर्यस्य स बभूव । ‘प्रायश्चानशने
मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि’ इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम् ॥ “समासक्तो
भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तयः ।
स्वयं देहविमाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आब्रह्माणं वा स्वर्गादिमहा-
फलजिगीषया ॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामधिका-
रोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु ॥ नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥ ”
इति । अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणम् “उक्ता वसन्ततिलका
तभुजा जगौ गः” इति ॥ ९४ ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरयवो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ॥

पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

तीर्थे इति ॥ असावजो जह्नुकन्यासरयवोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण
संभेदेन भवे तीर्थे गंगासरयूस्संगमे देहत्यागात्सद्य एवामरगणनायां लेख्य
लेखनम् । “तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः” इति भावार्थे ण्यत्प्रत्ययः । आसाद्य
प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुच्यस्यास्तया कान्तया रमण्या संगतः
सन् । नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वातेषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु
पुनररमत । ‘यथाकथंचितीर्थेऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मचा-
तद्रोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥ ” इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ता
च्छन्दः । तल्लक्षणम् ॥ “मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ तादृशुरु-
चेत्” इति ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंश-
महाकाव्ये भजविलापो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः । १॥

एकलोचनमेकार्धे सार्धलोचनमन्यत ॥

नीलार्ध नीलकण्ठार्ध मह किमपि मन्महे ॥ १ ॥

अथाऽस्मिन्सर्गे दशरथचरित्रं वर्णयति ॥ पितुरिति ॥ समाधिना संय-
मेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति कोशः । यमवतां संयमिना-
मवतां रक्षतां राज्ञां च धुर्यग्रे स्थितो महारथः । "एको दश सहस्राणि
योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते" इति ।
दशरथः पितुरजस्यानन्तरमुत्तरकोसलाञ्जनपदान्समधिगम्य प्रशशास ।
अत्र मनुः ॥ "क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम्" इति । द्रुतवि-
लंबितमेतद्बृत्तम् । तल्लक्षणम् । "द्रुतविलंबितमाह नभो भरो" इति ॥ १॥
अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्धकरौजसः ॥ २ ॥

अधिगतमिति ॥ अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं
नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन
प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगाद्बोलीवर्दन्यायेन जानपदमावमुच्यते ।
यद्यस्माद्विधिवद्यथाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः ।
रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । "कुजो हेतुताच्छील्यलुलोम्बेषु" इति टप्रत्ययः । नगरस्य
रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । तदोजस-
स्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं
तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिषूद्रममर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

उभयमिति ॥ मनस ईषिणो मनीषिणो चिद्भांसः । पृषोदरादित्वा-
त्साधुः । बलनिषूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः
स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तमर्थपतिं दशरथं चेत्युभयमेव समयेऽवसरे
जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी तस्य भावः समयवर्षिता तया । हेतुना ।
कृतकर्मणां स्वकर्मकारिणां नुदतीति नुदम् । "इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः"
इति कप्रत्ययः । श्रमस्य नुदं श्रमनुदम् । क्लिबन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेनोभयश-
ब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यादिति वदन्ति । राजा कर्मकरस्यामात्यादि
भृत्यवर्गस्य बहुद्रव्यदानेन कर्मकरणप्रयासजनितश्रमं नुदति । शक्रोऽपि

क्षिनिरभूत्फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

जनपद इति । शमरते शांतिपरेऽमरतेजसि देवसदृशकान्तावजनन्दने
दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति । “तस्येश्वरः” इत्यणप्रत्ययः । जनपदे
देशे गदो ऽवाधिः । ‘उपतापरोगव्याधिगदामयाः’ इत्यमरः । पदं नादधौ ।
नाचक्रामित्यर्थः । सपत्नजः शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव । असंभावित इवे-
त्यर्थः । क्षितिः फलत्रयभूज ॥ ४ ॥

दशदिगन्ताजिता रघुणा यथा श्रियमपुण्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥

दशेत्यादि ॥ मही दशदिगन्ताजितवानिति दशदिगन्तजित तेन रघुणा
यथा श्रियं कान्तिमपुण्यत् । ततः परं रघोरनन्तरमजेन च यथा श्रियम-
पुण्यत् । तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमम् ।
यद्वा अहीना सर्पाणामिनः स्वामी शेषः तस्येव पराक्रमो यस्य तम् ।
अथवा न हीना अहीनाः शूरास्तेषु पराक्रमो यस्य तम् । शूरविक्रमिण-
मित्यर्थः । अथवा अहिः शेषः अहिर्गण्डः अहिश्चाहिश्चाही अह्नोः इतः
अहीनः त्रिणुस्तस्येव पराक्रमो यस्य तम् । यद्वा अहीनान्पातीति अही-
नपा महतराः तेषु रः अग्निः । रं इत्यग्निबीजं इति मात्रिकाः । तस्येव
पराक्रमः प्रभावो यस्य सः अहीनपराक्रमः तम् । दशरथमित्रं स्वा-
मित्रमधिगम्य पुनर्न बभाषिति न । बभावेवेत्यर्थः । द्वौ नजौ प्रकृतम्
गमयतः ॥ ५ ॥

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥

समतयेति ॥ नराधिपां दशरथः समतया समवर्तित्वेन । मध्यस्थत्वेने-
त्यर्थः । वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनैः । असतां दुष्टानां नियमनाग्निग्रहाञ्च
सवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरौ यमकुबेरवरुणान्य-
घासन्त्यमहयथावनुचकार । रुचा तेजसावणाग्रसरमरुणसारथिं सूर्य-
मनुययौ ॥ ६ ॥

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिभामरपं मधु ।

तस्य दशरथस्य व्यञ्जनास्तिकिनासीदित्याह ॥ नति ॥ उदयान यत्तमा-
नमभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिराख्येव्यसनं नापाहर-
न्नाचकर्व । 'आक्षोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
दुष्टमासमन्तादुदरमस्येति दुरोदरं वृत्तं च नापाहरत् । 'दुरोदरो व्यूढकारे
पणे द्युते दुरोदरम्' इत्यमरः । शशिनः प्रतिमा प्रतिविम्बमाभाणं यस्य
तन्मधु नापाहरत् । न वेति पदच्छेदः । वाशब्दः सुदुमये । नव ग्रीवना नवं
नूतनं धौवनं तादृश्यं यस्वास्तादृशी प्रियञ्जना वा स्त्री च नापाहरत् ।
जातादेकवचनम् । अथ मधुः ॥ "पानमत्तः स्त्रियश्चेति मृगया च यथाक-
मम् । एतकष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गजे ॥" इति ॥ ७ ॥

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।

न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥८॥

नेति ॥ तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वासवेऽपि कृपणा दीना वाङ् नेरि-
ता नोक्ता । परिहासकथास्वपि वितथाऽवृत्ता वाङ् नेरिता नोक्ता । कि-
न्वापरुषा रोषज्ञानेन तेन दशरथेन सपत्नजनेष्वपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं
निन्दुराक्षरं यथा तथा वाङ् नेरिता । किमुतान्यनेति । सर्वेषां पिशङ्कार्थः ।
कित्वदीना सत्या मधुरं वागुक्तेति फलितार्थः ॥ ८ ॥

उदयमस्तमयं च रघूद्रहादुमयमानशिरे वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलंघयतामभूत्सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्जताम् ॥९॥

उदयमिति ॥ वसुधाधिपा राजानः उद्वहतीत्युद्वहो नायकः । पचाद्य-
च् । रघूणां सुद्वहो रघुनायकः तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम् । अस्तमयं
नाशं च इत्युभयमानशिरे लेभिरे । कुतः । हि यस्मात्स दशरथो निदेश-
माज्ञामलंघयताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्निबन्धमभूत् "सुहृदुहृदौ
मित्राभिनयोः" इति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्धिनाम् अथ इव हृदयं
यस्येत्ययो हृदयः कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणां रक्षति । अन्वयान्तर-
वतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिन्यशरासनः ।

जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीब्रह्मा चम् ॥१०॥

अथ सप्तभिरस्य दिग्विजयं वर्णयति ॥ अजयदिति ॥ अतिन्यशरा-
सनः स दशरथ उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनानेकरथेनाजयत् । स्वय-
मेकरथेनाजैषीदित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता जवेन तीव्रा जवाधिका इया
यस्यां सा चमूस्त्वस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयद्भययत् । स्वयमेकवीरस्य
चमूरुपकरणमात्रमिति भावः ॥ १० ॥

१ अनेनास्योत्तमयुद्धनायकत्वं सूच्यते । शत्रुभिरभयरभृतात् ।

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

अवनिमिति ॥ वरूथिना शुभिमता । 'वरूथो रथशुभिर्या तिरोधने रथ-
स्थितिम्' इति सज्जनः । एकरथेनाऽद्वितीयरथेनावनि जितवतो धनुर्भृतो
नरवाहनसंपदः कृवेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोषा
गम्भीरघोषा वा अर्णवा विजयदुन्दुभितां जयघोषकवाद्यत्वं किल ययुः ।
अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥ ११ ॥

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः ।

स शरवृष्टिमुवा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

शमितपक्षबल इति ॥ पुरंदर इन्द्रः शतकोटिना शताक्षिणा कुलिशेन
वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षबलो विनाशितपक्षसारः नवताम-
रसाननो नवपङ्कजाननः । 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः । स दशरथः शर-
वृष्टिमुवा बाणासारकारिणा स्वनवता सशब्देन धनुषा द्विषां शमितो
नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स तथोक्तः । 'पक्षः सहायेऽपि
त्यमरः ॥ १२ ॥

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् १३ ॥

चरणयोरिति ॥ शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो
देवाः शतमखं यथा शतकतुम्बिव नखरागेण चरणनखकान्त्या समृद्धिभिः
संपादितद्विभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिश्चरणयोरस्पृशन् । तं प्रणेशुरित्यर्थः १३ ॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालसुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवर्मा पुरीम् ॥ १४ ॥

निववृते इति ॥ स दशरथः सचिवैः । संप्रयोजितैः कारिता बालसुता-
नामञ्जली यैस्तान् स्वयमखंमुखागमानेत्यर्थः । अनलकान्दहतभर्तृकतया
लकसंस्कारशून्यान्सपत्नपरिग्रहाञ्छनुपत्नीः । 'पत्नीपरिग्रहादानमूलशापाः
परिग्रहाः' इत्यमरः । समनुकम्प्यानुगृह्णात्कानवर्माकानगरादन्यूनां
पुरीमयोध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यतान्निववृते शरणागतवत्सल
ति भावः ॥ १४ ॥

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यासितातपवारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोनलसोमसमनुतिः १५ ॥

उपगत इति ॥ अनुदितमनुच्छिन्नमन्यत्स्वच्छातिरिक्तं सितातपवा-
रणं श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समे शुची तेजःकान्ती

यस्य स तथोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपे छले चलां चञ्च-
लामवेक्ष्यावलोक्य । श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुमांसं परिहरति । स दशरथो-
मण्डलस्य नाभितां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहीपतित्वमुपगतोऽपि ।
चक्रवर्ती सन्नपीत्यर्थः । 'अथ नाभिस्तु जन्तवङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारिका ।
रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥ आद्यक्षत्रियभेदे तु भूतो
मुख्यमहीपतौ' इति केशवः । अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । ['अजितमस्ति नृपा-
स्पदमिति' इति पाठान्तरेऽजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्ध्यानलसोऽप्रमत्तो-
ऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जेतव्यान्तरवानि च जागरूक एवा-
वतिष्ठतेत्यर्थः] द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम् ॥ "अरिमित्रमरे-
मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराधनयोश्चैव विजिगी-
षोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संह-
तयोः स्वमर्थो व्यस्तयोर्वधे ॥ मण्डलाद्द्विद्विरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ।
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥" इति । अत्र व्यवस्थाचेत्यम् ।
अरिमित्रादयः पञ्च विजिगीषोः पुरःसराः, पार्ष्णिग्राहाक्रन्दपार्ष्णिग्राहा-
साराक्रन्दासाराः इति पृष्ठतश्चत्वारः, मध्यमोदासीनो द्वौ, विजिगीषुरेक
इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्ती । दशरथश्चै-
तादृगिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता ।
नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाधवमर्थिषु ॥ १६ ॥
तमिति ॥ पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता
देवता लक्ष्मीरर्थिषु विषयेऽल्लाघवं लघुत्वरहितम् । अपराङ्मुखमित्यर्थः ।
ककुत्स्थकुलोद्भवं तं दशरथम्, आत्मभवं पुंश्वं विष्णुं चापहाय त्यक्त्वा ।
अन्यं कं नृपतिमसेवत । कमपि नासेवतेत्यर्थः । विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः
विष्णाविष स्थिराभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥

तमलभन्त पतिं पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ १७ ॥
तमिति ॥ पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः । मगधाश्च
कोसलाश्च केकयाश्च ताजनपदान्छासतीति तच्छासिनः तेषां राज्ञां दुहि-
तरः पुत्र्यः । अमुमित्राकौसल्याकैकेय्य इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः ।
अद्विहरोपितमार्गणं अनुनिखलशरम् 'कलम्बमार्गणशराः' इत्यमरः । तं
दशरथं शिखरिणां क्षमाभूतां दुहितर आ समन्तादपगच्छन्तीति आपगाः ।

१ अनलसोऽप्रमद्युतिः—अनेन शत्रुजनसन्तापकारित्वं स्वजनाह्लादकत्वं च सूचितम् ।

अथ वा । 'आयेनापलंघयिना येनेन मच्छन्तीत्यादिगताः' इति कांठस्वानी ।
नखः सागरमित्रं प्रति भर्तारजलभन्तं प्रापुः ॥ १७ ॥

मियतमाभिरसौ तिसृभिर्वयो तिसृभिरत्र भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनीशुरिव मजा हरिहरोऽरिहयोमविद्वजः ॥ १८ ॥

मियतमाभिरिति ॥ अरीन्वन्तीत्यरिहो रिपुघ्नः । हर्तः क्षिप्रः । "ब्रह्म
भूणवृत्रेषु क्षिप्र" इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । यदाह व्याख्यारः ॥ "प्रा-
यिकश्चायं नियमः । कचिदन्यस्मिन्नप्युपपदे दृश्यते । मनुहा । प्रायिकतां च
नश्यतामस्य बहुलप्रद्विगस्य पुरस्तादपकषोद्धम्यते" इति । तेषु योगेषू-
पायेषु विचक्षणो दक्षः । 'योगः संनहोपायध्यातसंगतिमुक्तिर्' इत्य-
मरः । इन्द्रेऽपि योग्यमेतत् । अत्रौ दक्षस्यस्त्रिगुभिः मियतमाभिः सह
मजा विनिनीशुर्विनेतुमिच्छुस्त्रिगुभिः शक्तिभिः मनुजयोऽप्यशक्तिभिरेव
सह भुवःपगतौ हरिहय इन्द्र इव बभौ ॥ १८ ॥

स किल संयुगभूभिः सहायतां मयदत्तः भतिपद्यमहारथः ।

स्वभुजवीर्यमगापमदुच्छ्रितं सुरवधूवधूतभयाः शरैः ॥ १९ ॥

स इति ॥ महारथः स दशरथः संयुगभूभिः रणाङ्गणे मयवत् इन्द्रस्य
सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्तितवालाः सुरवधूवच्छ्रितं
स्वभुजवीर्यमगापयत्किञ्च सत् । गायतेः शब्दकर्मत्वात् " गतिबुद्धिः "
इत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् ॥ १९ ॥

ऋतुतेन वितर्जितमौलिना भुजतनाह्वदिवसुना कृताः ।

कनकयूवसमुच्छ्रयोभिनो वितमला तमसासरथूनाः ॥ २० ॥

ऋतुष्विति ॥ ऋतुष्वश्वमेधेषु वितर्जितमौलिनाग्रोपितकिरीटेन । "याव-
द्यत्नमध्वर्युरेव राजा भवति" इति राजश्रद्धत्यागविधानादित्यभिप्रायः ।
'मौलिः किरीटे धम्मिल्ले' इति विश्वः । भुजसमाह्वदिवसुना भुजार्जि-
तदिगन्तसंपदा । अनेन क्षत्रियस्य विजितत्वमुक्तम् नियमार्जितधनत्वं
सद्विनियोगकारित्वं च सूच्यते । वितमला तमोगुणरहितेन तेन दशर-
थेन तमसा च खरयूध नखौ तयोस्तदाः कनकयूवतां समुच्छ्रयेण समु-
न्नमनेन शोभिनः कृताः । कनकमयत्वं च यूपानां शोभायै विप्रभावात् ।
'द्विमयूवस्तु शोभिकः' इति यादवः ॥ २० ॥

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं कृमशृङ्गपरिमहाम् ।

अथिवसंस्तुमध्वरदीक्षितामसमभासयदीश्वरः ॥ २१ ॥

अजिनदण्डभृतमिति ॥ ईश्वरो भगवान्दण्डमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्ड-
मौदुम्बरं विभर्तति तामजिनदण्डभृतम् । "कृष्णाजिनं दीक्षयति । मौदु-

स्वर दीक्षितदण्ड उपात्तय प्रथ उचि ति वचनात् । कुरुमय गेख
 छा उपात्ता इ मेखला न् नारमया माखा वा मखला । तथा यजमानं
 दीक्षयतीति विधानात् । प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिवर्शनात्कृतम् ।
 यत्तन्निर्वाच्यमात्रम् । “वाचं पच्छति” इति श्रुतेः । नृगशुङ्गं परिग्रहः
 कण्डूयनस्वायत्तं तस्यान्ताम् । “उग्रविपासायाः कण्डूयते” इति श्रुतेः ।
 यध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषपुरां लल्लं दाधरपीमयिनजलधितित्त्वन् ।
 मन्त्रा भावो दीपयो पक्षिणकर्मणि तस्यथा तथा अभ्यासद्वयवति स्तरे
 अवभृथनदत्तो निषतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचिनः ।

नमयति स्त स् केवलमुत्तमं वनलुचे नलुचेरस्ये शिरः ॥२२॥

अवभृथप्रयत्न इति ॥ अवभृथेन प्रयतो निषतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रम-
 णोचितो देवसमाधिष्ठानादेः स यत्तस्य दत्तं शिरः वनलुचे कलवपिने ।
 ‘जलं नीरे वर्त यत्तम्’ इति शाब्दतः । नलुचेरस्य केवलमिन्द्राधैव नमयति
 स्तम् । न कस्त्येदिहत्याहौ नानुपविन्द्येः ॥ २२ ॥

अननुदेतयोः सरस्विता हरिद्रव्यामसरेण बहुवृत्ता ।

दिनकरात्मैशु प्रा रणरेणवो रुद्राधिरेकविणि सुरद्रिषामूरु ॥

अननुदेति ॥ सरस्वतेनाद्रिखीयत्वं सरस्विता यत्तवता हरिद्रवस्ये-
 न्द्रसमाजसरेण बहुवृत्ता दत्तायेनाजकुटुहशो दिनकरस्याभिलुखाः । अभि-
 मुखस्थिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्रिषां दैत्यानां रुद्राधिरे रुद्राधिरे
 निवारिताः ॥ २३ ॥

अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुनेकनराधिपम् ।

यनलुचेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं नधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ यनलुचेरजलेश्वरवज्रिणां धनेराजयनववहणाग्ररेन्द्राणां स-
 माववृत्ते यत्तं यत्तमधुरम् । यत्तमधुरञ्चितविक्रममयिनैर्नवैस्तुल्यकक्ष
 इत्यर्थः । “शुक्लपूरुषः” इत्यादिना समाधानतोऽप्रत्ययः । तं समधुरम्
 अन्विद्यपिप्रमं पूजितपराक्रमदेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव मधुर्व-
 सन्तः । ‘अथ पुनरस्ये मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः’ इति विश्वः । नवैः
 कुसुमैरुपलक्षितः सन्समाववृते समागतः । “रिक्तहस्तेन गोपेयाद्राजानं देव-
 तां शुभम्” इति वचनात्पुनस्तमेतो राजानं सेविनुमागत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

जिगमिषुर्धनदाधुषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितावाहनः ।

दिनलुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमन्यजत ॥२५॥

जिगमिषुरिति ॥ धनदाधुषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुर्गन्तु-
 मिच्छुः रथयुजा सारथिनाहणेन परिवर्तितावाहनो निवर्तिताश्वो रविः

हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन्विशद्वनस्तद्
मलयं नगं मलयाचलमत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्याक्षीदित्यर्थः ॥ २५ ॥

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् २६ ॥

कुसुमजन्मेति ॥ आदौ कुसुमजन्म । ततो नवपल्लवाः तदनु । “अलुल-
क्षणे” इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां
कोकिलानाञ्च कूजितम् । इत्येवं प्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुमवतीं
द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् । केषांचिद्द्रुमाणां
पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कुसुमप्राथम्यान्नोक्तक्रमस्य दृष्टविरोधः ॥ २६ ॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः २७ ॥

नवेत्यादि ॥ नयो नीतिरेव गुणस्तेन अथ वा नयेन, गुणैः शौर्यादिभि-
श्चोपचितां सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दशरथस्य
श्रियमर्थिन इव मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संबन्धिनीं क-
मलिनीं पद्मिनीमलिनीरपतत्रिणः अलयो भृंगाः नीरपतत्रिणो जलपत-
त्रिणो हंसादयश्च अभिययुः ॥ २७ ॥

कुसुमेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ।

कुसुममिति ॥ ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । “ऋतोरण्” इत्यण् । नवं
प्रत्यग्रमशोकतरोः केवलं कुसुमेव स्मरदीपनमुद्दीपनं न । किंतु विला-
सिनां मदयिता मदजनको दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि पल्लव-
संतानोऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥ २८ ॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदा कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

विरचिता इति ॥ मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियामभिनवाः
पत्रविशेषकाः पत्ररचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदा-
श्चतुराः कुरवकास्तरवो मधुलिहां मधुदानां रवकारणतां ययुः । भृंगाः
कुरवकाणां मधूनि पीत्वा जगुरित्यर्थः । दानशौण्डानर्थिजनाः स्तुव-
न्तीति भावः ॥ २९ ॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।

मधुकौरकरोन्मधुलोलुपैर्वकुलमाकुलमायतपंक्तिभिः ॥ ३० ॥

१ अशोकतरो मदनाविलया तरुण्या प्रपदेन प्रहृते सति कुसुमोद्गमो भवतीति
प्रतिष्ठितसंवेद्या ।

सुवदनेत्यादि ॥ सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमयेन संभृतो जनितः
तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्थानुवादी सदृशो गुणो यस्य
तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः । कर्ता । मधुलोलुपैरायतपंक्तिभिर्दीर्घपंक्ति-
भिर्मधुकरैर्मधुपैः । करणैः । वकुलं वकुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥ ३० ॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापि नलजया ॥ ३१ ॥

उपहितमिति ॥ शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे ।
'पलाशः किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुङ्कुमलसं-
हतिः मदेन यापितलजयाऽपसारितत्रपया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतम
उपहितं नखक्षतमेव मण्डनं तदिव अशोभत ॥ ३१ ॥

व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥

व्रणेत्यादि ॥ व्रणैर्दन्तक्षतैर्गुरुभिर्दुर्धरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं हि-
मस्य व्यथाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विषयीकृता निरवकाशीकृता
मेखला येन तत् । शैत्यास्याजितमेखलमित्यर्थः । एवंभूतं हिमं रविस्ताव-
दावसन्तादशेषं निःशेषं यथाऽपोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्तो हि ।
किंतु विरलं कृतवांस्तनूचकार ॥ ३२ ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलि कामजितामपि ३३

अभिनयानिति ॥ अब चूतलताया नर्तकीसमाधिरभिधीयते । अभिन-
यानर्थव्यञ्जकान्वयापारान् । 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः । परिचेतुम-
भ्यस्तितुमुद्यतेव स्थिता । कुतः । मलयमारुतेन कम्पितपल्लवा । पल्लवश-
ब्देन हस्तो गम्यते । सकलिका सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्'
इत्यमरः । सहकारलता कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्यात्कलहे
सूरे कलिरन्त्ययुगे युधि' इति विश्वः । कामो रागस्तज्जितामपि । जित-
रागद्वेषाणामपीत्यर्थः । मनोऽमदयत् ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
सुरभिगन्धिषुशुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ३४ ॥

प्रथममिति ॥ सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु । "गन्धस्य"
इत्यादिनेकारः समासान्तः । कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमिताः तासु
वनराजिषु वनपंक्तिषु अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषूदीरिता

३ वकुलतरौ तरुण्या मुखचर्वितताम्बूलरसे निष्ठयूते सति पुष्पाण्युद्रच्छन्तीति प्रसिद्धिः ।

कृता अत एव मिताः परिमिता निरालायाः प्रविरला मौग्ध्यास्तोको-
त्ता उपध्वजुषां कथा वाच एव शुशुभिरे श्रुताः ॥ ३४ ॥

शुनितुल्यभ्रवरस्वनगीतयः कुपुमकोजलदन्तरुचौ बभुः ।

उपवनान्तलताः पयनाहतैः किसलयैः ललयैश्च पाणिभिः ॥ ३५ ॥

श्रुतीत्यादि ॥ शुनितुल्यः कर्णमधुरा भ्रवरस्वना एव गीतयो यासां
ताः कुपुमान्येव कोमला दन्तरयो दन्तकान्तयो यासां ताः । अनेन
सस्मितत्वं विवक्षितम् । उपवनान्तलताः पयनेनाहतैः कम्पितैः किसलयैः
ललयैः स्थाभिर्नयैः । लपशब्देन लयालुगतोऽभिनयो लक्ष्यते उपवनान्ते
पदनाहरीरिति लज्जितवाभिधानात् । पाणिभिरिव बभुः । अनेन लतानां
नर्तकीसारथ्यं गम्यते ॥ ३५ ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिण उपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्भुजङ्गनाः स्मरसखं रत्नखण्डनयजितम् ॥

ललितेत्यादि ॥ भङ्गना ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं मधुरविलासवट-
नापदुतरम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलदु-
ष्परा । 'अथ केसरे । बकुलः' इत्यमरः । स्मरसखं सखायं स्मरसखम् ।
स्मरोद्दीपकमित्यर्थः । मधुं मधुम् । "अर्धर्चाः पुंसि च" इति पुंलिङ्गता ।
बन्धं च ॥ "नकरन्दस्य सखस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे
पाठादुत्तुङ्गस्योर्मधुः ॥" इति । पतिषु धिवये रत्नखण्डनयजितमधुरा-
गनङ्गरहितं यथा तथा निर्विविशुः । परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह
पपुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिश्रितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्विका मदकलौदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

शुशुभिर इति ॥ विकचतामरसा विकसितकमलाः । मधेन कला
मन्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियरक्षिणो हंसादयो यास्तु
ता मदकलौदकलोलविहंगमा गृहेषु दीर्विका वाप्यः स्मितेन चारुतरा-
ण्याननानि यासां ताः श्लथाः शिश्रिता दुग्धा मेखला यासां ताः ।
शिश्रिता इति कर्त्तरि क्तः । स्त्रिय इव शुशुभिरे ॥ ३७ ॥

उपययौ तनुनां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुसुखच्छविः ।

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयाऽनितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

उपययाविनि ॥ मधुना मधुसमयेन खण्डिता हासं गमिताः । क्षीयन्ते
खलूतरायणे रात्रयः । खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते । हिमकरोदयेन
मन्दोदयेन पाण्डुर्मुखस्य प्रदीपस्य वक्त्रस्य च छविर्पस्याः सा रजन्येव
वधूः सदृशसमागमनिर्वृतिं प्रियसंगममुखमनितयाऽप्राप्तया । "इण्गत्तौ" इति
धानोः क्तेरि क्तः । वनितया सदृशं तुर्यं तनुनां न्यूनतां कार्यं चोपययौ ॥

अपतुषारतया विशदममैः सुरतसंगपरिश्रमनोद्विभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो नक्षरोजितकेतनम् ॥ ३९ ॥

अपतुषारतयेति ॥ हिमकरश्चन्द्रः अपतुषारतयाऽपगतदीपहारतया विश-
दममैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतवृद्धपरिश्रमनोद्विभिः सुरतवृद्धदेवदारिभि-
रंशुभिः किरणैः । करणैः । मक्षरोजितकेतनं तद्वर्णोजितं केतनं स्वर्ण-
यस्य तम् । कञ्चावकाशत्वादुच्छिन्नमन्त्रित्वार्थः । अपतुषारमं वामश-
लेष्यदशातयत् । ' तिग्म निगमे ' इति कालोपनिषत् ॥ ३९ ॥ सहकारिणा-
भात्कानोऽपि लोभ्योऽभूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीतिवनश्रियः प्रतिनिधिः कानकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके इत्येतत्पेणलम् ॥ ४० ॥

हुतेत्यादि ॥ हुतहुताशनदीत्याद्यादिष्वलितशिरः । परतुष्टम् ।
कर्णिकारमित्यर्थः । वनश्रिय उपवनलक्ष्म्याः कानकाभरणस्य प्रतिनिधिः
अभूदिति शेषः । इलेषु केसरेषु च पेणलम् । सुन्दरपत्रकिञ्चलकमि-
त्यर्थः । आहितम् । प्रियैरिति शेषः । तत्कुसुमं युवतयोऽन्तरे कुण्डले दधु-
र्वाख्यामासुः ॥ ४० ॥

अलिभिरञ्जनपिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिभिः सन्निवित्तुङ्गितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं प्रति प्रसारितलकाप्रमदामिव ।

अलिभिरिति ॥ अञ्जनपिन्दुमनोहरैः कान्तलक्षणचन्द्रैः कुसुमपङ्क्तिषु
निपतन्ति ये तैः अलिभिरङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमान्नामवृक्षः ।
' तिलकः क्षुरकः श्रीमान् ' इत्यमरः । वनस्थलीम् । तिलको विशेषकः ।
' तिलमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न
स्त्रियाम् ' इत्यमरः । प्रमदामिव न शोभयति स्मेति न खलु । अपि त्वशो-
भयदेवेत्यर्थः । नञ्द्वयं प्रकृतमर्थं गमयति । " लहस्मे " इति स्मशब्द-
योगाद् दूतायै लह् ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया कितलयाधरसंगतया मनः ।

कुसुमसंभृतया नवमलिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥

अमदयदिति ॥ तरुचारुविलासिनी तरोः पुञ्जश्च चारुविलासिनी नव-
मलिका समलारुया लता । ' सप्तलः नवमलिका ' इत्यमरः । मधुनो
मकरन्दस्य मद्यस्य च मन्धेन सनाथया । मन्धप्रधानयेत्यर्थः । कितलय-
मेवाधरस्तत्र संगतया । प्रसृतरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादि-
तया । कुसुमरूपयेत्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्तया मनः । पश्यतामिति
शेषः । अमदयत् ॥ ४२ ॥

१ कामिनीहास्यमपि मधुसौरम्वशानि अयरोष्ठरागं पश्यतां मनो मदयतीति
समाधिः ।

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवांकुरैः ।

परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरवलैकरसाः कृताः ४३

अरुणत्यादि ॥ विलासिनो विलसनशीलाः पुरुषाः । “वौ कषलस”
इत्यादिना विभुष्यत्ययः । अरुणस्यानूरो रागमाहण्यं निषेधन्ति तिरस्कु-
र्वन्तीत्यरुणरागनिषेधिनः तैः । कुसुम्भादिरञ्जनसत्सदृशैरित्यर्थः ॥ “तम-
न्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्येवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य-
वाचकाः ॥” इति दण्डी । अंशुकैरम्बरैः श्रवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः । निवे-
शितैरित्यर्थः । यावांकुरैश्च परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्च । इत्येतैः
स्मरबलैः कामसैन्यैः । कर्तृभिः । अवलान्स्वेक एव रसो रागो येषां तेऽव-
लैकरसाः । स्त्रीपरतन्वाः कृताः ॥ ४३ ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥

उपचितावयवेति ॥ शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचिताऽवयवा पुष्टा-
ऽवयवा अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी
अलकेषु यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत ।
भृङ्गसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यतेति
वाक्यार्थः ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमलिनजाः सपवनोपवनोत्थितमन्त्रयुः ॥ ४५ ॥

ध्वजपटमिति ॥ अलिनजाः पद्मपदनिवहा धनुर्भूतो धनुष्कस्य मदनस्य
कामस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् ऋतुश्रियो वसन्तलक्ष्याश्छविकरं शोभा-
करं मुखचूर्णं मुखालङ्कारचूर्णभूतं सपवनोपवनोत्थितं सपवने पवनेन सहितं
चदुपवनं तस्मिन्नुत्थितं कुसुमानां केसरेषु किञ्चलकेषु यो रेणुस्तम् अन्व-
युरन्वगच्छन् । यातेर्लङ् ॥ ४५ ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासमरञ्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामवलज्जनः ॥ ४६ ॥

अनुभवन्निति ॥ नया दोलाः भेङ्ग्या यस्मिंस्तं नवदोलमृतूत्सवं वस-
न्तोत्सवमनुभवन्नवलज्जनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया
ग्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छयाऽऽसमरञ्जुपरिग्रहे पीठरञ्जुग्रहणे भुजलतां
बाहुलतां जलतां शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । जडताम् अनयत् । दोलाक्री-
डासु पतनभयनादितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीवं निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

त्यजतेति॥ वतेत्यामन्त्रणे। 'खेदानुकम्पासन्तोऽपविस्मयामन्त्रणे वत' इत्य-
मरः। वत अङ्गनाः! मानं कोपं त्यजत। तदुक्तम् ॥ "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः
कोपो मानोऽन्यासंगिति प्रिये" इति। विग्रहेविरोधैरलम्। विग्रहो न
कार्य इत्यर्थः। गतमतीतं चतुरसुपभोगक्षमं वयो यौवने पुनर्नैति नाग-
च्छति इत्येवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्राये। "नपुंसके भवे क्तः"। परभृ-
ताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते सतीष वधूजनो रमते स्म रेमे। कोकिलाकू-
जितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छृंखलमखेलदित्यर्थः॥
अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः।

नरपतिश्चक्रमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥४८॥

अथेति ॥ अथानन्तरम्। मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः संपदादित्वा-
त्किप्। मधुर्वसन्तः, मथ्नार्तति मथः ॥ पचाद्यच्। मनसो मथो मन्मथः
कामः तेषां संनिभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिर्दशरथो
विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् ऋतुः प्राप्तोऽस्मार्तवः तमुत्सवं वसन्तो-
त्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चक्रम आचकाङ्क्ष ४८॥
परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोश्च तदिङ्गितबोधनम्।

श्रमजयात्मगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिचैर्ययौ ४९॥

व्यसनासंगदोषं परिहरन्नाह ॥ परिचयमिति ॥ असौ मृगया चलल-
क्ष्याणि मृगगवयादीनि तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति। भयरूपो-
भयक्रोधयोस्तदिङ्गितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्गितस्य चेष्टितस्य भया-
दिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति। तनुं शरीरं श्रमस्य जयान्निरासा-
त्प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति। अतो हेतोः सचिचैरनुमतोनु-
मोदितः सन्ध्यौ। सर्वं च तद्युद्धोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः।
न तु व्यसनितयेति भावः ॥ ४९ ॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्विपुलकण्ठनिपक्तशरासनः॥

गगनमश्चखुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥५०॥

मृगेत्यादि ॥ मृगाणां वने तस्योपगमः प्राप्तिः तस्य क्षममर्हं वेषं विभ-
तीति स तथोक्तः। मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः। विपुलकण्ठे निष-
क्तशरासनो लग्नधन्वा ना सवितेव वृषविता पुरुषश्रेष्ठः। उपमितसमासः।
स' राजाश्चखुरोद्धतरेणुभिर्गगनं वितानं तुच्छमसद्विवाकरोत्। गगनं ना-
लक्ष्यतेत्यर्थः। 'वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः। अथ वा सवितानमि-
त्येकं पदम्। सवितानमुल्लोचसहितमिवाकरोत्। 'अस्त्रीवितानमुल्लोचः'
इत्यमरः ॥ ५० ॥

प्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः।

तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

अधितरोलिरिति ॥ जनमाकृष्या सप्तपुष्पञ्जला यजितमोर्निर्वद्धधम्मिल्लः
 दक्षणां दक्षिणैः पद्मैः सपर्णः सत्तानस्तत्तुच्छदो वमे यस्य स नयोक्तः ।
 इमे च वर्मणः एतावद्वर्ण्यभिजातं शुभादीनां विश्वास्तार्थम् । तुरगस्य
 दृष्टमेव गतिविशेषेन चञ्चलकुण्डलोऽसौ दशरथो दशभिर्मृगविशेषैश्चे-
 द्दिताश्चरिता या मूत्रनस्तासु विश्रुत्वे विदिशुते ॥ ५१ ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा अमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।

इह तुरङ्गमभि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तन्निजादि ॥ तनुलतासु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमित-
 देवाः अमरेण संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो हम्भापारा यासां ता वनदेवताः
 सुनयनं सुलोचनं नयेन नात्या नन्दितास्तोषिताः कोसला देशा येन ते
 दशरथमन्वनि ददशुः । मन्त्रपावनतना तं देवता अभि पृष्टवृत्ता दद-
 शुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।
 स्थिरतुरङ्गमभूमि निपानवन्मृगवयो गवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

श्वगणिवागुरिकैरिति ॥ स दशरथः क्षुतां गजः स एवामस्तीति श्वग-
 णितः श्वग्राहिणः तैः वागुरा मृगबन्धनरञ्जुः । 'वागुरा मृगबन्धनी'
 इत्यमरः । नया चरन्तीति वागुरिका ग्राहिकाः । "चरति" इति उक्त्वा-
 न्नलः । 'हौ वागुरिकाग्राहिकी' इत्यमरः । तैश्च प्रथममास्थितमधिष्ठि-
 तम् । व्यपगता धनला दायाद्ययो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तत्तथोक्तम् ।
 'दस्युतस्करमोषकः' इत्यमरः । 'कारयेद्वनविशो वनमादौ नातुरन्तिक-
 मपि मविविक्षुः । आनशब्दमनुगतः प्रदिशेद्वा संकटं च गहने च न वि-
 षेत्' इति कायन्दकः । स्थिरा दृढा एकादिरदिता "तुरङ्गमयो ग्या भूमि-
 र्यस्य तन् निपानवदाहावयुक्तम् । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजला-
 शये' इत्यमरः । मृगहरिणादिभिर्वयोभिः पक्षिभिर्गवयैर्गोसहस्रैरप्यपशु-
 विशेषैश्चोपचितं समृद्धं वनं विवेश प्रविष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिहुणसंयुतम् ।

अधिरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोपितकेशरी ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अधिराधिर्जनोव्यथारहितो नरवरो नरश्रेष्ठः रवेण धनुष्टंका-
 रेण रोषिताः केशरिणः सिंहा येन स राजा कनकमिव पिङ्गः पिशङ्गो
 यस्तडिदेव गुणो मौर्वी तेन संयुतं त्रिदशायुधमिन्द्रचापं नभस्ये भाद्र-
 पदमासे इव । 'स्युर्नभस्य प्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः' इत्यमरः । अधि-
 ज्यमधिगतमौर्वीकं धनुर्रुपाददे अग्राह ॥ ५४ ॥

नस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशवै-

व्याहन्त्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।

आविर्बभूव कुरागर्भमुखं मृगाणां

यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

तस्येति ॥ स्तनप्रणधिभिः स्तनवायिभिरेणशार्वैरिणशिशुभिः । 'पृ-
थुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । व्याहन्यमानं तद्वत्सलतया तद्गमनानु-
सारेण मुहुर्मुहुः प्रतिविध्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत्र कुशा गम-
येषां तानि मुखानि यस्य तत्कुरागर्भमुखं तस्य दूषस्वाग्नेखरः पुराखर-
गर्वितो दृषश्च कृष्णसारो यस्य तत् मृगाणां यूथं कुलम् । 'सजातोयैः कुल-
यूथं तिरश्चां पुत्रपुंसकम्' इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्तादग्र आवि-
र्बभूव । वलन्तलिलकादृतम् ॥ ५५ ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा

तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपांक्तिः ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-

र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ जवनो जवशीलः । "जुचक्रभ्य" इत्यादिना जुचप्रत्ययः ।
'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनजन्म-
गतेनाकृतेन तूणीषुधिः । "बह्वादिभ्यश्च" इति स्त्रियां ङीष् । तस्या मुखा-
द्विवरादुद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् । 'यान्वायामभियाने च प्रा-
र्थना कथ्यते जुधैः' इति केशवः । अत एव विशीर्णपांक्तिः संवीभावो यस्य
तत् तत् मृगयूथम् । कर्तुं । आद्रैर्भयादभुसिक्तैराकुला भयचकिता ये
दृष्टिपातास्तैः वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पिते-दीर्घरदलदृष्टैरिव वनं
श्यामीचकार ॥ ५६ ॥

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

लक्ष्मीकृतस्येति ॥ हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा तस्येव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स
तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान्स नृपः लक्ष्मीकृतस्य वेदुषुमिष्टस्य हरिप्रभाव-
प्रेयसो देहं व्यवधायानुरागादन्तर्धाय स्थिताम् । सह चरतीति सहचरी ।
पञ्चादिषु चरतेष्टिकरणान्ङीप् । यथाह वामनः ॥ "अनुचरीति चरेष्टि-
त्वात्" इति । तां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कानुकत्वात्
कृपामृदुमनाः करुणार्द्रचित्तः सन् आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहारमपी-
त्यर्थः । बाणं प्रतिसंजहार । नैपुण्यादित्यर्थः । नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ५७

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः

कर्णान्तमेत्य निभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

तस्येति ॥ त्रासाद्भयादतिमात्रचटुलैरत्यन्तचञ्चलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियान-
यनविभ्रमचेष्टितानि भ्रमरभक्तान्ताविलोचनविलासव्यापारान्सादृश्यात्स्म-
रतः अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोर्मोक्षमिच्छोस्तस्य नृपस्य निविडो
दृढोऽपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य निभिदे । स्वयमेव भिद्यते स्म । भिदेः
कर्मकर्तरि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतिजनितकृपातिरेकान्मु-
ष्टिभेदः । न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

उत्तस्थुषः सपदि पल्वलपङ्कमध्या-

न्मुस्ताप्ररोहकवलावयबालुकीर्णम् ।

जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

उत्तस्थुष इति ॥ स नृपः । मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला आसाः
तेषामवयवैः अमविवृतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभि-
र्दीर्घाभिरार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । सपदि पल्वलपङ्कमध्याद्रुतस्थुष उत्थि-
तस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहस्य मार्गं जग्राद्बालुससार ॥ ५९ ॥

तं बाहनादवनतोत्तरकायर्भाष-

द्विध्यन्तमुद्धतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा

वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

समिति ॥ वराहाः बाहनादश्वादीषदवनतोत्तरकायं किञ्चिदानतपूर्वकायं
विध्यन्तं ग्रहरन्तं तं नृपम् उद्धतसटा ऊर्ध्वकेशराः सन्तः । 'सटा जटा-
केशरयोः' इति केशशब्दः । प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन् । अस्य नृपस्ये-
षुभिः सहसा जघनानामाश्रयेष्ववष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः ।
एतेन वराहाणां मनस्वित्वं नृपस्य हस्तलाववं चोक्तम् ॥ ६० ॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री

वन्यस्य नेत्रविन्दो महिषस्य मुक्तः ।

निर्भिद्य विग्रहमशोणितलितपुंस-

स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

तेनेति ॥ अभिघाते रभस औत्सुक्यं यस्य तस्य । अभिहन्तुगुह्यतस्ये-
त्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृ-
ष्णाकृष्य मुक्तः पत्नी शरो विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य । शोणितल्लिप्तो
न भवतीत्यशोणितल्लिप्तः पुंस्त्वो यस्य स तथोक्तः सन् तं महिषं प्रथमं
पातयामास । स्वयं पश्चात्पात । “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्यत्रानुश-
ब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । ‘पातयां प्रथममास’ इत्य-
प्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्तिककारः ॥ “विपर्यासनिवृत्त्यर्थ-
चानुप्रदणम्” इति ॥ ६१ ॥

प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमांगा-
खड्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ॥

शृङ्गं स दत्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

प्राय इति ॥ नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान्खड्गाख्यान्मृगान् ।
‘अण्डके खड्ग खड्गिनी’ इत्यमरः । प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण शृंग-
भेगेन लघून्यशुरुण्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार । न त्ववधीदित्यर्थः ।
कुतः । दत्तविनयाधिकृतो द्रुष्टनिग्रहणियुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूला-
नामत्युच्छ्रितमुत्तमं शृंगं विषाणं प्राधान्यं च । शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च’ इत्य-
मरः । न ममृषे न लेहे । दीर्घमायुर्जीवितकालम् । आयुर्जीवितकालो ना’
इत्यमरः । न ममृष इति न । किंतु ममृष एवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

व्याघ्रान्भीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः

फुल्लासनाप्रविटपानिव वायुरुग्णान् ॥

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-

तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३ ॥

व्याघ्रानिति ॥ अभीर्निर्भीकः स धर्वा गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान्
वायुना रुग्णान्भस्मान् फुल्लाविकसिताः । “अनुपसर्गात्फुल्लाक्षीवकृशोल्लाघाः”
इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । येऽस्य स्य सर्जवृक्षस्य । ‘सर्जकासन-
वन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः’ इत्यमरः । अग्रविटपास्तानिव स्थितान् ।
इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः
पूरितानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां तान्व्याघ्रान् शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन
लघुहस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेषात्तूणीचकार । तूर्णं शरैः पूरितवा-
नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

निर्घातोभैः   त्रिधासुज्यानिर्घोषैःक्ष

सिंहान्

निर्घातोऽत्रैरिति ॥ कुक्षेऽपि तीक्ष्णम् । 'निक्षुब्धकुक्षौ वा क्लीबे ललादिपि-
हितोदरे' इत्यमरः । सिंहाश्रिषां सुर्द्धन्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोत्थित
औत्पातिकः शब्दविशेषः । तद्गुह्यै रौद्रेज्यानिघोषैर्मौर्षीशब्दैः क्षोभया-
मास । अत्रोत्प्रेक्षते ॥ तेषां सिंहाणां संबन्धानि वीर्येणोदग्र वज्रते मृगेषु
चिप्ये यो राजशब्दस्तस्मिन्नभ्यसूयापरोऽभून्तून्म् । अन्यथा कथमेतान-
न्विष्य हन्यादित्यर्थः । शालिनी वृत्तम् ॥ "शालिन्धुक्ता म्मौतगौ गोऽब्धि-
लोकैः " इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

तान्दृष्ट्वा गजकुलवद्धतीव्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्
आत्मानं रणशुत्कर्षणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गणैरयंस्त ६५

तानिति ॥ काकुत्स्थो दशरथः । गजकुलेषु वद्धं तीव्रं वैरं येस्तान् ।
कुटिलेषु नखाग्रेषु लक्षां मुक्ता गजकुलमौक्तिकानि देवां तान्सिंहान्दृष्ट्वा ।
आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामानृण्यमनृणत्वं मार्गणैः
शरैः । 'मार्गणो वाच्यो शरे' इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्तनिव्रामंस्त
मेने । ग्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥ ६५ ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टमल्लवर्षी ।
नृपतीनिवतान्वियोज्य सद्यः तितबालव्यज्रैर्जगाम शान्तिम् ॥

चमरानिति ॥ क्वचिच्चमरान्परितः । "अभितः परितः समया" इत्या-
दिना द्वितीया । प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । आकर्णविकृष्टमल्लानिषु बि-
शेषान्वर्षतीति तथोक्तः स नृपः । नृपतीनिव तांश्चमरान्तिवतबालव्यज्रैः
सुभ्रचामरैर्वियोज्य विरहद्वय लब्धः शान्तिं जगाम शूराणां परकीयमैश्वर्य-
मेवासहम् । न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्मीं चकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं

रतिविगलितवन्द्ये केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

अपीति ॥ स तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीत्यर्थः ।
रुचिरकलापं भासुरवर्द्धम् । अल्लामतिशयेन रौतीति मयूरो बह्वी । वृषो-
दरादित्यात्साधुः । तं चित्रेण माल्येनानुकीर्णं रतौ विगलितवन्द्ये
प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । "उरःप्रभृतिभ्यः
कप्" इति कप्रत्ययः । न बाणलक्ष्मीचकार । न मज्जहारेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

तस्य कर्कशाविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।

आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

तस्येति ॥ कर्कशविहारादतिव्याध्यामात्संभवो यस्य तम् । आनने
विलग्नजालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सनुषारशीकरः शिशि-
राम्बुकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुट्यः कोशा येन स
वनानिल आचक्षाम । जहारेत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तमेतत् ॥ ६८ ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः

सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया

मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन
तम् । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य
तम् । “ ऋक्पूर्वधूः पथामानक्षे ” इति समासान्तोऽप्रत्ययः । अनुबन्ध-
सेवया सन्ततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं धराधिपम् । मृगयन्ते यस्यां
शृणा इति मृगया । “ परिचर्यापरिचर्यामृगयाटाट्यादीनामुपसंख्यानम् ”
इति शाप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनीव जहाराच्य-
कर्ष ॥ “ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । इविषा कृष्णव-
र्त्मन् भूय एवाभिवर्धते ” ॥ इति भावः ॥ ६९ ॥

सललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम्
नरपतिरतिबाह्यां वभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

स इति ॥ नरपतिः ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या
यस्यां ताम् । ज्वलिताभिर्महौषधिभिरेव दीपिकाभिः सनाथाम् । तत्प्र-
थानामित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं क्वचिदसमेतपरिच्छदः । परिहृतपरिजनः
सन्नित्यर्थः । अतिबाह्यां वभूव गमयामास । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ७० ॥

वृषसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।

अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगाविकूजितवन्दिमङ्गलानि ७१

वृषसीति ॥ वृषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनियेषां तैर्गजयूथानां
कर्णैरेव तालैर्वाद्यप्रभैर्विनीतनिद्रः स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहगानां
विहगानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्नरमत ॥
अथ जातु रुरोगृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।

अमफेनमुचातपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ ७२ ॥

अथेति ॥ अथ जातु

गृहीतवर्त्मा

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।

तत्र स द्विरद्वंद्वहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

कुम्भपूरणभव इति ॥ तस्यास्तमसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः । पचायच्च । पटुर्मधुरः उच्चैर्गम्भीरो निनदो ध्वनिरुच्चचारोक्षि-
याय । तत्र निनदे स नृपः द्विरद्वंद्वितं शंकत इतिद्विरद्वंद्वितशङ्की सन्
शब्देन शब्दानुसारेण पततीति शब्दपातिनमिषुं विससर्ज । स्वागता
वृत्तम् ॥ ७३ ॥

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्कृतवान्पंक्तिरथो विलंघ्य यत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

नृपतेरिति ॥ तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव निषिद्धमेव यदेत-
त्कर्म गजवधरूपं पंक्तिरथो दशरथो विलंघ्य । “लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र
करिवधं न कुर्यात्” इति शास्त्रमुल्लंघ्य कृतवान् । ननु विदुषस्तस्य कथ-
मीदृग्विचेष्टितमत आह ॥ अपथ इति ॥ श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजो-
निमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः । न पन्था इत्यपथम् । “पथो विभाषा”
इति वा समासांतोऽप्रत्ययः । “अपथं नपुंसकम्” इति नपुंसकम् । ‘अप-
न्थास्त्वपथं तुल्ये’ इत्यमरः । तस्मिन्नपथेऽमानं पदमर्पयन्ति हि । निक्षिप-
न्तिहि अर्पयन्ति इत्यर्थः । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्ण-

स्तस्यान्विष्यन्वेतसगूढं प्रभवं सः ।

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं

तापादन्तःशल्य इवासीत्क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

हेति ॥ हेत्यातौ । तातो जनकः । ‘हा विषादशुगतिषु’ इति, ‘तातस्तु
जनकः पिता’ इति चामरः । हा तातेति क्रन्दितं क्रोधनमाकर्ण्य विषण्णे
भक्तोत्साहः सम् तस्य क्रन्दितस्य वेतसगूढं छन्नम् । प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवं कारणम् । तमन्विष्यञ्छल्येन शरेण प्रोतं स्मृतम् । ‘शल्यं शंको
शरे वंशे’ इति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापाद् द्वाखा-
दन्तः शल्यं यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत् । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन

पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।

तस्मै द्विजेतरतपस्विभुतं स्वलङ्घि-

, कययावभूय ॥ ७६ ॥

तेनेति ॥ प्रथितान्वयेन प्रख्यातवशेन । एतेन पापभीहृत्वं सूचितम् । तेन राज्ञा तुरगादवतीर्थं पृष्ठान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठकुलः जलकुम्भनिष-
ण्णदेहः स मुनिपुत्रस्तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिः । अशक्तिवशादर्धोच्चारितैरि-
त्यर्थः । अक्षरप्रायैः पदैरक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्विमुतश्च तं
द्विजेतरतपस्विमुतं कथयामबभूव । न तावत्त्रैवर्णिक एवाहमस्मि किंतु
करणः । “वैश्यानु करणः शूद्रायाम्” इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्ये-
त्यर्थः । तथा च रामायणे ॥ “ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न
द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो
जनपदाधिप ॥” इति ॥ ७६ ॥

तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव

पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।

ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-

मज्ञानतः स्वचारितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

तच्चोदित इति ॥ तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः
अनृपतिरनुद्धृतशल्यमनुत्पादितशरमेव तं मुनिपुत्रम् अवसन्नदृशोर्नष्टच-
क्षुषोः । अन्धयोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः “पिता मात्रा” इत्येकशेषः ।
सकाशं समीपं निनाय । इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र ॥ “अथाहमेकस्त्वं
देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥”
इति नदीतीर एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् । तथागतं वेतस-
गुहम् एकश्चासौ पुत्रश्चैकपुत्रस्तम् । एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूच-
नार्थम् । तं मुनिपुत्रमुपेत्य संनिकृष्टं गत्वाऽज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वच-
रितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । शशंस
कथितवान् ॥ ७७ ॥

तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रा

शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।

सोऽभूत्परात्तुरथ मूमिपतिं शशाप

हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥

वाचिति ॥ तौ जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य
दुर्भावो जंभावश्च विकल्पेन निपातितः । ‘दम्पती जम्पती जावत्पती भार्या-
पती च तौ’ इत्यमरः । बहु विलप्य भूरि परिदेव्य । ‘विलापः परिदेवनम्’
इत्यमरः वक्षसः “ मिखात शल्य शरं

महर्षो राज्ञोदहारयतामुद्धारयामासतुः । स शिशुः परासुः गतप्राणोऽभूत् ।
अथ वृद्धो हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव
भूमिपतिं शशाप ॥ ७८ ॥

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-

दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं

प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

दिष्टान्तमिति ॥ हे राजन् ! भवानप्यन्त्ये वयस्यहमिवाहं यथा तथा
पुत्रशोकादिष्टान्तं कालावसानम् । मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे
स्यादिष्टम्' इति विश्वः । आप्स्यति । प्राप्स्यति इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः
पादाहतः पूर्वमाक्रान्तपूर्वः । "सुप्सुपा" इति समासः । तम् । प्रथमम-
पकृतमित्यर्थः । मुक्तविषमपकारात्पश्चादुत्सृष्टविषं भुजङ्गमिव स्थितं तं
वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी । कर्तरि क्तः । इदं च सहने कार-
णमुक्तम् । कोसलपतिर्देशरथः शापदानात्पश्चादप्येनं मुनिं प्रोवाच ॥ ७९ ॥

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे

सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।

कृष्यां दहन्नपि खलुक्षितिमिन्धनेद्धो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥

शाप इति ॥ अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्नपुत्रके मयि भग-
वता पातितः । वन्नप्रायत्वात्पातित इत्युक्तम् । अयं पुत्रशोकान्निपस्वेत्ये-
वंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्तेरन्तरीयकत्वा-
त्सोपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह ॥ कृष्या-
मिति ॥ इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितो ज्वलनोऽग्निः कृष्यां कर्षणादीम् ।
"ऋद्धुपधाञ्चाकलपिचूतेः" इति वयस् । क्षितिं दहन्नपि बीजप्ररोहाणां
बीजाङ्कुराणां जननीमुत्पादनक्षमां करोति ॥ ८० ॥

इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्ता

वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ॥

पथान्दुताशनवतः स मुनिर्ययाचे

पुत्रं परासुमनुगन्तुर्मेनाः सदारः ॥ ८१ ॥

इत्थं गत इति ॥ इत्थं गते प्रवृत्ते सति वसुधाधिपेन राज्ञा गतघृणो
निष्करुणः । हन्तृत्वान्निष्कृप इत्यर्थः । अत एव तव वध्यो वधार्होऽयं जनः ।

अयमिति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः । किं विधत्तामित्यभिहितं उक्तः । मया किं विधेयमिति विज्ञापित इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् । “तुं काम-मनसोरपि” इति मकारलोपः । हुताशनवतः सामीनेधान्काष्ठानि ययाचे न चान्नात्मघातदोषः । “अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृग्व-भिजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥ ” इत्युक्तेः ॥ ८१ ॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा

संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं

शापं दधञ्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

प्राप्तानुग इति ॥ प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं काष्ठसंभाराहरणरूपं प्रागेकोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिर्निष्टोत्साहः सन् अन्तर्निविष्टपदमन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं शापम् अम्बुराशिरौर्वं ज्वलनं बडवानलमिव । ‘और्वस्तु वाडयो बडवानलः’ इत्यमरः । दधञ्ज्वलनवान्तन् निवृत्तः । वनादिति शेषः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशमहा-
काव्ये दशरथस्य भृगुयावर्णनो नाम नमवः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः १०.

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनूनर्द्धैः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ॥

सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥ १ ॥

अथ रामजन्मप्रस्तावमवतारयति ॥ पृथिवीमिति ॥ पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्द्धैर्महासमृद्धैस्तस्य दश-रथस्य किञ्चिदूनमीषन्मूनं शरदां वत्सराणाम् । ‘स्यादृतौ वत्सरे शरत्’ इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ ॥ “एकदशशतसहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्यर्बुदं च पञ्च स्थानास्थानं दशगुणं स्यात् ॥” इत्यार्यभट्टः । इदं च मुनिशापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् ॥ “षष्टिवर्षसहस्राणि

जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितस्त्रायं न रामं नेतुमर्हसि ॥” इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात्परं तस्यापि “सम्यग्विनीतमथ वर्मे-
हरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम्” इति कौमारानुष्ठित-
त्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥ १ ॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्माक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽपहम् ॥ २ ॥

नेति ॥ स दशरथः पूर्वेषां पितृणामृणनिर्माक्षसाधनम् । “एष वा अदृ-
गो यः पुत्री” इति श्रुतेः । पितृणामृणविमुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव
तमस्तदपहन्तीति शोकतमोऽपहम् । अत्राभयंकर इतिवदुपपदेऽपि तदन्त-
विधिमाश्रित्य । “अपे क्लेशतमसोः” इति डप्रत्ययः । सुताभिधानं सुताख्यं
ज्योतिर्नोपलेभे न प्राप च ॥ २ ॥

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवाणवः ॥ ३ ॥

अतिष्ठदिति ॥ प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथो-
क्तः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । स नृपः मन्थात्प्राङ्-
मन्थनात्पूर्वमनभिव्यक्ताऽदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽणव इव चिरमतिष्ठत् ।
खामग्र्यभावाद्विलम्बो न तु बन्ध्यत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः संतानकाक्षिणः ।

आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृङ्गादय इति ॥ ऋष्यशृङ्गादय ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः तदा-
दयः । ऋतुमृतौ वा यजन्तीत्यृत्विजो याज्ञिकाः । “ऋत्विग्दष्टक” इत्या-
दिना क्विबन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः संतानका-
क्षिणः पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्ताम् । “पुत्राच्छ च”
इति छप्रत्ययः । इष्टिं यागभारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥ ४ ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः पौलस्त्यस्य
गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यो रावणः तेनोपप्लुताः पीडिताः सन्तः निदाघार्ता
वर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः । “अन्तात्यन्ताध्वदूरपार-
सर्वानन्तेषु डः” इति डप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । शाक-
हरिं विष्णुमभिजग्मुः ५ ।

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

त इति ॥ ते देवाश्चोदन्वन्तं समुद्रम् । “बदन्वानुद्धौ च” इति निपा-
तः । प्रापुः । आदिपूरुषो विष्णुश्च बुबुधे । योगनिद्रां जहावित्यर्थः । गम-
नमतिबोधयोरविलम्बार्थौ चकारौ । तथाहि । अव्याक्षेपो गम्यस्याव्या-
सङ्गः । अविलम्ब इति यावत् । भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेरलक्षणं लिङ्गं हि ।
वक्तुं च—“अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ॥” इति ॥ ६ ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामण्डलोदर्विर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

भोगीत्यादि ॥ द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देशाः । पृषोदरादित्वात्सा-
ङ्गः । यद्वा दिवशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति । तथा च बुद्धचरिते “न शोभते तेन
हि नो विना पुरं मरुत्वता वृत्तवधे यथा दिवम्” इति । तत्र ॥ “दिवु-
क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु” इति धातोः
“इशुपथ” इति कः । दिवमोक एवान्निति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः
शरीरम् । “भोगः सुखे लयादिभूतावदेश्य फणकाययोः” इत्यमरः । स एवा-
सनं सिंहासनं तत्रासीनशुपविष्टम् । आसेः शानच् । “ईदासः” इतीका-
रादेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले य उदर्विष उद्गमयो मणयस्तैर्द्योतित-
विग्रहं तं विष्णुं ददृशुः ॥ ७ ॥

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।

अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

सप्तभिर्विष्णुं विशिनष्टि ॥ श्रिय इति ॥ कीदृशं विष्णुम् । पद्मे निष-
ण्णाया उपविष्टायाः श्रियः क्षौमान्तरिता बुकूलन्ववहिता मेखला यस्य
तस्मिन् आस्तीर्णं करपल्लवौ पाणिपल्लवौ यस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि
चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शावहात्वं सूच्यते । तस्मिन्नङ्गे निक्षि-
प्तौ चरणौ येन तम् ॥ ८ ॥

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिर्भाशुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

प्रबुद्धेत्यादि ॥ पुनः कीदृशम् । प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इवाक्षिणी
यस्य तम् । दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपनिर्भम-
ल्लुकं यस्य तम् । पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपन्याजांशुकमि-
त्यर्थः । “निभो व्याजवह्नयोः” इति विश्वः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां
ते प्रारम्भा योगिनः । तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र प्रारम्भ आदौ सुखदर्शनं
शारदं शरत्संबन्धिनं दिवसमिव स्थितम् ॥ ९ ॥

प्रभानुलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥

प्रभेत्यादि ॥ पुनः किंविधम् । प्रभयानुलितमनुरञ्जितं श्रीवत्सं नात्र
लाञ्छनं येन तम् । लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणं कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तम् ।
अपां समुद्राणां सारं स्थिरांशम् । अम्प्रयमणिमित्यर्थः । बृहता विशाले-
नोरसा विभ्राणम् ॥ १० ॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

बाहुभिरिति ॥ विटपाकारैः शाखाकारैर्दिव्याभरणभूषितैर्बाहुभिर्दण्ड-
क्षितम् । अत एवापां सैन्धवानां मध्य आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजात-
मिव स्थितम् ॥ ११ ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिर्हृदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

दैत्येत्यादि ॥ दैत्यस्त्रीगण्डलेखानामसुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरा-
गस्तं विलुम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिनः तैश्चेतनावद्भिः सजीवैर्हे-
तिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । 'रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः'
इत्यमरः । उदीरितजयस्वनम् । जयशब्दमुदूयोषयन्तीभिर्मुर्विमतीभिरस्त्र-
दैवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥ १२ ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

मुक्तेत्यादि ॥ मुक्तो भगवत्संनिधानात्पुनः शेषेणाहीनधरेण सह विरो-
धः सहजमपि वैरं येन तेन कुलिशव्रणा अमृताहरणकाले इन्द्रयुद्धे ये
वज्रप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन । प्रबद्धोऽञ्जलियेन तेन प्राञ्ज-
लिना । प्रबद्धाञ्जलिनेऽत्यर्थः । विनीतेनानुद्धतेन गरुत्मतोपस्थितमुपासि-
तम् । पुरा किल मातलिप्रार्थितेन भगवता तद्दुहितुर्गुणकेश्याः पर्या-
कस्यचित्सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविरक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं
त्वद्गोटाहं त्वन्तो बलाढ्य इति गर्वितं स्ववाप्रतर्जनीभारेणैव भङ्गकृत्वा
भगवान्विनीनापेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन ॥ १३ ॥

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥

योगनिद्रेत्यादि ॥ योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः । तद्रूपा या निद्रा
तस्या अन्तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनैः सुखशयनं

पृच्छन्तीति सौखशायनिकास्तान् । “पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः” इत्यु-
 षङ्गानाद्वक्प्रत्ययः । भृग्वादीरुषीननुष्टुप्प्रत्ययः ॥ १४ ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।

अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

प्रणिपत्येति ॥ अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्रे
 विनाशकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य । स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् । “एतिस्तुश-
 ष्टुह्रजुषः क्यप्” इति क्यप्प्रत्ययः । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । “अन्ध-
 सुर” इत्यादिनाच्प्रत्ययान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्य-
 वाङ्मनसगोचरः तमेन विष्णुं तुष्टुवुरस्तुवन् ॥ १५ ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विश्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं वेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

नम इति ॥ पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वस्रष्ट्रे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं चि-
 क्षते पुष्णते अथ विश्वस्य संहर्त्रे एवं वेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थित
 आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥ १६ ॥

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशेदेशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमाविक्रियः ॥ १७ ॥

ननु कूटस्थस्य कथं वैरूप्यमित्याशङ्क्यौपाधिकमित्याह ॥ रसान्तरा-
 णीति ॥ एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयो वर्षोदकं देशेदेशे
 कृषादिदेशेऽन्वात्रसात्रसान्तराणि कवणादीनि यथाऽश्नुते प्राप्नोति एव-
 मविक्रियो निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिष्ववस्थाः
 अण्डत्वादिरूपा अन्तुषे ॥ १७ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

अमेय इति ॥ हे देव ! त्वममेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । मित-
 लोकः परिच्छिन्नलोकः अनर्थी निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः । पचाद्यच् ।
 प्रार्थनानामावहः कामदः । अजितोऽन्यैर्न जितः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्य-
 न्तमव्यक्तोऽतिसूक्ष्मरूपः । व्यक्तस्य स्पृकरूपस्य कारणम् ॥ १८ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।

दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

हृदयस्थमिति ॥ हे देव ! त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं
 तथाप्यनासन्नमगम्यरूपत्वाद्विप्रकृष्टं च विदुः । खनिकृष्टस्यापि विप्रकृष्ट-
 त्वमिति विरोधः । तथा कामं न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वात्ति-
 स्पृहत्वाच्च निष्कामम् । तथापि तपस्विनं प्रशस्ततपोयुक्तं विदुः यो

नेष्कामः स कथं तपः कुरुत इति विरोधः । परिहारस्तु ऋषिरूपेण
दुस्तरं तपस्तप्यते । दयालुं परदुःखप्रहरणपरं तथाप्यनघस्पृष्टं नित्यानन्द-
स्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अघं दुरितदुःखयोः' इति विश्वः॥दयालुरदुःखी
चेति विरोधः । 'ईर्ष्यां घृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्यो-
पजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥' इति महाभारते । पुराणमनादिम-
ञ्जरं निर्विकारत्वादक्षरं विदुः चिरंतनं न जीर्यत इति विरोधालङ्कारः ।
उक्तं च—' आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता ' इति । विरोधेन
आलौकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥ १९ ॥

सर्वज्ञस्त्वमधिज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ॥

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

सर्वज्ञ इति । त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः " इगुपध " इति कप्रत्ययः ।
अधिज्ञातः न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं सर्वस्य योनिः कारणम् ।
त्वमात्मन एव भवतीत्यात्मभूः । न ते किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः । सर्वस्य
प्रभुः । त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस्य
इत्यर्थः । अत्रापि विरोधालङ्कारः ॥ २० ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचल्युः सतलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

सप्तसामोपगीतमिति ॥ हे देव । त्वां सप्तभिः सामभि रथन्तरादिभिश्च
पगीतम् । "तद्धितार्थ" इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं
सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समासः । तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः तम् ।
" शयवाचवासिष्वकालात् " इत्यलुक् । सप्तार्चिरग्निमुखं यस्य तम् ।
" अग्निमुखा वै देवाः " इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीना-
मेकसंश्रयम् । एवंभूतमाचल्युः ॥ २१ ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्गमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

चतुर्वर्गफलमिति ॥ चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । त्रिवर्गो
धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । अतवारि
युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ।
अतवारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्गमयः । चातुर्वर्ण्यप्र-
चुर इत्यर्थः । " तत्प्रकृतवचने भवद् " । " तद्धितार्थ " इत्यादिना

१ क्षारेक्षुरसमुरासुवादधिषृतक्षीरपूर्णानां सप्तसमुद्राणाम् । २ अत्र गर्गः—'काली
कराली धूमा च लोहिता च मनोजवा । स्फुलिगिनी विश्वरूपा सप्त जिह्वाः प्रकीर्तिताः॥'
इति । जिह्वाधिहित्युच्यते । ३ भूः भुवः स्वा महः जनः तपः सत्यम् । इति
सप्तलोकाः ।

तद्विद्यार्थे विषये तत्पुरुषः । ख लोकः इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्च-
तुर्मुखरूपिणस्त्वन्तः । जातमिति शेषः । “ इदं सर्वमसृजत यदिदं
किञ्चित् ” इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

अभ्यासनिगृहीतेनेति ॥ अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितं
तेन मनसा योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये
मोक्षार्थं विचिन्वन्त्यन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तत्र ॥ २४ ॥

अजस्येति ॥ न जायत इत्यजः । “ अन्येष्वपि दृश्यते ” इति उभयत्ययः ।
तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतो मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य ।
निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनो जागरूकस्य सर्व-
साक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्ध-
चेष्टस्य तत्र याथार्थ्यं को वेद वेत्ति । “ विदो लटो वा ” इति णला-
देशः ॥ २४ ॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

शब्दादीनिति ॥ किञ्च । कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् । नर-
नारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा हैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् ।
औदासीन्येन तादस्थेन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थोऽसि । भोगतपस्योः
पातुमौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थः
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

बहुधाऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योधा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

बहुधेति ॥ आगमस्त्रयीसांख्यादिभिर्दर्शनेर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहे-
तवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः जाह्नवीया इमे जाह्नवीया गाङ्गाः ।
“ वृद्धान्छः ” इति छप्रत्ययः । ओधाः प्रवाहाः तेऽप्यागमैरागतिभिर्ब-
हुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च अर्णव इव त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति । येन
केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहु राचार्याः—“ किं बहुना कार-
णोऽपि विश्वकर्मैत्युपासते ” इति ॥ २६ ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभ्युदयः संनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वयीति ॥ त्वय्यावेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि यैस्तेषाम् । “मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामे-
षैवसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥” इति भगवद्वचनात् । चीत्त-
रागाणां विरक्तानामभूयः संनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्वमेव
मतिः साधनम् । “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति न्यायः पन्था विद्यतेऽयनाय”
इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।

आंतवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्ष इति ॥ प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मह्यादिः पृथिव्या-
दिर्महिमैश्वर्यमपरिच्छेद्यः इत्यन्यानावधार्यः आप्तवाग्वेदः । “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं क्षित्यादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वाद् घटवदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा ।
प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणमप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य
इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

केवलमिति ॥ स्मरणेन केवलं कृत्स्नम् । ‘केवलः कृत्स्न एकश्च’ इति शा-
ब्दतः । पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि । यतः । यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्ये-
णैव त्वयि त्वद्विषये याः शेषा अवशिष्टा वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापा-
रास्ता निवेदितफला विज्ञापितकार्याः । तव स्मरणस्यैवैतत्फलम् । दर्शना-
दीनां तु कियदिति नावधारयाम इति भावः ॥ २९ ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उदधेरिति ॥ उदधे रत्नानीव विवस्वतस्तेजांसीव दूराण्यवाङ्मनस-
लोचराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशेषं स्तोतुं न शक्नु-
वन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

उपसंहरति ॥ अनवाप्तमिति ॥ अनवाप्तमप्राप्तम् अवाप्तव्यं प्राप्तिव्यं ते
तव किञ्चन किञ्चदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि
किं निबन्धने जन्मकर्मणि । तत्राह ॥ लोकेति ॥ एको लोकानुग्रह एव
ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः । परमकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिः न तु
स्वार्थेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

महिमानमिति ॥ तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संह्रियते इति यत् तद्वचः
संह्ररणं श्रमेण वागव्यापारश्रान्त्या, अशक्त्या कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा ।
गुणानामियत्तयैतावन्मात्रतया न । तेषामानन्त्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इतीति ॥ इति ते सुरास्तमधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिंस्तम-
धोक्षजं विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्षुः । हि यस्मात्परमेष्ठिनः सर्वो-
त्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिर्भूतस्य सत्यस्यार्थस्क-
व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्षमादावृते भूतम्' इत्यमरः । न स्तुतिर्न प्रशंसा-
मात्रम् । महान्तो हि यथाकथंचिन्न सुलभा इति भावः । परमे स्थाने
तिष्ठतीति परमेष्ठी । "परमे कित्वा" इत्युणादिसुत्रेण तिष्ठतेरिति ।
"तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । "स्थास्थिन्स्थूणाम्"
अलुक्व्यात्पत्वम् ॥ ३३ ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्रव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।

अथममलयोद्वेलादाचख्युर्नैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

तस्मा इति ॥ सुरा देवाः कुशलस्य संप्रश्रनेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता प्री-
तिर्यस्य तस्मै । लक्षितप्रसादाद्येत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिर्मुखरा-
णामिव निष्फला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽप्सु-
द्वेकादुन्मर्यादात् नैर्ऋतो राक्षसः स एवोदधिः तस्माद्भयमाचख्युः क-
ञ्चित्तवन्तः ॥ ३४ ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्धानुनादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथ वेलायामविधकूले समासन्नाम्नां संनिकुष्ठानां शैलानां
रन्ध्रेषु गह्वरेष्वनुनादिना प्रतिध्वनिमता स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिस्तिर-
ङ्गवस्त्वद्गुणो भगवानुवाच ॥ ३५ ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

पुराणस्येति ॥ पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेपूर्वः-

१ अवाङ्मनसगोचरम् । २ अपि कुशलिनो देवाः-इत्यनुयोगेन । ३ आदिक
वेदैर्होपादानकारणस्य । 'यस्य निःश्वसितं वेदाः' इति ऋग्वेदभाष्ये । ४ 'अहो स्थान-
नानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकेष्ठी च ताड्य च ॥'
इति शिखावचनात् ।

कण्ठादिषु समीरिता सम्यगुच्चारिता अत एव कृतः संपादितः संस्कारः
साधुत्वस्पर्ष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरितार्था कृतार्था बभू-
वैव । एवकारस्त्वर्त्तभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥ ३६ ॥

बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भूता ।

निर्यातशेषा चरणाद्भ्रमेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

बभाविति ॥ विभोर्विष्णोर्वदनोद्भूता निःसृता सदशनज्योत्स्ना दन्त-
क्रांतिसहिता । इदं च विशेषणं धावत्यातिशयार्थम् । अत एव सा भारती
चरणाद्भ्रमेर्निर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःसृतावशिष्टेत्यर्थः ।
“स्त्रियाः पुंवत्” इत्यनुवर्त्य “पुंवत्कर्मधारय” इति पुंवद्भावः । निर्यातश-
ब्दस्य या निर्याता सावशेषा सा गंगेवेति सामानाधिकरण्यनिर्वाहः ।
निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुंवद्भावो दुर्बल एव । कर्ध्वमवर्तिन्यूर्ध्ववाहिनी
गङ्गेव बभौ इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥

जाने वो रक्षसाऽऽक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

यदाह भगवांस्तदाह ॥ जान इति ॥ हे देवाः । वो युष्माकमनुभावपरा-
क्रमौ महिमपुरुषकारी रक्षसा रावणेन अङ्गिनां शरीरिणां प्रथममध्य-
मावुभौ गुणौ सत्त्वरजसी तमसेव तमोगुणेनेव आक्रांतौ जाने । वा-
क्यार्थः कर्म ॥ ३८ ॥

विदिनं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।

अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

विदितमिति ॥ किंच । अकामेनानिच्छयोपनतेन प्रमादाद्गतेनैमसा
साधेन साधोः सज्जनस्य हृदयमिव तेन रक्षसा तप्यमानं संतप्यमानम् ।
तपेभौवादिकात्कर्मणि शानच् । भुवनत्रयं च मे विदितम् । प्रया ह्यायव
इत्यर्थः । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्तमाने क्तः । “क्तस्य च वर्तमाने”
इति षष्ठी ॥ ३९ ॥

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा ।

स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

कार्येष्विति ॥ किंच एककार्यत्वादावबोरेककार्यकत्वाद्धेतोः कार्येषु
कृतैस्वार्थेषु विषयेषु वज्रिणेऽग्नेः सारथ्यं इदं कुर्विति प्रार्थनीयो नास्ति ।
आहि । वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न तु
वज्रिप्रार्थनया । इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिर्न
परप्रार्थनया स्वार्थेऽप्यं . ॥ ४० ॥

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्धा कम्ब्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरोऽसि छिन्दता दशकन्धरेण यद्द-
शमं शिरोऽवशेषितं तन्मञ्चकार्यमित्याह ॥ स्वेत्यादि ॥ स्वासिधारया
रक्षसङ्गधारयाऽपरिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे मम चक्रस्य
कामं पर्याप्तो कम्ब्यांशः प्राप्तव्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत्स्व-
देया समर्प हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अष्टुर्वरातिसर्गास्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्याकूटं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

सहिं किं प्राशुपेक्षितमस आह ॥ अष्टुरिति ॥ किंतु अष्टुर्ब्रह्मणो क्वाति-
सर्गाद्वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्याकूटमत्या-
रोहणम् । अतिवृद्धिरित्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । भोगिनः सर्पस्यात्या-
कूटं चन्दनेनेव सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा सहनं अष्टुर्नियतेरिति
ब्रह्मण्यम् ॥ ४२ ॥

धातारं तपसा प्रीतं यथाचे स हि राक्षसः ।

दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येण्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

संप्रति वरस्वरूपमाह ॥ धातारमिति ॥ स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं
धातारं ब्रह्माणं मर्त्येषु विषय आस्थापराङ्मुखः आदरविमुखः सन् ।
मर्त्यान्नादृत्येत्यर्थः । दैवादष्टविधात्सर्गादैवसृष्टेरवध्यत्वं यथाचे हि ॥ ४३ ॥

सोऽहं दशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

सहिं का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावधारेण हनिष्यामीत्याह ॥ स इति ॥
सोऽहं दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः । “अस इह” इति इन्द्रप्रत्ययः ।
रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिरास्त्येष कमलानि तेषामुच्चयं
राशि रणभूमेर्बलिक्षमं युजार्हं करिष्यामि । पुष्पविशदा हि पूजेति भावः ॥

अचिराद्यज्ज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।

मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

अचिरादिति ॥ हे देवाः । यज्ज्वभिर्यादिकैर्विधिवत्कल्पितमुपहृतं भागं
व्यभिर्भावं मायाविभिर्मायावद्भिः । “अस्मायमेधाकजो विनिः” इति चित्रि-

१ वात्सीकीये—‘पूणे वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः । छेतुकामे दशग्रीवे प्राप्त-
स्तत्र पितामह ।’ इत्यादिनां वद्वरदानेन ।

मत्स्ययः । निशाचरै रक्षोभिरनालीदमनास्वादितं यथा तथाचिरात्पुनरादा-
स्थध्वे ग्रहीष्यध्वे ॥ ४५ ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

वैमानिका इति ॥ मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिका विमानैश्चर-
न्तः । “चरति” इति ठक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्परा रावणभयान्मेघेष्व-
न्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकाऽऽल्लोकेन यदृच्छया रावणवि-
मानदर्शनेन यः संक्षोभो भयचकितं तं त्यजन्तु । ‘संक्षोभो भयचकितम्’
इति शब्दार्णवः ॥ ४६ ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।

शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

मोक्ष्यध्व इति ॥ हे देवाः ? यूयं शापेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रति-
बद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षास्तैरदूषि-
ताननुपहतान्स्वर्गबन्दीनां हतस्वर्गाङ्गनानां वेणीबन्धान्मोक्ष्यध्वे । पुरा
किल नलकूबरेणात्मानमभिसरन्त्या रंभाया बलात्कारेण संभोगात्कुक्षेन
दुरात्मा रावणः शप्तः । स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यतीति
भारतीया कथानुसन्धेया ॥ ४७ ॥

रावणावग्रहकृन्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

रावणेत्यादि ॥ स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्रवस्तो-
ऽवस्थं पुमानिति विग्रहे रावणः । विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादिणि विश्रवसः
“विश्रवणरवणौ” इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य कृत्तिविषये रवणादेशो
रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । तेन कृन्तं म्लानं
मरुतो देवा एव सस्यं तत् इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन । ‘अमृतं
यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिलेऽमृतम्’ इति विश्वः । अभिवृष्याभिषिच्य तिरो-
दधेऽन्तर्दधे ॥ ४८ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतप्रभृतय इति ॥ पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राणां सुराः सुरकार्ये रावण-
बधरूप उद्यतं विष्णुमंशैर्मात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अशु-
क्ल्युः । सुग्रीवादिरूपेण दानरक्षोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

१ पुरु भूयिष्ठं द्रुतं इवनीयं यस्य स पुरुहूतः । परपदस्य दीर्घादित्त्वं संज्ञान्द-
त्वात् । यद्य पुरु बहुवारं द्रुस्ते आमन्वते वक्ष्येति पुरुहूतः ।

अथ तस्य विशां पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

अयेति ॥ अथ तस्य विशांपत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्नेः पावकात्पुरुषः कश्चिद्दिव्यः पुमानृत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

क्षमेव पुरुषं विशिनष्टि ॥ हेमपात्रगतमिति ॥ आद्यस्य पुंसो विष्णोरनु-
प्रवेशादधिष्ठानाद्धेतोस्तेन दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनोदरस्य
भगवतो हरेरतिगरीयस्त्वाद्भोदुमशक्यं हेमपात्रगतं पयसि पक्कं चरुं पयश्चरुं
वायसान्नं दोर्भ्यामादधानो वहन् “अनल्पान्निभिरुष्मपक्क ओदनश्चरुः”
इति याज्ञिकाः ॥ ५१ ॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीनृपः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

प्राजापत्योपनीतमिति ॥ नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्राजापतिसंबन्धिनः
पुरुषेणोपनीतं न तु वसिष्ठेन । “प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं
नृप” इति रामायणात् । तदन्नं पायसान्नम् । उदन्वतोदधिनाविष्कृतं प्रका-
शितं पयसां सारममृतं वृषा वासव इव । ‘वासवो वृत्रदा वृषा’ प्रत्यग्रही-
स्त्वीचकार ॥ ५२ ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चकमे तस्मिन्स्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

अनेनेति ॥ तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यदुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन
कथिता व्याख्याताः । यद्यस्मात्तयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वा-
त्स्वार्थे ष्यञ् । तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन्नाहि प्रसूतिमुत्पत्तिं
अमर्के कामितवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणस-
माश्रय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्दिभेजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिमिवानयम् ॥ ५४ ॥

स इति ॥ स नृपः चरुसंज्ञास्य संज्ञाना चरुसंज्ञिषं वैष्णवं तेजः पत्न्योः
कौसल्याकैकेय्योः यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । “दिवसश्च पृथिव्याम्”

इति चकारादिद्विशब्दस्य व्यावादेशः । तयोर्द्यावापृथिव्योः । अह्नः पतिर-
ह्वपतिः । “अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः” इत्युपसंख्यानान्नैकलिपिको
रेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः । प्रत्यग्रभातपं बालातपमिव विभेजे वि-
भज्य ददावित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया कैकयवंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीधरः ॥ ५५ ॥

पंथीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह ॥ अर्चितेति ॥ तस्य राज्ञः
कौ पुथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । ‘सल गतौ’ पद्याच् । कुशब्दस्य
पृषोदरादित्वादगुणः । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या “वृद्धेत्कोसला-
क्षादाञ्चपङ्” इति ङष्ङ् । “यङश्चाप्” इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशा-
त्कोसलशब्दो दन्त्यसकारान्ध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । कैकयवंशजा
कैकेयी प्रियेष्ठा । अतो हंतोरीश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्या-
कैकेयीभ्यां संभावितां भागदानेन मानितामैच्छदिच्छति स्म । एवं च
सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति राजपुचितज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतासुभे ॥ ५६ ॥

त इति ॥ बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षिती-
श्वरस्य । विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते
ज्ञे पत्न्यौ कौसल्याकैकेयी चरोरर्धार्धभागौ समभागौ तयोर्धावर्धौ तौ
च तौ भागौ चायवर्धभागावेकदेशौ । ताभ्यामर्धार्धभागाभ्याम् । ‘पुंस्यर्धोऽर्ध
सर्मेऽंशके’ इत्यमरः । तां सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः । अयं च विभा-
गो न रामायणसंज्ञादी । तत्र चरोरर्धं कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै
शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किंतु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः ।
उक्तं च वारविदे ॥ “ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः । पिंडा-
भ्यामल्पमल्पं तु स्वर्भागन्यै प्रयच्छतः ॥ ” इति । एवमन्यत्रापि विरोधे
पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥ ५६ ॥

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।

अमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

नचैवं सत्यपीर्या इत्यादित्याह ॥ सेते ॥ सा सुमित्रोभयोरपि समान
एकः पतिर्येयोस्तयोः सपत्न्योः । “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति ङीष्, नकारा-
देशश्च अमरी भृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य, मदनिस्यन्दरेखयोरिव । गण्ड-
कृत्यनतयोरिति भावः । प्रणयवर्ता प्रेमवायासीत् । सपत्न्योरित्येव समावा-
न्तर्मतस्य पन्थुरुभयानं वारणस्येति ॥ ५७ ॥

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

ताभिरिति ॥ ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः सूर्यस्येमाः सौर्वः ताभिः सौरी-
भिः । “सूर्येतिष्य” इत्युपधायाकारस्य लोपः । अमृता इत्याख्या यासां ता-
भिः जलबहमजाम्यान्नाडीभिरिव नाडीभिर्यष्टिद्विसर्जनीभिर्दीधितिभिरपां
विकारोऽम्मयो जलमयो गर्भे दध्रे दध्रे धृतः । जातावेकवचनम् । गर्भा
दधिर इत्यर्थः । अत्र यादवः ॥ ‘तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिस-
र्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गं तावद्गर्भस्य सर्जने । आनन्दाश्च हि मेध्याश्च
वृतनाः पूतना इति । अष्टुःशतं वृष्टिवाहास्त्राः सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥’
एति ॥ ५८ ॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरतिवधः ।

अन्तर्गन्तफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

सममिति ॥ समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ता
आपन्नसत्त्वा गर्भिण्यः । ‘आपन्नसत्त्वा स्याद्वाविण्यन्तर्जनी च गर्भिणी’
इत्यमरः । अथ एवापाण्डुरतिवध ईषत्पाण्डुरवर्णास्ता राजपत्न्यः अन्त-
र्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्राप्तुर्भावा यासां ताः सस्यानां संपद इव
रेजुर्बभूवुः ॥ ५९ ॥

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वा स्वप्नेषु वाग्मनैः ।

जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

संप्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याद । गुप्तमित्यादिचतुर्भिः ॥ गुप्तमिति ॥
लर्वास्ताः स्वप्नेषु जलजः शंखः जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छिता मूर्तयो
येषां तैर्वाग्मनैर्दृष्टैः पुरुषैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं ददृशुः ॥ ६० ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

हेमेत्यादि ॥ किंचेति चार्थः हेमः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुच्छं
वितन्वता विस्तारयता वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेवा येन तेन सुपर्णेन गह-
रमता गह्वरेण गगने ता मूर्तेषु उह्यन्ते रमोढाः ॥ ६१ ॥

विभ्रत्या दौलतुपन्यासं स्नानान्तरदिग्गमिवनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

विभ्रत्येति ॥ किञ्च स्नानयोन्तरे मध्ये विकम्बिनं कम्पमानं न्य-

स्यत इति न्यासः कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पर्या कौस्तुभान्यस्त कौ-
स्तुभमित्यर्थः । विधत्वा पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया लक्ष्म्या पद्मपा-
त्यन्तोपासिताः ॥ ६२ ॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सतभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्गिरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

कृताभिषेकैरिति ॥ किञ्च । दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतस्याकाशग-
द्वायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः परं ब्रह्म वेदरद्वयं गृणद्भिः पठद्भिः सत-
भिर्ब्रह्मर्षिभिः कंश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिरे उपासांश्चकिरे ॥ ६३ ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

ताभ्य इति ॥ पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः । “आख्यातोपयोगे”
इत्युपादानत्वात्पञ्चमी । तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतः सन्
आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन । हेतुना । परार्ध्यं सर्वो-
त्कृष्टं मेने हि ॥ ६४ ॥

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

इवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

विभक्तात्मेति ॥ एक एकरूपो विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु
गर्भेषु प्रसन्नानां निमलानामपाम् कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बवद् इव
अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवाच ॥ ६५ ॥

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोऽपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

अयेति ॥ अथ राज्ञो दशरथस्य सती पतिव्रता अग्रे चासौ महिषी
चाग्र्यमहिषी कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले ओषधिर्नक्तं रात्रिसमये
तमोऽपहन्तीति तमोपहम् । “अपे क्लेशतमसोः” इति दुप्रत्ययः । ज्योति-
रिव तमोऽपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे आप ॥ ६६ ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

राम इति ॥ अभिरामतेजस्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थं वङ्गप्र-
त्ययः । तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य ज-
गतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रा-
मशब्दप्रभृतिनिमित्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

१ ‘कश्यपोऽत्रिभरद्वाजो विष्वक्मित्रो गौतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्त ऋषयः
स्मृताः’ ॥ इति ।

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रञ्जित्यादि ॥ रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण
रक्षागृहगताः सुतिकागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा इवाभवन् ।
प्रहादीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥ ६८ ॥

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।

सैकनाम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

शय्यागतेनेति ॥ शातोदरी गर्भमोचनात्कृशोदरी माता शय्यागतेन
रामेण सैकते पुलिने योऽम्भोजबलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा जाह्नवी
मंगेव बभौ ॥ ६९ ॥

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।

जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

कैकेय्या इति ॥ कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । “तस्यापत्यम्”
इत्यणि कृते “कैकेयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः” इतीयादेशः । तस्या भरतो
नाम शीलवांस्तनयो जज्ञे जातः यस्तनयः प्रश्रयो विनयः श्रियमिव जन-
यित्री मातरमलंचक्रे ॥ ७० ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।

सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

सुताविति ॥ सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ
सम्यगाराधिता स्वभ्यस्ता विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयाविव
सुषुवे ॥ ७१ ॥

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।

अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

निर्दोषमिति ॥ सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम्, आवि-
ष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् । अत्रोत्प्रेक्षते गां भुवं गतमव-
लीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव । “स्वर्गो हि गुणवान्निर्दोषश्च”
इत्यागमः । स्वर्गस्तुल्यमभूदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।

विरजस्कैर्नभस्वद्विर्दिश उच्छसिता इव ॥ ७३ ॥

तस्येति ॥ चतुर्मूर्तेः रामादिरूपेण चतूरूपस्य सतस्तस्य हरेरुदये सति
पौलस्त्याश्चावणाच्चक्रिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ता दिश-

धतलो विरजस्कैरपधूलिभिर्नभस्वद्विर्वायुभिः । मिषेण । उच्छुसिता इव
त्युत्प्रेक्षा । श्वसेः कर्तरि क्तः । स्वनाथशरणलाभस्तुष्टानां दिशामुच्छ्वा-
ज्वाता इव वाता ववुरित्यर्थः । चतुर्दिगीशरक्षणं, मूर्तिचतुष्टयप्रयोजन-
मिति भावः ॥ ७३ ॥

कृशानुरपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।

रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

कृशानुरिति ॥ रक्षसा रावणेन विप्रकृतावपकृतौ । पीडितावित्यर्थः ।
कृशानुरग्निः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासंख्यमपधूमत्वात्प्रसन्नत्वाच्चापविद्धशुचौ
निरस्तदुःखाविववास्तामभवताम् ॥ ७४ ॥

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामशुचिन्दवः ॥ ७५ ॥

दशाननकिरीटेभ्य इति ॥ तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्ष-
सश्रियोऽशुचिन्दवो दशाननकिरीटेभ्यो मणीनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां
पर्यस्ताः पतिताः । रामोदये सति तद्वध्यस्य रावणस्य किरीटमणिर्नश-
त्तत्क्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।

आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

पुत्रेत्यादि ॥ पुत्रिणो जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां
प्रवेशयितव्यानाम् । वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वाद्यानामारम्भमुप-
क्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयश्चक्रुः । साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं
महृष्टा इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७ ॥

संतानकमयीति ॥ अस्य राज्ञो भवने संतानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां
विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पपात । “कसुश्च” इति कसुप्रत्ययः ।
“वगितश्च” इति ङीष् । सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यकं ये
मङ्गलोपचारास्तेषामादिरचना प्रथमक्रियाऽभवत् ॥ ७७ ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

कुमारा इति ॥ कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते धात्रीणामुपमा-
तृणां स्तन्यानि पपांसि पिबन्तीति तथोक्ताः, ते कुमारग्रजेनाग्रजेन
व्येष्टेनेव स्थितेन पितुरानन्देन समं ववृधिरे । कुमारवृद्ध्या पिता महा-
न्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्ति-
मन्दस्य ॥ ७८ ॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणाम् ।

मुमुच्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

स्वाभाविकमिति ॥ तेषां कुमारानां संबन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया हविर्भुजामग्नीनां सहजं तेजो हविषाऽन्यादिकेनेव मुमुच्छं ववृधे । निखर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रवोरनर्थं कुलम् ।

अलमुदचोतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥

परस्पराविरुद्धा इति ॥ परस्परमविरुद्धा अविविदिष्टाः । सौभ्रात्रमुज्यन्त इत्यर्थः । ते कुमारस्तत्प्रसिद्धमनर्थं निष्पापं रघोः कुलम् । ऋतवो वसन्तादयो देवारण्यं नन्दनमिव सहजविरोधानामप्यृतूनां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम् । अलमत्यन्तमुदचोतयामासुः प्रकाशयामासुः । सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥ ८० ॥

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

समान इति ॥ शोभनाः स्निग्धा भ्रातरौ येषां ते सुभ्रातरः । “ नष्टं तश्च ” इति कपू न भवति । “ वन्दिते भ्रातुः ” इति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रात्रम् । युवादित्वादण्यं तस्मिन्समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथोभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतुः । “ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ” इत्यभिव्यक्तार्थे निपातः । कश्चित्कस्यचित्स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥ ८१ ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविनावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषामिति ॥ तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः । रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः । यथा वायुविभावस्वोर्वातवह्नयोरिव चन्द्रसमुद्रयोरिव च । ऐक्यमैकमत्यं कदाचन न विभिदे । एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्वयाल्लभ्यते । सहजः सहकारी हि वह्नेर्वायुः । चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥ ८२ ॥

अत्र हि राममात्रा सुमित्रायै दत्तस्य पायसपिण्डस्य लक्ष्मणकारणत्वाल्लक्ष्मणस्य रामेण सहातिप्रीतिरभूत् । एवं भरतमात्रा सुमित्रायै दत्तस्य पायसपिण्डस्य शत्रुघ्नकारणत्वेन सहातिप्रीतिरभूत् । इति ।

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।

मना जह्नुर्निदाधान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

त इति ॥ प्रजानाथास्ते कुमारस्तेजसा प्रभावेण प्रश्रयेण विनयेन च निदाधान्ते ग्रीष्मान्ते श्यामान्यभ्राणि मेघा येषां ते श्यामाभ्राः । नातिशी-
लोष्णा इत्यर्थः । दिवसा इव प्रजानां मनो जह्नुः हरन्तिस्म ॥ ८३ ॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

स इति ॥ स चतुर्धा । “संख्याया विधार्थे धा ” इत्यनेन धाप्रत्ययः । व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेर्दशरथस्य प्रसवः संज्ञानः चतुर्धाङ्गवान्मूर्तिमा-
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव बभौ शुशुभे ॥ ८४ ॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुणैरिति ॥ गुरुवत्सलाः पितृभक्तास्ते कुमारः गुणैर्विनयादिभिर्गुणं पितरं चतुर्णामन्तानां दिगन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । “तद्धितार्थे ” इत्यादिनोत्तरपदसमासः तं दशरथमेव महार्णवाश्चत्वारो रत्नैरिव आराधयामासुरानन्दयामासुः । उपमा ॥ ८५ ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-

र्नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घैर्दोभिर्शैस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

सुरगज इति ॥ भग्ना दैत्यानामसिधारा यैस्तैश्चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज धेरावत इव पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्च-
तुर्भिः सामादिभिर्नयो नीतिरिव, युगवदीर्घैश्चतुर्भिर्दोभिर्भुजैर्हरिर्वष्णुरिव
तदीयैर्हरिसंबन्धिभिरंशैरंशभूतैश्चतुर्भिस्तै पुत्रैरवनिपतीनां पती राजराजौ
दशरथश्चकाशे विदिशुते । मालोपमालंकृतिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीमदोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवं-
शमहाकाव्ये रामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११.

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविधातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरंग चर भृंगलीलया ॥

तत्र सन्ति हि रसाश्रतुर्विधास्तान्यथाहचि सदैव निर्विश ॥ १ ॥

कौशिकेनेति ॥ कौशिकेन कुशिकापत्नेन विश्वामित्रेणैत्याभ्यागत्य
स क्षितीश्वरो दशरथः । अध्वरविधातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय काकप-
क्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षा
शिस्रण्डकः' इति हलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु ।
याचेद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । "अप्रधाने दुहादीनाम्" इति वच-
नाद् । नायं बालाधिकारइत्याशङ्क्याह ॥ तेजसां तेजस्विनां वयो
बाल्यादि न समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे रथोद्धता
बुधम् । उक्तं च ॥ "रात्रराविह रथोद्धता लग्नौ" इति ॥ १ ॥

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ॥
अप्यसुप्रणयिनां रथोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

कृच्छ्रलब्धमिति ॥ लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयो वैस्ते लब्धवर्णा विच-
क्षणाः । 'लब्धवर्णां विचक्षणः' इत्यमरः । तान्भजत इति लब्धवर्णभक्तिः ।
विद्वत्सेवीत्यर्थः । स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये
दिदेशातिसृष्टवान् । तथाहि । असुप्रणयिनां प्रणार्थिनामप्यर्थिता याच्त्रा
रथोः कुले कदाचिदपि न व्यहन्यत । न विहता । न विफलीकृते-
त्यर्थः । यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मया-
ग्रह इति भावः ॥ २ ॥

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्वनैः ॥ ३ ॥

यावदिति ॥ पार्थिवः पृथिवीश्वरस्तयो रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निष्क्र-
मणाय पुरमार्गसंस्क्रियां धूलिसंमार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसं-
स्कारं यावदादिशत्याज्ञापयति तावन्मरुत्सखैर्वायुसखैः । अनेन धूलि-
संमार्जनं गम्यते । सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्वनैः सा
मार्गसंस्क्रियाऽऽशुविदधे विद्वता । एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोर्देवानुकूल्यं
सूचितम् ॥ ३ ॥

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।
भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि बाष्पविन्दवः ॥ ४ ॥

ताविति ॥ निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ
तौ कुमारौ राघवलक्ष्मणौ पितुश्चरणयोर्निपेततुः । प्रणतावित्यर्थः । भूपतेरपि
चाप्यविन्दवः प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः अत एव नम्रयोः प्रणतयोः ।
“ नमिकम्पि ” इति रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥ ४ ॥

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥

ताविति ॥ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावीषत्सक्त-
चूडौ । ‘ शिखा चूडा शिखण्डः स्यात् ’ इत्यमरः । “ शेषाद्विभाषा ” इति
कप्रत्ययः । धन्विनौ तावुभौ पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि संपाद्यानि
कुवलयानि पयोस्तौ तथोक्तौ । संघशो निरीक्ष्यमाणावित्यर्थः । तमृ-
षिमन्वगच्छताम् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छद्विरित्यसौ नृपः ।
आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हिरक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥

लक्ष्मणानुचरमिति ॥ ऋषिलक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं तं
राघवं नेतुमैच्छदिति हेतोरसौ नृप आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । वाहिनीं
सेनां न प्रयुयुजे न प्रेषितवान् । हि यस्मात्वाशीरेव तयोः कुमारयो रक्ष-
णविधौ क्षमा शक्ता ॥ ६ ॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।
रेजतुर्गतिवशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

मात्रित्यादि ॥ मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशतः इति मातृवर्गचरणस्पृशौ ।
कृतमातृवर्गनमस्कारावित्यर्थः । “ स्पृशोऽनुदके क्तिन ” इति क्तिन्प्रत्ययः ।
तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य महौजसो भास्करस्य गतिवशान्मेषादिरा-
शिसंक्रान्त्यनुसारात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः ।
“ फणां च सप्तानाम् ” इति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ । ‘ स्याच्चैत्रे चैत्रिको
मधुः ’ इति, ‘ वैशाखे माधवो राघवः ’ इति चामरः ॥ ७ ॥

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाञ्चपलमप्यशोभत ।
तोयदागम इवोद्धयभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

वीचीत्यादि ॥ वीचिलोलभुजयोस्तरंगचञ्चलबाह्वोः । इदं विशेषणं
नदोपमानसिद्धयर्थं वेदितव्यम् । तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवा-
द्धेतोरशोभत । किमिव । तोयदागमे वर्षासमये । उज्ज्वल्युदकमित्युद्धयः
भिनन्ति कुलमिति भिद्यः । “ भिद्योद्धयौ नदे ” इति क्यवन्तौ निपातितौ ।
उद्धयभिद्ययोर्नदविशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव
उदकोज्ज्वलकुलभेदनरूपव्यापार इव । समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत
इति भावः ८ ॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥ ९ ॥

ताविति ॥ मणिकुट्टिमोचितौ मणिवद्धभूमिसंचारोचितौ तौ रामलक्ष्मणौ
मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोर्बलातिबलयोर्विद्ययोर्बलातिबलाख्ययो-
र्मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यान्मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनाविव
पथि न मम्लतुः । न म्लानावित्यर्थः । अब रामायणश्लोकः ॥ “श्रुत्पितासे न
ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघवः ॥” इति ॥ ९ ॥

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।

उद्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥

पूर्वेत्यादि । वाहनोचितः सानुजो राघवः पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य
पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुद्यमान इव वाहनेन प्रा-
प्यमाण इव । वहेर्धातोः कर्मणि शानच् ‘उद्यमानः’ इत्यत्र दीर्घादिरप पाठः ।
दीर्घप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयत् ज्ञातवान् ॥ १० ॥

तौ सरांसि रसवद्विरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।

वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिषेविरे ॥ ११ ॥

ताविति ॥ तौ राघवौ । कर्मभूतौ । सरांसि । कर्तृणि । रसवद्विरम्बुदैर-
म्बुभिः सिषेविरे । पतत्रिणः पक्षिणः सुखयन्तीति सुखानि । पञ्चाद्यच् ।
श्रुतीनां सुखानि तैः कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः । जलदाश्छायया
च । सिषेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ११ ॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिश्रमच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

नेति ॥ तप एषामस्तीति तपस्विनः । “तपःसहस्राभ्यां विनीनी” इति
विनिप्रत्ययः । लघुनेष्टेन । ‘त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः’ इत्यमरः । तयोरुभयोः ।
कर्मभूतयोः । दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः तथा कमलशोभिनामम्भसां दर्शनेन
नापुः । परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नापुः ॥ १२ ॥

स्थाणुदग्धवपुस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा १३ ॥

स्थाण्वित्वादि ॥ स आत्तकार्मुकः दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथी रामः ।
“अव इञ्” इतीऽप्रत्ययः । स्थाणुर्हरः । ‘स्थाणुः क्रीले हरे स्थिदे’

इति विश्वः । तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य । स्वारुणा विग्रहेण कायेन । 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशो-
'भवत्कर्मणा न पुनः देहेन । मदनसुन्दर इति भावः ॥ १३ ॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।
निन्यतुः स्थलानिवेशितादनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् १४

ताविति ॥ अत्र रामायणवचनम्—“अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामभि-
शप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपमपाहाय
दारुणं रूपमस्तु ते ॥” इति । तदेवदाह । विदितशापयेति । 'कौशिका-
द्यालयातुः । “आख्यातोपयोगे” इत्यपादानार्पचमी । विदितशापया सुके-
तुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । 'खिलमग्रहतं स्थानम्' इति हला-
युधः । तौ रामलक्ष्मणौ स्थले निवेशिते अदनी धनुः—कोटी बाभ्यां तौ
तथोक्तौ । 'कोटिरस्यादनिः' इत्यमरः । लीलयैव धनुषी अधिकृते ज्ये
क्षौर्व्यौ ययोस्ते अधिज्ये । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इति विश्वः । तयोर्भाव-
स्तन्नामधिज्यतां निन्यतुर्नातवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः ॥ १४ ॥

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।
ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनी १५

ज्यानिनादमिति ॥ अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती । शृण्वतीत्यर्थः ।
बहुलक्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । 'बहुलः कृष्णपक्षे च' इति विश्वः ।
चले कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका निविडा खान्द्रा
बलाकिनी बलाकावती । “व्रीह्यादिभ्यश्च” इतीनिः । कालिकेव घनाव-
लीव । 'कालिका योगिनीभेदे काण्ड्ये गौर्या घनावली' इति विश्वः ।
प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥ १५ ॥

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोम्रया ।

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६ ॥

तीव्रेत्यादि ॥ तीव्रवेगेन धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यथा तथोक्तया प्रेत-
चीवराणि वस्त इति प्रेतचीवरवाः तया प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छाद-
नार्थात्किम् । स्वनेन सिंहनादेनोम्रया तया ताडकया पितृकानने शमशाने
दृश्योत्पन्ना । “आतश्चोपसर्गे” इत्युत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि क्तप्रत्ययः । तया
वात्ययेव वातसमूहेनेव । “पाशादिभ्यो यः” इति यः । भरताग्रजो रामो-
ऽभ्यभाव्यभिभूतः । कर्मणि लुङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्यायामपि
क्षोज्यानि ॥ १६ ॥

दृश्यतेकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् । ।
स्तां विलोक्य वनितावधे वृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः १७

उद्यतेत्यादि ॥ उद्यतोन्नमितैको भुज एव यष्टिर्यस्यास्ताम् आयतीमा-
यान्तीम् । इणो धातोः शतरि । “उगितश्च” इति ङीप् । श्रोणिर्लम्बिनी
पुरुषाणामन्त्राण्येव मेखला यस्यास्ताम् । इति विशेषणद्वयेनार्थात्तायित्वं
सूचितम् । अत एव तां विलोक्य राघवो वनितावधे स्त्रीवधानिमित्ते घृणां
जुगुप्सां करुणां वा । ‘जुगुप्साकरुणे घृणे’ इत्यमरः । पत्रिणेषुणा खड्ग
‘पत्री रोप इषुर्द्वयोः’ इत्यमरः । मुमोच मुक्तवान् । आततायिवधे मनुः ॥
“आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन
ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥” इति ॥ १७ ॥

यच्चकार विधरं शिलावधने ताडकोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारताम्रगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

यदिति ॥ स रामसायकः शिलावद्धने सान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं
रंघ्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य । अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि
च’ इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारताम्रगमत् । इयं प्रथमा रक्षोमृति-
रिति भावः ॥ १८ ॥

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयास्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

बाणेत्यादि ॥ बाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । “कसुश्च”
इति कसुप्रत्ययः । “उगितश्च” इति ङीप् । सा केवलानेकाम् । ‘निर्णीते
केवलमिति त्रिलिंगं त्वेककृतस्योः’ इत्यमरः । स्वकाननभुवं न व्यकम्प-
यत् । किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकात्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावणश्रियमपि
व्यकम्पयत् । ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥ १९ ॥

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहैन हृदय निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥ २० ॥

अत्र ताडकाया अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते ॥ रामेत्यादि ॥ सा
निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी ताडका अभिसारिका च । दुःसहैन
सोदुमशक्त्वेन राम एव मन्मथः । अन्यत्र रामोऽभिरामो मन्मथः । तस्य
शरेण हृदय एरसि पक्षे मनसि । ‘हृदयं मनउरसोः’ इति विश्वः । ताडिता

१ आततायिन आह वसिष्ठ.—‘आम्रदो गरदश्चैव कृत्वापाणिर्धनापहः । अत्रदारहर-
श्चैव पडेते ह्याततायिनः ॥’ इति । २ निजारण्यभूमिम् । ३ सादृश्यमुपगानोपमेय-
भाव इत्यर्थः । ४ ‘अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा
ारिका ॥’ इति साहित्यदर्पणे

चिद्धाङ्गमगन्धदुर्गन्धि यदुधिरमस्तुक्तदेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता । अप-
रुच्य गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने कुङ्कुमचन्दने तान्याहुक्षिता ।
'रुधिरं कुङ्कुमास्तुजोः' इत्युभयत्रापि बिम्बः । जीवितेशस्यान्तकस्य । परे
प्राणेश्वरस्य । वसति संयमिनीम् । पक्षे संकेतस्थानम् । जगाम ॥ २० ॥

नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदुःखमवदानतोषितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥

नैर्ऋतघ्नमिति ॥ अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः ।
'पराक्रमोऽवदानं स्यात्' इति भागुरिः । तेन तोषितान्मुनेः । नैर्ऋताज्जा-
लान्हावन्तीति नैर्ऋतघ्नम् । "अमनुष्यकर्तृके च" इति टक् । मन्त्रवन्मन्त्र-
युक्तमस्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करादिन्धनानि निपातयतीती-
न्धननिपाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव प्रापत्प्राप्तवान् ॥ २१ ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।

उन्मताः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

वामनेत्यादि ॥ ततः परं राघवः । ऋषेः कौशिकादाख्यातुः श्रुतं पावनं
वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदमुपेयिवानुपगतः सन् । "उपेयि-
वाननाश्रमपदं पावनम्" इति निपातः । प्रथमजन्मचेष्टितानि रामवामनयो-
रित्यास्मृतिदोषान्यपि रामस्यज्ञानादतारत्वेन संस्कारदौर्बल्यादस्मर-
न्नपि । उन्मताः संसृजो बभूव ॥ २२ ॥

आससाद् मुनिरात्मनस्ततः शिष्यार्थपरिकल्पितार्हणम् ।

बद्धपल्लवपुटान्नलिङ्गं दर्शनोन्मुक्तमुक्तं तपोवनम् ॥ २३ ॥

आससादेति ॥ ततो मुनिः शिष्यार्थेण परिकल्पिता सन्नितार्हणा
पूजासामग्री यस्मिंस्तत्तथोक्तं बद्धाः पल्लवपुटा एवाश्रययो यैस्ते तथाभूता
पुष्पा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुक्ता मृगा यस्मिंस्तत् ।
आत्मनस्तपोवनमाससाद् । एतेन विशेषणत्रयेणानिधिसत्कारताच्छील्य-
विनयशक्तयः सुचिताः ॥ २३ ॥

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजो शरैः ।

लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभेः शशिदिवाकराविश्र २४

तत्रेति ॥ तत्र तपोवने दशरथात्मजो दीक्षितं यज्ञदीक्षासंस्कृतमृषिं शरै-
र्विघ्नतो दिव्येभ्यः क्रमेण पर्यायेण रश्मिद्विवलयोद्भितौ शशिदिवाकरो
रश्मिभिरन्धतमसाद्वाह्वान्तात् । 'ध्वाते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः ।
'अवसमन्धेऽन्धतमसः' इति समासान्तोऽच्युत्ययः । लोकमिव ररक्षतुः ।
दक्षयः कृत्वा बभूवमित्यर्थः ॥ २४ ॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविंदुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतसुखाम् ॥ २५ ॥

वीक्ष्येति ॥ अथ बन्धुजीवपृथुभिर्वन्धुजीवकुसुमस्थूलः । 'रक्तकस्तु बंधूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषितामुपहतां वेदिं वीक्ष्य । अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणाम् । च्युता विकङ्कतसुखो येभ्यस्तेषामृत्विजां याजकानां संभ्रमोऽभवत् । विकङ्कतप्रदं खदिरादिभिरुल्लक्षणम् । सुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । सुगादिपात्रस्थैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् । 'विकङ्कतः सुगानृक्षः' इत्यमरः । यद्वा सुङ्गमात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु । उभयत्रापि शास्त्रसंभवात् । यथाह भगवानाय-रतन्वः "खादिस्तुचः पर्णमर्याजुंदुपाद्वैकङ्कतीः सुखो वा" इति ॥ २५ ॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो बाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे मृधपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

उन्मुख इति ॥ सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो बाणमाश्रयमुखात्सुणीर-मुखात्समुद्धरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽम्बरे । मृधपक्षपवनेरितः कम्पिता ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं श-कुनार्णवे—“आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति मृधादयो मूर्ध्नि मृदोर्ध्वभागे” ॥ इति रक्षसां बलमपश्यत् ॥ २६ ॥

तत्र याशधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।

किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥ २७ ॥

तत्रेति ॥ स रामस्त्वत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ सुबाहु-मारीचौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् । 'वेधं लक्ष्यं शरव्यं च' इति हठायुधः । इतरात्राकरोत् । तथाहि । महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडो गरुत्मात्राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् । न प्रवर्तते इत्यर्थः । 'अलङ्गदो जलव्यालः समौ राजिलज्जुण्डुभौ' इत्यमरः ॥ २७ ॥

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

स इति ॥ अस्त्रकोविदोऽस्त्रज्ञः स राम उग्रजवमुत्कटवेगं वायुदैवतं वा-युदैवतं यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान् । कर्तेरि छिद् । तेना-स्त्रेण शैलशङ्खगुरुमपि ताडकासुतं मारीचन् । पाण्डुपत्रमिव । परिणतपर्ण-मिवेत्यर्थः । अपातयत्पातितवान् ॥ २८ ॥

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपारस्वत्र तत्र विसर्गं माययत् ।

तं क्षुप्रशकलीकृतं कृत्वा पत्रिणां व्यग्रजदाश्रमाद्वहिः ॥ २९ ॥

य इति ॥ सुबाहुरिति योऽपरो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया
विसर्ष संचचार । क्षुरमैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुं कृती
कुशलो रामः । 'कृती च कुशलः समौ' इत्यमरः । आश्रमाद्धिः
पत्विणां पक्षिणाम् । 'पत्विणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् ।
विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्थ निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥

इतीति ॥ इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयो राघवयोः । सांयुगे रणे साधुः
सांयुगीनस्तम् । "प्रतिजनादिभ्यः खञ्" इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगीनो
रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य । ऋत्विजौ याज्ञिकाः वान्नि
यतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेर्मुनिकुलेश्वरस्य विश्वामित्रस्य क्रियाः
ऋतुक्रिया यथाक्रमं निरवर्तयन्निष्पादितवन्तः ॥ ३० ॥

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावबभूवुः प्लुतो मुनिः ।

आशिषामनुपदं समस्पृशदर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

ताविति ॥ अवभृथे दीक्षान्त आप्लुतः स्नातो मुनिः । 'दीक्षान्तोऽवभृथो
यज्ञे' इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चञ्चलबालचूडौ तौ भ्रात-
रावाशिषामनुपदमन्वक् आशीर्वाददानान्यवहितानन्तरकाले दर्भपाटितत-
लेन कुशक्षतान्तःप्रदेशेन । पवित्रेणेत्यर्थः । पाणिना समस्पृशत्सस्पृष्टवान्
संतोषादिति भावः ॥ ३१ ॥

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुर्मथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।

राघवावपि निनाय विभ्रतौ तद्वहुः श्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

तमिति ॥ संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारो मिथिलायां भवो मैथिलो
जनकस्तं मिश्रामित्रं न्यमन्त्रयतादृतवान् । वशी जितेन्द्रियः स मुनिर्मि-
थिलां जनकनगरीं व्रजस्तस्य जनकस्य यद्वहुस्तच्छ्रवणजं कुतूहलं
विभ्रतौ राघवावपि निनाय नीतवान् ॥ ३२ ॥

तैः शिवेषु वसन्ति गीताध्वभिः सायमाश्रमतहृष्वगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

तैरिति ॥ गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येवाश्रमतहृषु वसतिः
स्थानमगृह्यत । येवाश्रमतहृषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी
'पत्नीपरिजनादानमूललाभाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहहवेति यावत् ।
वासवस्येन्द्रस्य क्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

अत्यपद्यत विराय यत्पुनश्चाह गौतमवधूः शिलामयी ।

स्वंपुः सकिल किल्बिषच्छिदां

प्रत्यपद्यतेति ॥ शिलाग्रयी भर्तृशापाच्छिन्नात्वं प्राप्ता गौतमवधूर-
हल्या चारु स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् स किल्बिष-
च्छिदां पापहारिणाम् । 'पापं किल्बिषकलमपम्' इत्यमरः । रामपाद-
रजसामनुग्रहः किल प्रसादः किलेति श्रूयते ॥ ३४ ॥

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसहितं सपर्यया देहबद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवान्वितमिति ॥ राघवाभ्यामन्विजं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं
जनको जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं देहबद्धं बद्धदेहम् ।
मूर्तिमन्तमित्यर्थः । वाहिताग्न्यादित्वात्साधुः । धर्ममिव सपर्ययाभ्य-
गात्प्रत्युद्गतवान् ॥ ३५ ॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविष दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

ताविति ॥ दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः'
इति विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्मनघृणिभूतले । लक्ष्य-
दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राविदेवते
इव स्थितौ तौ राघवौ विलोचनैः पिबताम् । अत्यास्थया पश्यतामित्यर्थः ।
विदेहनगरी मिथिला तन्निवासिनां मनः । कर्तुं । पक्ष्मपातं निमेषमपि
तद्वर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्वञ्चनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने । "लट् स्मे"
इति भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।

रामभिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयावभूव सः ॥ ३७ ॥

यूपवतीति ॥ यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने । कृतावित्यर्थः । अवसिते
समाप्ते सति कालविदबसरज्ञः कुशिकवंशवर्धनः स हुनी रामम् । अस्यते
ऽनेनेत्यसनम् इषूणामसनमिष्वसनं चार्पं तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय
जनकार्यं कथयावभूव कथितवान् ॥ ३७ ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितुशुलकसंस्थया ॥ ३८ ॥

तस्येति ॥ पार्थिवो जनकः प्रथितवंशे जन्म यस्य तथोक्तस्य । एतेन वर-
संपत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुर्वीक्ष्य । स्वं स्वकीयं
दुरानममानमयितुमशक्यम् । नमेर्प्यन्तात्खल । धनुर्विचिन्त्य च । दुहि-
तुशुलकं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुलकं घटादिदेये स्याज्जामातुर्व-
न्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्भङ्गपस्य संस्थया स्थित्या ।

‘संस्था स्थितौ शरे नाशे’ इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥ ३८ ॥

अब्रवीच्च भगवन्मतंगजैर्यदृहद्विरापि कर्म दुष्करम् ।

तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥

अब्रवीदिति ॥ अब्रवीच्च । मुनिमिति शेषः । किमिति । हे भगवन्मुने ! बृहद्भिर्मतंगजैर्महागजैरपि दुष्करं यत्कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य बालग-
जस्य । ‘कलभः करिशावकः’ इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं
साहसमनुमन्तुमहं नोत्सहे ॥ ३९ ॥

द्वेपिता हि बहवो नरेश्वरास्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।

ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्स्वान्विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥

द्वेपिता इति ॥ हे तात ! तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वरा द्वेपिता
द्विषं प्रापिता हि । जिह्वेतेर्धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । “अतिह्वी” इत्यादिना
युगागमः । ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कठिनत्वचः स्वान्भुजान्विधूय विधू-
यावन्त्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४० ॥

अत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽप्यमथ वा गिरा कृतम् ।

चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥

अत्युवाचेति ॥ ऋषिस्तं अत्युवाच । किमिति । अयं रामः सारतो
बलेन निशम्यतां श्रूयताम् । अथ वा गिरा सारत्वेनया कृतमलम् । गीर्त-
नशक्त्येत्यर्थः । ‘युगपर्याप्तयोः कृतम्’ इत्यमरः । अवयवे चैतत् । “कृतं
निवारणनिषेधयोः” इति गणव्याख्याने । गिरेति करणे तृतीया । निषे-
धक्रियां प्रति करणत्वात् । किंत्वशनिर्वज्रो गिराविव चापे धनुष्येव भवत-
स्तव व्यक्तशक्तिर्दृष्ट्यारो भविष्यति ॥ ४१ ॥

एवमाप्तवचनात्स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।

अदधे त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

एवमिति ॥ एवमाप्तस्य मुनेर्वचनात्स जनकः काकपक्षकधरे बालेऽपि
राघवे पुढस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् । “दायनान्तयुवादिभ्योऽण्” इति
युवादित्वादण् । ‘पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि’ इति विश्वः ।
त्रिदशगोप इन्द्रगोपकीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः । “प्रमाणे द्वय-
स्त्वचू” इत्यादिना मात्रन्प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्मिन्कृष्णवर्त्म-
नि वदौ दाहशक्तिमिव अदधे विश्वस्तवान् ॥ ४२ ॥

व्यादिदेश गणशोऽथ चार्धगान्कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।

तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

व्यादिदेशेति ॥ अथ मैथिलः पार्श्वगान्पुरुषान्कार्मुकाभिहरणाय कार्मु-
कमानेतुम् । “ तुमर्थाञ्च ” इत्यादिना चतुर्थी । सहस्रलोचन इन्द्रस्तैज-
सस्य तजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तय आविर्भावाय तोयदान्मेघानिव गणा-
न्गणशः । “ संलपैकवचनाञ्च वीप्सायाम् ” इति शस्प्रत्ययः । व्यादि-
देश मजिधाय ॥ ४३ ॥

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमस्तृजदृषध्वजः ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ दाशरथी रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयंकरं तद्वह-
नीत्याददे जग्राह । दृषो ध्वजश्चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा क्रतुरेव
मृगः विद्रुत पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये निनिः । तं विद्रुत-
क्रतुमृगानुसारिणं बाणमस्तृजन्मुमोच ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

आततज्यमिति ॥ स रामः संसदा समया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मि-
न्कर्मणि तच्चथा स्वानयेक्षितः । सन् शैलस्येव सारो यस्य तच्छैल-
सारमपि धनुः । स्मरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतो ना-
तियत्नात् । नञर्थस्य न शब्दस्य “ लुप्तुपा ” इति समास आततज्य-
मधिन्यमकरोत् ॥ ४५ ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

भज्यमानमिति ॥ तेन रामेणातिमात्रकर्षणाद्भज्यमानमत एव वज्रपरुष-
स्वनं वज्रमिव परुषः स्वनो यस्य तत् धनुः । कर्तुं । दृढमन्यवे दृढक्रो-
धाय । ‘ मन्धुः क्रोधे क्रतौ दैन्ये ’ इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्वं क्षत्रकुलं पुन-
रुद्यतं न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥ ४६ ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुक्लमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

दृष्टसारमिति ॥ अथ मैथिलो जनको रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो
यस्य तद्दृष्टसारम् । ‘ सारो बले स्थिरांशो च ’ इति विश्वः । वीर्यमेव शु-
क्लम् । धनुर्भगवत्कथमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामायायोनिजां देव-
जनसंभवां तनयां सीतां रूपिणीं मूर्तिमतीं श्रियमिव साक्षात्कृमीमिव
न्यवेदयदपितवान् । वाचेति शेषः ॥ ४७ ॥

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय त

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह ॥ मैथिल इति ॥ सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ।
'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापस्तु संगरः' इत्यमरः । मैथिलो राघवायाऽयो-
निजां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विनस्तपोनिधेः कौशिकस्य संनिधौ अग्निः
साक्षी यस्य सोऽग्निसाक्षिकः । "शेषाद्विभाषा" इति कम्पत्ययः । स इव
सपद्यतिसृष्टवान्दत्तवान् ॥ ४८ ॥

प्राहिणोज्ज महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

भृत्यभावि दुहितुःपरिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

प्राहिणादिति ॥ महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं
कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत्प्रहितवांश्च । किमिति । निमिर्नाम
जनकानां पूर्वजः कश्चित् इदं निमेः कुलं दुहितुः सीतायाः परिग्रहा-
स्तुषात्वेन स्वीकाराद्धेतोः भृत्यस्य भावो भृत्यत्वं सोऽस्यास्तीति भृत्य-
भावि दिश्यतामनुमन्यतामिति ॥ ४९ ॥

अन्वियेष सदृशीं स च स्तुषां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः ।

सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि कांक्षितम् ॥ ५० ॥

अन्वियेषेति ॥ स दशरथश्च सदृशीमनुरूपां स्तुषामन्वियेष । रामविवा-
हमात्रकांक्षित्यर्थः । अनुकूलवाक्स्तुषासिद्धिरूपानुकूलार्थवादी द्विजो
जनकपुरोधश्चैनं दशरथं प्राप । तथाहि । कल्पवृक्षफलस्य यो धर्मः सद्यः
पाकरूपः सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि अतः सुकृतां पुण्यकारिणां
कांक्षितं जनोरथः सद्य एव पच्यते हि । कर्मकर्तरि लङ् । स्वयमेव पक्कं
भवतीत्यर्थः । "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मवद्भावात् "भावक-
र्मणोः" इत्यात्मनेपदम् ॥ ५० ॥

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुतान्वचनमग्रजन्मनः ।

उच्चचाल बलभित्सखो वशी सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

तस्येति ॥ बलभित्सख इन्द्रसहचरो वशी स्वाधीनतावान् । 'वश आय-
ततायां च' इति विश्वः । कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याग्र-
जन्मतो द्विजस्य वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवान्कृतवान् । शृणोतेः कसुः ।
सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः सन्नुच्चचाल प्रतस्थे ॥ ५१ ॥

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां बलैः ।

प्रीतिरोधमसहिष्टसा पुरी स्त्रीय कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

आससादेति ॥ स दशरथो बलैः सैन्यैः पीडितोपवनपादपां मिथिलां
वेष्टयन् परिचीकुर्वन् आससाद् । सा पुरी स्त्री युवतिरायतप्रतिप्रजक्तं
कान्तपरिभोगं प्रियसम्भोगमिव प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधमसहिष्ट सोढवती
द्वेषरोधं तु न सहत इति भाषा ॥ ५२ ॥

तौ समेत्य समये स्थितायुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।
कन्यकातनयकौतुकाक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

ताविति ॥ समये स्थितावाचारनिष्ठौ । 'समयाः शययाचारकालसिद्धा-
न्तसंविदः' इत्यमरः । वरुणवासवायुपमोपमानं ययोस्तौ तथोक्तौ तायुभौ
भूपती जनकदशरथौ समेत्य स्वप्रभावसदृशीनात्ममहिमातुरूपां कन्य-
कानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं विते-
नतुर्विस्तृतवन्तौ । तनोतेल्लिङ् ॥ ५३ ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्रहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।
यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

पार्थिवीमिति ॥ उद्रहतीत्युद्रहः । पचाद्यच् । रघूनामुद्रहो रघूद्रहो
रामः पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी । "तस्यापत्यम्" इत्यणि "टिड्डा"
इति ङीप् । तां सीतामुदवहत्परिणीतवान् । अथ लक्ष्मणस्तस्याः सीताया
अनुजां जनकस्यौरसीमूर्मिलामुदवहत् । यौ वरौजसौ तयो रामलक्ष्मण-
योरवरजावनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकाभुजस्य
सुते कन्यके माण्डवीं, श्रुतकीर्तिं चोदवहताम् । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषो
भिन्नोदरत्वात् । तदुक्तम् ॥ "पितृव्यपुत्रे सापत्ये परनारीसुतेषु च ।
विवाहाधानयज्ञादौ परिवेताद्यदूषणम् ॥" इति ॥ ५४ ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

त इति ॥ ते चतुर्थसहितास्त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । वृत्तानुसारादेवमु-
क्तम् । सूनवो नववधूपरिग्रहाः सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपते-
देशरथस्य सामदानविधिभेदनिग्रहाश्चत्वार उपाया इव बभुः । विधीयत
इति विधिः दानमेव विधिः निग्रहो दण्डः । सूनूनामुपायैर्वधूनां सिद्धिभि-
श्चौपम्यमित्यनुसंधेयम् ॥ ५५ ॥

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।
सोऽभद्ररवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः ॥ ५६ ॥

ता इति ॥ ता नराधिपसुता जनककन्यका नृपात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृता-
र्थतां कुलशीलवयोरूपादिसाफल्यमगमन् । ते च ताभिस्तथा कृतार्थताम-
गमन् । किञ्च । स वराणां वधूनां च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनां चयोग
इव संनिभातीति संनिभः अभवत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः सनादयो वेभ्यो
विधीयन्ते ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्यसाधनत्वं तद्वद-
चापीति भावः ५६ ॥

अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत । ५७॥
 एवमिति । एवमात्तरतिरनुरागवान् । दशरथस्ताश्चतुरोऽप्यात्मसम्भवा
 न्पुत्रास्तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य 'निवेश शिबिरोद्वाहविन्वासेषु
 प्रकीर्तितः' इति विश्वः । त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विसृष्टमैथिलः सन्
 स्वां पुरीं न्यवर्तत । उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥ ५७ ॥

तस्य जातु भरतः प्रतीपगा वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
 चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ५८
 तस्येति ॥ जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान्प्रमथन्ति ये ते ध्वज-
 तरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो भरतः उत्तटा नदीरयाः स्थली-
 मकृत्रिमभूमिमिव । "जानपदकुण्ड" इत्यादिना ङीष् । तस्य वरूथिनीं सेनां
 भृशतया भृशं चिक्लिशुः । क्लिश्यन्ति स्म ॥ ५८ ॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बद्धभीमपरिवेषमण्डलः ।
 वैततेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ५९॥
 लक्ष्यते इति ॥ तदनन्तरं प्रतीपपन्नानन्तरं बद्धं भीमं परिवेषस्य परि-
 षेर्मण्डलं यस्य सः । 'परिवेषस्तु परिधिर्हयसूर्यकमण्डले' इत्यमरः । रविः
 वैततेयशमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन कायेन । 'भोगः
 सुखं हयादिभृतावहेश्च कणकाययोः' इत्यमरः । वेष्टितश्च्युतः शिरोभ्रष्टो
 मणिरिव लक्ष्यते स्म ॥ ५९ ॥

श्वेनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
 अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६०॥
 श्वेनेत्यादि ॥ श्वेनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ता
 सांध्यमेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः । रजो धूलिरा-
 सामस्तीति रजस्वलाः । "रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच्" इति वलच्प्र-
 त्ययः । दिशः रजस्वलाः । ऋतुमत्योऽङ्गना इव 'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्'
 इत्यमरः । अवलोकनक्षमा दर्शनार्हं नो बभूवुः । एकत्रादृष्टदोषादपरत्रः
 शास्त्रदोषादिति विज्ञेयम् । अत्र रजोऽपृष्टिरुपात उक्तः ॥ ६० ॥

भास्करश्च दिशमधुवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
 क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ६१॥
 भास्कर इति ॥ भास्करो यां दिशमधुवास च यस्यां दिशपुत्रिणः ।
 "उपान्धध्याङ्गुलः" इति कर्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः शिवा गोमायवः ।
 'स्त्रियां शिवा भूरिमाधुगोनायुनृगधूर्तकाः' इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या
 पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव प्रतिभयं

भयंकरं ववासिरे रुहडुः । 'वास्तु शब्दे' इति धातोर्छिद् । 'तिरश्चां वासितं
रुतम्' इत्यमरः ॥ ६१ ॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।

अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ६२

तदिति ॥ तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित्कार्यज्ञः

क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्योद्दिश्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुङ्क्ताऽपृ-

च्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं शुभोदकं

भावीति तस्य राज्ञो व्यथामलघयल्लघुकृतवान् ॥ ६२ ॥

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल बाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

तेजस इति ॥ सपद्युत्थितस्तेजसो राशिर्बाहिनीमुखे सेनाग्रे प्रादुरास

किल खलु । यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया भावनीया पुरुषा-

कृतिर्यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥ ६३ ॥

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरुर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव धर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

पित्र्यमिति ॥ उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तं पितुरयं पित्र्यः । "वाचवृ-

त्रुपिबुधसो यत्" इति यत्प्रत्ययः । तमंशं धनुरुर्जितं धनुरुर्जितम् । मातृ-

रयं मातृकः । "ऋतष्टञ्" इति ठञ्प्रत्ययः । तमंशं च दधत्यो भार्गवः

ससोमश्चन्द्रयुक्तो धर्मदीधितिः सूर्य इव । सद्विजिह्वः ससर्पश्चन्दनद्रुम

इव स्थितः ॥ ६४ ॥

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।

वैपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

येनेति ॥ रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।

वैपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग्वृणाऽजीयत ।

ततोऽनन्तरं महीजीयत । मातृहन्तुः क्षत्रवधात्कुतो जुगुप्सेति भावः ॥ ६५ ॥

अक्षबीजवलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्बहन् ॥ ६६ ॥

अक्षेत्यादि ॥ यो भार्गवो दक्षिणश्रवणे संस्थितेनाक्षबीजवलयेनाक्षमा-

लया क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियवधानामेकविंशतेरेकविंशतिसंख्यया

व्याजोऽक्षमाकारः पूर्वो यस्यास्तां गणनामुद्बहन्निव निर्वभौ ॥ ६६ ॥

तं मनुना नायदीक्षितम् ।

तमिति ॥ पितुर्जन्मदग्नेर्वधभवेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन मन्थुना कोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् । 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति विश्वः । दीक्षितम् । प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दशां चावलोक्य बालाः सूनवो यस्य स पार्थिवो विषसाद् । स्वस्यातिदौर्बल्याच्छत्रोश्चातिक्रोधात्कादि-
शीकोऽभवदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे ।

हृद्यमस्य भयदायि चाभवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

नामेति ॥ आत्मजे पुत्रे दारुणे घोरेऽहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्त-
मानं राम इति नाम हारसर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव अस्य दश-
रथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि भयंकरं चाऽभवत् ॥ ६८ ॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः संदधे दशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९ ॥

अर्घ्यमिति ॥ स भार्गवः अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपमनवेक्ष्य यतो यत्र
भरताग्रजस्ततस्तत्र । " इतराम्योऽपि दृश्यन्ते " इति सार्वविभक्तिक-
स्तसिः । क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनो रोषाग्निस्तस्यार्चिषं ज्वाला-
मिव स्थिताम् । 'ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिः' इत्यमरः । उदग्रा तारका
कनीनिका यस्यास्ताम् । 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः । दशं
संदधे ॥ ६९ ॥

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

अंगुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

तेनेति ॥ कार्मुकनिषक्तमुष्टिना शरमंगुलीविवरचारिणं कुर्वता । योद्धु-
मिच्छता युयुत्सुना । तेन भार्गवेण । कर्त्रा । विगतभीर्निर्भीकः सन् पुरो-
गतोऽग्रगतो राघवो निजगद् उक्तः कर्मणि लिट् ॥ ७० ॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्द्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रजातमिति ॥ क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्मेऽपकारेण पितृवधरूपेण वैरि
द्वेषि । तत्क्षत्रजातं बहुश एकविंशतिवारान्निहत्य शमं गतोऽस्मि ।
तथापि सुप्तसर्पं दण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनाद्द्रोषितो
रोषं प्रापितोऽस्मि ॥ ७१ ॥

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमिनपूर्वमक्षणोः ।

तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

मैथिलस्येति ॥ अन्यैः पार्थिवैः अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् । "सुप्सुपा"
इति समासः । अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षणोः क्षतवान् । किलेति वार्ता-

याम् । 'वार्तासंभाव्यथोः किल' इत्यमरः । तद्धनुर्भयं निशम्याऽऽकर्ण्य
भवतात्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गे भग्नमिव समर्थये मन्ये ॥ ७२ ॥

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

प्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

अन्यदेति ॥ अन्यदाऽन्यस्मिन्काले जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः
सन्मामेवाऽगात् । संप्रति त्वद्युदयोन्मुखे सति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः ।
अन्यगामीति यावत् स शब्दो मे प्रीडमावहति लज्जां करोति ॥ ७३ ॥

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।

धेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

विभ्रत इति ॥ अचले क्रौञ्चादावप्यकुण्ठितमस्त्रं विभ्रतो मम द्वौ
समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाद्धे-
नोर्हैहयः कार्तवीर्यश्च, कीर्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च । वत्सहरणे भार-
तश्लोकः ॥ "प्रमत्तश्चाश्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो वलात् । जहार वत्सं
क्रोशन्त्या बभञ्ज च महादुमान्" ॥ इति ॥ ७४ ॥

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन माभवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ७५ ॥

क्षत्रियेत्यादि ॥ तेन कारणेन क्रियते येनासौ करणः क्षत्रियान्तस्य
करणोऽपि विक्रमः त्वय्यजिते मां नावति न प्रीणाति । तथाहि । पावक-
स्याग्नेर्महिमा स गण्यते यः कक्षवत्कक्ष इव । कक्षस्तृणपुञ्जः । "तत्र
तस्येव" इति सप्तम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि ज्वलति ॥ ७५ ॥

विद्धि चात्तबलमोजसा हरैरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥

विद्धीति ॥ किञ्च । ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेनात्तबलं हतसारं
च विद्धि । यद्धनुस्त्वयाभाज्यभञ्जि । "भञ्जेश्च चिणि" इति विभाषया
नलोपः । तथाहि । नदीरयैः खातमूलमवदारितपादं तटद्रुमं मृदुरप्यनिलः
पातयति । ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाङ्कमिति मागवीरिति भावः ॥ ७६ ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मान्मदीयमिदमायुधं कारुणिकं ज्यया संगमय्य संयोज्य ।
"त्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया विकृष्य-
ताम् । प्रधनं रणस्तिष्ठतु । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः । 'प्रधनं मारणे रणे'
इति विश्वः । एवमपि यद्धनुःकर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुबलेन ।
'तरसी बलरहसी' इत्यमरः त्वया जितः । ७७ ।

कातरोऽसि यदि वोद्गताचिषा तर्जितः परशुधारया मम ।
ज्यानिघातकठिनांगुलिर्वृथा वध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

कातर इति ॥ यदि वोद्गताचिषोद्गतात्त्विषा मम परशुधारया तर्जितः
कातरोऽसि भीतोऽसि वृथा ज्यानिघातेन कठिना अंगुलियो यस्य स तथो-
क्तोऽभययाचनाञ्जकिरभयप्रार्थनाञ्जलिर्वध्यताम् । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्'
इत्यमरः । अनेन रामस्य कोपोद्दीपनम् ॥ ७८ ॥

एवमुक्तवति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।

तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

एवमिति ॥ भीमदर्शने भार्गव एवमुक्तवति सति राघवः स्मितेन
ह्रासेन विकम्पिताधरः सन् । तद्धनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितमुत्तरं प्रत्य-
पद्यताङ्गीचकार ॥ ७९ ॥

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।

केवलोऽपिसुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ८० ॥

पूर्वेत्यादि ॥ पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्तेन समागतः संगतः स
रामोऽतिमात्रमत्यन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनोऽभवत् । तथाहि । नवाम्बुदः
केवलो रिक्तोऽपि सुभगः । त्रिदशचापेनन्द्रधनुषा लाञ्छितश्चिह्नितः किं
पुनः । सुभग एवेति भावः ॥ ८० ॥

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।

निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

तेनेति ॥ बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् । कर्मणे
ग्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च । "कर्मण उकञ्" इत्युक्कप्रत्ययः । अधिरो-
पितम् । भूभृतां रिपुर्भार्गवश्च । धूमशेषो धूमकेतनोऽग्निरिव । निष्प्रभो
निम्तेजस्क आस बभूव । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं दीप्त्यर्थक-
स्यास्ते रूपं वा ॥ ८१ ॥

तावृभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविव ८२ ॥

ताविति ॥ परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ । वर्धमानं परिहीनं चेति
द्वन्द्वः । वर्धमानपरिहीने तेजसी ययोस्तावुभौ राघवभार्गवावपि दिनात्यये
सार्यकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकराविव जनता जनसमूहः ।
"ग्रामजनबन्धुभ्यस्तत्" इति तत्प्रत्ययः । पश्यति स्मापश्यत् । अत्र राघ-
वस्य शशिना, भार्गवस्य च भानुनौपम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८२ ॥

न कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्वलितवीर्यमात्मनि ।

स्वं च संहितममोघमाशुगं त्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥

वमिति ॥ हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः कृपासूनु राघवः । आत्मनि विषये स्खलितवीर्यं कुण्ठितशक्तिं ते भार्गवं स्वं न्वकीर्यं संहितममोघमाशुर्गं बाणं चावेक्ष्य । व्याजहार वभाषे ॥ ८३ ॥

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मस्वार्जितम् ॥ ८४ ॥

नेति ॥ अभिभवत्यपि त्वयि विप्र इति हेतोः । निर्दयं प्रहर्तुमल शक्नो नास्मि । किंत्वनेन पत्रिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि । उत मस्वार्जितं लोकं स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ॥ ८४ ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुष पुरातनम् ।

गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

प्रत्युवाचेति ॥ ऋषिर्भार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच । किमिति । तत्त्वतः स्वरूपतस्तत्त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि न । किन्तु वेद्यमेवेत्यर्थः । किन्तु गां गतस्य भुवमवलीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छुना मया कोपितो ह्यसि ॥ ८५ ॥

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाञ्च वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

भस्मसादिति ॥ पितृद्विषः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः । “ विभाषा सात्तिकारुण्ये ” इति सातिप्रत्ययः । ससागरां वसुधां च पात्रसात्पात्रार्थीनं देयं कृतवतः । “ देये वा च ” इति चकारात्सातिप्रत्ययः । कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वयाऽऽहितः कृतो जयविपर्ययः पराजयोऽपि श्लाघ्य आशस्य एव ॥ ८६ ॥

तद्वर्ति मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्भितिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

तद्वर्तिमिति ॥ तत्तस्मात्कारणाद्धे मतिमतां वर । पुण्यतीर्थगमनायाः पद्भितिरभोगलोलुपं भोगे निःस्पृहं मां न पीडयिष्यति । अतस्तामेव जहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गनार्गपरिधो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ राघवस्तथेति प्रत्यपद्यताङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुखः इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि । करोतेः क्तिप् । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गं मार्गस्य परिध

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्स्तमस्तुशत् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९ ॥

राघव इति ॥ राघवोऽपि क्षम्यतामिति वदन्स्तपोनिधेर्भागवस्य चरणौ
क्षमस्तुशत्प्रणनाम । तथाहि । तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये भवतीति शेषः ॥ ८९ ॥

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

राजसत्त्वमिति ॥ मातुरात्वं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानसत्त्वमव-
धूय पितुरागतं पित्र्यं शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा न्वया ममापेक्षितत्वा-
दनिन्दितमगर्हितं फलं स्वर्गहानिरक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहोऽपकारोऽप्य-
नुग्रहीकृतो ननूपकारीकृतः खलु ॥ ९० ॥

साधयाम्यहमधिग्रमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊचिन्नानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

साधयामीति ॥ अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः
संपादयिष्यतस्तेऽविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । “अव्ययं विभक्तिः”
इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः तम् । “तेन
सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । लक्ष्मणाग्रजं राममिति वच ऊचि-
न्वानुक्तवान् ब्रूयः कस्तुः । ऋषिस्तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥ ९१ ॥

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं

स्नेहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।

तस्याभवत्क्षणशुचः परितोषलाभः

कक्षाग्निलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥ ९२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्भार्गवे गते सति । विजयिनं रामं पिता स्नेहा-
त्परिरभ्यालिङ्ग्य पुनर्जातमेवामन्यत । क्षणं शुभस्येति विग्रहः । क्षणशु-
चस्तस्य दक्षरथस्य परितोषलाभः संतोषप्राप्तिः कक्षाग्निना दावानलेन ।
‘कक्षः शुष्ककाननवीरुधोः’ इति विश्वः । लङ्घितस्याभिहतस्य तरो-
र्वृष्टिपातो वर्षापत इव । अभवत् ॥ ९२ ॥

अथ पथि गमयित्वा क्लृतरभ्योपकार्ये

कतिचिद्वानिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां

लोचनैरङ्गनानाम् ९३

अथेति ॥ अथ ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । “ ईषदसमाप्तौ ” इति कल्पप्रत्ययः । अवनिपालः कलसाः रम्या नवा लपकार्याः यस्मिन्स तस्मिन्पथि कतिचिच्छर्वरी रात्रीर्गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनामङ्गनानां लोचनैः कुषलयानि एषां संजातानि कुवलयिताः । “ तदस्य संजातं तारकादिभ्य-इतच् ” इति तच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां पुरमयोध्याम-विशत्प्रविष्टवान् ॥ ९२ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलप्रल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशम-
हाकाव्ये सीताविवाहवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः १२.

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥ १ ॥

वन्दामहे महोदण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ॥

तेजोनिर्जितमार्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥ १ ॥

निर्विष्टेत्यादि ॥ स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचायच् । स्निहयन्ति पुरुषा येष्मिति वा स्नेहाः । अधिकरणार्थे घञ् । विषयाः शब्दा-
दयस्त एव स्नेहा निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहा येन स तथोक्तः । ‘निर्वेशो
भृतिभोगयोः’ इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्या अन्तं वार्द्धकमुपेयि-
वान्स दशरथः उषसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव आसन्नं निर्वाणं मोक्षो
यस्य स तथोक्त आसीत् । अर्चिः पक्षे तु विषयो देश आश्रयः । भाजन-
मिति यावत् । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च’ इति विश्वः ।
स्नेहस्तैलादिः । ‘स्नेहस्तैलादिकरस् द्रवे स्यात्सौहृदेऽपि च’ इति विश्वः ।
दशा घटिका । ‘दशा वर्ताववस्थायाम्’ इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः
“निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने” इति यादवः ॥ १ ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कुयेवाह पलितच्छन्ना जरा ॥ २ ॥

तमिति ॥ जरा कैकेयीशङ्कुयेव पलितस्य केशादिशौक्यस्य छन्न-
मिषेण । ‘पलितं जरसा-शौक्यं केशादौ’ इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णोपकण्ठ-
मागत्य रामे श्री राजलक्ष्मीन्यस्यतां निधीयतामिति तमाह । दशरथो
वृद्धोऽहमिति चित्चार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चर्काक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।

प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥

वेति ॥ सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिरभिषेकवार्ता । कुल्यया कृत्रिमा सरित् । 'कुल्यालया कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । उद्यानपादपानिवा पौरान्प्रत्येकं ह्लादयांचक्रे ॥ ३ ॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।

दूषयानास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य संभारमुपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास । स्वदुःखनूलेन राज-शोकेन प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्धवामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥ ५ ॥

वेति ॥ चण्डयतिकोपना । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । सा किल भर्त्राऽऽश्वासिताऽऽश्रुनीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ । इन्द्रेण सिक्ताभिष्टुष्टा भूर्बिले वल्मीकादौ मग्नावुरगाविव उद्धवामोजगार ॥ ५ ॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राप्ताजयन्तस्माः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

तयोरिति ॥ सा तयोर्वरयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दश समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राप्ताजयत्प्रावासयत् । द्वितीयेन वरेण सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्ववैधव्यप्राप्तफलाम् । न तुपभोगफला-मिति भावः । श्रियमैच्छदिवेष ॥ ६ ॥

पित्रा दत्तां रुदन्नामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्भनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

पित्रेति ॥ रामः प्राक्पित्रा दत्तां महीं रुदन्प्रत्यपद्यताङ्गीचकार । सश्रुत्या-गदुःखादिति भावः । पश्चाद्भनाय गच्छेत्येवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितो-ऽग्रहीत् । पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥ ७ ॥

दधतो मंगलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

दधत इति ॥ मङ्गलक्षौमे दधतो वल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य रामस्य सममेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता ददृशुः । सुखदुःखयोरविकृत इति भावः ॥ ८ ॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

स इति ॥ स रामो गुरुं पितरं सत्याद्गुरुरूपदलोपयन्नश्रयन् ।
सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन्दण्डकारण्यं विवेश ।
सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥ ९ ॥

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

राजेति ॥ तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजापि स्वकर्मणा मुनि-
पुत्रवधरूपेण जातः स्वकर्मजस्तं शापं पुत्रशोकजं शापं पुत्रशोकजं मरणा-
त्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तममन्य-
त । मृत इत्यर्थः ॥ १० ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तम्भिनेश्वरम् ।

रन्धान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११ ॥

विप्रोषितकुमारमिति ॥ विप्रोषिता गताः कुमारा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ।
अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्य तत्तत्तत्तत् तद्राज्यं रन्धान्वेषणदक्षाणां
द्विषामामिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ । 'अमिषं भोग्यवस्तुनि' इति केशवः ११

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिशसितम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

अथेति ॥ अथानाथाः प्रकृतयोऽमात्याः । 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये
परमात्मनि' इति विश्वः । मातृबन्धुनिवाहितं भरतं स्तम्भिताश्रु-
भिः । पितृमरणमुत्पत्यर्थमिति भावः । मौलैरासैः सचिवैरानाययामासु-
रागमयाश्चक्रुः ॥ १२ ॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

श्रुत्वेति ॥ कैकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं
श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव पराङ्मुखो न किंतु श्रियोऽपि परा-
ङ्मुख आसीत् ॥ १३ ॥

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रनालयैः ।

तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुवश्रुत्सतिद्विमान् ॥ १४ ॥

ससैन्य इति ॥ ससैन्यो भरतो राममन्वगाच्च । किं कुर्वन् । आश्रमाल-
यैर्वनवासिभिर्दर्शितानेते रामनिवासा इति कथितान्ससौमित्रैर्लक्ष्मणसहि-
तस्य तस्य रामस्य वसतिद्विमान्निवासाद्विद्वान्पश्यन्तद्वदन् ॥ १४ ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

चित्रकूटवनस्थमिति ॥ चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथित-
स्वर्गतिः । कथितपितुर्मरणः सन्नित्यर्थः । अनुच्छिष्टाननुभूतशिष्टा संपदगु-
णोत्कर्षो यस्याः सा । 'संपदभूतौ गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तथा लक्ष्म्यः
करणेन निमन्त्रयांचक्रे आहूतवान् ॥ १५ ॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भवः ॥ १६ ॥

स इति ॥ स हि भरतः प्रथमजेऽग्रजे तस्मिन्नामेऽकृतश्रीपरिग्रहे सति
स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे
दारपरिग्रहात्' इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥ १६ ॥

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥

तमिति ॥ स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाक्रष्टुं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं
पश्चाद्वाज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे ॥ १७ ॥

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु ॥ १८ ॥

स इति ॥ स भरतो भ्रात्रा रामेन तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन्पुरीमयोध्यां
नविशदेव । किंतु नन्दिग्रामगतः संस्तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव निक्षे-
पमिवाभुनगपाठयत् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा । "भुजोऽनवने"
इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । भुजेर्लङ् ॥ १८ ॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

दृढभक्तिरिति ॥ ज्येष्ठे दृढभक्ती राज्यतृष्णापराङ्मुखो भरत इति पूर्वो-
क्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तद्वन्नोदकं कर्माकरोदिव । इत्यु-
त्प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यन दृढशब्दस्य "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंव-
द्भावो दुर्बलः । 'भप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु
पाठात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्या-
ख्याने दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात्सिद्ध-
मिति समाधेयम् । वृत्तिकारश्च ॥ दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो
ह्रिङ्गविशेषस्यानुप्रकारत्वात्स्वीत्यमविवक्षितमेव तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वादृढ-
भक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु

कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद्भवानीभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात्पुंस्त्रावप्रतिषेधः । इदंभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात्पुंस्त्रावप्रतिषेधः पूर्वपदस्येत्याह ॥ १९ ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

राम इति ॥ सानुजः सलक्ष्मणः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमूलादिना वर्तयन्वृत्तिं कुर्वन्वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासार्थकं युवा यौवनस्थ एव चचार ॥ २० ॥

प्रभावस्नग्निमतच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिदङ्गे सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

प्रभावेत्यादि ॥ स रामः कदाचित्प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् किञ्चिदीषत्तूमादिव सीताया अङ्गे शिश्ये सुप्चाप ॥ २१ ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।

प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमित्राचरन् ॥ २२ ॥

ऐन्द्रिरिति ॥ ऐन्द्रिस्त्रिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकस्तस्याः सीतायाः स्तनौ प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु । तत्कृतनखक्षतेष्वित्यर्थः । पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् । 'दोषैकदृक्पुरोभागो' इत्यमरः । दुःश्चिष्टदोषवातमाचरन्कुर्वन्निव नखैर्विददार विलिखेत् । किलेत्येतिह्ये ॥ २२ ॥

तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३ ॥

तस्मिन्निति ॥ रामया सीतायावबोधितो रामस्तस्मिन्काक इषीकास्त्रं काशास्त्रम् । 'इषीका काशमुच्यते' इति हलानुधः । आस्थदस्यति स्म । 'असु क्षेपणे' इति धातोरुङ् । "अस्यतिवाक्यवातिभ्योऽङ्" इत्यङ्प्रत्ययः । "अस्यतेऽथुक्" इति धुगागमः । स काक एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन तस्मादस्त्रादात्मनं मुमुचे मुक्तवान् मुचेः कर्तरि लिट् । 'धेत्वं मुमोच' इति धृत्प्रयोगः ॥ २३ ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।

आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

राम इति ॥ रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्योत्सुकसारङ्गामुत्कण्ठितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्प्राज । आसन्नश्चास्त्री देशश्चेति विग्रहः ॥ २४ ॥

प्रययावानिधेयेषु वसन्तुषिकुलेषु सः ।

दक्षिणां दिशमृक्षेष्वावर्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

प्रययाविति ॥ स रामः । अतिथिषु साधून्यातिथेयानि । “पथ्यतिथिव-
स्वतिस्वपतेर्देव” इति ढम्प्रत्ययः । तेष्वृषिकुलेष्वृष्याश्रमेषु । ‘कुलं कुल-
मणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये’ इति हैमः । वर्षास्तु भवानि वार्षिकाणि ।
“वर्षाभ्यष्टक” इति ठक्प्रत्ययः । तेष्वृक्षेषु नक्षत्रेषु मृगादिषु राशिषु मिथु-
नादिषु वा भास्कर इव वसन्दक्षिणां दिशं प्रययौ ॥ २५ ॥

वभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ॥

प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

वभाविति ॥ तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या प्रति-
षिद्धा निवारितापि गुणोन्मुखी गुणोत्सुका लक्ष्मी राजलक्ष्मीरिव वभौ ॥ २६ ॥

अनुसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।

सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम् ॥ २७ ॥

अनुसूयातिसृष्टेनेति ॥ सा सांतानुसूययात्रिभार्ययातिसृष्टेन दत्तेन पुण्य-
गन्धेनाङ्गरागेण काननं वनं पुष्पेभ्य उच्चलिता निर्गताः षट्पदा यस्मिंस्त-
नयाभूतं चकार ॥ २७ ॥

संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।

अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव अहः ॥ २८ ॥

संध्याभ्रकपिश इति ॥ संध्याभ्रकपिशो विराधो नाम राक्षसः अहो
शङ्करिन्दोरिव तस्य रामस्य मार्गमध्वानमावृत्यावरुध्यातिष्ठत् ॥ २८ ॥

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २९ ॥

स इति ॥ लोकस्य शोषणः शोषकः स राक्षसस्तयो रामलक्ष्मणयोर्मध्ये
मैथिलीम् । नभोनभस्ययोः श्रावणभाद्रादयोरन्तर मध्ये वृष्टिमवग्रहो वर्ष-
गनिबन्ध इव जहार । ‘वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्राहाद्यत्र नै समौ’ इत्यमरः ॥ २९ ॥

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचखतुः ॥ ३० ॥

तमिति ॥ काकुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसो काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं
वेराधं विनिष्पिष्य हत्वा । अशुचिनाऽपवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं

१ अनुसूयातिसृष्टेनेति पाठः । तत्रानसूयाशब्दनिवृत्तिर्यथैव बोद्धव्या । ‘न गुणा-
न्गुणिनो हन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न सहेच्चान्यदोषांश्च सानसूया प्रकीर्तिता ॥’
इति ।

पुरा वृषस्यतीति हेतोः “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इति भविष्यदर्थे लट् ।
वसुधायां निचरन्तुर्भूमौ खलित्वा निक्षिप्तवन्तौ च ॥ ३० ॥

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।

अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः मङ्गनाविव ॥ ३१ ॥

पञ्चवट्यामिति ॥ ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात्
पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । “तद्वितार्थे” इति उत्पुङ्गः ।
“संख्यापूर्वो द्विगुः” इति द्विगुसंहारान् “द्विगोः” इति ङीप् ।
“द्विगुरेकवचनम्” इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवट्याम् । विन्ध्याद्रिः
प्रकृतौ वृद्धः पूर्वावस्थायामिव अनपोढस्थितिरेतत्तिक्रान्तमर्षादस्तस्थौ ३१

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिषेदे निदायार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

रावणावरजेति ॥ अत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा ।
“पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् । राघवम् । निदायार्ता घर्षणमा
व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव । अभिषेदे णाप ॥ ३२ ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वने कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ सा शूर्पणखा सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितस्वयंश
सती तं रामं वने व्रतवती । तथाहि । अत्यारूढोऽतिमवृद्धो नारीणां
मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥ ३३ ॥

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

कलत्रवानिति ॥ वृषः पुमान् । “वृषः स्वाद्वासवे धर्मे सौरोगे च
शुक्ले । पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां वृषकथेष्टयोरपि” इति विश्वः । वृषं
पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कालुकी । “वृषस्यन्ती तु कालुकी”
इत्यमरः । “सुप आत्मनः क्यच्” इतीच्छायां क्यच्प्रत्ययः । “अश्वक्षी-
रवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” इत्यसुगागमः । ततो लटः शप्तादेशः ।
“लङितश्च” इति ङीप् । श्लोकार्थस्तु ॥ वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां
राक्षसीं हे बाले ! अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व । इति
शशाखाऽऽज्ञापितवान् ॥ ३४ ॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

सामूद्रामाश्रया भूयो नदीयोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

ज्येष्ठाभिगमनादिति ॥ पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्ष्मणेनाप्यनभिन

विदता नांगीकृता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी उभे कूले भजतीत्युभयकू-
लभाक् । नदीवाभूद् । सा हि यातावताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी
नदीतटस्थभुदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६ ॥

संरम्भमिति ॥ मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीम्
निवातेन स्तिमितां निश्चलामुदधेर्वेलामम्बुविकृतिम् । अम्बुपूरमित्यर्थः ।
'अढ्यम्बुविकृतौ वेला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव । संरम्भं संकोचं
निनाय ॥ ३६ ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यासि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥

फलमिति ॥ श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्योपहासस्य फलं सद्यः संमत्येव
प्राप्त्यसि । मां पश्य । त्वया कर्मा । कृतमुपहासरूपम् । करणं व्याघ्र्या
विषये मृग्याः कर्माः । परिभव इत्यवेहि ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरंके निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥

इतीति ॥ भयाद्भर्तुरंके निविशतीमालिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्प-
णखा नाम्नः सदृशम् । शूर्पाकारजलयुक्तमित्यर्थः । रूपमाकारं प्रत्यप-
द्यत । स्वीचकार अङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मण इति ॥ लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं पश्चाच्छिवा-
घोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा । तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः । सुस्वनः
शंखः श्रूयत इतिवत्प्रयोगः । विकृता मायाविनीति बुधे बुद्धवान् ।
कर्तरि लिट् ॥ ३९ ॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

पर्णशालामिति ॥ अथ स लक्ष्मणो विकृष्टासिः कोशोद्धृतखड्गः
खनिक्रमं पर्णशालां प्रविश्य । भीषयतीति भीषणाम् । न-द्यादिवाङ्मय-
कर्तरि । तां राक्षसोऽवैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्रैशुण्यं लक्षणया । तनायोजय-
द्योजितवान् । स्वभावत एव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृता-
मकरोदित्यर्थः ॥ ४० ॥

सा वक्रनखधारिण्या वेषुकर्कशपर्वया ।

अंकुशाकारयांगुल्या तावन्नर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

वेति ॥ सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी । तथा वेषुकर्कश-
पर्वया “डाबुभाभ्याम्” इति डाप् । अत एवङ्कुशस्याकार इवाकारो
वस्याः सा तथा । अङ्गुल्या तौ रावदावम्बरे व्योम्नि स्थिता । ‘अम्बरे
व्योम्नि दाससि’ इत्यमरः । अतर्जयदम्बरेत्यत । ‘तर्जं भर्त्सने’ इति धातो-
श्चौरादिकादनुदानेत्वादात्मनेपदेन भाव्यम् । तथापि चक्षिणो हित्करणा-
ज्ञापकादनुदातेस्त्वानित्तस्यानित्यत्वात्परस्मैपदमूह्यमित्युक्तमाख्यातचं-
द्रिकायाम् । तर्जयते भर्त्सयते । तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविष्विति ॥ ४१ ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

प्राप्येति ॥ ताऽऽशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं
स्वाङ्गच्छेदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञप्रत्ययः । रामस्य ।
कर्तुः । उपक्रमः रामोपक्रमम् । रामेणादाबुपक्रान्तमित्यर्थः । “उपज्ञोपक्रमं
तदाद्याचिख्यासायाम्” इति क्लीबत्वम् । तत्रैवं रक्षसां कर्मभूतानां परि-
भवमाचख्यौ च ॥ ४२ ॥

मुखावयवल्लनां तां नैर्ऋता यातुरशसी ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

मुखेत्यादि ॥ नैर्ऋता राक्षसाः । नैर्ऋतो यातुरशसी’ इत्यमरः । मुखा-
वयवेषु कर्णादिषु ल्लनां छिन्नां तां पुरो दधुरग्रे चक्रुरिति यत्तदेव रामाभि-
यायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥ ४३ ॥

उदायुधानापततस्तान्हतान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

उदायुधानिति ॥ उदायुधानुद्यतायुधानापतत आगच्छतो दृष्टास्तान्ख-
रादीन्प्रेक्ष्य राघवश्चापे विजयस्याशंसामाशां, लक्ष्मणे सीतां च निदधे ।
जीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

एको-दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः यातुधानाः कामं सहस्रशः ।
सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु स राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो याव-
न्तव ददृशे ॥ ४५ ॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

असज्जनेनेति ॥ अथ शुभाचारो रणे साधुचारी सद्बृत्तश्च स काकुत्स्थोऽसज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं राक्षसमात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न लेहे । प्रतिफलं मयुक्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात्सममिवोद्ययुः ॥ ४७ ॥

तमिति ॥ स रामस्तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । प्रतिजहारेत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् । मयुक्ता अपीति शेषः । तस्य ते शराः पुनश्चापात्समं युगपदिवोद्ययुः । अतिलघुदस्त इति भावः ॥ ४७ ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्वाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

तैरिति ॥ देहमतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः तैर्यथास्थिता पूर्वविशुद्धिर्येषां तैः । अतिवेगवत्त्वेन देहभेदात्प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः ॥ शितैस्तीक्ष्णैस्तैर्वाणैस्त्रयाणां खरादीनामायुः पीतम् । रुधिरं तु पतत्रिभिः पक्षिभिः पीतम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन्नामशरीरकृते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं ददृशेऽन्यत्र कबन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नामशरीरकृते छिन्ने महति रक्षसां बले उत्थितसुत्यानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कबन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । 'कबन्धोऽक्षी क्रियाशुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः । अन्यच्चान्यत्किञ्चन न ददृशे । कबन्धेभ्य इत्यत्र "अन्यारात्" इति पञ्चमी । निःशेषं हतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।

अमर्षोऽथाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरुधिनी ॥ ५० ॥

सेति ॥ सा सुरद्विषां रक्षसां वरुधिनी सेना बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा युद्धं कारयित्वा गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम् । "छाया बाहुल्ये" इति क्रीडत्वम् । तस्मिन्नप्रबोधायापुनर्बोधाय सुष्वाप । ममारेत्यर्थः । अत्र सुरतश्रान्तकान्ताखमाधिर्ध्वन्यते ॥ ५० ॥

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।

तेषां शूर्पणखैर्वैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् ॥ ५१ ॥

राघवेत्यादि ॥ एका शूर्पवन्नखानि यस्याः सा शूर्पणखा । "पूर्वपदात्सहायाम्" इति णत्वम् "नखमुखात्सहायाम्" इति ङीप्प्रतिषेध से

रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां ह्रस्प्रवृत्तिं
वार्तां हरति प्रापयतीति ह्रस्प्रवृत्तिहराऽभवत् । “हरस्तेरनुद्यमनेऽब्” इत्य-
ष्टप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

निग्रहात्स्वसुरात्तानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

निग्रहादिति ॥ स्वसुः शूर्पणखाया निग्रहादङ्गच्छेदादात्तानां वन्धूनां
खरादीनां वधाच्च कारणाद्धनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्धसु पदं
पादं निहितं स्थापितम् आत्मानं पादाकान्तम् । कुतमित्यर्थः । मेने ॥ ५२ ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविभिन्न

रक्षसेति ॥ स रावणो मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा
प्रतार्य पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विभिन्नः संजातविभ्रः
सन्सीतां जहार ॥ ५३ ॥

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।

प्राणैर्दशरथप्रीतिरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

ताविति ॥ सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठ-
वर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेर्दशरथसख्यस्यानृणमृणैर्विमुक्तं गृध्रं जटायुषमप-
श्यतां दृष्टवन्तौ । दृशेर्लङ्ङि रूपम् ॥ ५४ ॥

स रावणहतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।

आत्मनः सुमहत्कर्म त्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

स इति ॥ स जटायू रावणहतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणभ्याम् ।
“क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” इति भाष्यात् संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा
वाग्बुत्थाचष्ट आत्मनः सुमहत्कर्म युद्धरूपं त्रणैरावेद्य संस्थितो मृतः
‘परैरमेतसंस्थिताः’ इत्यमरः ॥ ५५ ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतापितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृत्तिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

तयोरिति ॥ व्यापत्तिर्मरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको पितृमर-
णशोको ययोस्तौ तयो राघवयोस्तस्मिन्गृध्रे पितरीवाग्निसंस्कारादग्निसं-
स्कारमारभ्य परा उत्तरा क्रियाः ववृत्तिरेवर्तन्त । तन्म्य पितृवदौर्ध्वदैहिकं
चक्रतुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

तद्यनिर्धूतशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छं सह्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

बधेत्यादि ॥ वधेन रामकृतेन निधूर्तशापस्य देवभुवं गतस्य कबन्धस्य
रक्षोविशेषस्योपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापदि । सख्याधिनी-
त्यर्थः । हरो कपो सुग्रीवे । 'शुक्रादिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु'
इत्यमरः । सख्यं मुमूर्च्छे बधुधे ॥ ५७ ॥

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकांसिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

स इति ॥ वीरः स रामो वालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते
क्षत्पदे वालिस्थाने धातोः स्थान आदेशमिव आदेशभूतं धात्वन्तरमिवे-
त्यर्थः । सुग्रीवं संन्यवेशयत्स्थापितवान् । यथा "अस्तेभूः " इत्यस्तिधातोः
स्थान आदेशो भूधातुरस्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो
आम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ॥ ५८ ॥

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५९ ॥

इत इति ॥ वैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्ता सुग्रीवेण चोदिताः प्रयुक्ताः कपयो
हनुमत्प्रमुखाः । आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा इव इत-
स्ततश्चेरुर्नानादेशेषु बधुमुश्र ॥ ५९ ॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।

माहतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

प्रवृत्ताविति ॥ संपातिर्नाम जटायुषो ज्ञायान्भ्राता तस्य दर्शनात् ।
तन्मुखादिति भावः । तस्याः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायाम् । 'वार्ता प्रवृत्तिः
वृत्तान्तः' इत्यमरः । उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम् माहृतस्यापत्यं पुमा-
न्माहतिः हनुमान्सागरम् ममेत्येतदव्ययं समतावाचि तद्रहितो निर्ममो
निःस्पृहः संसारमविद्याबन्धनमिव तीर्णस्ततार । तस्तेः कर्तरि क्तः ॥ ६० ॥

दृष्ट्वा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानकी विषवल्लीभिः परितेव महौषधिः ॥ ६१ ॥

दृष्टेति ॥ लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन माह-
स्मिन्ना राक्षसीभिर्वृता जानकी विषवल्लीभिः परिता परीवृता महौषधिः
संजीविनी लतेव दृष्ट्वा ॥ ६१ ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमंगुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥

तस्या इति ॥ कपिर्हनुमान्भर्तुं रामस्य संबन्धमभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसा-
धकमंगुलीयमूर्मिकाम् । 'मंगुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । "जिह्वामूर्मिका-

क्रेरुः" इति उपस्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किञ्चिदमंगुलीयम् । अङ्गु-
ष्ठाः शीतलैस्तस्या आनन्दाश्रुविन्दुभिः प्रमुद्गतमिव स्थितम् । भवेभिज्ञा-
नदर्शनादानन्दवाप्नो जात इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

निर्वाप्य प्रियसंदेहैः सीतामश्वधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

निर्वाप्येति ॥ स कपिः प्रियस्य रामस्य संदेहैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य
सुखयित्वा । अश्वस्य रावणकुमारस्य दधेनोद्धतो हस्तः सन् । क्षणं सोढो-
रैरिन्द्रजितः । कर्तुः । निग्रहो बाधो ब्रह्माश्वबन्धनरूपो येन स तथोक्तः
सन् । लङ्कां पुरीं ददाह भस्मीचकार ॥ ६३ ॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नमिति ॥ कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्तिमद्वै-
देह्या हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥ ६४ ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शमिमोलिनः ।

अपयोधरसंसर्गं प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

स इति ॥ हृदये चक्षुषि न्यस्तस्य धृतस्य मणेरभिज्ञानरत्नस्य । स्पर्शेन
निमोलितो मोहितः स रामोऽविद्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शो यस्या-
स्तां तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन वा निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ॥ ६५ ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्संगमोत्सुकः ।

महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालयुम् ॥ ६६ ॥

श्रुत्वेति ॥ प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः ।
श्रुत्वा । तस्याः सीतायाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संबन्धी यो महा-
र्णव एव परिक्षेपः परिशेषस्तं परिखालयुं दुर्गश्रेष्ठनवस्तुतरं मेने ॥ ६६ ॥

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्धतः ।

न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संवाधवर्तिभिः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ केवलमेकं भुवः पृष्ठे भूतले न किन्तु व्योम्नि च संवाधव-
र्तिभिः संकटगामिभिर्हरिसैन्यः कपिवलैरनुद्धतोऽन्वितः सन् स रामोऽरि-
नाशाय प्रतस्थे चञ्चल ॥ ६७ ॥

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।

स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्ये च बद्धिमाविश्य चोदितः ॥ ६८ ॥

निविष्टमिति ॥ उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विशेषेण भीषयते शत्रु-

निति विभीषणो रावणानुजः राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्वुद्धिं कर्तव्यताज्ञान-
माविश्य चोदितः प्रणोदित इव । प्रपेदे प्राप्तः ॥ ६८ ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं वध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

तस्मा इति ॥ राववस्तस्मै विभीषणाय । “प्रत्याङ्म्यां भुवः पूर्वस्य
कर्ता” इति संप्रदानत्वान्नतुर्थी । निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रतिशु-
श्राव प्रतिज्ञातवान् । तथाहि । कालेऽवसरे समारब्धाः प्रकान्त नीतयः
फलं वध्नन्ति गृह्णन्ति । जनयन्तीत्यर्थः । खलु ॥ ६९ ॥

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादिवोन्मग्नं शैवं स्वप्नाय शाङ्गिणः ॥ ७० ॥

स इति ॥ स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्यासौ लवणाम्भस्तस्मिँल्लव-
णाब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः । शाङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातला-
त्पातालादुन्मग्नमुत्थितं शेषमिव स्थितम् सेतुं बन्धयामास ॥ ७० ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१ ॥

तेनेति ॥ रामस्तेन पथा सेतुमार्गेणोत्तीर्य । खागरमिति शेषः । पिङ्गलैः
प्लवर्णवर्णैरत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैर्वानरैर्लङ्कां रो-
धयामास ॥ ७१ ॥

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षताम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२ ॥

रण इति ॥ तत्र लङ्कायां लवणानां रक्षतां च भीमो भयं करो दिग्वि-
जृम्भितं काकुत्स्थपौलस्त्ययो रामरावणयोर्जयघोषणं जयशब्दो यस्मि-
न्स तथोक्तो रणः प्रववृते प्रवृत्तः । ‘अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहवि-
ग्रही’ इत्यमरः ॥ ७२ ॥

पादपाविद्धपरिधः शिलानिष्पिष्टमुहरः ।

अतिशङ्खनखन्यासः शैलैर्गुण्यमर्तंगजः ॥ ७३ ॥

पादपेत्वादि ॥ किंविधो रणः । पादपैवृक्षैराविद्धा भग्ना परिधा लोहव-
द्धकाष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः । ‘परिधः परिधातनः’ इत्यमरः । शिला-
भिर्निष्पिष्टाश्चूर्णितामुहरा अयोधना यस्मिन्स तथोक्तः । ‘दुघणो मुह-
रघनौ’ इत्यमरः । अतिशङ्खाः शङ्खाण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स
तथोक्तः शैलै रगणा भग्ना मर्तंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ॥ ७३ ॥

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्धान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ७४ ।

अथेति ॥ अथानन्तरम् । छिद्यत इति छेदः खण्डः । शिर एव छेद इति विग्रहः । रामशिरस्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भूतचेतसां गतसंज्ञां सीतां विजया नाम काचिस्सीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसन्ती ब्रुवाणा । “ शप्यन्ते नैत्यम् ” इति नित्यं तुमागमः । सप्रजीवयत् ॥ ७४ ॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥ ७५ ॥

काममिति ॥ सा सीता मे नाथो जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं विजहौ । किन्तु प्राक्पूर्वमस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्वा जीविता जीवितवत्यस्मीति हेतोर्लज्जिता लज्जावती । कर्तरि क्तः । दुःखादपि दुःखो लज्जाभर इति भावः ॥ ७५ ॥

गरुडापातविस्मृष्टबन्धनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥ ७६ ॥

गरुडेत्यादि ॥ गरुडस्ताक्ष्यः । तस्यापातेनागमनेन विस्मृष्टं मेघनादस्येन्द्रजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन्ल तथोक्तः क्षणक्लेशो दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थायां भूत इवाभवत् ॥ ७६ ॥

ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७ ॥

तत इति ॥ ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासुनामकेनायुधेन । ‘कासुसामर्थ्ययोः शक्तिः’ इत्यमरः । लक्ष्मणं वक्षसि विभेदं विदारयामास । रामस्त्वनाहतोऽप्यहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ७७ ॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः ॥

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

स इति ॥ स लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या संजीविन्या हतव्यथः सन्पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने । ‘विलापः परिदेवनम्’ इत्यमरः । आचार्यकमाचार्यकर्म । “दोषधादगुरूपोत्तमाद्बुध” इति बुज् । चक्रे । पुनरपि राक्षसाश्रयानिति व्यन्यते ७८ ॥

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्यैव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥

स इति ॥ स लक्ष्मणः शरत्कालो मेघस्यैव । मेघनादस्येन्द्रजितो नासिहनादम् । अन्यत्र गजितं च । इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च किञ्चिदल्पमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवान् । तमवधीदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।

हरोध रामं शृङ्गाव टङ्कुच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

कुम्भकर्ण इति ॥ कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायास्तुल्यावस्थो
नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णः टङ्केन शिलाभिदकशस्त्रेण छिन्ना
मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः । 'टङ्कः पाषाणभेदनः' इति
'धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः' इति चामरः । शृङ्गी शिखरीव । रामं हरोध ॥ ८० ॥

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।

रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥

अकाल इति ॥ प्रियस्वप्न इष्टनिद्रोऽलुप्तो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेना-
काले बोधित इतीवासौ कुम्भकर्णो रामेषुभी रामबाणैर्दीर्घनिद्रां प्रवेशितं
अवेशितो गमितः । यथा लोकेष्विष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयि-
च्छम्यपायते तद्वदिति भावः ॥ ८१ ॥

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥

इतराणीति ॥ इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि
क्षेपां रक्षां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेष्विव । पेतुः निपत्य मृतातीत्यर्थः ८२ ॥

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।

अरावणमरामं वा जगदधेति निश्चितः ॥ ८३ ॥

निर्ययाविति ॥ अथ पौलस्त्यो रावणः अथ जगदरावणं रावणशून्य-
अरामं रामशून्यं वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् । कर्तरि क्तः । विज-
यनरणयोरन्यतरनिश्चयवान्पुनर्युद्धाय मन्दिरान्निर्ययौ निर्जगात् ॥ ८३ ॥

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।

हरियुगं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८४ ॥

राममिति ॥ पादाभ्यामततीति पदातिः । "पादस्य पदान्यातिगोपहतेषु",
इति पदादेशः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो रथगुप्तः । 'रथगुप्तिर्व-
रूथो ना' इत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लंकेया
आलोक्य पुरंदर इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या रथाश्वाः । "तद्वदिति रथ-
युगप्रासङ्गम्" इति यत्प्रत्ययः । हरियुगं कपिलवर्णाश्वम् । 'शुक्रादिकपि-
भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । रथं तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहि-
तवान् ॥ ८४ ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्भिवायुभिः ।

दैवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त रावणः ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ राघवो व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधृतध्वजपटम् । मार्गवशादिति भावः । जेतैव जैत्रो जयनशीलः । तं जैत्रम् । जेतृशब्दात्तन्त्रन्तात् “प्रज्ञादि-
यश्च” इति स्वायेंऽणप्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बो मातलिहस्ताव-
लम्बः सन्नध्यास्ताधिष्ठितवान् आसेलङ् ॥ ८५ ॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रनामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैर्व्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६ ॥

मातलिरिति ॥ मातलिर्निन्द्रधारयिर्माहेन्द्रम् । तनुच्छाद्यतेऽनेनेति तनु-
च्छदो वर्म । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति घः । त तस्य रामस्यामुमो-
च्चासञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राण्युत्पलदलानां यत्कैर्व्यं नर्त-
कत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥ ८६ ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

अन्योन्येत्यादि ॥ चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयो-
र्युद्धं योधनं चरितार्थं सकलमभवदिव । प्राक्पराक्रमावसरदौर्बल्याद्विक्र-
मस्याद्य तल्लाभात्साकल्यमुप्रेक्ष्यते ॥ ८७ ॥

भुजमूर्धोरुबाहुल्यादिकोऽपि धनदानुजः ।

ददृशे ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

भुजेत्यादि ॥ यथा भूतः पूर्व यथापूर्वः । “सुप्सुरा” इति समासः ।
यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः । निहतबन्धुत्वाद्भक्षःपरिचारशून्य इत्यर्थः ।
अत एवैकोऽपि सन्धनदानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्धानश्चोत्थश्च भुजमू-
र्धोरु । प्राण्यद्भुत्वाद्भुदैकवद्भावः । तस्य बाहुल्यादहुत्वाद्धेतोः । तदहुत्वे
यादवः ॥ “दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दरे । लङ्घेश्वरो यातुपातेऽ-
सन्नाहस्थो विलोचकः ॥” इति । मातृवंशे मातृसंबन्धिनो वर्गे स्थित इव
ददृशे दृष्टो हि । “वंशो वेणो कुले वर्गे” इति विश्वः । अत्र रावणमातुः
केशिन्या रक्षोजातित्वात्तद्गर्भो इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत्त
इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरार्तिं वह्नमन्यत ॥ ८९ ॥

जेतारमिति ॥ लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् । “कल्लेकर्मणोः कृति”
इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिरर्चितेश्वरं तुलितकैलासमुत्क्षिप्त
कद्राद्रिं तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसंग्रह महावीर्यमरार्तिं शत्रुं रामो गुणग्राहि
त्वाज्जेतव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च वह्नमन्यत साधु मद्विक्र-

स्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानयकरोलित्यर्थः । बर्हति क्रियावि-
शेषणम् ॥ ८९ ॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

तस्येति ॥ अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दमानेऽत एव सीतासं-
गमशंसिनि तस्य रामस्य सव्य इतरो यस्मात्तस्मिन् सव्येतरे दक्षिणे ।
“न बहुव्रीहौ” इतीतरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । भुजे शरं निचखान
निखातवान् ॥ ९० ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुसुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

रावणस्येति ॥ रामेणास्तः क्षिप्त आशुगो बाणः विश्रवसोऽपत्यं पुमाच्चा-
वणः । विश्रवः शब्दादपत्येऽणप्रत्यये सति “विश्रवसो विश्रवणरवणौ” इति
रवणादेशः । तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्त्वा विदार्य । उरगेभ्यः
पातालवासिभ्यः प्रियमाख्यातुमिव भुवं विवेश ॥ ९१ ॥

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो बबुधे वादिनोरिव ॥ ९२ ॥

वचसेति ॥ वाक्यं वचसैवास्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिकुर्वतोस्तयो रामरा-
वणयोः । वादिनोः कथकयोरिव अन्योन्यविषये जयसंरम्भो बबुधे ॥ ९२ ॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्वयोरपि ।

जयजीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

विक्रमेत्यादि ॥ जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि
अन्तरा मध्ये । अन्ययमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिर्मत्तवारणयोरिव ।
सामान्या साधारणाभूत् । न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र,
द्वयोरित्यत्र च “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया न भवति । अन्तरा-
शब्दस्योक्तरीत्यान्यत्रान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गङ्गा योध्य-
न्तीति प्रसिद्धिः ॥ ९३ ॥

कृतप्रतिकृतप्रीतेस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ९४ ॥

कृतेत्यादि ॥ स्वयमस्त्रप्रयोगः कृतं, प्रतिकृतं-परकृतप्रतीकारः ताभ्यां
प्रीतैः सुरासुरैर्यथासंख्यं तयो रामरावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिम् । द्वयीमिदं
शेषः । परस्परं शरव्राता न सेहिरे । अहमेवाहं किं त्वयेति चान्तरालं
एवेतरेतरबाणवृष्टिरितरेतरपुं ॥ ९४ ॥

अयःशंकुचितां रक्ष शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिभक्षिपत् ॥ ९५ ॥

अयःशङ्कुचितामिति ॥ अथ रक्षो रावजोऽयसः शंकुभिः कीलैश्चितां कीर्णां शतघ्नीं लोहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम् । 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसंचिता । यष्टिः' इति कैशवः । हृतां विजयलब्धाम् । वैवस्वत-
स्यान्तकस्य कूटशाल्मलिभिव शत्रवे रावजायाक्षिपन्निभवान् । कूटशाल्-
लिरिवकूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा । कूट-
शाल्मलिर्नामैकमूलप्रकृतिः कण्टकीवृक्षविशेषः । 'रोचनः कूटशाल्मलिः'
इत्यमरः । तन्तादृश्यं च गदाया अयःशंकुचितत्वादनुसंधेयम् ॥ ९५ ॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद् कदलीमुखम् ॥ ९६ ॥

राघव इति ॥ राघवो रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं, सुरद्विषां रक्षसामाशां
विजयतृष्णां च । 'आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता' इति विश्वः । अर्धचन्द्र इव
मुखं येषां तैर्वाणैः कदलीमुखं यथा तथा चिच्छेद् । अथवा कदल्यामिव
मुखमकेशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः ॥ ९६ ॥

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९७ ॥

अमोघमिति ॥ एकोऽद्वितीयो धनुर्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्यं
तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकमस्त्रमभि-
न्वितं बाणमस्मै रावणाय च तद्वधार्थमित्यर्थः । धनुषि संदधे ॥ ९७ ॥

तद्वयोमि शतधा भिन्नं ददशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वधुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

तदिति ॥ व्योमि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तत्त-
द्व्याघ्रम् । करालं भीषणं बुद्धं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम् । 'करा-
लो दंतुरे तुंगे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः । महोरगस्य शेषस्य वधु-
रिव । ददशे दष्टम् ॥ ९८ ॥

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।

स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥

तेनेति ॥ स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेणाज्ञातव्रणवेदनामतिशय्यादननु-
भूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्धादपातयत्पातयामास ॥ ९९ ॥

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।

रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥ १०० ॥

बालार्कप्रतिमेति ॥ पतिष्यत आसन्नरातस्य रक्षःकायस्य रावणकले-
वरस्य छिद्यन्त इति छेदः । खण्डाः कण्डानां छेदास्तेषां परम्परा पंक्तिः
क्षीचिभिर्भिन्ना नानाकृतास्तु बालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बमिव रराज ।
अर्कस्य बालविशेषणमाहण्यपि त्रयर्थमिति भावः ॥ १०० ॥

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।

मनो नातिविशश्चास पुनः संधानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

मरुतामिति ॥ पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनः संध-
धानशङ्किनाम् । पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताममराणाम् । 'मरुतौ
ण्वनामरो' इत्यमरः । मनो नातिविशश्चास्तिविश्वासं न प्राप ॥ १०१ ॥

अथ मदगुरुपक्षौलोकपालद्विपाना-

मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभिर्तीर्विहाय ।

उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः

सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

अथेति ॥ अथ मदेन गजगण्डसंचारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैर्भारायमाण-
पक्षैरलिवृन्दैर्लोकपालद्विपानामैरावतादीनां गगनवर्तिनां गण्डभिर्तीर्विहा-
यानुगतमनुदुतं सुरभि सुगन्धि 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः ।
गन्धोपले सौरभेरथां सल्लकीमाहरेदयोः ॥ सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यव-
त्सुरभिस्मृतम्' इति विश्वः । सुरविमुक्तं पुष्पवर्षमुपनत आसन्नो मणि-
बन्धो राज्याभिषेकसमये भावी यस्य तस्मिन्पौलस्त्यशत्रो रामस्य मूर्ध्नि
पपात । इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः ॥ १०२ ॥

यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकज्य-

मापृच्छच रावणमलुष्टितदेवकार्यम् ।

नामाङ्कुरावणशराङ्कितकेतुयष्टि-

मूर्ध्व रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

यन्तेति ॥ हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकार्मुकज्यमलुष्टितं
देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राजवमापृच्छच साधु यामीत्यामन्त्र्य ।
नामाङ्कुरावणशराङ्कितकेतुयष्टिर्ध्वजदण्डो यस्य
म् । हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक्तं तम् । 'यमा-
नेलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुनाजिषु । हरिः' इत्युभयत्राप्यमरः । रथमूर्ध्व
चलोकं निनाय नीतवान् ॥ १०३ ॥

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
 प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
 रविस्तुतसहितेन तेनानुयातः सर्वोमित्रिणा
 भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥

रघुपतिरिति ॥ रघुपतिरपि जातवेदस्त्वशौ विशुद्धां जातवृद्धिं प्रियां
 सीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं
 राज्यलक्ष्मीं संगमय्य संगतां कृत्वा । गमेर्ष्यन्ताल्लयप्रत्ययः । “मितां
 ह्रस्वः ” इति ह्रस्वः । “एवपि लघुपूर्वात् ” इति णेरयादेशः । रविस्तु-
 तसहितेन सुग्रीवयुक्तेन सर्वोमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुया-
 तोऽनुगतः सन् । विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः । भुज-
 विजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तदाकूटः सन् । पुरीमयोव्यां प्रतस्थे ।
 “ समवप्रविभ्यः स्थः ” इत्यात्मनेपदम् । अथ प्रस्थानक्रियाया अकर्मक-
 त्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां क्रिया-
 न्तरोपसर्जनकस्वार्थाभिधायकत्वम् । यथा कुसूलान्प्रचति इत्यादावाश-
 नक्रियागर्भः पाको विधीयत इति ॥ १०४ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया संजीविनीख-
 माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंश-
 महाकाव्ये रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः १३ः

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विनातेन विगाहमानः ॥
 रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच
 त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार वन्धं मरणं रिपूणाम् ॥
 पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदाश्रुपासे ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ प्रस्थानानन्तरम् । जानातीति ज्ञः । “ इगुपध ” इत्या-
 दिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञो गुणज्ञः । रत्नाकरादिवर्णैश्वर्यगुणाभिज्ञ
 इत्यर्थः । स रामाभिधानो हरिविष्णुः । शब्दो गुणो यस्य सच्छब्दगुण-
 मात्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् । आकाशसिन्धुर्थः । ‘ विषद्विष्णुपदम् ’
 इत्यमरः । “ शब्दगुणकमाकाशम् ” इति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेण
 विगाहमानः सन् । रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि । ‘ मिथोऽन्योन्यं रह-

१ नाराचाख्यं वृत्तमेतत् । तल्लक्षणं च—‘इह ननरघुत्तुक्नाराचमन्त्रक्षते’ इति ।

स्यपि' इत्यमरः । जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । रामस्य हरिरित्यभिधानं निरंकुशमहिमद्योतनार्थम् । मिथोग्रहणं गोष्ठी-
विश्रम्भसूचनार्थम् ॥ १ ॥

वैदेहि पश्या मलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

वैदेहीति ॥ हे वैदेहि सीते ! आ मलयान्मलयपर्यन्तम् । “ पञ्चम्य-
पाङ्गपरिभिः ” इति पञ्चमी । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधा-
कृतम् । अत्यायतसेतुनेत्यर्थः । हर्षाधिक्याञ्च मद्गुहणम् । फेनिलं फेनव-
न्तम् । “ फेनादिलञ्च ” इतीलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः ।
अम्बुराशिम् । छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारमाकाश-
मिव पश्य । मम महानयं प्रयासस्तदर्थं इति हृदयम् । छायापथो नाम
ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चनिरश्मीनोऽवकाशः ॥ २ ॥

गुरोरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वं किलायं परिबाधतो नः ॥ ३ ॥

गुरोरिति ॥ यियक्षोर्यष्टुमिच्छोः यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सग-
रस्य मेध्येऽश्वमेधाहं तुरंगे द्वये कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते
सति तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः खनद्भिर्नोऽस्माकं पूर्वैर्बुद्धैः सगरसुतैरयं
समुद्रः परिवर्धितः किल । किलेत्यैतिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः ।
यद्यपि तुरङ्गहारी शतक्रतुस्तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति
तेषां भ्रान्तिः । तन्मतैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमन्नाश्नुवते वसूनि ।

अविन्धनं बद्धिमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

गर्भमिति ॥ अर्कमरीचयोऽस्मादब्धेः । अपादानात् । गर्भमम्यं दधति ।
वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे “ ताभिर्गर्भः ” इत्यत्र स्पष्टीकृतः ।
अयं लोकोपकारीति भावः । अवाब्धौ वसूनि धनानि । ‘ धने रत्ने वसु
स्मृतम् ’ इति विश्वः । विवृद्धिमश्नुवते प्राप्नुवन्ति । संपद्धानित्यर्थः । अस्वा-
द्याण इन्धनं दातुं यस्य तदाहकं बद्धिं विभर्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यज-
तीति भावः । अनेन प्रह्लादनमाह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रोऽजनि जनितम् । जने-
र्यन्तात्कर्मणि लुङ् । सौम्य इति भावः ॥ ४ ॥

तांतामबस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

तांतामिति ॥ तांतामनेकाम् । “ नित्यवीप्सयोः ” इति वीप्सायां
द्विरुक्तिः । अवस्थामक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे ————— प्रतिप

द्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो वशाप्य स्थितं विष्णोरिदास्य रत्ना-
करस्य रूपं स्वरूपमुक्तीत्या बहुप्रकारवाद्ययापकत्वाच्चेदन्तयेत्यतया वा
प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहत्य लोकान्पुरुषोऽभिशेते ॥ ६ ॥

नाभिर्न्यादि ॥ युगान्ते कल्पान्त उचिता परिचिता योगाः स्वान्मनि-
ष्टैव निद्रेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहत्य । नाभ्यां प्ररूढं यद्-
म्बुरुहं पद्मं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि
रूढा पितामहेन संस्तूयमानः सन् । अमुमभिशेते । अमुमिच्छेत इत्यर्थः ।
कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोवभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

पक्षच्छिदेति ॥ पक्षच्छिदा गोवभिदेन्द्रेण । उभयत्र “सत्सुद्विष”
इत्यादिना छिप । आत्तगन्धा हृतगर्वाः । अभिभूता इत्यर्थः । ‘गन्धो गन्ध-
क आपोदे लेशे संबन्धगर्वयोः’ इति विश्वः । ‘आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्’
इत्यमरः । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादिन्वात्म-
स्ययः । शतशतं शतशः शरण्यं रक्षणसमर्थमेनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्य
उपप्लविनो भयवन्तो नृपा धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभूषणमिव ।
आश्रयन्ते । ‘अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यन्तरः’ इति कामन्दकः ।
आर्तबन्धुरिति भावः ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसां भुवः प्रयुक्तोद्ग्रहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं सुहूर्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

रसातलादिति ॥ आदिभवेन पुंसांऽदिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्ग्रह-
नक्रियायाः कुतोद्ग्रहणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यन्यते । भुवो भूदेव-
तायाः प्रलये प्रवृद्धमस्यान्धेरच्छमम्भो सुहूर्तं वक्त्राभरणं लज्जारक्षणार्थं
सुखावगुण्ठनं बभूव । तदुक्तम्—“उद्धृतास्त्रि वराहेण कृष्णेन शतबा-
हुना” ॥ इति ॥ ८ ॥

सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलववृत्तिः पिवत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

सुखार्पणेष्विति ॥ अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसा-
मान्या कलवेषु वृत्तिर्भौगरूपा यस्य स तथोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति ।
तरंग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो सुखार्पणेषु प्रकृत्या
सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा धष्टा सिन्धूर्नदीः । ‘सिन्धु’ समुद्रे नद्यां च

इति शिवः । रघवं पिबति पाययते च । सरङ्गाधरमिति शेषः । “न पादभ्या-
ङ्गनाम” इत्यादिना पिबतेत्यन्ताश्रित्य परस्मैपदनिषेधः । “मलिवुद्धिमत्प-
वसात्तर्ष” इत्यादिना स्निग्धुर्मा कर्मत्वम् । इंपत्योर्गुणपरस्मैपदधरपा-
नमनन्यसाधारणमिति भावः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखान्मः संमीलयन्तो विवृताननत्वान् ।
अमी शिरोभिस्तिमयःसरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलजवाहान् ॥ १० ॥

सत्तत्त्वमिति ॥ अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्-“अस्ति मत्स्य-
स्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः” इति । विवृताननत्वाद्व्याप्तमुखत्वाद्धेलोः ।
आननं विवृत्येत्यर्थः । ससत्त्वं मास्यादिप्राणिसहितं नदीमुखान्म आदाय
संमीलयन्तश्चञ्चुपुटानि संघट्टयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिर्नलप्रवाहा-
नूर्ध्वं वितन्वन्ति जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यन्यते ॥ १० ॥

मातङ्गनक्रैः सहस्रोत्पतद्भिर्मिन्नाङ्घ्रिषु पश्य सलुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥

मातङ्गनक्रैरिति ॥ सहस्रोत्पतद्भिर्मातङ्गनक्रैर्मातङ्गाकारैर्गह्वरिषु भि-
ज्जान्समुद्रे केनापश्य । ये केना एषां जलमातङ्गनकाणां कपोलेषु संसर्पि-
तया संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥ ११ ॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जधुनिर्दिशेष्टाः ।
सूर्याशुसंपर्कस्तदृक्षारामैर्व्यन्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

वेलानिलायमिति ॥ वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः । “क्रियार्थोप-
पदस्य” इत्यादिना चतुर्थी । प्रसृता निगता महोर्मीणां विस्फूर्जधुरुद्रेकः ।
“द्वितीयाधुनु” इत्यधुच्प्रत्ययः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहमेवा एते भुजङ्गाः
सूर्याशुसंपर्कस्तदृक्षारामैः प्रवृद्धकान्तिभिः फणस्थैर्मणिभिर्व्यन्यन्त
उत्तीयन्ते ॥ १२ ॥

तत्राधरस्पर्धिषु विटुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्वाक्षुरक्षोत्सुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शंखपूथम् ॥ १३ ॥

तवेति ॥ तत्राधरस्पर्धिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विटुमेषु प्रवालेषु सह-
सोर्मिवेगात्पर्यस्तं प्रोत्क्षिप्तमूर्वाक्षुरैर्विटुममरोहैः प्रोत्सुखं स्पृतवदनमेत-
च्छंखानां यूयं वृन्दं कथञ्चित्क्लेशादपक्रामति । विलम्बादधरतीत्यर्थः १३

प्रवृत्तमात्रेण यथासि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

प्रवृत्तमात्रेणेति ॥ यथासि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवांस्ते-
नावर्तवेगात् । “स्यादावर्तोऽभ्रमर्चा भ्रमः” इत्यमरः । भ्रमता घनेनार्य

समुद्रो भूयः पुनरपि गिरिणा समन्दरेण प्रमथ्यमान इव भूमिदृश्यवन्त-
माभाति ॥ १४ ॥

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वि तमालतालीवनराजिनीला ।

आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारा निबद्धेव कलंकरेखा ॥ १५ ॥

दूरादिति ॥ अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेर्दूरात्तन्वयगुत्वेनावभास-
माना तमालतालीवनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमिर्धारा निबद्धा चक्रा-
श्रिता कलङ्करेखा मालिन्यरेखेव । आभाति । ‘मालिन्यरेखां तु कलङ्क-
माहुः’ इति वृण्वी ॥ १५ ॥

बेलानिलः केनकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताक्षि ।

मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विम्वधाधरवद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

बेलानिल इति ॥ हे आयताक्षि ! ‘वेदा स्यान्तीरनीरयाः’ इति विश्वः ।
बेलानिलः केनकरेणुभिस्त आननं संभावयति । किमर्थमिष्यपेक्षायाः सुखे-
क्षते ॥ विम्वधरे वद्धतृष्णं मां मण्डनेनभरणक्रियया कालहानिर्विलम्ब-
स्तस्या अक्षमनस्यमानस्य । कर्मणि षष्ठी । कालहानिमहत्प्रमाणं वेत्तीव
वेत्ति किम् । नो येत्कथं संभावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नश्रुतिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपृग्मालम् ॥ १७ ॥

एत इति ॥ एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुडिताभिः श्रुतिभिः पर्यस्तानि
परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिंस्तत्तयोक्तं फलेरावर्जिता आन-
मिताः पृग्माला यस्मिंस्तत्पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ता ॥ १७ ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः १८ ॥

कुरुष्वेति ॥ ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः’ इत्यमरः ।
करभ इवोरु यस्याः सा करभोरुः । ‘कुरुत्तरपदादीपश्ये’ इत्युट् ।
तस्याः संशुद्धिर्हे करभोरु ! मृगवत्प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि !
तावत्पश्चान्मार्गे लंघिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिर्विदू-
रीभवतः समुद्रात्प्रिपतति निष्क्रामतीव । विदूरशब्दाद्विशेष्यनिर्वाचित्वः ॥

कचित्पथा सञ्चरते सुराणां कचिदनानां पतनां कचिच्च ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् १९

कचिदिति ॥ हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविध-
स्तथा प्रवर्तते पश्य । कचित्सुराणां पथा सञ्चरते । कचिद् वनानां, कचि-
त्पततां पक्षिणां च, पथा सञ्चरते । ‘उससृणीयाद्युताव’ इति ‘संपूर्वाञ्च-
रतेरात्मनेपदम् ॥ १९ ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते २० ॥

असाविति ॥ महेन्द्रद्विपदानगन्धिरैरावतमदगन्धिः । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छ-
तीति त्रिमार्गेणा गङ्गा । “तद्वितीर्थ” इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तस्या
वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतोऽसावाकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्मध्याह्न-
संभवांस्ते मुखे स्वेदलवानाचामति हरति । अनेन सुरपयस्त्रयारो दर्शितः ॥

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुश्रुतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्गलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

करेणेति ॥ हे चण्डि कोपने ! “चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः” इत्यमरः । कुतू-
हलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया । कर्ष्या । वातायने गवाक्षे लम्बितेनावलम्बि-
तेन करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्गलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुश्रु-
तीवार्पयतीव । अण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद्धीतः क्षिप्रं त्वां मुश्रुति मेघ
इति व्यज्यते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोदजानि ।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥

अमी इति ॥ अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमपोढविघ्नमपास्तविघ्नं
मत्वा ज्ञात्वा । समारब्धा नवा उदजाः पर्णशाला येषु तानि । ‘पर्णशालो-
दजोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । चिरोज्झितानि । राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रम-
मण्डलान्याश्रमविभागान्यथास्वं स्वंस्वमनतिक्रम्याध्यासतेऽधितिष्ठन्ति २२
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नृपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव वद्धमौनम् ॥ २३ ॥

सति ॥ सा पूर्वोक्तभूता स्थल्येषा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थल्यां त्वां
विचिन्वतान्विष्यता मया त्वच्चरणारविन्देन यो विश्लेषो वियोगस्तेन
यद् दुःखं तस्मादिव वद्धमौनं निःशब्दम् उर्व्यां भ्रष्टमेकं नृपुरं मञ्जीरः ।
‘मञ्जीरो नृपुरोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतूत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अद्दर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

त्वमिति ॥ हे भीरु भयशीले ! “ऊडुतः” इत्यूङ् । ततो नदीत्वात्सं-
बुद्धौ ह्रस्वः । त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण । सार्वविभक्तिकस्त-
स्तिः । अपनीतापहृता तं मार्गं वाग्निन्द्रियाभावाद्धक्तुमशक्नुवत्य एता
लता बौद्ध आवर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिस्ता-
भि शाखाभि

कृपया मेऽदर्शयन् दृष्टव्यमासुष

यन्नित्यर्थः । 'शाखा वृक्षान्तरे भुजे' इति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव तद्वत्कं मनुना- 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः' इति ॥ २४ ॥

मृग्यश्च दर्भाकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि

मृग्य इति ॥ दर्भाकुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निःस्पृहा मृग्यो मृगाङ्गना-
श्चोत्पक्षमराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्त-
यन्त्यः सत्यस्तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् । दृष्टिचेष्टया त्वद्वृत्ति-
मबोधयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

एतद्विरेर्मात्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाशु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

एतद्विति ॥ मालववतो नाम गिरेरम्बरलेख्यशृङ्गं शृङ्गमेतत्पुरस्तादयं
आविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मयैर्नवं पयो मया त्वद्विप्रयोगेन यदशु तच्च
समं युगपद्विसृष्टम् । मेवदर्शनाद्वर्षतुल्यमशु विसृक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च केकाःशिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वयामे

गन्ध इति ॥ यस्मिन्शृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिः सहतानां पल्वलानां गन्धश्च
अर्धोद्गतकेसरं कादम्बं नीपकुसुमं च, स्निग्धा मधुराः शिखिनां बर्हि-
णाम् । 'शिखिनौ वह्निवर्हिणौ' इत्यमरः । केकाश्च । त्वया विना मेऽस-
ह्यानि बभूवुः । "नपुंसकमनपुंसकेन" इति नपुंसकैकशेषः ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।

गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्वनगर्जितानि २८ ॥

पूर्वानुभूतमिति ॥ किञ्च । हे भीरु ! यत्र शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं
कम्पप्रधानं तवोपगूढमुपगूढं मेवस्तनितश्रवणेन भीरुस्वभावत्वात्त्व-
या कृतमालिङ्गनमित्यर्थः । स्मरता मया गुहाविसारीणि वनगर्जितानि
कथंचिदतिवाहितानि । स्मारकत्वेनोद्दीपकत्वात्क्लेशेन गमितानीत्यर्थः २८ ॥

आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगान्मामक्षिणोऽत्र विभिन्नकोशैः ।

विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमनारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

आसारेत्यादि ॥ यत्र धूमे विभिन्नकोशैर्विकसितकुङ्कुमलैर्नवकन्दलैः
कन्दलीपुष्पैरुष्णवर्णैरासारेण धारासंपातेन 'धारासंपात आसारः' इत्य-
मरः । सिक्तायाः क्षितेर्वाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्धेतोर्विडम्ब्यमानानु-
क्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः । सादृश्यात्स्मर्यमाणेति शेषः ।
मामक्षिणोद्दीपयत् ॥ २९ ॥

उपान्तवानीरवनीपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावनीर्णापिवतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः॥३०॥

उपान्तेत्यादि ॥ उपान्तवानीरवनीपगूढानि पार्श्ववक्त्रजुलवनच्छन्नान्या-
लक्ष्या ईषदृश्याः पारिप्लवाश्चक्षुः सारसा येषु तान्यमूनि पम्पासलि-
लानि पम्पासरोजलानि दूरादवतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदान्पिवतीव । न
विहातुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनास्त्रामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि॥३१॥

अत्रेति ॥ अत्र पम्पासरस्यन्योन्यस्मै दत्तोत्पलकेसराण्यवियुक्तानि रथा-
गताम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेश-
वर्तिना मया हे प्रिये ! सस्पृहं खाभिलाषमीक्षितानि । तदानीं त्वाम-
स्मार्धमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वींस्तनाभिरामस्नवकाभिनम्राम् ।

त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः॥

इमामिति ॥ किञ्च स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्यामभिनम्रां तन्वीं
कृशामिनां तटाशोकस्य लतां शाखामतस्त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति
आनया परिरब्धुमालिंगितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सा-
श्रुर्निषिद्धः । नेयं सीतेति निवारितः । परिरब्धुकाम इत्यत्र “तुं काममन-
सोरपि” इति वचनान्मकारलोपः ॥ ३२ ॥

अमूर्ध्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्गजन्तीव त्वमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ३३॥

अमूरिति ॥ विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चनकिं-
किणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वयूथशब्दभ्रमात्स्वमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूर्गोदावरी-
सारसपङ्क्तयस्तां प्रत्युद्गजन्तीव ॥ ३३ ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि यटाम्बुसंवर्धिनबालचूता ।

आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्यश्रवटी मनोमे॥३४॥

एषेति ॥ पेशलमध्ययापि । भारक्षमयापीत्यर्थः । त्वया यटाम्बुभिः
संवर्धिता बालचूता यस्याः सा उन्मुखा अस्मदभिमुखास्त्वत्संवर्धिता एव

१ परिरिप्तमान इति पाठः । तत्र—टीकायां परिरिप्तमान इत्यत्र । ‘सनिमी-
माधुग्मलभजकपनपदमत्र इति’ इत्यभ्यासलोप इत्वं च । इत्यन्वग्निगुप्तके ।

कुण्डलाया यस्याः सा चिरादृष्टैषा पञ्चवटी मे मन आनन्दप्रत्याह्लादयति ।
पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

आत्रातुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुतः ॥ ३५ ॥

अत्रेति ॥ अत्र पञ्चवट्यां गोदा गोदादरी तस्याः सनीदेऽनुगोदम् ।
“ अनुर्थत्वनया ” इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीत-
खेदो रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स-
न्नदं वानीरगृहेषु वेतलनिवासेषु सुप्तः । स्मरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुप्त
इति मनस्मरामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेःस्थानपरिग्रहोऽयम् ॥

भ्रित्यादि ॥ यो मुनिर्भूभेदमात्रेण भूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः
पदादिन्द्रत्वाप्रभ्रंशयांचकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाम्भःपरिशुद्धिहे-
तोः कलुषजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं
प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रह आश्रमोऽयम् ।
दृश्यत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यत इति
परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥ ३६ ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तैस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

घ्रात्वा हविर्गन्धिरजोविमुक्तः समश्नुते मे लघुविमानमात्मा ३७

त्रेतेत्यादि ॥ अनिन्द्यकीर्तैस्तस्यागस्त्यस्याक्रान्तविमानमार्गम् । हवि-
र्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि त्रेताग्निरग्नित्रयम् । ‘ अग्नित्रयमिदं त्रेता ’
इत्यमरः । पृथोदरादित्वादेत्वम् । त्रेताग्नेर्धूमाग्रमिदं घ्रात्वाघ्राय रज-
सो गुणाद्विमुक्तो मे ममात्मान्तःकरणं लघुविमानं लघुत्वगुणं समश्नुते
प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

एनन्मुनेर्मानिनि शतकर्णेः पश्चाप्सरो नाम विहारवारि ।

आभातिपर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ३८ ॥

एतदिति ॥ हे मानिनि ! शतकर्णैर्मुनेः संबन्धि पश्चाप्सरो नाम प-
श्चाप्सर इति प्रसिद्धम् । पश्चाप्सरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु
वनानि यस्य तत्पर्यन्तवनमेतद्विहारवारि क्रीडासरो विदूरात् मेवाना-
मन्तरे मध्य आलक्ष्यमीषदृश्यम् । ‘ आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ ’ इत्यमरः । इन्दु-
बिम्बमिव आभाति ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पश्चात्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वस्मिन्काले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्तन्मात्राहारो मृगैः सार्धं सह चरन्स ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मघोनेन्द्रेण पश्चानामप्सरसां यौवनम् । “ तद्धितार्थ ” इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूटबन्धं कषट्यन्त्रमुपनीतः । ‘ उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात् ’ इत्यमरः । किलेत्यैतिह्ये । मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥ ३९ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदंगघोषः ।

वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ४० ॥

तस्येति ॥ अन्तर्हितसौधभाजो जलान्तर्गतमासादगतस्य तस्य शात-
कणेरयं प्रसक्तः संततः संगीतमृदंगघोषो वियद्गतः सन्पुष्पकस्य चन्द्र-
शालाः शिरोगृहाणि । ‘ चन्द्रशाला शिरोगृहम् ’ इति हलायुधः ।
क्षणं प्रतिश्रुद्धिः प्रतिध्वनैर्मुखरा ध्वनन्तीः करोति । ‘ स्त्री प्रतिश्रुति-
ध्वाने ’ इत्यमरः ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसतसतिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ४१ ॥

हविर्भुजामिति ॥ नान्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौ-
म्योऽसावपरस्तपस्वी । एधवतामिन्धनवताम् । ‘ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः ’
इत्यमरः । चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये ललाटं तपतीति ललाटंतपः
सूर्यः । “ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ” इति खगप्रत्ययः । “ अरुद्धिषत् ” इत्या-
दिना मुमागमः । ललाटंतपः सप्तसप्तिः सप्ताब्धः सूर्यो यस्य स तथोक्तः
सन् । तपस्यति तपश्चरति । “ कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः ” इति
क्यङ् । “ तपसः परस्मैपदं च इति वक्तव्यम् ” ॥ ४१ ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

अमुमिति ॥ जनितेन्द्रशङ्कम् । तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं
प्रहितानीक्षणानि दृष्टव्यं येषु तानि व्याजेन केनचिन्मिषेण । ‘ पुंस्यर्थोऽर्थं
समंशके ’ इति विश्वः । अर्धमीषत्संदर्शिता मेखला येषु तानि सुराङ्गना-
नामिन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं स्वलयितु-
मलं समर्थानि न अभूवुरिति शेषः । ४२ ॥

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुक्ते ॥४३॥

एष इति ॥ ऊर्ध्वबाहुरेष सुतीक्ष्णोऽक्षमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां कण्डूयितारम् । कुशा एव सूचयस्ता लुनातीति कुशसूचिलावस्तम् । “कर्मण्यण ” इत्यण् । एभिर्विशेषणैर्जयशीलत्वं ‘भूतदया ’ कर्मक्षमत्वं च द्योत्यते । सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने संमाननिमित्ते । “निमित्तात्कर्मयोगे ” इति सप्तमी । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलवन्धं प्रयुक्ते । आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम् । इत्यमरः । अव्ययं चैतत् ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥४४॥

वाचंयमत्वादिति ॥ एष सुतीक्ष्णः वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौन-
व्रती । “वाचियमो व्रते ” इति खच्प्रत्ययः । “वाचंयमदुरंदरौ च ” इति
मुम् । तस्य भावस्तत्त्वान्मम प्रणतिं किञ्चिन्मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमा-
नेन व्यवधानं तिरोधानं तस्मान्मुक्ताम् “अपेतापोढमुक्तपतित ” इत्या-
दिना पञ्चमीसमासः । दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्यं संनिधत्ते । सम्यग्धन
इत्यर्थः । अन्यथाकर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥ ४४ ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्रस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत ॥४५॥

अद इति ॥ शरणे रक्षणे साधु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् । अदो
दृश्यमानं तपोवनमाहिताग्नेः शरभङ्गनाम्रो मुनेः संबन्धि । यः शरभङ्गस्त्रि-
राय चिरमग्निं समिद्धिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां तनुम-
प्यहौषीद्ब्रुतवान् । जुहोतेर्लुङ् ॥ ४५ ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४६॥

छायेत्यादि ॥ अधुनाऽस्मिन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिन्यतिथीनां
सपर्यातिथिपूजा । ‘पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहिणाः समाः ’ इत्य-
मरः । छायाभिर्विनीतोऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि
संभाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेष्वमीषु पादपेष्वध्वपरिश्रमेषु सुपुत्रे-
ष्विव स्थिता । तत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृंगाग्रलभ्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।

बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दमः ककुद्भानिव चित्रकूटः ॥४७॥

धारेत्यादि ॥ धारा निर्झरधारा । यद्वा धारया सातन्येन स्वनोद्गारि-
दर्यैव मुखं यस्य स शृङ्गं तिष्ठति विषाणं च । तस्याग्रे कम्पोऽम्बुद एव

अप्रपङ्गो वमक्रोडासक्तपङ्गो यस्य सः । अर्धो चित्रकूटो हे बन्धुरगान्धिः ।
उन्नतानतांगि ! 'बन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः । दमः ककुब्जावृषः ।
अव मे चक्षुर्धाम्नात्यनन्यासक्तं करोति ॥ ४७ ॥

यथा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्रिदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतैव भूमेः ॥ ४८ ॥

एवेति ॥ प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदू-
रस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तत्त्वेनावभा-
सनात्ता मन्दाकिनी नाम कान्तिचित्रकूटनिकटगैषा सरिन्नगोपकण्ठे भूमेः
कण्ठगता मुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं
च गम्यते ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवांकुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ गिरेः समीपेऽनुगिरम् । "गिरेश्च सेनकस्य" इति समा-
सान्तष्टुचप्रत्ययः । सुजातः स तमालोऽयं इत्यन्ते । यस्य तमालस्य
शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धिः । "गन्धस्य" इत्यादिनेकारः समा-
सान्तः । प्रवालं पल्लवमादाय मया ते यवाङ्कुरावदापाण्डौ कपोले शोभा
शोभते यः सोऽवतंसः परिकल्पितः ॥ ४९ ॥

अनिग्रहवासविनीतसन्धमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।

वनतपोऽसाधनमेतद्वेरेण विष्कृतोदग्रतरणभावम् ॥ ५० ॥

अनिग्रहेत्यादि ॥ अनिग्रहवासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा
जन्तवो यस्मिंस्तत् अतुषरलिङ्गात्पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फल-
ग्राहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् अत एवाविष्कृतोदग्रतरणभावमत्रेर्मुनेस्तपसः
साधनं वनमेतत् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहमपग्राम् ।

प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिभोतसं व्यम्बकमौलिमालाम् ॥

अत्रेति ॥ अत्र वनेऽनुसूयात्रिपत्नी सप्त च न ऋषयश्च सप्तर्षयः । "दि-
प्तसंख्ये संज्ञायाम्" इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तोद्धृतानि हंमपग्रानि
यस्यास्तां व्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिभोतसं भागीरथीं तपोध-
नानामृषीणामभिषेकाय खानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामासकिलेत्येतिह्ये ॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणामभी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ।

वीरासनैरिति ॥ वीरासनैर्जयसाधनैः ध्यानं जुषन्ते सेवन्ते इति ध्यान-
जुषः तेषां तैरुपदिश्य ध्यायतामृषीणां संवन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः ।

इदं वीरासनस्थानीयम् । अग्रां शाखिनोऽपि निवाते निष्कम्पतया यागा-
धिकृता इव ध्यानभाज इव विभ्रांति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलाङ्गा भवन्ति ।
वीरासने वसिष्ठः ' एकपाठमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् ॥ इतर-
स्मिंस्तथा चान्य वीरासनमुदाहृतम् ॥' इति ॥ ५२ ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागाः फलितो विमानि ॥ ५३ ॥

त्वयेति ॥ त्वया पुरस्तात्पूर्वं य उपयाचितः प्राधितः । तथा च रामा-
यणे—“न्यग्रोधं तदुपस्थाय दैदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महाबृक्ष
पालयेन्मे व्रतं पतिः ॥” इति । श्याम इति प्रतीतः स वटोऽयं फलित-
स्वत् सपद्मरागो गारुडानां मणीनां मरकतानां राशिरिव विभाति ॥ ५३ ॥

कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिव बहुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥
कचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
कचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोमिश्रयाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखारन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागगङ्गायमुनासङ्गमं वर्णयति ॥ कचिदिति ॥ कचि-
दिति ॥ कचिदिति ॥ कचिच्चेति ॥ हे अनवद्याङ्गि ! यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा
व्यामिश्रौवा गङ्गा जाह्नवी विभाति । त्वं पश्य । केय । कचित्प्रदेशे प्रभया
लिम्पन्ति संनिहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरुत्खचितः सह शुष्कित-
मुक्तामयी यष्टिरिव हारद्वलिरिव विभाति । अन्यत्र प्रदेशे इन्द्रोर्वरीर्लो-
त्पलैरुत्खचितान्तरा सहप्रथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालेव
विभातीति सर्वत्र सम्बन्धः । कचित्कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा
प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव 'राजहं-
सास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्त-
पत्रा रचितमकरिकापत्रा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव कचिच्छायाङ्गु
विलीनः स्थितैस्तमोभिः शबलीकृता कर्तुरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रि-
केव । अन्यत्र रन्ध्रेष्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्रलेखा शरन्ध्रेष्वपङ्क्ति-
रिव । कचित्कृष्णोरगभूषण भस्माङ्गरागेश्वरस्य तनुरिव विभाति । शेषो
व्याख्यातः । कालाङ्कम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

समुद्रपत्न्योजलसंनिपाते पृतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ५८ ॥

समुद्रपत्न्योरिति ॥ अत्र समुद्रपत्न्योर्गङ्गायमुनयोजलसंनिपाते संगमेऽभि-
षेकात्स्नानात्पृतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन
विनापि शरीरबन्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो नास्ति
किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः अत्र तु स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्तुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ५९

पुरमिति ॥ निषादाधिपतेर्गुहस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन्पुरे मया मौलि-
मणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः हे कैकेयि ! तव
कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः इत्यरुदत् । 'इदिरश्रुविमोचने'
इति धातोर्लुङ् ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विघ्नेहमाम्बुजरेण यस्याः ।
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

पयोधरैरिति ॥ पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणाम् । 'भवेत्पुण्यजनो यक्षे
राक्षसे सज्जनेऽपि च' इति विश्वः । पयोधरैः स्तनैर्निर्विघ्न उपभुक्तो हेमा-
म्बुजरेण्यस्य तत् । तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् ।
'नस्तद्धिते' इति टिकोपः । ब्राह्मं सगे मानसाख्यं यस्याः सरयवाः । बुद्धे-
र्महत्तत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव कारणम् । आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः
यद्वा बहुव्रीहिणा मुनयः । उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनुराजधानीम् ।
तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

जलानीति ॥ यूपः संस्कृतः पशुबन्धनाहो दारुविशेषः तीरे निखाता
यूपा यस्याः सा तीरनिखातयूपा या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्वभृ-
थावमेधावतीर्णैरखरुदैरिक्ष्वाकुभिरिक्ष्वाकुगोत्रापत्यैर्नः पूर्वैः । तद्वाजत्वा-
दणो लुक् । पुण्यतरीकृतान्यतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलान्ययो-
ध्यां राजधानीं नगरीमनु समीपे । तथा लक्षितयेत्यर्थः । अनुशब्दस्य ।
'लक्षणेत्थंभूत' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वानद्योगे द्वितीया । वहति
प्रापयति ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥

यामिति ॥ यां सरयूं मे मानसम् । कर्तुं । सैकतं पुलिनं तदेवोत्सङ्गः
सत्र यत्सुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरम्बुभिः क्षीरैश्च । 'पयः
क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । परिधितानां पुष्टानामुत्तरकोसलानामुत्तर-
कोसलेश्वराणां सामान्यधार्त्रां साधारणमातरमिव । संभावयति । 'धार्त्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयुर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगृह्णीतीव ॥ ६३ ॥

वेति ॥ मदीया जननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दशरथेन
वियुक्ता सेयं सरयुर्दूरे वसन्तम् । प्रोक्ष्यागच्छन्तमित्यर्थः । मां पुत्रभूतं
शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तैरुपगृह्णीतीवालिङ्गतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तसंध्याकपिशं पुरस्ताद्यतो रजःपार्थिवमुज्जिहीति ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

विरक्तेत्यादि ॥ विरक्ताऽतिरक्ता या संध्या तद्वत्कपिशं ताम्रवर्णम् ।
प्रथिव्या इदं पार्थिवं रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतो यस्मात्कारणाद्भुज्जि-
हीत उद्गच्छति । तस्मात् हनुरस्यास्तीति हनूमान् । "शरादीनां च" इति
दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्ता यस्मै स भरतः ससैन्यः
सन्मां प्रत्युद्गत इति शङ्के तर्कयामि । 'शङ्का भयवितर्कयोः' इति शब्दा-
र्णवे । अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तच्छब्दलाभः ॥ ६४ ॥

अज्ज्ञा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हन्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

अज्ज्ञेति । किंच । साधुः सज्जनः स भरतः । 'साधुर्बाधुषिके चारौ
सज्जने चापि वाच्यवत्' इति विश्वः । पालितसंगराय पालितपितृप्रति-
ज्ञाय मे मह्यमनघामघोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किंतु संरक्षितां श्रियं मृधे
सुद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्प-
यिष्यत्यद्धा सत्यम् । 'सत्ये न्वद्धाअसा द्वयम्' इत्यमरः ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासामामर्षपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

असाविति ॥ असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः
पश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् । "नष्ट-
तश्च" इति कप् । गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सहाध्वपाणिः स-
न्मामभ्युपैति ॥ ६६ ॥

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं

।ममोक्ता ।

चित्रेति ॥ यो भरतः पित्रा विलुष्टां वृत्तामङ्गुस्तस्यं च गतामपि । यां
श्रियं युवापि मदपेक्षया मङ्गल्याऽभोरता सन् । त्वन्नन्तत्वात् "न लोकः"
इति पठोनिषेधः । इयन्ति वर्षाण्येतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वि-
तीया । तथा श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम
व्रतमभ्यस्यतां ववर्तयतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धमर्तुवदाचरेत् ।
अन्तर्निघृतसंगः स्यादासिधारव्रतं हि तत् ॥' इति याज्ञवः । इदं चासिधा-
राचक्रमणलुस्यत्यादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

रुद्धीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥

एतावदिति ॥ दाशरथौ राम एतावदुक्तवति सति विमानं दुष्पकम् ।
कर्तुं । तदोथां रामसंबन्धिनीमिच्छामधिदेवतया मिषेण विदित्वा । तत्प्रे-
रितं सदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजामिरुद्धीक्षितं
सज्ज्योतिष्पथादाकाशादवततार ॥ ६८ ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन

सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानाद्वातरददूरमहीतलेन

मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

तस्मादिति ॥ रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवस्तेन
दत्तो हस्तो हस्तावलम्बो यस्य तादृशः सन् स्थलज्ञत्वात्पुरःसरं विभी-
षणस्तेन दर्शितेनादूरमासन्नं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्विच्छित्तिर्भो-
रचितस्फटिकेन वज्रस्फटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात्पुष्पका-
द्वातरदवतीर्णवान् । तरतेर्लङ् ॥ ६९ ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्तं ।

पर्यश्रुस्वजतमूर्धनि चोपजग्रौ

तद्भक्त्यपोढपितुराज्यमहाभिषेकं ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकित्यादि ॥ प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वलिष्ठाय प्रणम्य
नमस्कृत्यार्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्यान्ते पर्यश्रुः परिगतात्तद्भाष्यः
सन् भ्रातरं भरतमस्वजताऽऽलिङ्गत् । तस्मिन्नामे भक्त्यापोढं परिहृत्

पितृराज्यमहाभिषेको येन तस्मिन्मधेन्युपजग्रौ च । 'प्रागन्धोपादाने'
इतिधातोर्लिटि रूपम् ॥ ७० ॥

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च

प्लक्षान्नरोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।

अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-

र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

श्मश्रुत्वयादि ॥ श्मश्रुणां सुखरोम्णां प्रवृद्धया संस्काराभावादभिवृद्धया
जनिताऽऽननेषु विक्रिया विकृतिर्येषां तानत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभि-
रधोमुखैर्मूर्खैर्जटिलाञ्जटावतः प्लक्षान्न्यग्रोधानिव स्थितान् प्रणमतो मन्त्रि-
वृद्धांश्च शुभैः कृपाद्वैदृष्टिपातैर्वार्तन्याऽऽरोग्यस्यानुयोगेन कुशलप्रभेन ।
'वार्तं फलगुण्यरोमे च' इत्यमरः । मधुराक्षरया वाचा चान्वग्रहीदनुग्र-
हीतवान् ॥ ७१ ॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे

पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वचन्दे ॥ ७२ ॥

दुर्जातबन्धुरिति ॥ अयं मे दुर्जातबन्धुरापद्वन्धुः । 'दुर्जातं व्यसन्नं
प्रोक्तम्' इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः, एष समरेषु पुरः प्रहर्ता पौल-
स्त्यो विभीषणः इत्यादृतेनादरवता । कर्तारि क्तः । रघूणां नन्दनेन रामेण
कथितामुभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्याऽऽलिंगनादिभि-
रसंभाव्य भरतो वचन्दे ॥ ७२ ॥

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन

मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।

रुढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन

क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

सौमित्रिणेति ॥ तदनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा
संसृजे संगतः । 'सृज् विसर्गं' । दैवादिकात्कर्मादि लिङ् । नम्रशिरसं
प्रणतमेनं सौमित्रिसुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्ग च । किं कुर्वन् । रुढेन्द्र-
जित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेनास्य सौमित्रेहरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्य-
न्निवपीडयन्निव । क्लिभातिरयं सकर्मकः । 'क्लिभाति भुवनत्रयम्' इति
दर्शनात् । ननु रामायणे ॥ "ततो लक्ष्मणमास्त्राय वैदेहीं च परंतपः ।

अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ” इति भरतस्य कानिउचं प्रतीयते । किमर्थं ज्यैष्ठ्यं बलमन्यानाजनेन श्लोको व्याख्यातः ? “सत्यम् । किन्तु रामायणश्लोकार्थेष्टीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । “ततो लक्ष्मणमासाद्य” इत्यादिश्लोक आसादनं लक्ष्मणवैदेशोः । अभिवादनं तु वैदेश्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विरुध्येतेति ॥ ७३ ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं

कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणं सुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

रामाज्ञयेति ॥ तदानीं हरिचमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रानारुरुहुः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूथनायाः शैलाधिरोहणं सुखान्युपलेभिरेऽनुबभूवुः ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां

भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपिये तदीयै-

र्न रमन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

सानुप्लव इति ॥ सानुप्लवः सानुगः । ‘अभिषारस्त्वनखरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः’ इति यादवः । क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः तेनानुशिष्ट आज्ञप्तः सत्रयाम्भेजे । तानेव विशिष्यष्टि ये रथा मायाविकल्परचितैः संकल्पविशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीषणीयैः रमन्दनै रथैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभास्तुलिता समीकृता कृत्रिमा क्रियया निवृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ता न भवन्ति । तेऽपि तन्नाम्यं न लभन्त इत्यर्थः । कृत्रिमेत्यत्र “द्वितः क्रिः ” इति कृपत्ययः । “ केवचित्पञ्च ” इति मध्यत्ययः ॥ ७५ ॥

अपरतनो रघुपतिर्विलसत्पताक-

मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-

स्मारापतिस्तरलविद्युद्विवाघबृन्दम् ॥ ७६ ॥

भूय इति ॥ ततो रघुपतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन् विलसत्पताकं कामिनेल्लालुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि बुधबृहस्पतिभ्यां योगेन दृश्यो वर्धमानो दोषाभव दोषावनम् ।

‘सायंचिरंमाह्ने’ इत्यादिना दीपाशब्दादव्ययाद्भुमस्थयः । तरलविद्युच्च-
ञ्चलनखिदभ्रद्वन्द्वमिव अध्यास्ताधिष्ठितवान् ॥ ७६ ॥

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोधीं

वर्षात्ययेन रुक्मभ्रवनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां वशकण्ठकृच्छ्रा-

त्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र विपत्तेर्यजमानाधीश्वरेण दिवराहेन प्रलयादुर्वीमिव वर्षा-
त्ययेन शरदागमेनाश्रयनान्मेघसंवातादिभ्यो रुक्मं चन्द्रिकांमिव, रामेण
वशकण्ठ एव कृच्छ्रं संकटं तस्मात्प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं सन्तोषवतीं मैथिल-
सुतां सीतां भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं त-

द्वन्द्वं युगं चरणयोजनकात्मजायाः ।

ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-

रन्योन्यपावनमभ्युभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

लङ्केश्वरेत्यादि ॥ लङ्केश्वरस्य रावणस्य भगतीनां भङ्गेन निरासेन दृढ-
व्रतमखण्डितपातिव्रत्यमत एव द्वन्द्वं तज्जनकात्मजायाश्चरणयोर्युगं ज्येष्ठा-
नुवृत्त्या जटिलं जटायुक्तं साधोः सज्जनस्यास्य भरतस्य शिरश्चेत्युभयं
समेत्य मिलित्वाऽन्योन्यस्य पावनं शोधकमभूत् ॥ ७८ ॥

क्रोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा

काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।

शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः

साकेतोपवनमुदारमधुवासा ॥ ७९ ॥

क्रोशार्धमिति ॥ आर्यः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरःसर्वो
यस्य तेन स्तिमितजवेन मन्दवेगेन पुष्पकेण । क्रोशोऽध्वपरिमाणविशेषः ।
क्रोशार्धं क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिता उपकार्याः पट्ट-
भवनानि यस्मिस्तदुदारं महत्साकेतस्यायोध्याया उपवनमधुवासाधि-
पतौ । ‘साकेतः स्यादयोध्यायां कोसलानन्दिनी तथा इति यादवः ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेते महाकाव्यब्राह्मणलिङ्गात्तुल्यैः सुव-

धमहाकाव्ये दण्डकात्प्रत्यागमनो नाम वयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ३४.

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपपन्नतरोर्ध्रतत्पौ ॥ १ ॥

सञ्जीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ॥
शशाङ्कपंकेरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्थम् ॥ १ ॥

भर्तुरिति ॥ अथोपवनाधिष्ठानानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ उपपन्नतरो-
राश्रयवृक्षस्य "उन्नन्न आश्रये" इति निपातः । तस्य छेदाद् व्रतत्यू लक्ष्म-
ण इव । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । भर्तुर्दशरथस्य प्रणाशाच्छोचनीयं
दशान्तरमवस्थान्तरम् । 'अवस्थायां वस्त्रान्ते स्यादृशापि' इति विश्वः ।
प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौसल्यासुमित्रं तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्य-
ताम् । दशोः कर्तरि लङ् ॥ १ ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनीतौ ।
विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ जातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

उभाविति ॥ यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी
हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनी तावुभौ रामलक्ष्मणौ उभाव्यां मातृभ्यामनैरश्रु-
भिरन्धतया । हेतुना । 'अस्त्रमश्रु च शोणितम्' इति यादवः । विस्पष्टं न
दृष्टौ । किन्तु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादुभवाग्जातौ ॥ २ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रुबाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरस्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

आनन्दज इति ॥ तयोर्मात्रोपानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजमशीत-
मुष्णमश्रु उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरस्वोर्जलम् । अवतीर्णो हिमाद्रेनि-
स्यन्दो निर्झर इव बिभेद । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते पुत्रयोरनैर्ऋतशस्त्रमार्गानाद्रान्निवांगे सद्यं स्पृशन्त्यौ ।
अपीप्सितं क्षत्रकुलांगनानां न वीरसुशब्दमवामयेताम् ॥ ४ ॥

ते इति ॥ ते मातरौ पुत्रयोरंगं शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां
मार्गान्त्रणानाद्रान्तरत्नानि च सद्यं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलांगनानामीप्सित-
मिष्टमपि वीरसुर्वीरमातेति शब्दं नाकामयेताम् । वीर्यसवो दुःखदे-
वुरिति भावः ॥ ४ ॥

क्लेशादहा भर्तुरलक्षणाहं सीतंति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिमेदेन वधूर्ववन्दे ५ ॥

क्लेशावहेति ॥ आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी । त
 ग्वालक्षणार्हं स्तीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठास्पदं यस्य तस्य
 स्वर्गस्थितस्य गुरोः अगुरस्य महिष्यौ अश्वौ वधूः स्नुषा । 'वधूः स्नुषा
 वधूर्जाया' इत्यमरः । अभक्तिभेदेन वचन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन अश्ववैध-
 न्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
 कृच्छं नहन्तीर्ण इति प्रियार्हा नामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ६
 उत्तिष्ठेति ॥ ननु हे वत्स ! उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना
 पवित्रेण वृत्तेन नहन्कृच्छं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान् इति प्रियार्हा तां वधूं
 प्रियमप्यमिथ्या खत्यं ते अश्ववचतुः । उभयं दुर्वचमिति भावः ॥ ६ ॥

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
 निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थार्हतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥७॥
 अवेति ॥ अत्र जनन्योरानन्दजलैरानन्दवाप्यैः प्रारब्धं प्रकान्तं रघुवंश-
 केतोः रघुवंशस्य केतुश्चिह्नभूतो ध्वजः रघुवंशकेतुस्तस्य रघुवंशकेतो
 नामस्याभिषेकमात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गंगाप्रमुखेभ्य आहूतैरानीनैः काञ्च-
 नकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुर्निष्पादयामासुः ॥ ७ ॥

सरित्समुद्रान्सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
 तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥
 सरित्समुद्रानिति ॥ रक्षःकपीन्द्रैः विभीषणसुग्रीवादिभिः सरितो
 गंगायाः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसीर्मातसादींश्च गत्वा । उपपादितान्युपनी-
 तानि जलानि जिष्णोर्जयशीलस्य "ग्लानिस्थश्च गन्तुः" इति गन्तुप्र-
 त्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव
 अपतन् ॥ ८ ॥

तपस्विवेषक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
 राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योद्रितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥९॥
 तपस्वीत्यादि ॥ यो रामस्तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचनयापि
 सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावदर्शनीय एव बभूव । तस्य रामस्य राजेन्द्रने-
 पथ्यविधानेन राजवेषरचनयोद्रिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो
 यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणासीत् ॥ ९ ॥

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
 विवेश सौधोद्गलजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥१०॥

स इति ॥ स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् मूले भवा
मौला मन्त्रिवृद्धास्तै रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्णमुत्तोर-
णामन्वधराजधानीमयोध्यां विवेश प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रथस्थः ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंधात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

सौमित्रिणेति ॥ सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा लक्ष्मणेन मन्दमा-
धूत बालव्यजने चाग्ररे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्र एवं चतुर्व्यूहो
रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः समष्टिरिव । विवेशेति
पूर्वेण संबन्धः ॥ ११ ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।

धनाग्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥

प्रासादेत्यादि ॥ वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूमस्तस्य राज्ञी
देखा धनाग्निवृत्तेन रघूत्तमेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणि-
रिव आवभासे । पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिहक्तः । “ न मोषिते तु संस्कृ-
र्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत् ” इति हारीतः ॥ १२ ॥

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।

प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

श्वश्रित्यादि ॥ श्वश्रूजनैरनुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्याम् । ‘आक-
लरवेषौ नेपथ्यम्’ इत्यमरः । कर्णीरथः स्त्रीयोग्योऽल्परथः । ‘कर्णीरथः
प्रवहणं ङयनं रथगर्भके’ इति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साके-
तनार्यैः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटेरञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।

रराज शुद्धेति पुनः स्वपुण्यं संदर्शिता वद्विगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥

स्फुरदित्यादि ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयमनुसूययाऽत्रिपत्न्या दनं
शाश्वतं सदातनमङ्गरागं विभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुण्यं शुद्धेति संदर्शिता
पुनर्वद्विगतेव रराज ॥ १४ ॥

वेश्मानि रामः परिवर्धवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

बाष्पायमाणो बलिमन्त्रिकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

वेश्मानीति ॥ सुहृदो भावः सौहार्द सौजन्यम् । “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्व-
पदस्य च” इत्युभयपदबुद्धिः । सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः
परिवर्धवन्त्युपकरणवन्ति वेश्मानि विश्राण्य दत्त्वा । आलेख्यशेषस्य चित्र-
मात्रशेषस्य पितुर्वलिमतपूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्गमन्वि-
वेश् । “बाष्पोऽमभ्वाहुद्गमने” इति क्यङ् प्रत्ययः ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गकलादुरुरुः ।

तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

कृताञ्जलिरिति ॥ तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन्नामः हे अम्ब ! नो गुरुः
पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रशनं
तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः
कैकेय्या लज्जां जहारापातयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमि-
त्यर्थः । भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यसुखरणद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

संकल्पनात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन १७ ॥

अथेति ॥ सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि
कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरत् । यथा सङ्कल्पमात्रेणैव
ब्रह्मोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता आक्रान्ताः ॥ १७ ॥

सभाजनायोपगतान्स दित्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

सभाजनायेति ॥ स रामः सभाजनायाभिवन्दनायोपगतान्दिवि भवा-
न्मुनीनगस्यादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं
स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुश्राव श्रुतवान् ।
विजितोत्कर्षाजेषु उत्कर्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताद्यपूजान्नक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः १९ ॥

प्रतिप्रयातेष्विति ॥ तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त्य गतेषु
सत्सु सुखादविज्ञात एव गतोऽर्धमासो येषां ताननन्तरं सीतायाः स्वहस्ते-
नोपहृता दत्ताद्यपूजोत्तमसम्भावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दातिशय-
वक्तः । रक्षःकपीन्द्रात्रामो विससर्ज विसृष्टवान् ॥ १९ ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हनं सुरारेः सह जीवितेन ।

कैलासनाथोद्ग्रहणाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पक्रमन्वमंस्त ॥ २० ॥

तदिति ॥ तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारे रावणस्य
जीवितेन सह हतं दिवः पुष्पं पुष्पवशाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुन-
रपि कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्ग्रहणायान्वमंस्तानुज्ञातवान् । मन्वतेर्लुङ् ।
भूयोद्ग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ॥ २० ॥

पितुर्नियोगाद्गन्वासासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

पितुरिति ॥ राम एवं पितुर्निर्दोषाच्छावनाद्गनवासं निस्तीर्यान्तरं
प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् धर्मार्थकामेषु यथा तदैवावरजेष्वनुजेषु समौ
वृत्तिं प्रपेदे । श्रवैषम्येण व्यदहतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीनपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

सर्वास्त्विति ॥ स रामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् ।
'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तु-
त्यसाकार आसीत् । कथमिव । चमूनां नेता षण्मुखः षड्भिराननैरापीताः
पयोधराः स्तना यासां तासु कृत्तिकास्त्विव ॥ २२ ॥

तेनार्थवौल्लोभपराडमुखेन तेन व्रता विघ्नभयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेव पुत्री ॥ २३ ॥

तेनेति ॥ लोको लोभपराडमुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थवान्धनिक
आस बभूव । तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं व्रता नुदता
तेन क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेत्रा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृ-
वन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन ।
'अनुदशोकयोः परिमृजापनुदोः' इति कप्रत्ययः । तेन पुत्री पुत्रवानास ।
पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सपौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

स इति ॥ स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य
विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकयाऽत एव तदीयं सीता-
संबन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव उपस्थितः संगतः सन् रेमे ।
'उपस्थानं तु संगतिः' इति यादवः ॥ २४ ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषोः सद्यसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥

तयोरिति ॥ चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्ताऽऽलेख्यवत्सु सद्यसु यथाप्रार्थित
वधेषुमिन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयाञ्छब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोः सी-
तारामयोर्दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलापा-
न्वेषणादीनि संचिन्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् । स्मारकं तु
चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
आनन्दायित्री परिणेतुरासीत् अतः प्रहरेण ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ सीताऽधिकस्निग्धविलोचनेनात्यन्तमस्तुगलोचनेन शर-
वतृणविशेषतयाण्डुरेणाऽत एवानक्षरमवागम्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जित
दोहदं गर्भो येन तेन सुखेन परिणेतुः पत्युरानन्दयिष्यासीत् ॥ २६ ॥

नामङ्गमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ राभां रमणोभिलाषम् २७ ॥

तामिति ॥ प्रतीतो गर्भज्ञानवान् रमयतीति रमणः प्रियां कृशाङ्गयष्टिं
वर्णान्तरेण नीलिम्बाऽऽक्रान्तपयोधराग्राम् विलज्जमानां तां राभां रदम्य
ङ्गमारोप्याभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ । पप्रच्छ-“ दोहदस्याप्रदानेन गर्भो
शेषमवाप्नुयात् ” इति शास्त्रात् । न तु कौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥ २७ ॥

सा दष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः संबद्धवैखानसकन्यकानि ।

इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

सेति ॥ सा सीता हिंस्रैर्दष्टा नीवारा एव वलयो येषु तानि । तिर्यग्भि
ध्रुकादिदानं बलिः । संबद्धा कृतसंवन्धाः कृतसख्या वैखानसानां
कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुं
मियेषाभिलाष ॥ २८ ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरातुयातः ।

आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह २९ ॥

तस्या इति । रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं
प्रतिश्रुत्य । “प्रत्याङ्मन्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता” इति चतुर्थी । पार्श्वचरैस्त
न्कालोचितैरनुयातः सन्मुदितां तामयोध्यामालोकयिष्यन् अभ्रं लेह्यत्य-
भ्रंलिहमभ्रङ्कषं प्रासादमारुरोह । “बहाभ्रेलिहः” इति स्वप्रत्ययः । “अरु
र्दिषद्वजन्तस्य मुमु” इति मुमागमः ॥ २९ ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानिरेमे ३० ॥

ऋद्धापणमिति ॥ स रामः ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्यभूमयो यस्मि-
स्तं राजपथम्, नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च, पौरैर्विला-
सिभिरध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्नेमे । विलासिन्यश्च वि-
लासिनश्च विलासिनः । “पुमान्निष्ठाया” इति द्वन्द्वैकरोषः ॥ ३० ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्प पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

स इति ॥ वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठः विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजः शेषः
वददुरु भुजौ यस्य स विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तमु

दिश्य भद्रं भद्रनामकमपत्यं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपत्यं
ध्वरः स्पशः' इति, 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति चामरः ॥ ३१ ॥

निर्वन्धपृष्ठः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्वन्धपृष्ठ इति ॥ निर्वन्धेनाग्रहेण पृष्ठः सोऽपत्यो भद्रो नाम दूतो
जगाद । किमिति । हे मानवदेव ! रक्षोभवन उपिताया देव्याः लीतायाः
परिग्रहात्स्वीकारादन्यत्रेतरांशे । तं वजयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं
पौराः स्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

कलत्रनिन्दाशुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इवाभिततं वैदेहिवन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

कलत्रेत्यादि ॥ एवं किल कलत्रनिन्दाया शुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्यये
पापकीर्त्याभ्याहतं वैदेहिवन्धोर्वैदेहिवल्लभस्य । "उद्यापोः संज्ञाछन्दसो-
र्बहुलम्" इति द्वस्वः । कालिदास इतिवत् । हृदयम् । अयोधनेनाभिततं
संतप्तमय इव विदद्रे विदीर्णम् । कर्तरि लिट् ॥ ३३ ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषासुत संत्यजानि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

किमिति ॥ आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां किमुपेक्षे । उक्त
अथ वा अदोषां स्वाध्यां जायां संत्यजानि । उभयत्रापि प्रश्ने कोट् । इत्येक-
पक्षाश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्वाद्परिच्छेदतृत्वात्स रामो दोलेव चला
चित्तवृत्तिर्यस्य स तादृश आसीत् ॥ ३४ ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ३५

निश्चित्येति ॥ किञ्च । वाच्यमपवादं नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन
निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्ति निश्चित्य । पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तु-
मैच्छत् । तथाहि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् ।
इन्द्रियार्थात्स्ववचन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्वरीय इति किमुत वक्तव्यम् ।
"पञ्चमी विभक्ते" इत्युभयत्रापि पञ्चमी लीता चेन्द्रियार्थे एव ॥ ३५ ॥

स संनिपात्यावरजान्हतौ जास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ३६ ॥

१ उग्रे इति पाठः । २ संत्यजानि इति पाठः । ३ यदुक्तं रामायणे 'अथाहं
जीवेतं वशां युष्मान्दा पुष्पमा' । अपवादमयाद्रीत किं पुनर्जनकात्मजम् ।' इति ।

स इति ॥ इतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन
लुप्तहर्षानवरजान्संनिपात्य संगमय्यात्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां
तेभ्य आचक्षते । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥ ३६ ॥

राजर्विवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।
मतः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

राजर्विवंशस्येति ॥ रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्विवंशस्य सदाचा-
रशुचेः सद्धृताच्छुद्धान्मतो मत्प्रकाशात् दर्पणस्य पयोदवातादिव । अम्भः
कणादित्यर्थः । कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥ ३७ ॥

पौरैषु सोऽहं बहुलीभवन्तमभां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमपीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

पौरैष्विति ॥ सोऽहम् अथा तरंगेषु तैलबिन्दुमिव पौरैषु बहुलीभवन्तं
प्रसरन्तं स एव पूर्वो यस्य स तं तत्पूर्वमवर्णमपवादम् । ' अवर्णाक्षेपनि-
र्वादपरीवादापवादवत् ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः आलानमेवालानिकम् ।
विनयादित्वात्स्वार्थे ङक् । अथ वाऽऽकाने बन्धनं प्रयोजनमस्येत्यालानि-
कम् । " प्रयोजनम् " इति ङक् । स्थाणुं स्तम्भमिव । चूतवृक्ष इति
वत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोढुं नेमे न शक्नोमि ॥ ३८ ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥

तस्येति ॥ तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुपस्थितायामपि
सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् वैदेहसुतां पुरस्तात्पूर्वं पितुराज्ञया
समुद्रनेमिं समुद्रो नेमिरिव नेमिर्वस्थाः सा भूमिः तामिव त्यक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

अवैमि चैनामनयेति किन्तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
छाया हि भूमेःशशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतामजामिः ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह ॥ अवैमीति एनां सीतामनवा
साध्वीति चावैमि । किन्तु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः । कुतः । हि
यस्मात्प्रजाभिर्भूमेःछाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन
कलङ्कत्वेनारोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकांक्षया किं पद्मा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

रक्षोवधान्त इति ॥ किञ्च । मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न किन्तु स
वैरप्रतिमोचनाय वैरशोधनाय । तथाहि । अमर्षणोऽसहनो द्विजिह्वः सर्वः

नदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाक्षया दशति किम् । किन्तु वैरनिर्दो-
षनायैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

निर्देशः सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।

प्रार्थिता निर्हन्तवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥

नदिति ॥ तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्च-
वाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः । निर्हन्तं
वाच्यमेव शल्यं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं वो
दुष्माकमर्थितायित्वमिच्छा यदि । अस्तीतिशेषः ॥ ४२ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवेशम-
तिकूराग्रमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितुमनु-
मोदितुं प्रदर्शयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्रवस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ४३
स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ॥

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेशः ॥

स इति ॥ लोकत्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणा-
ग्रजः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य । हे सौम्य
सुभग ! इत्याभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्राभ्यां विनाकृत्याऽऽदिदेशाऽऽज्ञाप-
यामास ॥ ४४ ॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथी तद्रथपदेशनेयां प्रापद्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ४५ ॥

प्रजावतीति ॥ दोहदो गर्भिणीमनोरथः तच्छंखिनी ते तव प्रजावती
भ्रातृजाया । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुरेव
स्वस्पृहेव । "स्पृहिगृहि" इत्यादिनाऽऽलुचप्रत्ययः । स त्वं रथी सन्
तद्रथपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेतां सीतां वाल्मीकिः पदं स्थानं
प्रापद्य गमयित्वा । "विभाषाऽपः" इत्यादिदेशः । त्यज ॥ ४५ ॥

न शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहतं द्विषद्वत् ।

अत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरुणा ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

स इति ॥ पितुर्जमदग्रेनियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्न्येन । कर्वा ।
'त लोक' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मातरि द्विषतीव द्विषद्वत् ।
'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः । प्रहतं प्रहारं शुश्रुवान्छ्रुतवान् ।
'भाषायां सद्वसश्रुवः' इति कसुप्रत्ययः । स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं
अत्यग्रहीत् । हि यस्माद्गुरुणामाज्ञाऽविचारणीया ॥ ४६ ॥

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

अथेति ॥ अथासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तुष्टां वैदेहसुतामत्रस्तुभिर्भीरुभिर्गभिर्णीवाहनयोग्यैः ॥ “ अस्त्रिगुधिधृषि-
क्षिपेः क्लुः ” इति क्लुप्रत्ययः । तुरंगैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मि-
मृदात्प्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियं करो मे प्रिय इत्यनन्दत ।

नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपन्नवृक्षम् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम
प्रियः प्रियं करोतीति प्रियं करो मे प्रियकारीत्यनन्दत । “ क्षेमप्रियमद्वेऽप्यच ”
इति चकारात्खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहाय अस्त्रि-
पन्नवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्लुङ् । असिपन्नः खड्गाकार-
दलः कोऽप्यध्वं वृक्षविशेषः । “ असिपन्नो भवेत्कोषाकारे च नरकान्तरे ”
इति विश्वः । आसन्नवालुक इति भावः ॥ ४८ ॥

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता नदक्षणा ।

आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥

जुगूहेति ॥ पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहत-
वांस्तद्गुरुभावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरत-
सव्येतरेण दक्षिणेनाक्षणास्यै सीताया आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाः
क्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥ ४९ ॥

सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।

राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥ ५० ॥

सेति ॥ सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात्त्राज्ञा-
द्विषादाद्दुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य सातुजस्य
राज्ञो रामस्य शिवं भूयादित्यवाह्यैः करणैरन्तःकरणैराशशंसे । शंसते-
रपेक्षायामात्मनेपदमिण्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् ।
पुनःपुनराशशंस इत्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन

अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्नुर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ५.११

गुरोरिति ॥ गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अथाज्यामि-
त्यर्थः । वनान्ते विहास्यंस्त्यक्ष्यन्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे
स्थितया जह्नुर्दुहित्रा जाह्नव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव । अकार्यं मा कुर्वि-
त्यवार्यतेव इत्युत्प्रेक्षा ५ ॥

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहतानां जगज्जायां पुलितेऽन्यथार्थः ।
गङ्गां निषादाहतनौविशेषस्तदा नद्यान्विष सन्त्यसन्धः ॥५२॥

रथादिति ॥ सन्त्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सरथिना
निगृहीतवाक्षामुद्धाश्चाद्रथाद् आहृतायां पुलितेऽवतार्याऽऽरोप्य निषादेन
किरातेनाहतनौविशेष आनीतदृढनौकः सन् गङ्गां भार्गारीम् । संध्यां
प्रतिज्ञामिव सतार । 'संध्या प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकमेव इदाश्मवर्षं अहीपतेः शासनमुज्जगार ॥५३॥

अथेति ॥ अथ कथंचिन्नहता कुच्छ्रेण व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता
वाग्मेन सः । अन्तर्गतवाष्पः कण्ठो यस्य सः । कण्ठस्तम्भिताभ्युरित्यर्थः ।
सौमित्रिर्महीपतेः शासनम् । मेव उत्पाते भवमौत्पातिकमश्मवर्षं शिला-
वर्षमिव उज्जगारोद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनाव्यवत्वादुज्जगारेत्युक्तम् ॥५३॥

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रक्षश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥५४॥

तत इति ॥ ततः । अभिषङ्गः पराभवः । 'शापे त्वभिषङ्गः पराभवः'
इत्यमरः । स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता । प्रक्षश्यमानानि पत-
न्याभरणान्येन प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमूर्तिलाभस्य
स्वशरीरलाभस्य स्वीकृतेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम । भूमौ पपाते-
त्यर्थः । स्त्रीणांमापदि मातैव शरणमिति भावः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
इति क्षांतः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ५५॥

इक्ष्वाक्यादि ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः । आर्य-
वृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् । असंभा-
वितमित्यर्थः । इति संशयितेव संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः
प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनोति शेषः ।
न ददौ ॥ ५५ ॥

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यमान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ५६॥

सेति ॥ लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागतासु-
लब्धसंज्ञा खल्वन्तः समतप्यन्तः । दुःखेऽन्यत्राप्यर्थः । तपेः कर्मणि लङ् ।
कर्मकर्तरीति कंचिद् । तत्र । "तपस्तपःकर्मकस्यैव" इति दृष्टेयमात्रम् ।
तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरोऽसिद्धः ख-
दोऽभूत् । दुःखवेदनाखंभवादिति भावः ॥ ५६ ॥

न चावदद्रुतुरवर्णमार्या निराकरिणोर्वृजिनादृतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखप्राजं पुनःपुनर्दुःकृतिर्न निनिन्द ॥ ५७ ॥

नेति ॥ आर्या साध्वी सा सीता वृजिनादृत एतसो विनापि । 'कलुषं-
वृजिनैर्नोऽयम्' इत्यमरः । "अन्यारादितरते" इत्यादिना पञ्चमी ।
निराकरिणोर्निरासकस्य । "अलंकृञ्" इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । भ्रुतुर-
वर्णमपवादं न चावद्वैवावादीत् । किन्तु स्थिरदुःखभाजनत एव दुःकृ-
तिर्नमात्मानं पुनःपुनर्निनिन्द ॥ ५७ ॥

आश्वास्य रामावरजःसतीं तत्माख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य त्रे भर्तुर्निदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

आश्वास्येति ॥ रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तां सीतामाश्वास्य ॥
आख्यात त्वपदिष्टो वाल्मीकिर्निकेतश्शशमस्य मार्गो येन स तयोक्तः
सन् । निघ्नस्य पराधीनस्य । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । ने भर्तु-
निदेशेन स्वाभ्यस्तुत्रया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तद्धे देवि ! क्षमस्व । इति
नम्रः प्रणतो बभूव ॥ ५८ ॥

सीता तमुत्थाप्य जगाद् वाक्यं प्रीतास्मिन्ने सौम्यचिराय जीव
विद्वौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ५९ ॥

सीतेति ॥ सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद् । किमिति । हे
सौम्य साधो ! ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मात् विद्वौज-
सेन्द्रेण विष्णुरूपेन्द्र इव अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा । त्वमित्थं परवान्पर-
वन्तोऽसि ॥ ५९ ॥

अश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।

प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायन चेत्तसेति ॥ ६० ॥

अश्रूजनमिति ॥ सर्वं अश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् । मत्प्र-
णाममुक्तवन्त्यर्थः । विज्ञापय । क्रियेति । निषिक्तश्च इति निषेक्तः । मयि
वर्तमानं सूनोस्त्वन्पुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसाऽनुध्यायत शिवमस्तिवति
चिन्तयतेति ॥ ६० ॥

वाच्यस्तयया मद्रचनात्स राजा वद्वौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकबादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

वाच्य इति ॥ स राजा त्वया मद्रचनान्मद्रचनमिति कृत्वा । त्व-
ज्जलोपे पञ्चमी । वाच्यो वक्तव्यः । किमिवत् आह वद्वौ वित्यादिभिः । कुल-
भिः श्लोकैः ॥ अक्षणोः सनीपे समक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सामी-
प्यार्थे वा । "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति समासान्तष्टच्

ययः । तपक्षमग्रे वह्नौ विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य
श्रवणाद्धेतोरहार्त्ताक्षीरित्यार्क्षीरिति यत्तच्छ्रुतस्य सदृशं किम् । किन्त्वसदृ-
शमित्यर्थः । यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति याजना । कामचार-
क्षीति भावः ॥ ६१ ॥

कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं न कामचारो मयि शंक्नीयः ।

ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसङ्गः ॥ ६२ ॥

कल्याणबुद्धेरिति ॥ अथ वा कल्याणबुद्धेः सुधियस्तत्र । मयि विष-
येऽयं त्यागो न कामचार इच्छया करणं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्कायि
न क्षिपत इत्यर्थः । किन्तु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसङ्गो विपच्यत
इति विपाकः फलित एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे'
इत्यमरः ॥ ६२ ॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमासि प्रपन्नः ।

तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवेनैव सन्ती ॥ ६३ ॥

उपस्थितामिति ॥ पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीं राजलक्ष्मीमपास्य मया
सार्धं वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्तोऽसि । तन्नस्मान्नया लक्ष्म्याऽतिरोषात्त्वद्भवेन
आस्पदं प्रतिष्ठाम् । " आस्पदं प्रतिष्ठायाम् " इति निपातः । प्राप्य वस-
न्त्यहं सोढा नास्मि ॥ ६३ ॥

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

निशाचरेत्यादि ॥ निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारं यासां तत्र
निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः । " नष्टतश्च इति कप्रत्ययः । तासां तपस्वि-
नीनां भवतः प्रसादादनुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा । अथ त्वयि
दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यं तपस्विने कथं प्रपत्स्ये
प्राप्स्यामि ॥ ६४ ॥

किं वा तयात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।

स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥

किं वेति ॥ किं वाय वा तद खन्धिनात्यन्तेन पुनः प्राप्तिरहितेन वि-
योगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन्हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्या कुर्यामेव ।
रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः 'शुक्रं गर्भरूपम् । शुक्रं
तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । मे ममान्तरायो विघ्नो न
स्याद्यदि ॥ ६५ ॥

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिर्बुध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव मर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

सेति ॥ साऽहं प्रसूतेरुर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविध तपश्चरितुं
यतिष्ये । यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्याः
विप्रयोगश्च न स्यात् ॥ ६६ ॥

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्त एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।

निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ६७॥

नृपस्येति ॥ वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं
यत्त एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः । अतः कारणादेवं त्वया
निर्वासिता निष्कासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं यथा भवति
तथावेक्षणीया । कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः सीतायां कर्तव्ये-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्यवाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।

सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विग्रा कुररीव भूयः॥६८॥

तथेति ॥ तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्यांगीकृत्य रामानुजे
लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीतेऽतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनातिभाराद्दुःखा-
तिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वाग्वृत्त्येत्यर्थः । विग्रा भीता कुररी-
वोत्क्रोशीव । ' उत्क्रोशकुररौ समौ ' इत्यमरः । भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द
उत्क्रोश ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।

तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीदुदितं वनेऽपि ॥६९॥

नृत्यमिति ॥ मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य
उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं
प्राप्ते वनेऽप्यत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥ ६९ ॥

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निषादविद्धाण्डजदर्शनीत्यःश्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः७०॥

तामिति ॥ कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी संस्तुतिं
सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनं च दयालुतयेत्याह ॥ निषादेति निषादेन
व्याधेन विद्धस्याण्डजस्य कौश्वस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्व
मापद्यत । श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पठ्यते-“ मा निषाद-
प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्कौश्वमिधुनादेकमवधीः काममो-
दितम् ॥ ” इति । विरश्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता

ना खवन्दे ।

तमिति ॥ सीता विलासाद्विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमश्रु
प्रमृज्य तं मुनिं वन्दे । दण्डदल्लिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनिस्त्वस्यै सीतायै
सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वानन्दनवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ।
“ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ” इति कस्वन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ७२
जान इति ॥ त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्यक्तां प्रणि-
धानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि ! विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितु-
र्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्ठा मा शोचीः । व्यथे-
र्लुङ् । “ न माङ्गयोगे ” इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । भर्त्रोपेक्षितानां पितृगृहवास
श्लोचित इति भावः ॥ ७२ ॥

उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यक्स्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

उत्खातेत्यादि ॥ उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि । रावणादिकण्ठकोद्धरणेन
सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसन्धेऽपि अविकत्थनेऽज्ञातम-
श्लाघिन्यपि । इत्थं स्नेहपात्रेऽपि त्वां प्रत्यक्स्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ
गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष
इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ॥ ७३ ॥

तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरिस्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥

तवेति ॥ उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः सतां
विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पति-
देवतानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे स्थिता । येन निमित्तेन ममानुकम्प्यानुग्राह्या
जासि तत्किम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वेतपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेऽपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

तपस्वीत्यादि ॥ तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शांतजंतुकेऽस्मिन्स्तपोवने
वीतभया निर्भीका वस । इतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्तेऽपत्यसं-
स्कारमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥ ७५ ॥

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गवलिक्त्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ७६ ॥

अशून्यतीरामिति ॥ संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उदजाः । अधिकद-
णायै वज्रप्रत्ययः । मुनीनां संनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं पूर्णतीरां तमस गो-

कस्य पापस्य वापहन्त्रीम् । 'तमस्तु क्लीबे पापे नरकशोकयोः' इत्यमरः । तमसां नदीं वगाह्य तत्र स्नात्वा । बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः स्वस्त्यते भविष्यति ॥ ७६ ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ।

पुष्पमिति ॥ ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं च अकृष्टरोह्यकृष्टकेनोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् । "छदिरुपधिबलेर्दंष्ट्र" इति ढगप्रत्ययः । बीजं नीवारादिधान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका नवाभिषङ्गां नूतन-द्वुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ ७७ ॥

पयोधटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

पयोधटैरिति ॥ स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामश्रमसां धटैः । स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वमसंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिवतीति स्तनंधयः शिशुः । 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः' इति खप्रत्ययः । "अरुद्धिषत्" इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन्या प्रीतिस्तामवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥ ७८ ॥

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

अनुग्रहेत्यादि ॥ दयार्द्रचेता वाल्मीकिः अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति लथोक्तां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रांतं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥ ७९ ॥

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ८० ॥

तामिति ॥ शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्यासां तासु तापसीषु पितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽभावास्याकाल ओषधीष्विव । अर्पयामास च । अत्र पराशरः—“पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला । सुधामृत-मयीं पुण्यां तामिदोः पितरो मुने ॥” इति । व्यासश्च—“अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते” इति ॥ ८० ॥

ता इंगुदीस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुद्वर्जं वितेरुः ॥ ८१ ॥

ता इति ॥ तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते
स्वाधेकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवासार्थमित्यर्थः ।
“षष्ठी । हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ‘इंगुदी तापसतरुः’ इत्यमरः । इंगुदीस्नेहेन
कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिन्स्तमुद्वर्जं
पर्णशालां वितेरुर्दुः ॥ ८१ ॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।

वन्धेन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्राश्रमेऽभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती विविना
शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः
प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय हेतोः वन्धेन कन्दमूलादिना शरीरं
बभार पुपोष ॥ ८२ ॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हंत

शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

अपीति ॥ प्रभू राजाधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात्किम् । इति
काङ्क्षः । उत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं
सीताविलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥ ८३ ॥

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतिन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

बभूवेति ॥ सहसा सपदि सबाष्पो रामः तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव
बभूव । अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । ‘पौषे तैष-
सहस्यौ द्वौ’ इत्यमरः । युक्तं चैतदित्याह ॥ कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतिन
तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता । न मनस्तो मनसश्चित्तात्र नि-
रस्ता । पञ्चम्यास्तसिद्ध ॥ ८४ ॥

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाश्रमावेक्षणजागरुकः ।

स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

निगृह्येति ॥ धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेऽनुसंधाने जागरुकोऽप्र-
मत्तः । “जागरुकः” इत्युक्तप्रत्ययः । रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचेताः स
रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगम् । शरीर-
स्थितिमात्रोपयुक्तमित्यर्थः । ऋद्धं राज्यं शशास ॥ ८५ ॥

नामेकभार्या परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंवदसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां
सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंवदसुखमसंभाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः
सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य ह्यन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्कृतनाजहार ॥

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विवेहे ॥ ८७ ॥

सीतामिति ॥ दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वाऽन्यां स्त्रियं
नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् । “उपायमः स्वकरणे” इत्यात्मनेपदम् ।
किञ्च । तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्ययाः सखा प्र-
तिकृतिसखः सन्क्रतूनाजहाराहनवानिति यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रो-
त्रदेशगामिना भर्तुर्दृष्टान्तेन वार्तया । हेतुना । सा सीता दुर्वारं दुर्तिरोधं
परित्यागेन यदुदुःखं तत्कथमपि विवेहे विस्मोढवती ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशम-
हाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५.

कृतसीतापरित्यागः सः रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

अरण्यकं गृहस्थानं श्वशुरौ यद्रजःकणाः ॥

स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रामाय ते नमः ॥ १ ॥

कृत्यादि ॥ कृतसीतापरित्यागः सः पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव
मेखला यस्याश्चाम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः पृथि-
वीमेव । बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचित-
मेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिर्व्यज्यते । रामस्य ह्यन्तरपरिग्रहो ना-
स्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥ १ ॥

लवणेन विलुतेज्यास्तामिस्त्रेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

लवणेनेति ॥ लवणेन लवणाख्येन तामिस्त्रेण तमिन्नाचारिणा । रक्षस-
मर्थः । विलुप्तेज्या लुप्तयागक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमु-
नाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं
रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥ २ ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

अवेक्ष्येति ॥ ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिँल्लवणे
स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथाहि । त्रायत इति त्राणं रक्षकम् ।
कर्तारं ल्युट् । तस्याभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो
व्ययं कुर्वन्ति । शापदानात्तपसो व्यय इति प्रसिद्धः ॥ ३ ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ॥

धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

प्रतिशुश्रावेति ॥ काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां
लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे । तथाहि । भुवि शार्ङ्गिणो विघ्नां
प्रवृत्ता रामरूपेणाऽवतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा
तथैव ॥ ४ ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ॥

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

त इति ॥ ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारंल्लवणस्य वधोपायमाच-
ख्युः । लुनातीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्हनुः । तत्रैव निपातनाणत्वम् ।
लवणः शूली शूलवान्दुर्जयोऽक्षयः । किन्तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यताम-
भिगम्यताम् । 'याच्ञायामभियाते च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति
केशवः ॥ ५ ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ॥

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

आदिदेशेति ॥ अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः
शत्रुघ्नमादिदेशाऽऽज्ञापयामास अत्रोत्प्रेक्ष्यते ॥ अस्य शत्रुघ्नस्य नामारिनि-

१ यदुक्तं गीतासु चतुर्थाध्याये 'यदा यदा हि धर्मस्य क्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृ-
ताम् । यसेसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥' इति ।

ग्रहाच्छत्रुहननाद्धेतोः यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्व्यर्थं करिष्यन्निव । शत्रून्ह-
न्तीति शत्रुघ्नः । “ अमनुष्यकर्तृके च ” इति चकारात्कृतत्रशत्रुघ्नादय-
सिद्धा इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः “ कृत्य-
व्युटो बहुलम् ” इति ॥ ६ ॥

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ॥

अपवाद इवोत्सर्ग व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह ॥ य इति ॥ हि यस्मात् । पराच्छत्र-
स्तापयतीति परंतपः । “ द्विषत्परयोस्तापेः ” इति खच्चप्रत्ययः । “ खच्चि-
ह्रस्वः ” इति ह्रस्वः । रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः अपवादो विशेषशास्त्र-
सुत्सर्ग सामान्यशास्त्रमिव परं शत्रुं व्यावर्तयितुं वाधितुमीश्वरः समर्थः ।
अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वणान्वयः ॥ ७ ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ॥

ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

अग्रजेनेति ॥ ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथि-
कोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि संजातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभी-
रामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्ययौ ॥ ८ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ॥

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवन ॥ ९ ॥

रामादेशादिति ॥ रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य अध्ययनम-
र्थोऽभिधेयो यस्य तस्य धातोः ‘ इङ्अध्ययने ’ इत्यस्य धातोः पश्चादधि-
रध्युपसर्ग इव अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायेत्येकत्र । अन्यत्राभिधेयसाध-
नाय अभवत् । ‘ अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ’ इत्यमरः । यथा-
‘ इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरते ’ इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसा-
धकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिनि भावः ॥ ९ ॥

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ॥

विरराज रथप्रष्टैर्वालखिल्यैरिवाशुमान् ॥ १० ॥

आदिष्टवर्त्मेति ॥ रथप्रष्टै रथाग्रगामिभिः । “ प्रष्टोऽग्रगामिनि ” इति
निपातः । मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां देदी-
प्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः वालखिल्यैर्मुनिभिराशुमान्सूर्य इव
विरराज । तेऽपि रथप्रष्टा इत्यनुसंधेयम् ॥ १० ॥

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ॥

रथस्वनोत्क्रण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

तस्येति ॥ वर्तते यन् तस्य यतो गच्छतः । इण्धातोः शतृप्रत्ययः ।
 तस्य शत्रुघ्नस्य मार्गवशाद्ग्रथस्वन उत्कण्ठा उद्ग्रीवा मृगा यस्मिन्स्त-
 स्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंवन्धिनि । “ वृद्धाच्छः ” इति छप्रत्ययः ।
 पोवन एका वसती रात्रिर्वभूव । तत्रैका रात्रिमुचित इत्यर्थः । ‘ वसती
 रात्रिवेश्मनोः ’ इत्यमरः ॥ ११ ॥

तसृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ॥

तपः प्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्मं तं कुमारं शत्रुघ्नसृषिर्वाल्मीकिस्तपः
 प्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिस्तत्कृष्टसंभावनाभिः पूजयामास ॥ १२ ॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वन्ती प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्ना कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुघ्नस्य अन्तरस्या गर्भो-
 ऽस्तीत्यन्तर्वन्ती गर्भिणी । ‘ अन्तर्वन्ती च गर्भिणी ’ इत्यमरः । “ अन्तर्वत्पति-
 यतोर्नुक् ” इति ङीप्प्रत्ययो जुगागमश्च । प्रजावती भ्रातृजाया सीता
 क्षितिः सम्पन्नौ सम्पन्नौ कोशदण्डाविव सुतावसूत ॥ १३ ॥

संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

संतानश्रवणादिति ॥ भ्रातृज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवा-
 न्प्रीतिमान्सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सज्जरथः सन् प्राञ्जलिः कृताञ्ज-
 लिर्मुनिमामन्यापृच्छ ययौ ॥ १४ ॥

स च प्राप मधूपन्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥

स इति ॥ स शत्रुघ्नश्च मधूपन्नं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनर्सी नाम
 रावणस्वसा तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात्करं बलिमिव सत्त्वानं
 प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥ १५ ॥

धूमधूत्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ।

क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जंगमः ॥ १६ ॥

धूमधूत्र इति ॥ किंभूतो लवणः । धूम इव धूत्रः कुष्णलोहितवर्णः
 ‘ धूत्रधूमलौ कुष्णलोहिते ’ इत्यमरः । वसागन्धो हन्मेदोगन्धः सोऽस्या-
 स्तीति वसागन्धी । ‘ हन्मेदस्तु वपा वसा ’ इत्यमरः । ज्वाला इव बभ्रवः
 पिशङ्गाः शिरोरुहाः केशाः यस्य स तथोक्तः । ‘ विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः ’

स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । कव्यमात्रमदन्तीति कव्यादो राक्षसाः । तेषां
गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः अत एव जङ्गमश्चरिष्णुश्चित्तामिरि
स्थितः । कृशानुपक्षे धूमैर्धूम्रवर्णः । ज्वाला एव शिरोरुहाः । कव्यादे
शुभ्रादयः । इत्यनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

अपशूलमिति ॥ लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमासाद्य
रुरोध । तथाहि । रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम् । अपशूलतैवान्न
रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि संमुखस्य दर्शनो हि । "यथामुखसंमुखस्य
दर्शनः खः" इति खप्रत्ययः । अधिकारलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव ॥ १७ ॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम् ।

दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतिनेवोपपादितः ॥ १८ ॥

इति संतर्ज्य शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

नातिपर्याप्तमिति ॥ इतीति ॥ द्रुमम् । राक्षसो लवणः अद्य मत्कुक्षेः
ध्रुज्यत इति भोजनं भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिषमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा
भीतिनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि इति शत्रुघ्नं
संतर्ज्य तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया दन्तुमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमं मुस्तास्त-
म्बमिव भङ्गेशेनोत्पाटयामास ॥ १८ ॥ १९ ॥

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

सौमित्रेरिति ॥ नैर्ऋतेरितो रक्षःप्ररितः शाख्यन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः
शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किन्तु पुष्परजः प्राप ॥ २० ॥

विनाशान्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

विनाशादिति ॥ रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः महोपलं
महान्तं पाषाणम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव । मुष्टिशब्दो
द्विद्विगः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय ग्रहितवान् ॥ २१ ॥

येन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

येन्द्रमिति ॥ स महोपलः शत्रुघ्नेनैन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडि-

तोऽभिहतः सन् सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रवेदे ।
यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥ २२ ॥

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

समिति ॥ निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः । 'ककुद्दोषर्णा' इति भग-
वतो भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजबाहु
प्रवेष्टो दोः' इति पुंलिङ्गस्याहचर्यात्पुंस्त्वं च । तथा च प्रयोगः ॥ "दोषं
तस्य तथाविधस्य भजतः" इति । सव्येतरं बाहुमुद्यम्य एकस्तालस्तदा-
ख्यवृद्धो यस्मिन्स एकतालः उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्न-
मुपाद्रवदभिद्रुतः ॥ २३ ॥

कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

आनिनायभुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

कार्ष्णेनेति ॥ सः शत्रुर्लवणः कार्ष्णेन वैष्णवेन पत्रिणा बाणेन । उक्तं च
रामायणे—“एवमेष प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः” इति । 'विष्णुर्ना-
रायणः कृष्णः' इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन्भुवः कम्पमानिनायऽनीत-
वान् । देहभारादित्यर्थः । आश्रमवासिनीं कम्पं जहार । तन्नाशादकुतो-
भया बभूवुरित्यर्थः ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः ।

तत्प्रतिद्वन्दिनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

वयसामिति ॥ हतस्य विद्वेष्टीति विद्विद् तस्य विद्विषो राक्षसस्योपरि
वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्दिनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि तु दिव्या-
कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥ २५ ॥

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्धधशोभिनः ॥ २६ ॥

स इति ॥ स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा सदात्मानं महौजसो महाबल-
स्येन्द्रजिद्धधेन शोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरं
मेने । "सोदराद्यः" इति यप्रत्ययः ॥ २६ ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।

शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

१ जालान्तरगते भानी यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स
व्यक्तं ॥ इति तल्लक्षणम् ।

तस्येति ॥ चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तुयमानस्य
तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जयाऽवमते नवं शिरः
शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥ २७ ॥

उपकूलं स कालिन्ध्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

उपकूलमिति ॥ पौरुषभूषणः अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहः मधुरा
कृतिः सौम्यरूपः स शत्रुघ्नः कालिन्ध्या यमुनाया उपकूले कूले । विभ
क्त्यर्थोऽव्ययीभावः । मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ २८ ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेषोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

येति ॥ या पूः शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराङ्गी सुराज्या
भावः सौराज्यम् । तेन प्रकारमाभाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यः स्वर्ग
स्याभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः तस्य वमनमाद्वरणं कृत्वेषोपनिवेशितोपस्थापि-
तेव बभौ । अत्र कौटिल्यः—“भूतपर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवादेण
स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्” ॥ इति ॥ २९ ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्मथुरां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

तत्रेति ॥ तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवा
कवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ।
‘वेणी प्रवेणी’ इत्यमरः । पश्यन्पिप्रिये प्रीतः । ‘प्रीङ् प्रीणने’ इति
धातोर्देवादिकाह्लिङ् ॥ ३० ॥

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत ।

संचस्करोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

संमतिरामसंतानवृत्तान्तमाह ॥ सखेति ॥ दशरथस्य, जनकस्य च
सखा मन्त्रकृन्मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिरग्निः । “सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्वाः”
इति क्रिप् । उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ ।
“स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढक्प्रत्ययः । यथाविधि यथाशास्त्रं संवत्सराद
संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥

स तौ कुशलबोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलबोवैव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

स इति ॥ स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः । ‘लवो लव
शक्तिः अल्कपद्मगोपुच्छलोमश्च’ इति वैजयन्ती । उन्मृष्टो गर्भक्लेदो गर्भो

पद्मं ययोस्तौ कुशलोन्मृष्टगर्भकलेदौ तौ मैथिल्यौ तेषां कुशानां च
लवानां चाख्यया रामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव चकार किल ।
कुशोन्मृष्टः कुशः । लवोन्मृष्टो लवः ॥ ३२ ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ॥

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

साङ्गमिति ॥ किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवावतिक्रान्तबाल्यौ तौ साङ्गं च वेद-
मध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं
रामायणाख्यं गापयामास । गापयतेर्लिङ् । शब्दकर्मत्वात् “गतिबुद्धि”
इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ३३ ॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ॥

तद्वियोगव्यथा किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥

रामस्येति ॥ तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्तौ तद्वि-
योगव्यथा रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः ॥ ३४ ॥

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताश्रितेजसः ।

तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वसन्निभसूनवः ॥ ३५ ॥

इतर इति ॥ रघोर्वंश्या वंशे भवाः त्रेतेत्यग्रयस्त्रेताश्रयः तेषां तेज इव
तेजो येषां ते त्रेताश्रितेजसः इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगा-
त्तेषां योगाद्भरतादिसंबन्धात्पतिवत्नीषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकास्तु ।
ख्यातिमतीष्वित्यर्थः । ‘पतिवत्नी सभर्तृका’ इत्यमरः । “अन्तर्वत्पतिव-
नोर्नुक्” इति डीप्प्रत्ययो लुगागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् द्वौ द्वौ
सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः । क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये
वीप्सार्थत्वं सम्प्रणीदिवत् ॥ ३५ ॥

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।

मथुराविदिशे सूनवोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥

शत्रुघातिनीति ॥ पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते, शत्रुघातिनि
सुबाहौ च वव्रामकयोः सूनवोर्मथुरा च विदिशा च ते नगयौ निदधे ।
निधाय गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्रालमीकैरिति सोऽत्यगात् ।

मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

भूय इति ॥ स शत्रुघ्नो मैथिलीतनयोः कुशलवयोरुद्गीतेन निःस्प-
न्दमृगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमं भूयः पुनरपि तपां-
व्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः अत्यगात् । अतिह्रस्व
अत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।

लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥

वशीति ॥ वशी स लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं यस्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः शोभते यत्तामयोध्यां विवेश च ॥ ३८ ॥

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितम् सीतापरित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥ ३९ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

तमिति ॥ अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालनेमिर्नाम राक्षसः तस्य वधात्प्रीतः तुरां वेगं सहत इति तुराषाडिन्द्रः । “ऊन्दसि सहः ” इति णिवः । यद्वा सहतं निचि कृते साहयतेः कृष् । “अन्येषामपि दृश्यते ” इति पूर्वपदस्य दीर्घः । “सहः साङ्गः सः ” इति षत्वम् । शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव अभ्यनन्दत् ॥ ४० ॥

स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे न संततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

स इति ॥ स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् सर्वतो वार्तं कुशलं राज्ञे रामायाऽऽख्य द्राख्यातवान् । चक्षिडोलुङ् । “चक्षिडः ख्यात्र ” इति ख्यात्रादेशः । “अस्यतिवक्ति ” इत्यङ् । “आतो लोप इटि च ” इत्याकारलोपः । ख्यानेर्लो लुङ् । संततिं कुशलवोत्पत्तिं नाख्यत् । कुतः कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥ ४१ ॥

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्रातयौवनम् ।

अवतार्याकशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

अथेति ॥ अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्रातयौवनं शिशुम् मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वारिङ्कशय्यास्थं यद्यपि तथावतार्याङ्कस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुकोश ॥ ४२ ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

शोचनीयेति ॥ हे वसुधे ! दशरथाच्च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राधवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

श्रुत्वेति ॥ गोप्ता रक्षको राधवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिह्वाय दृजितः । कुतः । हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं नास्पृशत् । वृद्धे जीवति यवीयात्र न्दियत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वस्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥

स इति ॥ स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्वेत्याश्वस्य वैवस्वतस्थान्तकस्य जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं कुबेरसंबन्धि यानं पुष्पकं सस्मार ॥ ४५ ॥

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गृढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

आत्तशस्त्र इति ॥ स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः सन् तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गृढरूपा सरस्वत्यशरीरा वायुच्चचारोद्भूव ॥ ४६ ॥

राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ॥

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितामि ततः कृती ॥ ४७ ॥

राजन्निति ॥ हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरेकः प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥ ४७ ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगानिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

इतीति ॥ इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन्स्ववेगेन निष्कम्पकेतुना पत्रेण वाहनेन पुष्पकेन । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥ ४८ ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

अथेति ॥ अथैश्वाकुवंशमभव ऐश्वाको रामः । "कोपधादण्" इत्यणि कृते "दाण्डिनायन" इत्यादिनोकारलोपनिपातः धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बितमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥ ४९ ॥

पृष्ठनामान्वयो राज्ञा स किलाऽऽचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

पृष्ठनामान्वय इति ॥ राज्ञा नाम चान्वयश्च तौ पृष्ठौ नामन्वायौ यस्य च तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः । “सुपि” इति योगविभाषात्क-
र्त्तव्यः । स पुरुष आत्मानं सुरपदार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्टमिति
ज्ञेयम् । शम्बुकं नाम शूद्रमाचष्ट वभाषे किल ॥ ५० ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥

तपसीति ॥ तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं
शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदार्हम् । “शीर्षच्छेदाद्यच्च” इति यत्प्रत्ययः । परि-
च्छिद्य निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥ ५१ ॥

स तद्रक्तं हिमक्लिष्टकिञ्चलमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥

स इति ॥ स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुल्लिगैराहतानि दाधानि श्मश्रुणि
यस्य तत्तस्य वक्त्रम् । हिमक्लिष्टकिञ्चलं पङ्कजमिव कण्ठ एव नालं
तस्मादपातयत् ॥ ५२ ॥

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलंघिना ॥ ५३ ॥

कृतदण्ड इति ॥ शूद्रः शम्बुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन्
सतां गतिं स्वर्गतिं लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलंघिना । अनधिकारदुष्टे-
नेत्यर्थः । तपसा न लेभे अत्र मनुः ॥ “राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥” इति ॥ ५३ ॥

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।

महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

रघुनाथ इति । रघुनाथोऽपि मार्गसंदर्शितात्मना मार्गदृष्टेन महौजसा-
गस्त्येन इन्दुना शरत्काल इव संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं
योज्यम् । रघुनाथेत्यत्र क्षुभ्रादित्वाण्णत्वाभावः ॥ ५४ ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥

१ अगं अद्रिं दिव्यात्वं सदायति चन्द्राययति इत्यगस्त्यः । २ इत्येस्यै
चन्द्रसंवाचयोः । ३

कुम्भयोनिरिति ॥ कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रममिवा-
त्ममोचनमूल्यमिव दत्तम् अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरि-
ग्रहः दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय इदौ ॥ ५५ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निववृत्ते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

तमिति ॥ मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण सीतालिङ्गनविरहिणा बाहुना
तमलंकारं दधद्रामः पश्चान्निववृत्ते निवृत्तः । परासुर्भूतो द्विजात्मजः
प्राग्प्राप्तात्पूर्वं निववृत्ते ॥ ५६ ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

तस्येति ॥ पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातु-
रक्षकस्य । “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इत्यपादानात्पश्चमी । तस्य रामस्य
पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥ ५७ ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

तमिति ॥ अध्वरायाऽश्वमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः
सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च मेघाः अम्भोभिः सस्यमिव उपायनै-
रभ्यवर्षन् ॥ ५८ ॥

दिग्भ्यो निमन्विताश्चैनमभिजगमुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

दिग्भ्य इति ॥ निमन्विता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संवन्धीनि भौ-
मानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न । ‘धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽशौ’ इत्यमरः ।
किन्तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्णयान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राम-
मभिजग्मुः ॥ ५९ ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्धारमुखी बभौ ।

अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

उपशल्यनिविष्टैरिति ॥ चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतु-
र्द्धारमुख्ययोध्या उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः । ‘ग्रामान्त उपशल्यं
स्यात्’ इत्यमरः । तैर्महर्षिभिः सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही
तनुर्मूर्तिरिव बभौ ॥ ६० ॥

श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

श्लाघ्य इति ॥ वैदेह्याः सीतायास्त्यागोऽपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव । कुतः :
स्मात् । प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशाळाविशेषः तद्वास्तिनः नास्त्यन्यथा
जाया यस्य तस्यानन्यजानेः । “जायाया निङ्” इति समासान्तो निङा-
देशः । पत्यू रामस्य हिरण्ययी सौवर्णी । “दाण्डिनायन” इत्यादिसूत्रेण
निपातः । सा निजैव जाया पत्न्यासीत् । कविवाक्यमेतत् ॥ ६१ ॥

विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षणः ॥ ६२ ॥

विधेरिति ॥ ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरये
मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्युहाः ।
“घञर्थे कविधानम्” इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविधातका राक्षसा
एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥ ६२ ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्तुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । “स्त्रीभ्यो ङक” । कुशलवौ
गुह्यणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ प्राचेतसौ वाल्मीकिः उपज्ञा-
यत इत्युपज्ञा । “आतश्चोपसर्गे” इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्यो-
पज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । ‘उपज्ञा ज्ञानमार्थं
स्यात्’ इत्यमरः । “उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्” इति नपुंसक-
त्वम् । अय्यते ज्ञायतेऽनेनेत्ययनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामा-
यणाख्यं काव्यम् । “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् । उत्तरायणमि-
तिवत् । इतस्ततो जगत्तुः । गायतेळिङ् ॥ ६३ ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकिः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।

किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

वृत्तमिति ॥ रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकिः कृतिः
काव्यम् । मेयमिति शेषः । तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गा-
यकौ । पुनरिति शेषः । अत एव तर्कि ? येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो
हर्तुमलं शक्नौ न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्जैर्निवेदितम् ।

ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

रूप इति ॥ ते रूपगीते जानन्तीति तज्ज्ञाः तैस्तज्जैरभिज्ञैर्निवेदि-
तयोः कुशलवयो रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो राम
कुतूहली खानन्दः ————— ददर्श शुश्राव च । ६५ ॥

तद्गीतश्रवणैकाग्रा संतदश्रुमुखी बभौ ।

हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥

तद्गीतेत्यादि ॥ तयोर्गीतश्रवण एकाग्रासक्ताश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संततसमा प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थली बभौ शुशुभे । आनन्दपारवत्यात्रिषण्ण्डमास्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥

वय इत्यादि ॥ जनता जनानां समूहः “ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल” इति तत्प्रत्ययः । वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवये रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा नञर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः । व्यतिष्ठतातिष्ठत् । “समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् । विस्मयादतिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

उभयोरिति ॥ लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न विसिष्मिये न विस्मितवान्यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैःस्पृह्येण विसिष्मिये ॥ ६८ ॥

गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्ठौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

गेय इति ॥ धामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम् । तथा चायमर्थः-केन पुंसा वां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ । कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्ठौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ । विनेतारं कविं चेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

अथेति ॥ अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान्प्राप्तः सन् देहमात्मन उरीकृत्य । आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः । राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत्समर्पितवान् ॥ ७० ॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम् ॥ ७१ ॥

स इति । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः । “प्रयोजनम्” इति उग्र । ‘स्यादयालुः कारुणिक’ इत्यमरः स कवी रामाय तौ मैथि

लेयौ तदात्मजौ रामसुतावाक्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वने
प्रयात्रे ॥ ७१ ॥

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नाव्रत्याः श्रद्धयुः प्रजाः ॥ ७२ ॥

तातेति ॥ हे तात ! ते स्नुषा सीता नांऽस्माकमक्षणेः समीपं समश्रमः
“अन्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि बह्वौ
शुद्धा । नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किन्तु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्याद-
व्रत्याः प्रजास्तां न श्रद्धयुर्न विश्वसुः ॥ ७२ ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥

ता इति ॥ मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वास-
यतु । विश्वासस्य बुद्धिरू रत्वात् “णौ गमिस्बोधने” इति इणो गम्यादेशो
नान्ति । ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ॥

इति प्रतिश्रुते राजा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाजानकीं शिष्यैः
अयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव आनाययामास ॥ ७४ ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

अन्येद्युरिति ॥ अथ काकुत्स्थो रामः । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुतप्र-
तिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेलयित्वा कवि-
बाल्मीकिमाहाययामासाकारयामास ॥ ७५ ॥

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदचिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

स्वरसंस्कारवत्येति ॥ अथ स्वर उदात्तादिः संस्कारः शब्दशुद्धिः तद्व-
त्या ऋचा सावित्र्योदचिषं सूर्यमिव पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया । कर-
णेन । उदचिषं राममसौ मुनिरुपस्थित उपतम्ये ॥ ७६ ॥

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

काषायपरिवीतेनेति ॥ कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । “तेन” रक्तं
रागात्” इत्यण् । तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रस-
न्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयताऽनुमिता ७७ ॥

जनात्तदालोकपथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्युस्तेऽवाइमुखाः सर्वे फलिता इव शाक्यः ॥ ७८ ॥

जना इति ॥ तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथदर्शनमार्गात्प्रतिसंहतचक्षुषो निवर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः फलिताः शाक्य इव अवाइमुखा अवततमुखाम् तस्युः ॥ ७८ ॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

तामिति ॥ आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से ! भर्तुर्दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु इति तां सीतामशाच्छास्ति स्म ॥ ७९ ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।

आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥

अथेति ॥ अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पय आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोच्चारयामास ॥ ८० ॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।

तथा विश्वम्भरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥

वाङ्मनःकर्मभिरिति ॥ वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये वे व्यभिचारः स्वादित्यं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः भूमिः । “संज्ञायां भृतृ” इत्यादिना खच्चप्रत्ययः । “महाद्विषत्” इत्यादिना सुमागलः । हे विश्वम्भरे देवि ! मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥ ८१ ॥

एवमुक्ते तथा साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।

शातद्वदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

एवमिति ॥ साध्व्या पतिव्रतया तथा सीतयैवमुक्ते सति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्रान्छातद्वदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

तत्र नागफणोत्क्षितसिंहासननिषेदुषी ।

समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥

तत्रेति ॥ तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिते सिंहासने निषेदुष्यासीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । “खच्चिद्वस्वः” इति द्वस्वः । प्रादुरासीत् ॥ ८३ ॥

सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

सेति ॥ सा वसुन्धरा भर्तारि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्गमारां प-
तस्मिन्भर्तारि रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमना-
हन्त्येत्यर्थः । “षष्ठी चानादरे” इति खसमी । पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

शुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥

धरायामिति ॥ सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आचधत्-
वस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिबलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी शुरु-
र्ब्रह्मा शमयामास । अवश्यं भावी विधिरिति भावः ॥ ८५ ॥

ऋषीन्विस्तृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

ऋषीनिति ॥ रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितान्ऋषीन्सुहृदश्च विस्तृज्य
सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥ ८६ ॥

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७ ॥

युधाजित इति । किञ्च । भृतप्रजः स रामो युधाजितां भरतमातुल्यस्य
संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामेणेति शेषः । भर-
ताय ददौ ॥ ८७ ॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥

भरत इति ॥ तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवलमे-
कमातोद्यं वीणाम् । ‘ततं वीणादिकं वाद्यमानन्दं सुरजादिकम् । वंशादिकं
तु सुषिरं कांस्यताल्लादिकं धनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वाग्निनातोद्यनाम-
कम् ॥’ इत्यमरः । ग्राहयामास । आयुधं समत्याजयदत्याजितवान् । अहि-
वृष्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयम् ॥ ८८ ॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकाहौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

स इति ॥ स भरतः अभिषेकाहौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदाख्ययोः ।
तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्षशिलायामिति
राजधान्योर्नगरीरभिषिच्य पुनः रामान्तिकमगात् ॥ ८९ ॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुं चलक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।

शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

अङ्गदमिति ॥ लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुं च तदाख्यावात्मसंभवौ पुत्रौ काराग्रयो नाम देशः तस्येश्वरौ चक्रे ॥ ९० ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

इतीति ॥ इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानः स्वर्गातानां जननीनां क्रमान्निवापान्प्राप्त्वादीन्विदधुश्चक्रुः ॥ ९१ ॥

उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनौ पश्येद्वावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

उपेत्येति ॥ अथ कालोऽन्वको मुनिवेषः सन्नुपेत्याऽभ्युपगम्य राघवं प्रोवाच । किमित्याह ॥ रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्वभंगं कुर्यादित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मानृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥

तथेति ॥ स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनादिवमध्यास्वेत्याचख्यौ ॥

विद्वानपि तयोर्द्वारस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।

भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥

विद्वानिति ॥ द्वारस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्धीतः सन् तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्धिभेद ॥ ९४ ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

स इति ॥ योगविद्योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥ ९५ ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।

राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ चतुर्धा भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये-पुरणार्थत्वं शतांशवत् । आत्मचतुर्भागे तस्मिन्लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामः भुवि त्रिपाद्धर्म इव शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्चतुर्थांशः । अंघ्रिश्च ध्वन्यते । 'पादा रश्म्यद्वितुर्थांशाः' इत्यमरः ।

त्रयं पादा यस्यासौ विपात् “सख्यानुपूर्वस्य” इत्यकारलोप समा-
सान्तः । ९६ ॥

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागांकुशं कुशम् ।

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोऽध्यया ॥ ९८ ॥

स इति ॥ उदगिति ॥ युग्मम् । स्थिरधीः स रामः रिपव एव नागा-
गजास्तेषामंकुशं निवारक कुशं कुशावत्यां पुर्या निवेश्य स्थापयित्वा ।
सूक्तैः सर्माचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवा-
ख्यं पुत्रम् । ‘लवो लेशे विक्लासे च छेदने समनन्दने’ इति विश्वः । शरा-
वत्यां पुर्याम् । “शरादीनां च इति शरकुशश्चन्दयोर्दीर्घः निवेश्य ।
साऽनुजोऽग्निपुरःसरः सन् पत्यौ भर्तार वात्सल्यादनुरागात् गृहान्वर्ज-
यित्वा गृहवर्जम् । “द्वितीयायां च” इति णसुल् । अयं क्वचिदपरीप्साया-
मपीष्यते । “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” इत्येकाचः शेषतया व्याख्यात-
त्वात् । परीप्सा त्वरा अयोध्यान्वितोऽनुगत उदक्प्रतस्थे ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

जगृहुरिति ॥ चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिः
रभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गे जगृहुः । तेऽप्यनुजगृहुरित्यर्थः ॥ ९९ ॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।

चक्रे त्रिदिवनिश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

उपस्थितविमानेनेति ॥ उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन भक्ताननु-
कम्पत इति भक्तानुकम्पिना तेन रामेणानुयायिनः सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः
स्वर्गाधिरोहणी चक्रे । ‘निश्रेणिस्त्वधिरोहणी’ इत्यमरः ॥ १०० ॥

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि यप्रथे ॥ १०१ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्तत्र सरयवां मज्जतां संमर्दः गोप्रतरो गोप्रतरणम्
तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि
यप्रथे ॥ १०१ ॥

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

स इति ॥ विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्ना-

ममूर्तिषु स्वस्वरूपं प्राप्तेषु तत्सु त्रिदशीभूता देवभुवनं गता ये पौरास्तेषां
दहननसुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

निर्वर्त्येवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां

विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा

कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

निर्वर्त्येति ॥ विष्वक्सेनो विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं
निर्वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं विभीषणं, पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्ति-
स्तम्भद्वयमिव दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे, चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयि-
त्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिमविशत् ॥ १०३ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंश-
महाकाव्ये श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः १६.

अथेतरे सत रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रवेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

कुन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ॥

तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लघुतक्षपुष्कलादयः सप्त रघुप्र-
वीराः पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तया, गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्न-
विशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम् ॥ “ जातो जातो यदु-
त्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ” ॥ इति । तथाहि । सुभ्रातॄणां भावः सौभ्रात्रम् ।
“ हायनान्त ” इत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः । एषां कुशजवादीनां
कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥ १ ॥

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

त इति ॥ सेतुब्रलबन्धः वार्ता कृषिगोरक्षणादिः । ‘ वार्ता कृष्याशुद-
न्तयोः ’ इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रभ्रानं
येषां तैरवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छिताः । अतिसमर्थो अपीत्यर्थः । ऐ

१ इदानीं रासायगादधिकभागमान्तरप्रसिद्धमर्थं सर्गचतुष्टयेनाह । इत्यन्यव्याख्यातः ।

कुशादयः प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या
सीमा ताम् । वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुर्नातिचक्रतुः । अत्र कामन्दकः—
“ कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानां
च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत् ॥ ” इति ॥ ३ ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिभिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

चतुर्भुजांशप्रभव इति ॥ चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः ते
प्रभवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदश्च । ‘ दानं गजमदे
त्यागे ’ इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां
कुशलवादीनां स वंशः सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां
सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव अष्टधा भिन्नः सन् विप्रससार विस्तृ-
तोऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पाककाव्यः—“ सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय
प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत ॥ गायतो ब्रह्मण-
स्तस्मात्समुत्प्रेतुर्मतङ्गजाः ॥ ” इति ॥ ३ ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ अर्ध रात्रेरर्धरात्रः । “ अर्धं नपुंसकम् ” इत्येकदेशस-
मासः । “ अहः सवैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ” इति समासान्तोऽच-
त्ययः । “ रात्राद्वाहाः पुंसि ” इति नियमात्पुंस्त्वम् । अधरात्रे निशीथे
स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु सुप्तः । कुशः प्रवासस्थ-
कलत्रवेषां प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् । “ सुप्तुषा ”
इति समासः । वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।

जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥

सेति ॥ सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः
पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्ता-
त्स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथाऽञ्जलिं बबन्ध ॥ ५ ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।

स विस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पस्त्यक्त-
शय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढार्गलमनुद्घाटितचिक्कम्भमपि । ‘ तद्वि-
क्कम्भेऽर्गलं न ना ’ इत्यमरः । अगारम् आदर्शतलं छायामिव प्रविष्टां तां
वनितां प्रोवाचावदत् ॥ ६ ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न चलक्ष्यते ते ।
विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥७॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ॥८॥

लब्धान्तरेति ॥ केति ॥ युगम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धाव-
काशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिम-
कृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं विभर्षि च । न
हि योगिनां दुःखप्रस्तीति भावः । किञ्च । हे शुभे ! त्वं का ? । कस्य वा
परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् । वशिनां जितेन्द्रि-
याणां रघूणां रघुवंश्यानां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथा-
भूतं मत्वाऽऽचक्ष्व ॥ ७ ॥ ८ ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ९

तमिति ॥ सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्यादोषा या नृः स्वपदो-
न्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन् ! मां संप्रति
वीतनाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्था अयोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥९॥
वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥१०॥

वस्वौकसारामिति ॥ साहं सौराज्येन राजन्वत्तया । हेतुना । वद्धोत्स-
वया विभूत्या वस्वौकसाराऽलकापुरी । ‘अलका पुरी वस्वौकसारा स्यात्’
इति यादवः । अथ वा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरी । ‘वस्वौक-
सारा शक्रस्य’ इति विष्णुपुराणात् । तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ
त्वयि सूर्यवंश्ये सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥ १० ॥

विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पर्यस्तसालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥११॥

विशीर्णेत्यादि ॥ तल्पान्यट्टालिकाः । ‘तल्पं शय्याद्वारेषु’ इत्यमरः ।
अट्टानि गृहभेदाः । ‘अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थं गृहान्तरे’ इति
विश्वः । विशीर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्त-
सालः वस्तुप्राकारः । ‘प्राकारो वरुणः सालः’ इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिनः
विनैवंभूतो ने निवेशो निवेशनम् अस्तनिमग्नसूर्यमस्ताद्रिलीनार्कमुग्रानि-
लेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्यनुकरोति ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽमृदभिसारिकाणाम्
नदन्मुखोलकाविचितामिषाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ।

निशास्त्विति ॥ निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलान्पद्ममधुराणि
नूपुराणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेत
साभिसारिका' इत्यमरः । यो राजपथः संचरत्यनेनेति संचरः । संचारः
साधनमभूत् । "गोचरसंचर" इत्यादिना यप्रत्ययान्तो निपातः । नदन्
मुखेषु या उलकास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोश्री-
भिः स राजपथो बाह्यते गम्यते । वंदेरन्यां वहिधातुरस्तीत्युपदेशः ॥ १२ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं माहिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥

आस्फालितमिति ॥ यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सद्
जलक्रीडास्त्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्तमन्वगच्छदन्वकरोत्
तदीर्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः । कर्तृभिः । शृङ्गैर्विषाणैराहन्
सत्क्रोशति । न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासमङ्गान्मृदङ्गराब्दापगमादलास्याः ।

माता दवोल्काहतशेषवर्हाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

वृक्षेशया इति ॥ यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् वृक्षे शेरत् इति
वृक्षेशयाः । "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः । "शयवासवासि"वकालात्
इत्यलुक्प्रत्ययः । मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्याः नृत्यशून्याः दवो
ऽरण्यवह्निः । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः । तस्योल्काभिः स्फुलि-
गैर्हतेभ्यः शेषाणि वर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वं वनमयू-
रत्वं माताः ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्वरणान्सरागान् ।

सद्यो हतन्यंकुभिरश्वदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १५ ॥

सोपानमार्गेष्विति ॥ किञ्च । येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्य-
सरागाँल्लाक्षारखार्त्राश्वरणा निक्षिप्तवत्यः । तेषु मे मम मार्गेषु सद्यो हतन्यं-
कुभिर्मारितमृगैर्व्याघ्रैरश्वदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

कुशावानविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

चित्रद्विपा इति ॥ पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः
करेणुभिः कारिणीभिः चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री, नेभे' इत्यमरः ।
दत्तमृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः नखा रवांकुशाः तेषामाघा-
तैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां सुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति संगान्निर्मोकपट्टाः कणिभिर्विमुक्ताः ॥

स्तम्भेष्विति ॥ उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च
यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां र्छाप्रतिक्रुतीनां दाढमयीणां कणि-
भिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः । 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ' इत्य-
मरः । सङ्गात्सक्तत्वास्तनोत्तरीयाणिस्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥ १७ ॥
कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रुढतृणांकुरेषु ।

न एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः १८
कालान्तरेत्यादि ॥ कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिन-
चूर्णेष्वितस्ततो रुढतृणांकुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां
शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छयं येषां तादृशा अपि ततः पूर्व ये मूर्च्छन्ति स्म
त एव चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः । 'पादा रश्म्यघ्नितुर्याशाः' इत्यमरः । न
मूर्च्छन्ति । न प्रतिक्रुन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः

क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

आवर्ज्येति ॥ किञ्च । विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवानाव-
र्ज्याऽऽनमद्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि, गृहीतानि । ता मदीया
उद्यानलताः । वन्यैः पुलिन्दैश्चेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः ।
क्लिश्यन्ते पीडयन्ते । विलभ्यते कर्मणि लट् । 'भेदाः किरातशबरपुलि-
न्दाश्चेच्छजातयः' इत्यमरः ॥ १९ ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीविद्युत्ता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमिनन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः २०

रात्राविति ॥ रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः ।
दिवापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या विद्युत्ता रहिता विच्छिन्नो
नष्टो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमिनन्तुजालैर्लतातन्तुवितानैस्ति-
रस्क्रियन्ते छाद्यन्ते ॥ २० ॥

यलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमवाप्नुवन्ति ।

प्रशान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूधे सरयूजलानि ॥ २१ ॥

बलीत्यादि ॥ 'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इति शाश्वतः । बलिक्रिया-
वर्जितानि वैकृतानि येषां तानि स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि ।

“कृत्यल्लुप्तो बहुलम्” इति करणेऽनीयप्रत्ययः । तेषां संसर्गमवाप्नुवन्ति
सख्यजलानि शून्यानि रिक्तान्शुपान्तेषु वानीरगृहाणि येषु तानि च दृष्ट्वा
दूये परितप्ये ॥ २१ ॥

तदहंसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥
तदिति ॥ तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीम्-
योध्यां मामभ्युपैतुमर्हसि । कथमिव । ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां
कारणवशान्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णु-
मूर्तिमिव ॥ २२ ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्रामहरो रघूणाम् ।
पूरय्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥
तथेति ॥ रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं याच्यां प्रतीतो
दृष्टः संस्तथेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुख
प्रसादा । सती । दृष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन
करणेन । तिरोबभूवान्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय देवं रूपमग्र्यं
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
श्रुत्वा त एवं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥
तदिति ॥ नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि
सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वा तं कुशे कुलराजधान्या साक्षा-
त्स्वयमेव पतित्वे विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् ।
आशीर्भिरिति शेषः । अत्र गार्ह्यः । “दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्पश्चा-
दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंखेदिष्टं तत्र साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणये-
युर्नरेन्द्रम् ॥ ” इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥ २४ ॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
अनुदुतो वायुरिवाश्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे २५ ॥
कुशावतीमिति ॥ स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु लान्दसेष्वधीनां श्रोत्रि-
यसात् । “तदधीनवचने” इति सातिप्रत्ययः ॥ “श्रोत्रियैः लान्दोऽधीते”
इति निपातः । “श्रोत्रियलान्दसौ समौ” इत्यमरः । कृत्वा । यात्रानुकूले-
ऽहनि सावरोधः सान्तःपुरः सन् वायुरश्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनुदुतोऽनुगतः
सन्नयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

सा केतुमालोपवना बृहद्विर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।
सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जंगमराजधानी ॥ २६ ॥

तेति ॥ केतुमाला एवोपवनानि यस्याः सा वृद्धिर्नागैर्गजैर्विहारशीलैः
पीडाशैलैरनुगतेव स्थिता रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सा सेना तस्य
कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी संचारिणी नगरीवाभवद्भूव ॥ २६ ॥

नेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः २७ ॥

तेनेति ॥ आतपत्रमेवामलं मण्डलं विम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवा-
सभूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः आतपत्रवदमलमण्डलेनोदितेन
शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् उदधिरिव
बभौ । “उदन्वानुदधौ च” इति निपातनात्साधुः ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

रघुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

तस्येति ॥ प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां ।
कर्त्रीणाम् । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति कर्तरि षष्ठी । पीडां सोढुमपर्या-
प्तवतीवाशकेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यारुरो-
हेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना दृष्टे नृपस्य तत्रैव सामर्थ्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

उद्यच्छमानेति ॥ पश्चात्कुशावरणाः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा
पुरोऽग्रे निवेशे निमित्ते । निवेशं चेत्यर्थः । उद्यच्छमानोद्योतं कुर्वती ।
“समुदाङ्म्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् ।
पथि च व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा दृष्टे
तत्रैव सामर्थ्यमतिं कृत्स्नताजुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः २९.

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

तस्येति ॥ नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात्तुरङ्गमाणानां
खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणु रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि
रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

मार्गैषिणीति ॥ वैन्ध्येषु विन्ध्यसंचन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु ।
“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः । मार्गैषिणी मार्गावलोकिका । अत एव
बहुधा विभिन्ना । महाविरावा दीर्घशब्दा सा सेना रेवेव तर्मदेव ‘रेवा

लु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः । गुहासुखानि बह्वप्रति-
श्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकाराऽकरोत् ॥ ३१ ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयागध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलंघयद्विन्ध्यसुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

स इति ॥ धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा यस्य
सः प्रयागे ये ध्वनयः क्ष्वेडहेषादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्यैवंविधः स
प्रभुः कुशः पुलिन्दैः किरातैरुपपादितानि समर्पितान्युपायनानि पश्यन्
विन्ध्यं व्यलंघयत् ॥ ३२ ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगासुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलंघनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

तीर्थे इति ॥ तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः
प्रतीपगा पश्चिमवाहिनीं गंगासुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा
हंसा अयत्नेन बालव्यजनीबभूवुश्चामराण्यभूवन् । अभूततद्भावे चिबः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैद्योतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृता विग्रहा
देहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्ते
निमित्तं नौभिल्लुलितं क्षुभितं त्रिलोतस इदं त्रैद्योतसं गांगमम्भो ववन्दे ॥

इत्यध्वनः कैश्चिद्दहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरय्याः ।

वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

इतीति ॥ इति कैश्चिद्दहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसानं कुशः सरय्याः कूलं स-
मासाद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणां वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां
तान् । यूपान्यद्विपशुबन्धनस्तम्भाञ्छतशोऽपश्यत् ॥ ३५ ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयून्तरंगान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

आधूयेति ॥ कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आ-
धूयेष्टकम्पयित्वा । सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयून्तरंगान् स्पृष्ट्वा ।
अनेन शैत्योक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥ ३६ ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्थाः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

अयेति ॥ अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः । 'शल्यं शङ्कौ
शरे वंश' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो

बली स राजा बलाञ्जलन्तो वा ध्वजा येषां तानि तानि बलानि सैन्यानि
तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः ।
निवेशयामास ॥ ३७ ॥

तां शिल्पिषंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुः पां विसर्गान्मेघा निदाघगलपितामिवोर्वीम् ३८ ॥

तामिति ॥ प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संभृतसा-
धनत्वान्निर्गलितोपकरणत्वात्तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः । पुरमयो-
ध्याम् । मेघा अपां विसर्गाञ्जलसेकाग्निदाघगलपितां ग्रीष्मतमामुर्वीमिव
नवीचक्रुः परिपूरयाश्चक्रुः ॥ ३८ ॥

ततः सपर्या सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्यो
इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैः कु-
त्तानशनव्रतैर्वास्तुविधानविद्भिः । प्रयोज्यैः । पशूपहारैः संहितां सपशूप-
हारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र ण्यन्ताणिचपुनरित्य-
नुसंधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावमस-
द्भात् । भवितव्यं वृतेरण्यन्तकर्त्ता, प्रयोज्यत्वे तन्निर्देशात्प्रयोगान्तरस्या-
पेक्षितत्वात् ॥ ३९ ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्त कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

तस्या इति ॥ स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं
निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्ते भवनोपसोः' इति विश्वः ।
कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममात्यादिक-
यथाप्रधानं मान्यानुसारेण यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः ।
संभावयामास ॥ ४० ॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ॥
पूरावभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

सेति ॥ विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा ।
'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिर-
श्चशालासंश्रयणशीलैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिहृक्षि'
इत्यादिनेनिप्रत्ययः । तुरंगैरश्वैः शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः
रक्षन्भास्तान्गतैः प्रातैर्नागैश्च सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा ना-
रीव आवभासे ॥ ४१ ॥

वसन्त तस्यां वसतो रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मैथिलेयः स्पृहयावभूव भव्रं दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥४२॥

वसन्निति ॥ स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभामधिरोपितायां
तस्यां रघूणां वसतावयोध्यायां वसन् । दिवो भव्रं देवेन्द्राय, तथाऽलके-
श्वराय कुबेरायापि न स्पृहयावभूव तावपि न गणयामासेत्यर्थः । “स्पृह-
रीप्सितः” इति संप्रदानवाञ्छतुर्थी । एतेनायोध्याया अन्यतगतिश्च
यित्वं गम्यते ॥ ४२ ॥

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निःश्वासहार्याशुकमाजगाम धर्मः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥४३॥

कुशस्य कुमुदतीसंगमं प्रस्तौति ॥ अथेति ॥ अथास्य कुशस्य रत्नेर्मु-
क्तामणिभिर्ग्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् एकान्तमत्यन्तं पाण्डुः स्तन-
योर्लम्बितो हारा यस्मिंस्तं निःश्वासहार्याग्यतिसूक्ष्माण्यशुकानि यत्र तम्
एवं शीतलमायं प्रियाया वेषं नेपथ्यमुपदेष्टुमिव वसो ग्रीष्म आजगाम ॥४३॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिशुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमश्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥४४॥

अगस्त्यचिह्नादिति ॥ अगस्त्यश्चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गादक्षिणायना-
द्भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति उत्तरा दिक् आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव
हैमवतीं हिमवत्संबन्धिनीं हिमश्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अत्र प्रोषित-
प्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥ ४४ ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
तभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम्

प्रवृद्धताप इति ॥ अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः अत्यर्थमेवानल्पं तन्वी
कुशा क्षणदा च इत्येतावुभौ विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधा-
चरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती दंपती इव आस्ताम् ।
तयोरपि तापकार्यसंभवान्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥

दिनेदिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उदण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं वभूव ॥ ४६ ॥

दिनेदिन इति ॥ दिनेदिने प्रतिदिनं शैवलवन्त्यधस्ताद्यानि सोपानानां
पर्वाणि भङ्गयस्तानि विमुञ्चत् । अत एवोदण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणामम्भः
नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं वभूव । विहारयोग्यमभूदि-
त्यर्थः । “प्रमाणे द्वयसच्” इति द्वयसच्प्रत्ययः ॥ ४६ ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गंधेषु कुङ्कुलेषु ।

प्रत्येकानिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

वनेष्विति ॥ वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिषूकटसौरभेषु ।
“ गन्धस्य ” इत्यादिना समासान्त इकारादेशः । सायंतनमल्लिकानां
कुङ्कुलेषु सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । भ्रमरन्दलो-
भादित्यर्थः । भ्रमर एषां कुङ्कुमलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥ ४७ ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्गेभूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

स्वेदेत्यादि ॥ स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्गुको यस्य तस्मिन्का-
मिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संदष्टशिखं विश्लिष्टकेसरम् । अत एव
कर्णाच्च्युतमपि शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥ ४८ ॥

यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्रसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।

शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

यन्त्रप्रवाहैरिति ॥ ऋद्धिमन्तो धनिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु
शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैर्यन्त्रसंचारितसलिलपूरैः परीतान्वातान्मलयोद्भवस्य
रसेन चन्दनोदकेन धौतान्काष्ठितान्छिलाविशेषान्मणिमयासतान्यधि-
शय्य तेषु शयित्वातपं निन्युरातपपरिहारं चक्रुः ॥ ४९ ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्विति ॥ वसन्तस्यात्मसहकारिणोऽत्ययेनातिक्रमेण मन्द-
वीर्योऽतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च । धूपसंचारणार्थमित्यर्थः ।
तेषु अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु अङ्ग-
नानां केशेषु बलं लेभे । तैरुद्दीपितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

आपिञ्जरा वद्वरजः कणत्वान्मअर्जुदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्खंडीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

आपिञ्जरेति ॥ वद्वरजः कणत्वाद्वातरजः कणत्वादापिञ्जरेष्वतिपङ्कज-
गोदारा द्राघीपस्थर्जुनस्य ककुभृक्षस्य । ‘ इन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः ’ इत्य-
मरः । मञ्जरी देहं दग्ध्वापि रोषाद्गिरिशेन गिरिरस्त्यस्य निवासत्वेन
गिरिशस्तेन । लोमहृदित्वात् । “ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ”
इति शप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु “ गिरौ शेतेर्दः ” इत्यस्य
छन्दसि विधानाल्लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रह-
वाक्यं न्याय्यम् । खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वीव शुशुभे ॥ ५१ ॥

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीघ्रं नवपाटलं च ।

संवध्रता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदावावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥

मनोज्ञगन्धमिति ॥ मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संवधते । सहकारभङ्गं चूतपल्लवखण्डं पुराणं वाञ्छितं शैस्तेजनेनेति शीघ्रः पक्वैश्चरसप्रकृतिकः सुगविशेषस्तम् । “ शीघ्रो ध्रुक् ” इत्युणादिसूत्रेण ‘ शीघ्रं स्वप्ने ’ इत्य-
न्माह्नातोर्ध्वमत्ययः । ‘ पक्वैश्चरसैरस्त्री शीघ्रः पक्वः सः शिरः ’ इति
यादवः । नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं च संवध्रता संवध्दयना निदावाव-
धिना ग्रीष्मकालेन । ‘ अवधिरस्यनधाने स्यात्स्त्रीमिन् काले विलेपि च ’
इति विश्वः । कामिजनेषु विषये सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परि-
हृताः ॥ ५२ ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

जनस्येति ॥ तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सवि-
शेषं स्वातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ तापापनोदे क्षमा योग्या
पादयोरङ्गयोः पादानां रश्मीनां च सेवा ययोस्तावदयमथावभ्युदयस्यौ स
च नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरयवाः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि ग्रीष्ममुखे बभूव ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथोर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिन्स्तस्मिन् ।
‘ लोलश्चलसतृष्णयोः ’ इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके ।
पचायच्च । ग्रीष्मेषु मुखे सुखकरे सरयवा अम्भसि पयसि तस्य कुशम्य
वनितासखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥ ५४ ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमालुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥

स इति ॥ चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोप-
कार्या यस्यास्ताम् । आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः ।
“ जालमानायः ” इति निपातः । ‘ आनायः पुंसि जालं स्यात् ’ इत्यमरः ।
तीरपकृष्टनक्रामपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संपत्प्रभावयोग्नुरूपं
योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः ॥ “ परितापिषु
वासरेषु पर्यस्तदलेखास्थितमाप्रसैन्यचक्रम् । सुविशोभितनक्रमीनजालं
व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥ ” इति ॥ ५५ ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविवटिनीभिः ।

सन्तूरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सेति ॥ छाः भार-उरयूस्ती-सोपाना-दे-र-यता-यद्वय-रणा-दन्वयेन्यं केयूर-
विजडिरीभिः । उज्ज्वलाङ्गदन्तप्रपिर्जीभिः खनपुस्तोभाणि खनपुस्तखलनानि
यदादि यः ताभिः प्लवनाभिर्द्विभिरुद्विगृह्यः भीमहंसासीद ॥ ५६ ॥

परस्परान्भ्युक्षेणन-पराणां तासां नृपो भज्जनराजदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालव्यजनां वजापि ॥ ५७ ॥

परस्परस्यादि ॥ नौसंश्रयः परस्परान्भ्युक्षेण संवने तत्पराणामासक्तानां
तासां स्त्रीणां भजने रागोऽभिख्यापस्तदर्शी नृपः पार्श्वगतालुपात्तवालव्य-
जनां गृहीतवाधरां किरातीं चामरग्राहिणीं वजापि । किरातस्तु दुमान्तरे-
स्त्रियां चामरवादिन्यां भस्मयजःत्वन्तरे हयोः इति केशवः ॥ ५७ ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयेर्विगाह्यमानो गलितान्तरागैः ।

संध्योदयः साध्न इवैव वर्णं पुण्यत्यनेकं सरयूपवाहः ॥ ५८ ॥

पश्येति ॥ गलितान्तरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोड्य-
मान एव सरयूपवाहः साध्नः समेयः संध्योदयः संध्याविर्भाव इव अनेकं
नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुण्यति पश्य । वाक्यार्थः कथं ॥ ५८ ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदजनं नौलुलिताभिराङ्गिः ।

तदुपगताभिर्महाराजशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमामाम् ॥ ५९ ॥

विलुप्तमिति ॥ नौलुलितानि नौलुभिः प्लवनाभिः । सुन्दरीणां यदजनं
कज्जलं विलुप्तं हनं तदजनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा तां
वधन्तीभिर्घटयन्तीभिराङ्गिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्यपितम् । अनिनिधिदानमपि
तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥ ५९ ॥

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्बोद्धुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

एता इति ॥ गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मान इति विग्रहः । गुरु
श्रोणिपयोधरत्वादात्मानं शरीर-मुद्बोद्धुमशक्नुवत्यः एता बालाः गाढाङ्गदैः
क्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखभावं यथा तथा रागवशात्क्लेशाभिनिवे-
शपारतन्व्यात्प्लवन्ते तरन्ति ॥ ६० ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नभायाः शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान्

अमी इति ॥ वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्नभायाः
स्रोतसि पारिप्लवाश्चञ्चलाः । 'चञ्चले तरले चैव पाणिप्लवपरिप्लवे' इत्य-
मरः । अमी शिरीषप्रसवा एवाचनेखाः कर्णभूषाः शैवाललोलाञ्जलीनीलीभि-

यान् । 'जलनीली तु शेषाक्षम्' इत्यमरः । मीनाः श्लक्ष्णन्ति प्रादुर्भाव-
यन्ति । शैवालप्रियत्वाच्छिरीषेषु शैवालप्रमाणप्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
क्षालां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।
पयोधरोत्सर्पिषु शीर्ष्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिदुरोपि हारः ॥ ६२ ॥

भाषामिति ॥ जलस्वास्फालने तत्पराणामावस्कानामासां स्त्रीणां युक्ता-
फलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषु तर्पणयुत्पन्नन्ति ये तेषु
शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्ष्यमाणो गलन्हारोऽथ एव छिदुरः स्वयं
छिन्नोऽपि न संलक्ष्यते । " छिदिभिदिच्छिदेः कुरच् " इति कुरच्प्रत्ययः ।
शीकरसंलग्नाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥ ६२ ॥

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्गौ भुवां द्वन्द्वचराः स्ननानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥

आवर्तशोभेति ॥ विलासिनीनां स्त्रीणाम् । " वौ कषलसकत्यसम्भः " इति
त्रिगुणप्रत्ययः । रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोकाप्रसि-
द्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुपमानमित्य-
न्नाह ॥ नतनाभि हान्तेर्निम्ननाभि शोभाया आवर्तशोभा । 'स्यादावतो-
ऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । भुवां भङ्गस्तरेणः । स्ननानां द्वन्द्वचराश्चक्र-
वाकाः । उपमानमिति सर्वत्र संबध्यते ॥ ६३ ॥

तीरस्थलीवर्हिभिर्दुत्कलापैः प्रस्निग्धकेकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥

तीरेत्यादि ॥ उत्कलापैरुच्चवर्हेः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तीर-
स्थलीषु स्थितैर्वर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानु-
सार्यासां स्त्रीणां संबन्धि वायैव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु
संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥ ६४ ॥

संदष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोद्भुल्लयाः ।
अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

संदष्टवस्त्रेष्विति ॥ संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टांशुकेष्ववलानां नि-
तम्बेषु अधिकरणेषु । इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितान्यावृणानि यान्यु-
द्भूनि नक्षत्राणि तदुत्थाः । मुक्तामयत्वादिति भावः । अमी जलापूरित-
सूत्रमार्गाः । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः । 'कलापो भूषणे
वर्हे' इत्यमरः । मौनम् । निःशब्दतामित्यर्थः । भजन्ते ॥ ६५ ॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।
वक्रेनराप्रैरलकैस्तरुण्यश्रूणारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥

एता इति ॥ इपांसखीजनं प्रति करहर्षादिता उत्सारिता पारिधारा
याभिस्ना स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तद्वृण्यो वक्र-
नराग्रजलसंकाहज्वग्रैरलकैः करणैः । चूर्णैः कुंकुमादिभिरहणान्वारिक्त्वा
लुदकविन्दून्वमन्ति वर्षन्ति ॥ ६६ ॥

उद्धन्धकेशच्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेष्टः ॥ ६७ ॥

उद्धन्धकेश इति ॥ उद्धन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन्सः च्युतपत्रलेखः
क्षतपत्ररचनः विश्लेषिणो विसंखिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताडङ्गा
यस्मिन्सः एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेष्टो नेपथ्यं मनोज
एव । 'रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति' इति भावः ॥ ६७ ॥

स नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।

स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स कुशो नौविमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः त-
स्मादवतीर्य । विलोलहारः संस्ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धा-
वलग्नोद्धृतपद्मिनीयुत्पाटितनलिनी यस्य स तथोक्तः सन् । "नयूतश्च" इति
कर्ण्यत्ययः । वन्यो द्विपेन्द्र इव अप्सु रेमे ॥ ६८ ॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥

तत इति ॥ ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । "भुवश्च" इति च
कारादिष्णुच् । नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा
विरेजुः । प्रागेव इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता
मणयो नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत । अभिरामा इति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोऽतितरां बभामे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ७० ॥

वर्णोदकैरिति ॥ तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गमुक्तानि तैर्वर्णोदकैः
कुंकुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात्स्नेहादसिञ्चन् तथागतस्तथास्थितः ।
वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्विराज
इव । अतितरां बभासेत्यर्थं चकासे ॥ ७० ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्रां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

तेनेति ॥ अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरसुन्दरीसद्वचरेण तां सरिद्रां
सरयू विगाहमानेन तेन कुशेनाकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोऽप्सरो-

भिवृत्त आहुतो मरुत्वानिन्द्रोऽनुयातलीलानुकृतश्री । अभूदिति जेष ।
इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥ ७१ ॥

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥

यदिति ॥ यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य कुशाय
राज्येन समं दिदेश ददौ । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः
क्रीडितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं ध्वनमज्ज
बुबोड ॥ ७२ ॥

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यौ गतमात्र एव ।
दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥

स्नात्वेति ॥ असौ कुशः सदारः सन्यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगात्र ।
तीरे योपकार्यौ पूर्वोक्ता तां गतमात्रौ गत एवापोढनेपथ्यविधिरकृतप्रसा-
धन एव दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥ ७३ ॥

जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ७४

जयश्रिय इति ॥ यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकर-
णम् । 'वशक्रिया संवननम्' इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्राऽऽमुक्तपूर्वं
पूर्वमामुक्तम् । धृतमित्यर्थः । "सुप्सुपा" इति समासः । अतो हेतोर-
स्याऽऽभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभात् । कुतः । हि यस्माद्धीरो
विद्वान्स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः । पुष्पेष्विवाभरणेषु
धृतेषु निर्मात्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
वन्ध्यश्रमास्ते सरयुं विगात्र तमूचुरभ्लानमुज्वलसादाः ॥ ७५ ॥

तत इति ॥ ततः नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीष्णाः तान् "सुपि"
इति योगविभागात्कप्रत्ययः ॥ "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम् ।
सर्वानानायिनो जालिकांस्तस्याभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्त आशु
समाज्ञापयदादिदेश । त आनायिनः सरयुं विगात्र विलोडय वन्ध्यश्रमा
विफलप्रयासास्तथापि तद्वति ज्ञात्वाभ्लानमुज्वलसादाः सश्रीकमुखाः
सन्तस्तं कथमूचुः ॥ ७५ ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मयं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्द्वादवासिना तत ॥ ७६ ॥

कृत इति ॥ हे देव । प्रयत्नः कृतः । पयसि मयं त आभरणोत्तमं न

न लब्धम् । किन्तु तदाभरणमन्तर्हृद्वाचिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन
पन्नगेन लौल्यालोभादुपानं गृहीतं नूनमिति वितर्के ॥ ७६ ॥

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥

तत इति ॥ ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्वी बलवान्स कुश-
स्तीरगतः सन्धनुराततज्यमधिज्यं कृत्वा । भुजङ्गस्य कुमुदस्य नाशाय
गारुत्मतं गरुत्महेवताकमस्त्रं समाददे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्हृदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरङ्गहस्तः ।

रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सायके कृतप्रयोगमात्रे सत्येव
हृदः क्षोभाद्धेतोः समाविद्धाः संहितास्तरेणा एव हस्ता यस्य स रोधांसि
निघ्नन्पातयन् अवपाते गजग्रहणगते मग्नः पतितः । 'अवपातस्तु हस्त्यर्थे
मर्तश्छन्नस्तृणादिना' इति यादवः । वन्यः करीव परुषं घोरं ररास दध्वान् ॥

तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानादुद्धृतनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्यभुजङ्गराजः ॥ ७९ ॥

तस्मादिति ॥ मथ्यमानात्समुद्रादिव उद्धृतनक्रात्क्षुभितग्राहात्तस्मा-
द्गदात् लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव कन्यां पुरस्कृत्य
भुजङ्गराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥ ७९ ॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशां पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रहेष्वनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥

विभूषणेत्यादि ॥ विशां पतिर्मनुजपतिः कुशः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ'
इत्यमरः । विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः । कर्म-
ण्यण् । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं
वीक्ष्य । सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार । तथाहि । सन्तः प्रहेषु न स्त्रे-
ष्वनिर्वन्धरुषोऽनियतक्रोधा हि । शीघ्रं प्रसीदन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विषामं कुशमस्त्रविद्वान् ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्ध्नाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ८१ ।

त्रैलोक्येत्यादि ॥ अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् । "न लोक" इत्यादिना पृष्ठी-
समासनिषेधः । "द्वितीया अित" इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यान-
द्वितीयेति योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमामिन्न इत्यर्थः । कु-
मुदः त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चानुवर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यङ्प्रत्ययः । त्रैलो-
क्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् अत एव प्रभावाद्विषामं कुशं

निवारकं मूर्धाभिवर्त्तकं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्ध्नाऽभिवन्द्य प्रणम्य
बभूव ॥ ८१ ॥

अवैमि कार्यान्तरमालुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विवानम् ॥ ८२ ॥

अवैमीति ॥ त्वाम् । ओदनान्तरस्तग्दुल इति यत्कार्यान्तरः कार्यार्थः
'स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्धान्तरेषु चान्तरम्' इति शाश्वतः । स चासौ
मालुषश्चेति तस्य विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि ।
“आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेरित्यर्थः । स जानन्नहमाराधनीयस्यो-
पास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः ‘धृ प्रीतौ’ इति धातोः स्त्रियां क्तिन् । विवाते
कथं नामाचरेयम् । असंभावितमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य बालातिकुतूहलेन ।
द्वदात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ८३

करेत्यादि ॥ कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्यः सा कन्दु-
कार्थमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बालातिकुतूहलेनात्यन्तकौतुकेनान्तरिक्षा-
ज्ज्योतिर्नक्षत्रमिव । ‘ज्योतिर्भयोतदृष्टिषु’ इत्यमरः । द्वदात्पतत्तदीयं जैत्रा-
भरणमालोक्याऽऽदत्ताऽगृह्णात् ॥ ८३ ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिवेण भूमेरुपेतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥

वदिति ॥ तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना दीर्घेण ज्याघातेन या रेखा
रेखाकारा ग्रन्थयस्तासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्य तेन भूमे रक्षा-
याः परिवेण रक्षार्गलेन । ‘परिवो योगभेदास्त्रमुद्गरेऽर्गलघातयोः’ इत्यमरः ।
अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपेतु । एतैर्विशेषणैर्महाभाग्य-
शौर्यधुरन्धरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥ ८४ ॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ने ॥ ८५ ॥

इमामिति ॥ किञ्च । हे पार्थिव ! ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिच-
र्यया । “शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः” इति विश्वः । आत्माप-
राधमाभरणग्रहणरूपं नुदतीम् । परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः । “आशंसायां
भूतवच्च” इति चकाराद्धर्तमानार्थे शतृप्त्ययः । “आच्छीनद्योर्नुम्”
इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्नुमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं
कुमुद्वतीमनुमन्तुं नार्हसीति न 'अर्हस्येवेत्यर्थः' ॥ ८५ ॥

इत्प्रचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं

क्षान्त्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः

कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वश्लोकोक्तमूचिवानुक्तवान् । ब्रुवः क्रतुः । उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद । भवाञ्छ्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः इत्यनुभाषितारमनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्युक्तबन्धुः सन्कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास न केवलं तदीयमेव किन्तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । आम्प्रत्ययानुप्रयोग-
बोध्यैवधानं तु प्रागेव समाहितम् ॥ ८६ ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते

माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।

दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्वयशुवानो दिगन्ता-

नान्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः ॥ ८७ ॥

तस्या इति ॥ मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायेत्यर्थः । मांगल्या मंगले साधुर्योर्णां मेषादिलोम । 'ऊर्णां मेषादिलोमि स्यात्' इत्यमरः । अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तथा वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुदस्या हस्ते पाणावुच्छिखस्योदचिबः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यशुवानो व्याप्तुवन्दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्वयशुवन्तः तदन्वाश्रयो अद्भुता मेघा गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ववृषुः आश्चर्यशब्दस्य 'रौद्रं तूग्रममी त्रिषु चतुर्दश' इत्यमरवचनात्त्रिगितम् ॥ ८७ ॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमाप च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

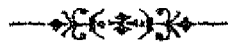
एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थं नागः कुमुदः त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । "तद्वितार्थ" इत्यादिना तत्पुरुषः । अदन्तद्विगुत्वेऽपि पात्राद्यदन्तत्वात् पुंसकत्वम् । 'पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुल्लक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तस्य गुरुः रामः तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । "औरसो धर्मपत्नीजः" इति याज्ञवल्क्यः । मनुश्च "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्सुतम् तमौरसं

विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पजम् ॥” इति । मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा
 कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा । एकस्तयोरन्य-
 तरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वैतत्याद्रुडात् । गुरुणा वैष्णवांशेन कुशेन
 त्वाजितक्रौर्योदिति भावः ॥ शङ्कां भयमत्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्याल-
 कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमत एव पौरकान्तः पौरप्रियः खञ्जशास्र ॥
 इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीरू-
 माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशमहा-
 काव्ये कुमुदतीपरिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सतदशः सर्गः १७.

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुदती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्मसादमिव चेतना ॥ १ ॥

नमो रामपदाम्भोजं रेणवो यत्र संततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥ १ ॥

अतिथिमिति ॥ कुमुदती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम पुत्रम् । चेतना
 बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्वा रात्रेर्यामात्मद्वरात् । ‘द्वौ यामप्रहरौ समौ’
 इत्यमरः । प्रसादं वैशद्यमिव प्राप । ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति
 प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चाबुपमद्युतिः ।

अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

स इति ॥ पितृमान् । प्रशंसार्थं मतुप । सुशिक्षित इत्यर्थः । अबुपम-
 द्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् । तांतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमु-
 दत्याश्च वंशं सवितोत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपुनात्सवित्रीकृतवान् ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

तमिति ॥ अर्थान्छब्दार्थान्दानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्ती-
 त्यर्थविदः तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशस्तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्याना-
 मान्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतीनामाथेमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चा-
 त्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः ।
 ग्रहेण्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥ ३ ॥

ज्ञान्यन्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।

अमन्यनैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥

ज्ञान्य इति ॥ जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन
दुर्जनेन 'अभिजातः कुलीनः स्यात्' इत्यमरः । शौर्यवता वशिनः
तेनातिथिना । करणेन । एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् ।
अमन्यत । सर्वगुणसामग्र्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्त्यर्थः ॥४॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिषान् ।

जवान् समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

स इति ॥ स कुशः कुलोचितं कुलोन्मत्तमिन्द्रस्य साहायकं सह-
कारित्वम् । " योपधात् " इत्यादिना वुञ् । उपेयिषान्ग्रामः 'सन्समरे
नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जवानावधीत् । तेन दैत्येनावधि इतश्च ।
' लुङि च ' इति द्वनो वधादेशः ॥ ५ ॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।

अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

तमिति ॥ कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा भगिनी कुमुद्वती कुश-
पत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव तं कुशमन्वगात् । कुशस्तु ।
कुः पृथ्वी तस्याहुत्प्रीतिः सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन
स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्विनीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तयोरिति ॥ तयोः कुशकुमुद्वत्प्रोर्मध्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य
सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः तद्भागासीत् । द्वितीया कुमुद्वत्यपि ।
शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी आहिणी । " संपृच " इत्या-
दिना भजेर्धिलुप्रत्ययः । सख्यासीत् । कस्कादित्वाहिवस्पतिः साधुः ७ ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमाभ्यानां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

तदात्मसंभवमिति ॥ सङ्ग्रामयायिनः संग्रामं यास्यतः । भावव्यकार्ये
णिनिः । " अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः " इति षष्ठीनिषेधः । भर्तुः
स्वामिनः कुशस्य पश्चिमाभ्यान्तिमामात्रां विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवं-
रूपां स्मरन्तो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ॥८॥

ते तस्य कल्पयामासुः (भिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्रेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

त इति ॥ ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्धेभुजतः ।
चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं च
यामासुः कारयामासुः ॥ ९ ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

तत्रेति ॥ तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितः ।
कुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः । करैः । प्रकृतयो मन्त्रिण
उपतस्थुः ॥ १० ॥

नदद्भिः सिन्धुगम्भीरं तूर्यैराहनपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

नदद्भिरिति ॥ आहतं पुष्करं सुखं येषां तैः । 'पुष्करं कान्तिकामा-
वाद्यमाण्डसुखेऽपि च' इत्यमरः । सिन्धुं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तु
स्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नपारम्पर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वय-
यताऽनुमितम् ॥ ११ ॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तराणि ।

ज्ञातिवृद्धेः प्रयुक्तान्त भजे नीराजनात्वेर्धनम् ॥ १२ ॥

दूर्वाद्यादि ॥ सोऽतिथिः दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वगभिन्नपुटा-
वाङ्कुरप्लक्षत्वगोत्तराणि प्रधानानि येषु तावत् । अभिन्नपुटानि नभःकपुष्पा-
णीति केचित् । कमलानीत्यन्ये । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्ताऽनाजना-
विधीन्भजे ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमाभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

पुरोहितपुरोगा इति ॥ पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजानाम्
ब्राह्मणा जिष्णुं जयशीलं तदतिथिं जैत्रैर्जयशीलैरथर्वभिर्मन्त्रि-
पूर्वमाभिषेक्तुमुपचक्रमिरे ॥ १३ ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥

तस्येति ॥ तस्यातिथेर्यमूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्यौघमहती मत्पद्मादा अ-
विच्यतेऽनेनेत्यभिषेको जलं स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः तस्याऽस्त्रिषु
द्विषः शिषस्थे मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव व्यरोचत । त्रिपुरायां पुनः पुनः
विग्रहः ॥ १४ ॥

१ तथा च शकुन्तार्णवे-स्वरे दुःखं भवेद्रूढे सुखं गम्भीरमादिनि । आह्वानं
वाद्यानि सिन्धुवाचा च मङ्गलम् ॥ इति । इत्यन्वयः ।

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

स्तूयमान इति ॥ तस्मिन्क्षणे भिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः सांप्रति-
थिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् । कर्तरि क्तः । अत एव सारंगैश्चातंकरभिनन्दितः
पर्जन्यो मेघ इव अलक्ष्यत ॥ १५ ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

तस्येति ॥ सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वत-
स्तस्य वृष्टिसेकान् विद्युतोऽयं वैद्युतः दूष्याबिन्धनस्याग्नेरिव । द्युतिर्ववृधे ॥ १६ ॥

स तावदभिषेकान्ते स्नातकभ्यो द्वादौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

स इति ॥ सोऽतिथिरभिषेकान्ते स्नातकभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत्तावत्परि-
माणं वसु धनं द्वादौ । यावता वसुनैषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्र-
दक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्द्रदावित्यन्वयः ॥ १७ ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

त इति ॥ प्रीतमनसस्ते स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिषमुदैरय-
न्याहरन्साशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः श्राम्राज्या-
दिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलज्ञानस्य तदानीमनवकाशात्काला-
न्तरोद्दीक्षणं न चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

बन्धच्छेदमिति ॥ सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदं वधार्हाणामवध्यतां धुरं
बहन्तीति धुर्या बलीवदादयः तेषां धुरो भारस्य मोक्षं गवामदोहं वधनां
पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशदादिदेश ॥ १९ ॥

क्रीडापतन्त्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥

क्रीडापतन्त्रिण इति ॥ पञ्जरस्थाः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतन्त्रि-
णोऽपि । किमुतान्य इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्ध-
मोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ॥ २० ॥

नतः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

सोत्तरच्छदमध्यास्न नेपथ्यमहृणाय सः ॥ २१ ॥

तत इति । तत साऽतिथिर्नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय अन्तर
हर्म्याङ्गणविशेष 'वक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादे' इत्यमर । तत्र न्यस्त
स्थापितं शुचि निमल सात्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्तस्याङ्गन पीठ-
मभ्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णितपाणयः ।

आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

तमिति ॥ तोयेन निर्णितपाणयः क्षान्तिहस्ताः प्रसाधका अलङ्कृतारं
धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाऽऽश्यानकेशान्तं शोषितकेशपाशान्तं तमतिथि तैस्तै-
राकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिर्द्वारकटकादिभिश्चोपसेदु-
पतस्थुः । अलङ्कुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

त इति ॥ ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेणोन्नद्धमुद्वद्धमन्तर्गत-
स्रजमस्यातिथेमौलिधम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण प्राणिज्येन
प्रत्यूषुः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥ २३ ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापद्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

चन्दनेनेति ॥ किञ्च । मृगनाभ्या कस्तूरिकया सुगन्धिना चन्दनेनाङ्ग-
रागमङ्गविलेपनं समापद्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गौरो-
चना यस्मिस्तत्पत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥ २४ ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयमेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

आमुक्ताभरण इति ॥ आमुक्ताभरण आसज्जिताभरणः । स्रजोऽस्य स-
न्तीति स्रग्वी "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । हंसाश्रि-
द्धमस्येति हंसचिह्नं यद्दुकूलं तद्गान् । अथ बहुव्रीहिर्नैवार्थसिद्धेर्मनुबानर्थ-
क्येऽपि सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एव-
मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरो वोढा । 'वधूः
रुतुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिद्भ्योः' इति विश्वः । साऽतिथिरतिशयेन
मेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवं विशेषणः ॥ २५ ॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्याऽऽदर्शे हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

नेपथ्यदर्शिन इति ॥ हिरण्मये सौवर्ण आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेवं
पश्यतस्तस्यातिथेश्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः

कल्पतस्तस्य छायेव निरशज । तस्य सूर्यसंक्रान्तनिम्बस्य संभवान्नेरा-
वित्युक्तम् ॥ २६ ॥

स राजककुद्दत्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

यथावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभासु ॥ २७ ॥

स इति ॥ लोऽतिर्था राजककुद्दानि राजचिह्नानि छत्रचामरादीनि ।
'प्राधान्ये राजकिल्बे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषु व्यग्रा-
पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरिताऽलोक उच्चारितजयशब्दः ।
'आलोको जयशब्दः रयात्' इति हलायुधः । सुधर्माया देवसभाया अन-
वमामन्यूनां सभामाश्रान्तीं ययौ । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमरः ॥ २७ ॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

वितानसहितमिति ॥ तत्र सभायां वितानेनोल्लोचेन सहितम् । 'अस्त्री
वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैरुदृष्ट-
दृष्टमुल्लिखितं पादपीठं यस्य तत् पितुरिदं पैतृकम् । "ऋतञ्ज" इति उक्त्वा-
त्ययः । आसनं सिंहासनं भेजे ॥ २८ ॥

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९ ॥

शुशुभे इति ॥ तेन चाक्रान्तम् । श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः तल्लक्षणं श्री-
वत्सरूपम् । 'श्रीवत्सनन्यावर्तादिविच्छेदा वक्षो द्वयोः' इति सज्जनः ।
महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहसमारूपम् । कौस्तुभेन मणिनाऽऽक्रान्तं
श्रीवत्सलक्षणं कैशवस्येदं कैशवम् । वक्ष इव शुशुभे ॥ २९ ॥

वभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाकूटः सामर्थ्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

वभाविति ॥ लोऽतिथिः कुमारत्वाद्वाल्याद्भूयो यौवराज्यमवाप्यैवानन्व-
त्तम् । अधिराजस्य भावः अधिराज्यं महाराज्यमवाप्य । रेखाभावादर्थेऽङ्गु-
त्वमवाप्यैव सामर्थ्यरुपाकूटः पूर्णतां गतचन्द्रमा इव वभौ इति व्याख्ये-
नम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥ ३० ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

प्रसन्नमुखरागमिति ॥ प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं
यथा तथाभिभाषिणमाभाषयशीलं तमतिथिमनुजीविनो मूर्तिमन्तं विग्रह-
न्तं विश्वासं विग्रहममन्यन्त । 'समौ विश्वासविग्रहम्भौ' इत्यमरः ॥ ३१ ॥

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

स इति ॥ पुरुहूतश्रीः सांतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयोध्यामैरावतस्य ओज इवौजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् । “अनुपसर्गाद्वा” इति वैकल्पिकमारमनेपदम् । द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारत्यर्थः । ‘द्यौः स्वर्गसुरव्रतमनोः’ इति विश्वः ॥ ३२ ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौघ्यं कृत्स्नस्य जगतो हतम् ॥ ३३ ॥

तस्येति ॥ तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा तेन छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौघ्यं संतापस्तद्धतं नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम् ॥ “कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः” इति ॥ ३३ ॥

धूमादग्नेः शिखा पश्चाद्बुध्यादंशवो रवेः ।

सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

धूमादिति ॥ अग्नेर्धूमात्पश्चात् । अनन्तरमित्यर्थः । शिखा ज्वालाः । रवेर्बुध्यात्पश्चादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोऽतिथिस्तेजसामन्यादोनां वृत्तिं स्वभावमतीत्यगुणैः समं सदैवोत्थित उदितः अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तं प्रीतिविशदैनैर्नैरन्वयुः पौरयांषितः ।

शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ पौरयोषितः प्रीत्या विशदः प्रसन्नैर्नैः । करणैः । तमतिथिः मन्वपुरुषगुणः । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव । शरदि प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्नैर्ज्योतिर्विभावयो रावयो ध्रुवमिव । ध्रुवपाशबद्धत्वात्ताराचक्रस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदध्युरनुध्येयं सानिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

अयोध्यादेवता इति ॥ प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताः आनुध्येयमनुयाह्वयेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सानिध्यैः सानिधानैरनुदध्युरनुजगृह्युः । अनुध्यानमनुग्रहः इत्युत्पन्नमालायाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

यावदिति ॥ अभिषेकजलैराप्लुता सित्ता वेदिरभिषेकवेदिर्यावन्नाश्यायते न शुष्यति । कर्तरि लट् । तावदेवास्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं श्लेषायन्ते प्राप ॥ ३७ ॥

वशिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

वशिष्ठस्येति ॥ गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः धन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तनादृक्साध्यं किम् । न किञ्चिदित्यर्थः । तेषां किञ्चिदप्यसाध्यं नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान्वयवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

अथास्य पञ्चभिः प्रजारञ्जनप्रकारमाह ॥ स इति ॥ धर्मं तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सख्याः “ राज्ञा सभासदः कार्यो रिपौ मित्रे च ये समाः ” इत्युक्तलक्षणाः तेषां सखा धर्मसखः । तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां साधार्यवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्संशयाद्धेतोश्चेद्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवस्थानिर्णयानित्यर्थः । व्यवहारानृणादानादिविवादान्स्वयं ददर्शानुसंधौ । न तु प्राड्विपाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः ॥ “ व्यवहारानृपः पथेद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ” इति ॥ ३९ ॥

ततः परमाभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततः परं व्यवहारदर्शनातन्तरं भृत्यान्नुजीविनः अभिव्यक्तं सुखप्रसादादिक्लिष्टैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्धबुद्धिमुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रेषितार्थैर्युयोज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—“ नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया । भृत्यान्व्रतैर्मानयस्व नवोऽप्यक्षोभ्यतां प्रजेत् ” ॥ इति । कविश्च वक्ष्यति “ अक्षोभ्यः—” इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्व्यन्यत इत्यनुसंधेयम् ॥ ४० ॥

प्रजास्तदुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

प्रजा इति ॥ प्रजास्तस्यातिथेर्गुह्या पित्रा कुशेन नभसा श्रावणमासेन
नद्य इव विवर्धिताः तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य
इव भूयसां वृद्धिमभ्युदयमाययुः प्रजापोषणेन पितृस्मतिश्चित्तवानित्यर्थः ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भगवतः शत्रुनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

यदिति ॥ सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानवराणादिविषयमुवाच तत्र सिद्ध्याऽनृतं
जाभूत् । यद्वस्तु ददौ तत्र जहार न पुनराददे । किन्तु शत्रुनुद्धृत्योत्त्राय
एतिरोपयन्पुनः स्थापयन्भगवतो भग्ननियमोऽभूत् ॥ ४२ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥ ४३ ॥

वय इत्यादि ॥ वयो रूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्येष्वयोणां मध्य एकैक
मदकारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्नास्ति समस्तानि मिलिता-
नीति शेषः । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिषिचे न जगर्वात्मिश्चतेः स्वरिते-
न्वादात्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिशकार्य-
त्वेनातत्कारकत्वान्मदशब्देन गर्वां लक्षयत इत्याहुः । उक्तं च—“ऐश्वर्यरूप-
तादप्यकुलविद्याबलैरपि । इष्टलाभादिना ह्येषामवज्ञा गर्वं ईरितः ॥ मद-
स्त्वानन्दसंमोहः संभेदो मदिशकृतः ॥” इति । “यौवनं धनसंपत्तिः प्रभु-
त्वमविवेकता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्” अत एव कविनापि
“उत्सिषिचे” इत्युक्तम् । न तु “उन्ममाद” इति ॥ ४३ ॥

इत्थं जनितरागास्तु प्रकृतिस्तनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीदृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजास्तु जनितरागास्तु सतीषु
स राजा नवोऽपि दृढमूलो द्रुम इव अक्षोभ्योऽप्रधृष्य आसीत् ॥ ४४ ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते घतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान्षट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

अनित्या इति ॥ यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिवृत्ता अनित्याः । द्विषन्ति
स्तिहन्ति चेत्यर्थः । किञ्च ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्त-
रानन्तर्वर्तिनो नित्यान्षट्पूर्वमक्रोधादीन्पूर्वमजयत् । उक्तं च—“हर्षमा-
ममदक्रोधा लोभः कामोऽसमुद्यता । रिपवस्तानजित्वैव को महीं जेतुमि-
च्छति ॥” इति । अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥ ४५ ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन्श्चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनयायिनी ॥ ४६ ॥

प्रवादाभिमुख इति ॥ स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रवादाभिमुखे
तस्मिन्नुपे निकषे निकषोपले हेमरेखेव अनपायिनी स्थिराऽऽसीत् ॥ ४३ ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्ये थापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेय सः ॥ ४७ ॥

कातर्यमिति ॥ केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भोक्तृत्वम् । शौर्यं
केवलमित्यनुषङ्गनीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं थापदचेष्टितम् । व्या-
घ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः । 'व्याघ्रादयो वनचराः पशवः थापदा मताः' इति
द्वलायुधः । अतो हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीति-
शौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिमन्विषेय गवेषितवान् ॥ ४७ ॥

न तस्या मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवन्किञ्चिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

नेति ॥ न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चरा एव दीधितयो रश्मयो
यस्य तस्य । 'प्रणिधिः प्रार्थने चर' इति शाश्वतः । तस्य राज्ञः व्यभ्रस्य
निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव मण्डले स्वविषये किञ्चिदल्पमप्यदृष्टमज्ञानं
नाभवन्नासीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

रात्रिदिवविभागेष्विति ॥ रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । "अचतुर" इत्यादिनाधिकरणार्थं द्वन्द्वेऽचप्रत्ययान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्यय-
त्वम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यर्थः । तयोर्वि-
भागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले
कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स्य राज्ञा विकल्पपराङ्मुखः संशयर-
हितः सन् नियोगेन निश्चयेन सिषेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः । अत्र कौटि-
ह्यः—“कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्ये-
नेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चयः” इति ।

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

मन्त्र इति ॥ तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव ।
स मन्त्रः सेव्यमानोऽप्यन्वहमावर्तमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते
न प्रकाशयते । तव हेतुर्गुप्तद्वार इति । संश्रुतेद्विताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

घोरषु स्वेषु च क्षितैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पज्जागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

परेष्विति ॥ यथाकालमुत्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि साऽतिथिः परेषु
जातुषु स्वेषु स्वकीयेषु च मन्त्रादितीर्थेष्विति शेषः क्षिप्रैः प्रहितैरवि-
ज्ञाताः परस्परं येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपस्वपश्चरैः । 'अप-
स्वपश्चरः स्पर्शः' इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वमज्ञासी-
दित्यर्थः । अत्र कामन्दकः—“चारान्विचारयेतीर्थेष्व्वात्मनश्च परम्य च ।
पाषण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमित्तरैरपि ॥” इति ॥ ५१ ॥

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

दुर्गाणीति ॥ द्विषां रोद्धू रोधकस्यापि । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः ।
तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भी-
कस्य किं दुर्गेरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह ॥ न हीति ॥ गजाना-
स्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाद्धेतोः गिरिगुहासु शेत इति
गिरिगुहाशयो न हि । किन्तु स्वभावत एवेति शेषः । “अधिकरणे शेतेः”
इत्यन्प्रत्ययः । अत्र मनुः—“धन्वदुर्गं महीदुर्गमज्जुर्गं वाक्षमेव वा । नृदुर्गं
गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥” इति ॥ ५२ ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्मशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ ५३ ॥

भव्यमुख्या इति ॥ भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः न तु विपरीताः ।
प्रत्यवेक्ष्या एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः अत एव
निरत्यया निर्बाध गर्भभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शाक्यस्तेषां सधर्माणः । अतिनि-
गूढा इत्यर्थः । “धर्मादनिच्छेदकात्” इत्यनिच्छप्रत्ययः समासान्तः ।
तस्य राज्ञः समारम्भन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेक्षिरे ।
फलिता इत्यर्थः । ‘फलानुमेयाः प्रारम्भाः’ इति भावः ॥ ५३ ॥

अपथेन प्रववृते न जातृषचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

अपथेनेति ॥ सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् जातुः कदाचि-
त्पथेन कुमारेण न प्रववृते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहाचित्यर्थः ।
तथाहि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोऽपीडे सत्यां नदीमुखे-
नैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तत्रैवोदपादयत ॥ ५५ ॥

काममिति ॥ प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः
सद्यः कामं सम्प्रक्षमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवै-

उग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्य-
मोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः-
“क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं
वा भर्तारं ग्रन्थि वा स्वयम् ॥” तस्मान्प्रकृतीनां विरागकारणानि
मोत्पादयेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दधानलः ॥ ५६ ॥

शक्येष्विति ॥ शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु
शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राभवत् । न तु सम-
धिकेष्वित्यर्थः । तथाहि । समीरणसहायोऽपि दवानलोऽम्भःप्रार्थी जला-
न्वेशी न । दग्धुमिति शेषः । किन्तु दृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः । अत्र
कौटिल्यः-“समन्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृहीयात्” इति ॥ ५६ ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थ कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

नेति ॥ स राजार्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण
च तावर्थकामौ न बबाधे । अर्थ कामेन कामं वार्थेन न बबाधे । एकत्रैवा-
सक्तौ नाभूदित्यर्थः । किन्तु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः ।
अभूदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

हीनानीति ॥ मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तृण्यनुपकारीणि
प्रवृद्धान्यतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टते । अपकुर्वत इत्यर्थः ।
“अकर्मकाञ्च” इत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः ।
“मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्थे” इति विश्वः । मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रि-
तानि यथा तथा स्थापितानि ॥ ५८ ॥

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

“शक्येष्वेवाभवद्यात्रा” इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्कारमाह ॥ परात्म-
नोरिति । सोऽस्तिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेश-
कालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य । एभिः शक्त्या-
दिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् । बलशब्दान्मतु-
बन्तादिष्ठन्प्रत्ययः । “विन्मतोर्लुक्” इति मनुषो लुक् । ययौ यात्रां चक्रे
अन्यथाऽवितिष्ठत् न ययानित्यर्थः । अत्र मनु-“यदा मन्ये

भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायादरीन्प्रति ॥
यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदाऽऽसीत प्रयत्नेन शनकैः
सान्त्वयन्वरीन् ॥ ” इति ॥ ५९ ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

कोशेनेति ॥ कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः ।
इति हेतोस्तस्य राज्ञः । कर्तुः । अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः । तथाहि ।
अम्बु गर्भं यस्य सोऽम्बुगर्भः जीवनस्य जलस्य मृतः पुटबन्धो जीमूतो
मेघः । ‘मूढ बन्धने’ । पृषोदरादित्वात्साधुः । चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते ।
अत्र कामन्दकः—“ धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च ॥ आपदर्थे
च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा ॥ ” इति ॥ ६० ॥

परकर्मापहः सोऽभूद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निपून् ॥ ६१ ॥

परकर्मापह इति ॥ स राजा परेषां कर्माणि संतुवातादीन्यपहन्तीति
परकर्मापहः सन् । “अन्येष्वपि दृश्यते” इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्दम-
प्रत्ययः । स्वेषु कर्मसूयत उद्युक्तोऽभूत् । किञ्च । निपूरन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो
रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत्संबुतवान् । अत्र मनुः—“ नास्पच्छिद्रं परो
विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गृहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ”
इति ॥ ६१ ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥

पित्रेति ॥ दण्डो दमः सैन्यं वा तद्धतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य
राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः संपरायो
युद्धम् । ‘युद्धायत्योः संपरायः’ इत्यमरः । तमर्हतीति सांपरायिकः । “तद-
र्हति” इति ठक्प्रत्ययः । दण्डः सैन्यम् । ‘दण्डो यमे मानभेदे लघुडे दम-
सैन्ययोः’ इति विश्वः । स्वदेहान्न व्यशिष्यत नाभिद्यत । स्वदेहेऽपि विशेष-
णानि योज्यानि । मूलबलं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

सर्पस्येति ॥ सर्पस्य शिरोरत्नमिव अस्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुन
चकर्ष । स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष
आयसं लोहविकारमिव चकर्ष ॥ ६३ ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चैरुर्वशमस्विवाद्रिषु ॥ ६४ ॥

वापीष्विति ॥ स्रवन्तीषु नदीषु वापीषु दीर्घिकास्विव । 'वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः । वनेष्वरण्येषूपवनेष्वारामेष्विव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । अद्रिषु स्वकीयेषु वेष्मस्विव सार्था वणिक्प्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चैरुश्चरन्ति स्म ॥ ६४ ॥

तपो रक्षन्स विद्रेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥

तप इति ॥ विद्रेभ्यस्तपो रक्षन् तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् स राजाऽऽश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक् चक्रे । यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च षष्ठांशभाक्कृत इत्यर्थः । षष्ठांशः षडंशः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ६५

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥

खनिभिरिति ॥ भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणालुलूपमेव वेतनं भृतिं दिदेश ददौ । कथम् । खनिभिराकरैः । 'खनिः खियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । रत्नं प्राणिक्यादिकं सुषुवेऽजीजनत् । क्षेत्रैः सस्यम् । वनैर्गजान्दस्तिनः सुषुवे ॥ ६६ ॥

स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥

स इति ॥ षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः । कर्मविवक्षायामुपपदसमासः । "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठीसमासः । "इगुपथ" इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यम्' इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्थादप्रतीयातं स तस्या फलमानशे ॥ ६८ ॥

इतीति ॥ इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा तीर्थान्मन्त्र्याद्यष्टादशस्मकतीर्थपर्यन्तम् । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थस्यात्' इति इलायुधः । तस्या नीतिः फलमप्रतीयातमं

प्रतिबन्धं यथा तथाऽऽनशे प्राप्तवान् । “मन्त्रादिषु यमुद्दिश्य य उपायः
प्रयुज्यते । स तस्य कलति” इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।

भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी ॥ ६९ ॥

कूटेत्यादि ॥ कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण
योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं
भेजे । ‘कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका’ इत्यमरः । जय-
श्रीस्तमन्विधागच्छदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रायः प्रतापभ्रष्टत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

प्राय इति ॥ अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातितेजसैव भ्रष्टत्वात्तस्य राज्ञः
गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भग्ना भन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव
प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । खल्वर्थयोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीभिच्छ-
त्तीत्युक्तम् ॥ ७० ॥

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥

प्रवृद्धाविति ॥ प्रवृद्धौ सत्तां चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्र-
वदेव प्रवृद्धौ हीयते । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धि-
र्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । “जिटक्षि”
इत्यादिनेतिप्रत्ययः । नाभूत् ॥ ७१ ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

सन्त इति ॥ अत्यर्थं कृशा दूरिद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तः
विद्रांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव दातृत्वं
प्रापुः । अर्थेषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥

स्तूयमान इति ॥ स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्दमेव यत्तदेव समाचरन्नत एव
स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि द्वीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्र-
कारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे । “गुणाढ्यस्य
सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम्” इति भावः ॥ ७३ ॥

दुरितं दर्शनेन घ्नस्तत्त्वार्थेन तुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

तनेति ॥ उरुवोयणाति-

व्यमाणेन तेन यूना निषधे-

पाकोन्मुखेन सस्येन जीव-

शब्दादि निर्विशयः सु-

कोमुद्वतेयः कुमुदाव-

शब्दादीति ॥ कुमुद-

शब्दस्पर्शादि सुखं सुख-

श्रुतिभोगयोः । इत्यमरः-

शब्दो दत्तराज्यः सन् ।

संपादितां धां स्वर्गमार-

पौत्रः कुशस्यापि कु-

पकातपत्रां भुवमेकव-

पौत्र इति ॥ कुशेश-

इत्यमरः । 'सागरधीर-

स्यार्गला कपाटविष्कं-

भुजः कुशस्य पौत्रो नि-

मास । "भुजोऽनवने"

तस्यानलौजास्तन-

यो नड्डलानीव गज-

तस्येति ॥ अनलौ-

स्तस्य निषधस्यान्तेऽव-

यो नलः गजो नड्डलानि-

उपत्ययः । परेषां बलान्-

नभश्चरैर्गीतयशाः

ख्यातं नभःशब्दमो-

नभश्चरैरिति ॥ नभ-

तनुं नभःशब्दमयेन ना-

मिव श्रावणमासमिव

तस्मै विसृज्योना-

मृगैरजर्यै जरसोपा-

तस्मा इति ॥ धर्मा-

नडुत्तरकोसलानां म-

१ इतः परं स्वर्गपु-

य इव दर्शनेन कुरितं घत्रिवर्तयन् ।

सत्वी राजा भिक्षुम् । दृष्टमात्राः

इति तत्त्वस्य वस्तुवत् स्याथेन सम-

शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्र स्वाधीना-

स्य कुमुदेऽश्वः ।

गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७२ ॥

तयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्वा-

गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं

अशशंसुरित्यर्थः ॥ ७५ ॥

यस्य विचेष्टितम् ।

र्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

स्यातिथेर्विचेष्टितं दिग्विजयरूपं यद्यपि

तथापि तद्धर्म्यं धर्मोदनपेतमेव । "धर्म-

मः । बभूव । "मन्त्रप्रभावोखाहशक्तिभिः

॥ ७६ ॥

प्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

ज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

इवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण ।

इति णत्वम् । कोशदण्डजेन तेजसा ।

दण्डजम्' इत्यमरः । उद्यन्नुद्युत्तानः ।

देव इव राज्ञां राजा राजराजो बभूव ७७ ॥

भुः साधर्म्ययोगतः ।

धर्मं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

शेषः । साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसं-

तधर्मत्वबलाद्धोकपालानामिन्द्रादीनां च-

पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमृचुः । कुल-

गलयादीनां सप्तानामष्टममृचुः ॥ ७८ ॥

स्याज्ञां शासनार्पिताम् ।

॥ देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

निर्वन्धपत्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञ

मिव दूरापवर्जितकलत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रै

ऋत्विजः स तथाऽऽनर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

ऋत्विज इति ॥ स राजा महाक्रताश्वमेध ऋत्विजो याजकान्दक्षिणाभिस्तथानर्चायामास । अर्चतेभौवादिकाह्निह । यथास्य राज्ञो धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् । उभयोरपि धनदमंज्ञा यथा स्यात् ।
येत्यर्थः ॥ ८० ॥

इन्द्रादृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-

यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनुविदधे कोषवृद्धिं कुबेर-

स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इन्द्रादिति ॥ इन्द्रादृष्टिरभूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य रोमस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्नाज्ञि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजिरे । “ दुर्वलो चलत्सेवी विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्तत दण्डोपनतो भर्तयैवमवस्थितः ॥ ” इति कौटिल्यः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमद्दोषाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया संजीविनीस-

माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे म-

हाकाव्येऽतिथिरान्यवर्णनं नाम, सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८.

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अतूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्या सोदपांसुला ॥

काश्यपसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिवन्धवे ॥ १ ॥

स इति ॥ निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोऽतिथिरनैषधस्य निषधदेशार्थ-
श्वरस्यार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्नगेन्द्रात्पुत्रं तादतूनसारम-
न्यूनबलं पुत्रमुत्पादयामास । ये पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः ॥ १ ॥
तेनोरुर्वार्येण पिता प्रजायै कलिदण्डभाणेन जनन्द यूना ।
सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपन्निकलोन्मुखेन ॥ २ ॥

तेनेति ॥ उरुवार्येणातिपराक्रमेणात एव प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पि-
यमाणेन तेन यूना निषधेन पिताऽतिथिः सुवृष्टियोगात्संपन्निकुलोन्मुखेन
राकोन्मुखेन सस्वेन जीवलोको इव नतन्द जहर्ष ॥ २ ॥

शब्दादि निर्विशय सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्धामाजितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३ ॥

शब्दादीति ॥ कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान्कौमुद्वतेयोऽतिथिः शब्दादि
शब्दस्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विशयोपभुञ्च्य । ' निर्वेशो
श्रुतिभोगयोः ' इत्यमरः । चिराय तस्मिन्निषधाम्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराज-
शब्दो दत्तराज्यः सन् । कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधादिभिरजितां
संपादितां धां स्वर्गमारुरोह ॥ ३ ॥

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः ।

एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो दुभोज ॥ ४ ॥

पौत्र इति ॥ कुशेशयाक्षः शतपत्रलोचनः । ' शतपत्रं कुशेशयम् '
इत्यमरः । ' सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरोऽसहायशूरः पुर-
स्यार्गला कपाटविष्कम्भः । ' तद्विष्कम्भेर्गलं न ना ' इत्यमरः । तद्वद्दीर्घ-
भुजः कुशस्य पौत्रो निषधोऽपि सखागरामेकातपत्रां भुवं दुभोज पालया
मास । " भुजोऽनवने " इत्युक्तेः परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

तस्यानर्लौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलामिधानः ।

यो नड्डलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्धान्नलिनाभवक्रः ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ अन्नलौजा नलामिधानो नलान्वयस्यस्य निषधस्य तनय-
स्तस्य निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्रो
यो नलः गजो नड्डलानि नड्प्रायस्थलानीव । " नड्डशादाह " इति पुल-
हप्रत्ययः । परेषां बलान्यमृद्धान्ममर्द ॥ ५ ॥

नमश्चरैर्गीतयशाः स लेभे नमस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।

ख्यातं नमःशब्दमथेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ६ ॥

नमश्चरैरिति ॥ नमश्चरैर्गेण्धर्वादिभिर्गीतयशाः स नलो नमस्तलश्याम-
तनुं नमःशब्दमथेन नाम्ना तयातम् । नमःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमास-
मिव श्रावणमासमिव प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥ ६ ॥

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्ध ॥ ७ ॥

तस्मा इति ॥ धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थोऽयं तस्मै नमसे
वदुनरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जरसोपदिष्टम् ।

वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः । भृगैरजर्यै तैः सह संगतम् “अजर्यै संगतम्” इति निपातः । पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये बन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः । अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ॥ शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८ ॥

तेनेति ॥ तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविरोध इव । ‘प्रेरितः पुण्डरीकः’ राज्ञामजय्यो जेतुमशक्यः । “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” इति निपातनात्साधुः । पुण्डरीकाख्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गते सति । आहृतपुण्डरीकागृहीतश्चेतपद्मा श्रीर्ये पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुमिव श्रिता ॥ ८ ॥

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९ ॥

स इति ॥ अमोघ धनुर्यस्य सोऽमोघधन्वा । “धनुषश्च” इत्यनङादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं शान्ति-
शुक्लं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । “वा संज्ञायाम्” इत्यन-
ङादेशः । क्ष्मां लम्भयित्वा प्रापद्य । लभेर्गत्यर्थत्वाद्विकर्मकत्वम् । क्षान्त-
तरोऽन्यन्तसहिष्णुः सन्वने तपश्चचार ॥ ९ ॥

अनीकिनीनां समरेऽप्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।
व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

अनीकिनीनामिति ॥ तस्य क्षेमधन्वनोऽपि समरेऽनीकिनीनां चमूना-
मप्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोऽभूत् । अनीकपदावसानमनीक-
शब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवे
स्वर्गेऽपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥ १० ॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ ११ ॥

पितेति ॥ स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण श्रुश्रूषापरं तेन पुत्रे-
ण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्सलेन तेन पित्रा
पितृमान्बभूव । लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवास्तीदित्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।

धुरं निधायैकनिधिगुणानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ १२ ॥

पूर्वं इति ॥ गुणानामेकनिधियज्वा विधिवदिष्ट्वांस्तयोः पितृपुत्रयोर्मध्ये
पूर्वं पिता क्षेमधन्वात्मसमे स्वतृप्त्य आत्मोद्भवे पुत्रं देवानीके चिरोढा

चिरधृतां वर्णं चतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यष्टलोकं
नाकं जगाम । “यो ह यज्ञैर्यजति स नाकमेति” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वान्स्वेषाभिवासीद्विषतामपीष्टः ।

सकृद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १३ ॥

वशीति ॥ तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतोऽहीनगुर्नामेति वक्ष्य-
माणनामकः वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः । “प्रियवशं वदः
स्व व” इति खच्प्रत्ययः । तस्य भावस्तन्वम् । तस्मादिष्टवादित्वात्स्वे-
षामिव द्विषतामपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थादेवानीकनिर्धारणं कथ्यते ।
इथाहि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविग्नान्भीतानपि हरि-
णान्ग्रहीतुं वशीकर्तुमीष्टे शक्नोति ॥ १३ ॥

अहीनगुर्नाम सर्गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

अहीनगुरिति ॥ अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः । ‘द्रविणं काश्चनं
वित्तं द्रविणं च पराक्रमः’ इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाग्नीचसं-
सर्गविक्षुब्धत्वाद्धेतोर्बुवाप्यनर्थैरनर्थकरैर्व्यसनैः पानघृतादिभिर्विहीनो रहि-
तो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रां सर्वाङ्गां भुवं शशास ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरजः पुंसां पुमानाद्यश्वावतीर्णः ।

रूपक्रमैरस्वलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥

गुरैरिति ॥ पुंसामन्तरजो विशेषजश्चतुरो निपुणः सौऽहीनगुश्च गुरोः
चित्तरन्तराम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुदिक्षु अस्वलितैर-
वतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामानुपायैः । “सामादिभिरुपक्रमैः” इति मनुः ।
चतुर्दिगीशश्चतसृणां दिशामीशो बभूव ॥ १५ ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेत्यरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाजितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् ।

तस्मिन्निति ॥ अरीणां जेतुरिति तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते
सति । उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्कत्वाजितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो
येन तं पारियात्रं पारियात्राय्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिषेवे
किल ॥ १६ ॥

तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।

जिनारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनन्तामवजदीह्यमानः ॥

तस्येति ॥ तस्य पारियात्रस्योदारशीलो महावृत्तः । ‘शीलं स्वभावे स-
द्वृत्ते’ इत्यमरः । शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाकृषः सूनुरभवत् ।

यः सुतुः शिलीमुखैर्बाणैः । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । जिता-
रिपक्षोऽपीड्यमानः स्तूयमानः सन् । शालीनतामधृष्टतां लज्जामव्रजद-
गच्छत् । 'स्यादधृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः । "शालीनकौपीने अधृष्टाका-
र्ययोः" इति निपातः ॥ १७ ॥

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १८ ॥

तमिति ॥ अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभावः स पारियात्र आत्मसंपन्नं ब्रु-
द्धिसंपन्नम् । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्म च' इत्युभय-
त्राप्यमरः । युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वा सुखान्यभुङ्क्त । न त्वकृतेत्ये-
वकारार्थः । किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखोपभोगौ
दुर्लभ इत्याह ॥ सुखोपरोधीति ॥ हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादि-
रूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबन्धकम् अत एवोपरुद्धवृत्तम् ।
कारादिबद्धसदृशमित्यर्थः । उपरुद्धस्य स्वयमृढभारस्य च सुखं ना-
स्तीति भावः ॥ १८ ॥

तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १९ ॥

तमिति ॥ रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु
भोगेषु विषयेष्ववितृप्तमेव सन्तं किञ्च विलासिनीनां भोक्त्रिणां सौभाग्य-
विशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् । "चजोः कु विपगतोः"
इति कुत्वम् । तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीरपरतिक्षमापि अत एव
वृथा मत्सरिणी । रतिक्षमासु विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा जहार वशी-
चकार । जातोऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।

सुतोऽभवत्पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

उन्नाभ इति ॥ तस्य शिलाख्यस्योन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः प्रसिद्धना-
माऽयथार्थं यथा तथोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः । गम्भीरनाभिरित्यर्थः ।
तदुक्तम् ॥ "स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते" इति । पङ्क-
जनाभकल्पो विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् ।
'नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि क्वचिदीरितः' इति विश्वः । सुतोऽभवत् ।
"अध्रप्रत्यन्ववपूर्वास्सामलोम्नः" इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपक्षना-
भावयः सिद्धाः ॥ २० ॥

ततः परं

संयति वज्रघोषः ।

तत इति ॥ ततः परं वज्रधरमभाव इन्द्रतेजाः संयति संग्रामे वज्रघो-
षोऽशनिबुल्यध्वनिर्वज्रणाभो नाम तस्योज्राभस्याऽऽत्मजो वज्राणां हीर-
काणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्बभूव
किल खलु । 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधं रत्नभेदेऽप्यशनावा-
सन्नान्तरे' इति केशवः ॥ २१ ॥

तस्मिन्गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्ये रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्माजितां द्यां स्वर्ग-
गते सति उत्खातशत्रुमुद्धतशत्रुं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता
वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसम-
र्पणैरुपतस्ये सिधेवे । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इति
भरतविधौ ॥ २२ ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपदे पदमश्विरूपः ।
वेलातटेषुषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥

तस्येति ॥ तस्य शङ्खणस्यावसानेऽन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । अश्वि-
नोरिव रूपमस्येत्यश्विरूपोऽतिसुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः । पित्र्यमिति
संबन्धिर्लक्ष्मणसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपदे । वेलातटेषुषिता निविष्टाः सैनि-
काः अश्वान् यस्य तम् । अन्वर्थेनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं पुराविदो बुद्ध-
व्युषिताश्वं व्युषिताश्वनामानमाहुः ॥ २३ ॥

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
पातुं सहो विश्वसखः समग्रां विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा २४ ॥

आराध्येति ॥ तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिमारा-
ध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्वंभरां भुवं पातुं
रक्षितुं सहत इति सहः क्षमः । पचाद्यच् । आत्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा
स्वयमेव । "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । विजज्ञे सुषुवे । विपुर्वो
जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । यथाह भगवान्पाणिनिः ॥ "समां समां विजा-
यते" इति ॥ २४ ॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।
द्विषामसह्यः सुतरां तरुणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् २५ ॥

अंश इति ॥ नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः हिरण्याक्षरिपोविष्णोरंशे हिर-
ण्यनाभनाम्नि तनये जाते सति तरुणां सानिलो हिरण्यरेता दुर्धनोऽभूत्
द्विषां सुतरामसहो दुर्धनोऽभूत् ॥ २५ ॥

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

आजानमाजानुविलम्बिबाहुं कृत्वा कृती बलकलवान्बभूव ॥

पितेति ॥ पितृणामनृणः निवृत्तपितृकृण इत्यर्थः । ‘प्रजया पितृभ्यः’ इति श्रुतेः । अथ एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि बार्द्धकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा बलकलवान्बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कौसल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥

कौसल्य इति ॥ उत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः । ‘सोमे सुतः’ इति कृष् । तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौसल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत् ॥ २७ ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

यशोभिरिति ॥ आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधावव्ययीभावः यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौसल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मविदमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दान्मतुषन्तादिष्ठन्प्रत्यये ‘विन्म-तोर्लृक्’ इति मतुपो लृक् । ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनकृत्य आधाय निधाय ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्तामाजगाम । सुतोऽभूदित्यर्थः । ‘स्याब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्’ इत्यमरः । भुवो भावे क्यप् ॥ २८ ॥

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यङ्गृहीं शासति शासनाङ्गाम् ।

प्रजाश्रिरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥

तस्मिन्निति ॥ कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये । वैकक्षकं तु तत् । ‘यत्तिर्यविक्षप्तसुरासि शिखास्वर्पाडशेखरौ’ इत्यमरः । सुप्रजसि सत्सन्तानवति । ‘नित्यप्रसिचप्रजामेधयोः’ इत्यसिचप्रत्ययः । तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्गां शासनचिह्नां गृहीं विपीडं निर्बाधं यथा तथा सम्यक् शासति सति आनन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दवाग्पाकुलनेत्राः प्रजाश्रिरं ननन्दुः ॥ २९ ॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पन्नरथेन्द्रकेतोः ।

तं पुत्रिणां पुष्करपत्रनेत्रः पुत्रः समारोपयद्ग्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

पात्रीकृतास्मेति ॥ गुरुलेशनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योगपीकृ
तात्मा । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । पत्नयेन्द्रकेतोर्गुरुध्वजस्य
राष्ट्राकृतिः स्पष्टवपुः । तत्संरूप इत्यर्थः । 'आकृतिः कथिता रूपे सामा-
न्यवपुषोरपि' इति विश्वः । पुंस्वरपत्रनेत्रः पद्मदन्ताक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा ।
यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः सुतः तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणाम-
ग्रसंख्यो समारोपयत । अत्रगण्यं चकारेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य नावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशान्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्पंषु त्रिदशन्वमाप ॥ ३१ ॥

वंशस्थितमिति ॥ सृष्ट्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो
निवृत्ततृष्णः । अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्ग
जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठोवंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं
कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुंस्करेषु तीर्थविशेषेषु । "दिवसंख्ये संज्ञा-
याम्" इति समाखः । उपस्पृशान्स्पर्शान् कुर्वन्निदशत्वं देवभूयमाप ॥ ३१ ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्पां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्पवृद्धिते समग्रां पुष्टिं जना पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्पां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां
तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । "नक्षत्रेण युक्तः कालः"
इत्यप्रत्ययः । "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परागो
मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्पाख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव
तस्मिन्वृद्धिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥ ३२ ॥

महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

महोमिति ॥ महेच्छो महाशयः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः ।
जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनौ महीं परिकीर्य विसृज्य मनीषिणे
ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयो-
गाद्योगिनस्तस्माज्जैमित्येवं योगविद्याप्रधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये
मोक्षायाकल्पत समपद्यत । कल्पेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मुक्त
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वाम् ।
तस्मिन्नभूज्जगद्यसि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमता नरीणाम् ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ ततः परं स पुष्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदा-
त्मन् इत्यर्थः । ध्रुवोऽनानपादिनोपमेयः । 'अथ औत्तानपादिः स्यात्

इत्यमरः । ध्रुवसंधिर्दृष्टी अपेक्षे । ज्वायसि श्रेष्ठे सत्यसंधि सत्यप्रसङ्गे सन्नि-
धुवसंधौ संतप्यताम् । अनुद्वेष्टानामित्यर्थः । शरीणां संधिध्रुवः स्थिगो-
भूत । ततः शार्ङ्गकनामेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुते शिशवेऽसुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुमिददर्शने सः ।

मृगायताक्षो मृगयाविहारी सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥

सुत इति ॥ मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठ स ध्रुवसंधिर्दर्शात्ययेन्दु-
मिददर्शने शस्त्रिज्जन्त्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सन्त्येव मृगयाविहारी
संसिंहाद्विपदं मरणतवापदं । व्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ॥ ३५ ॥

स्वर्गाभिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥

स्वर्गाभिन इति ॥ स्वर्गाभिनः स्वर्गातस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः अनाथा
नाथदीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं
कुलावलम्बनमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमन्याद्विधिवत्साकेतनाथमयो-
पधाधीश्वरं चकार ॥ ३६ ॥

नवेन्दुना तत्रभसोपमेयं शार्ङ्गकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुङ्कुमपुष्करेण तोयेन चामौदनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

नवेन्दुनेति ॥ अमौदनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा
ह्योम्ना, शावः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्य-
मरः । तेन काननेन च, कुङ्कुमं कुङ्कुमलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन्स्तेन
तोयेन चोपमेयमुपमानुपहंमासीत् । नवेन्द्राद्युपमानेन तस्य वधिष्णुता-
शौर्यश्रीमत्त्वानि सूचितानि ॥ ३७ ॥

लोकेन भागी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

दृष्टो हि वृषवन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्याशा मेघः ३८ ॥

लोकेनेति ॥ स बालो मौलिपरिग्रहात्किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः
पितृस्वरूप एव भावी भविष्यति इति लोकेन जनेन संभावितस्तत्कितः ।
तथाहि । कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्याशा दिशो
वृषवन्वाच्छन्दो हि ॥ ३८ ॥

तं राजवीथ्यामभिहसिन् यान्तमाधोरणालम्बितमश्रवेषम् ।

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्मैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥

तमिति ॥ राजवीथ्यां राजमार्गेऽधिहसिन् हसितनि । विभक्तयर्थेऽन्यथी-
भावः । यान्तं गच्छन्तम् । हसितनमादद्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोर-

णः कृत्स्नित्वं शिशुत्वात्सादिना गृहीतमध्यवेद्यमुदास्नेपध्वं षडुपोणि भूतः
षडुर्ध्वः । “ तद्वित्तार्थ ” इत्यादिना समासः । तमधीष्टो भृतो भूतो भार्वा
उन्मथिकारः । “ चित्तवति नित्यम् ” इति तद्वित्तस्य लुक् । ईषदस्त्र
मानः षडुर्ध्वः षडुर्ध्वदेशीयः । “ ईषदस्त्रमाभौ ” “ इत्यादिना देशीय-
प्रत्ययः । तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृ-
गौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि यादृगौरवं तादृजेनैव ददृशुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥

काममिति ॥ ख सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं स्वयंप्रतिपूर-
णाय नाकल्पत । बालत्वाद्द्व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण
कमलगौरवेण तेजोमहिम्ना पुनस्तोजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः
संस्तर्त्तिसिंहासनं व्याप दक्षतवान् ॥ ४० ॥

तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंसृशन्तौ तपनीयपीठम् ।

सालक्तको भूपतयः प्रसिद्धैर्वचन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्सिंहासनात् । अपादानात् अधोऽधोदेशं प्रति
किञ्चिदिवावतीर्णावसंसृशन्तौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठमसंसृशन्तावलोक-
त्वादव्यापी सायककौ काशखखलिकाभर सुदर्शनः पादौ भूपतयः
प्रसिद्धैरुत्तमैर्मौलिभिर्मुकुटैर्वचन्दिरे प्रणेमुः ॥ ४१ ॥

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्पुत्रेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

मणाविति ॥ अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्द्रनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्म-
हानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके शिशोःपि तस्मि-
न्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युज्यते ॥ ४२ ॥

पर्यन्तसंचारिनचामरस्य कपोललोभयकाकपक्षात् ।

तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ४३

पर्यन्तेत्यादि ॥ पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारितं चामरं यस्य तस्य बाल-
स्य संवन्धिनः कपोलयोर्लोलावुभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो
विवादो वचनमर्णवानां वेलास्वपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभट्टो
नास्तीदित्यर्थः । चपलसंस्पर्शेऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभय-
काकपक्षादित्यत्र वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवद्भ्रमशब्दस्थान उभयशब्द-
प्रयोगः इत्युक्तं प्राक् ॥ ४३ ॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरितुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

निर्वृत्तेत्यादि ॥ निर्वृता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन् नूतनकपट्ट-
शोभे ललाटेन्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितयुतमुखः स राजाऽपि-
तुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शून्य-
गमवधीदिति भावः ॥ ४४ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद्भुरं धरित्र्या विभरां वभूव ४५ ॥

शिरिषेत्यादि ॥ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत-
एव स राजा भूषणेनापि खेदं श्रमं यायाद्गच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगु-
र्वीमपि धरित्र्या धुरं भुवो भारमनुभावात्सामर्थ्याद्विभरां वभूव वभार ।
“भीद्भीद्भुवां श्लुवञ्च ” इति विकल्पादाभ्यत्ययः ॥ ४५ ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छुनवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतिः ४६ ॥

न्यस्ताक्षरामिति ॥ अक्षरभूमिकायामक्षरश्लेषनस्थले न्यस्ताक्षरां रचि-
ताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कात्स्न्येन या-
वत् गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंज्ञात्सर्वाणि
दण्डनीतिर्दण्डशास्त्रस्य फलान्युपायुक्तान्वभूत् । प्रागेव बद्धफलस्य तस्य
वश्वाद्भ्यस्यमानं शास्त्रं संवादायमिवाभवदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागो प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।

संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ४७ ॥

उरसीति ॥ उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा
अत एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भविष्य-
तीति प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं
सुदर्शनमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूहालिकिङ्क । छत्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति
प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥ ४७ ॥

अनश्नुवानेन युगोपमानमवद्वमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखड्गन्तरुणापि चासीद्रक्षावती तम्य भुजेन भूमिः ४८ ॥

अनश्नुवानेनेति ॥ युगोपमानं युगप्रादश्यमनश्नुवानेनाप्राप्नुवता अवद्वं
मौर्वीकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन अस्पृष्टः खड्गस्तरुः खड्ग-

पुष्टियेन तेन । 'स्वहः खड्गादिमुष्टौ स्वान्' इत्यमरः । एवंविधेनापि स्व-
तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूषा रक्षावत्यास्तात् । शिशोरपि तस्य तज-
स्तादृगित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारंभसूक्ष्माः प्रथिमानमायुः
नेति ॥ काळे गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धि-
प्रसारं न ययुः । किन्तु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जन्मप्रियाः प्रारम्भे
आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्योदार्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमायुः खलु ॥
स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्केशकरो गुरुणाम् ।

निस्त्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः
स इति ॥ स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरं जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मर-
न्निव गुरुणामक्केशकरः सन् त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः तस्या-
धिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यास्त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंब-
न्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटिल्यः ॥ "धर्मा-
धर्मो त्रय्यामर्थानर्थो वार्त्तायां नयानयो दण्डनीत्याम् " इति । अत्र
दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं
त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः ॥ त्रयीवार्त्तादण्डनीतिस्त्रिस्तो
विद्या मनोमताः । त्रय्या एव विभागोयं येन आन्वीक्षिकी मता ॥ " इति ॥

व्यूह्य स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽश्विनसव्यजानुः ।
आकर्णमाकृष्टसवाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥ ५१ ॥

व्यूह्येति ॥ अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणोऽत एवोत्तरार्धं
पूर्वैकाग्रं किञ्चिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः उन्नद्धचूड ऊर्ध्वमुत्कृष्ट
बद्धकेशः अश्वितमाकुञ्चितं सव्यं जानु यस्य स आकर्णमाकृष्टं सवाणं
धनुर्धन्व वा येन स तथोक्तः सन्व्यरोचताशोभत ॥ ५१ ॥

अथ नधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं

मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।

अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं भोग्यम् । नेत्र-
प्रित्यर्थः । 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । मधु क्षौद्रं रागबन्धोऽनुराग-
संतान एव प्रवालः पङ्क्तवो यस्य तत् मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पं

भूतम् । अकृतकविध्यकृत्रिमसंपादनम् सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम्
“तत्सर्वादिः” इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातमाभरणसमूहभूतम्
आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्टमधुपुष्पाकल्प
जातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्स्वविशेषणमाकारूपकर्मतः
मालिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः

समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।

अधिविविदुरमात्यैराहनास्तस्य यूनः

प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्य इति ॥ दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संद-
र्शिताभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रति-
मानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः । “पञ्चग्रीविभक्ते” इति पञ्चमी । समधि-
कतररूपाः चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंतानका-
मैरमात्यैराहता आनीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धिन्यौ
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुरधिविद्रे चक्रुः
आत्मना सपत्नीभावं चकुरित्यर्थः । ‘कृतसापत्निकाभ्यूढाधिविद्रा’
इत्यमरः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया खंजीविनी-
समाख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ
रघुवंशमहाकाव्ये वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८॥

एकोनविंशः सगः १९.

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
शिथ्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ॥

रामचन्द्रपदाभोजयुगलं निबिडायताम् ॥ १ ॥

अग्निवर्णमिति ॥ श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो वशी जिते-
न्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वाङ्मके स्वे पदे स्थानऽग्नितेजस-

नत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुदजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

तत्रेति ॥ तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरितभूमिभिः आस्तीर्णभूमिपूर्णेः कुशैस्तल्पं शय्यामुदजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृतवान्स् । कर्तुं शक्तः । फले स्वर्गादिकले निःस्पृहस्तपः संचिकाय संचितवान् ॥ २ ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

लब्धेत्यादि ॥ तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप । अक्लेशेनापालयदित्यर्थः । कुतः । द्वियस्माद्भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याऽग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता । प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कण्टकशोधनम् । अलंकृतिर्ध्वन्यते तथा च यथालंकृता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥ ३ ॥

सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

स इति ॥ अभिकः कामुकः । “ अनुकाभिकाभीकः कम्पिता ” इति निपातः । ‘ कम्पः कामयिताभीकः कम्पनः कामनोऽभिकः ’ इत्यमरः । सोऽग्निवर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्भूतस्त्रान्स्वयमवर्तयदकरोत् । अतः परं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं रूपधीनं नवं यौवनं यस्य सोऽभवत् । रुपासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।

ऋद्धिमन्तमधिकर्षिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥ ॥

कामिनीसहचरस्येति ॥ कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवस्तु वेश्मस्वधिकर्षिः पूर्वस्मादधिकसंभार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदशानुदत् । उत्तरमुत्तरमधिका तस्योत्सवपरम्परा वृत्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेष विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

१ एतेनाय राजा राज्यव्यवस्थामकुर्वाणः केवलं राज्यफलभागवश्यमाणप्रकारेण लैणो बभूव इति सूचितम् ।

इन्द्रियार्थपरिशून्यमिति ॥ इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेक-
मपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमोऽशक्तः सोऽग्निवर्णो दिवान्निशमन्तरेद
विहरन्समुत्तुका दर्शनाकांक्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥ ६ ।

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकांक्षितं ददौ ।

तद्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

गौरवादिति ॥ जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवाद्गुरुत्वाद्धेतोः । मन्त्रिव-
चनानुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः कांक्षितं यदपि-दर्शनं ददौ
यदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं
खंपादितम् । न तु सुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरुषिणम् ।

भोजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

तमिति ॥ कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेणऽऽदृष्टेन कृषितं कुरि-
तम् । अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां
स्नास्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः
कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भोजिरे स्निग्धे विरे ॥ ८ ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

यौवनेत्यादि ॥ विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽग्निवर्णो यौवनेन हेतुनो-
न्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चञ्चलानि कमलानि
यासां ताः । तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तरितानि मोह-
नगृहाणि सुरतभवनानि यासु ताश्च दीर्घिका व्यगाहत । स्त्रीभिः सह
दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्र सेकहतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

तत्रेति ॥ तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हतं लोचनाञ्जनं तत्रकज्जलं येषां
तैः । रज्यतेऽनेनेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि रागस्य परिपाटलोद्भूतः ।
'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः । धौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता
अधरा येषां तैः । निवृत्तसांक्रमिकरागैरित्यर्थः । अत एवापितप्रकृतका-
न्तिभिः । अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः । एवंभूतैर्मुखैस्तमस्निवर्ण-
मधिकं व्यलोभयन्मलोभिभवत्यः ॥ १० ॥

घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।
अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विषः ॥

घ्राणत्यादि ॥ प्रियासखः सोऽग्निवर्णो घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन
मधुगन्धेन कर्षिणीर्जनोद्धारिणीः रच्यन्त इति रचनाः पानभूमय एव
रचनाः । रचिताः पानभूमय इत्यर्थः । ताः प्रतिवासितासखः कर्षिणीसह
चरः । 'वासिता स्त्रीकरिष्योश्च' इत्यमरः । द्विषः पुष्पिताः कमलिनीः
रिव अभ्यपद्यताभिगतः ॥ ११ ॥

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।
ताभिरप्युपहतं मुखासवं सोऽपिबद्रकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥

सातिरेकेत्यादि ॥ अंगना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य
कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं 'मुखासवमभिलेषुः बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्या-
भिलाषः । अथ दोहदम् । 'इच्छाकांक्षा स्पृहेहा तृट्' इत्यमरः । बकुलद्रुम
स्याङ्गनामद्यार्थित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् । सोऽपि ताभिरङ्गनाभिदपहतं दत्त
मुखासवमपिबत् ॥ १२ ॥

अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।
वल्लकी च हृदयङ्गमस्वना वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

अङ्गमिति ॥ अङ्गपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याग्निवर्णे-
स्याङ्गमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः के उभे । हृदयङ्गमस्वना मनोहरध्वनिः
वल्लकी वीणा च, वल्गुवाङ्मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च ।
हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः । स्वप्नकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानात्स्वच्छ-
त्ययः । अङ्गाधिरोपितयोर्वाणावामाक्षयोर्वाद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

स इति ॥ कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितबाद्यमुखो लोलानि
माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरन् । नर्तकीनामिति
शेषः । सोऽग्निवर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्वलन्तीरित्यर्थः ।
नर्तकीर्विलासिनीः । "शिल्पिनि श्वुन्" इति श्वुन्प्रत्ययः । "षिट्प्रादि-
भ्यश्च" इति ङीष् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्येषु
पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेवालज्जयल्लज्जामगमयत् ॥ १४ ॥

चारु नृत्यादिगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
प्रेमदत्तवदनानिलः शिरसि ॥ १५ ॥

चाविदि ॥ किञ्च । चाह सुन्दरं नृत्यविगमे लयास्यावसाने परिभ्रमः
वर्तनप्रयासात्स्वर्दमं भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीभुक्तं
प्रेम्णा दत्तवदनालिलः प्रवर्तितमुखमासुतः पिवन् । अमराणामलकायाश्च
नराविन्दकुबेरावत्यर्जावदतिक्रम्यार्जावत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीद्वि-
त्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य सावरणदृष्टसंधयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
बह्वभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सानिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥

तस्येति ॥ उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु दूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्वि-
न्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टा प्रका-
शाश्च संधयः साधनानि येषु ते समागमाः सङ्गमा बह्वभाभिः प्रेयसीभिः
सामिभुक्तविषया अर्थापभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे । यथेष्टं भुक्त्यर्थेनार्हं निः-
स्पृहः सन्नस्मत्समीपं नायास्यतीति भावः । अत्र गोनर्दीयः ॥ “संधिद्वि-
विधः । सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना । प्रकाशः स्वय-
मुपेत्य केनापि इति । “इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थं तत्र स्थितोऽनुपजायं
स्वयं संधेयः” इति वात्स्यायनः । अन्यत्र गतं कथंचित्स्वन्धाय पुनरनुपग-
मायार्थापभोगेनानिबृत्तवृष्णं चकुरित्वर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीकिसलयाम्रतर्जनं भूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥

अङ्गुलीत्यादि ॥ सोऽग्निवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीवञ्चयन्नन्यत्र गच्छन्न-
कुल्य एव किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भूविभङ्गेन कुटिलं
वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चासकृन्मेखलाभिर्वन्धनं चावाप । अपराधिनो
दण्ड्या इति भावः ॥ १७ ॥

तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

तेनेति ॥ सुरतस्य वारो वावरः तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा
पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेनाग्निवर्णेन विप्रलम्भपरिशङ्किनो
विरहशङ्किनः प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन
मां पाहीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥ १८ ॥

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्नर्तकीष्वसुलभास्तु तद्वपुः ।
वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

१ व्याकरणमहाभाष्यकर्ता तत्रलिभैगवान् । २ अविनृत्तो यथास्यात्तथा
अवञ्चनं यथास्यात्तथेति वा ।

लाल्यमिति ॥ मुदिगीपरिग्रहाद्वाहीभिः समागमाद्धेतोर्नर्तकीषु देश्या-
म्बुमुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौक्यमोत्सुक्यमेव प्राप्य । अंगुल्योः क्षरणेन
स्वेदनेन सन्नवातिवो विगलितशलाकः सोऽग्निवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुस्त-
द्वपुराद्विषयकथञ्चिद्भवेत्तस्माच्चर्तत ॥ १० ॥

प्रेमगर्वितविपक्षमन्तरादायताश्च मदनान्महीक्षितम् ।

निन्धुस्तत्त्वविधिच्छलेन तं देव्य उज्ज्वलरूपः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

प्रेमेत्यादि ॥ प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यादुरानेन हेतुना गविते विपक्षे
सपत्नजने प्रसराद्वैरादायतात्प्रज्ञानमदनाच्च हेतोर्देव्यो राश्य उज्ज्वल-
रूपस्त्यक्तरोषाः सन्त्यस्तं महीक्षितमुत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्मव्या-
जेन कृतोऽर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः तस्य भावस्ततां निन्धुः मदनमहं-
सवव्याजाद्रीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्तोऽदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

प्रातरिति ॥ सोऽग्निवर्णः प्रातरेत्यागत्य । परिभोगशोभिना दर्शनेन
हेतुना । दरोर्ध्वन्ताल्लपुट् । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तथोक्ताः ।
खण्डिता इत्यर्थः । तदुक्तम् ॥ “ज्ञातिन्यासङ्गविकृते खण्डितेऽर्थाविना-
यिता” इति । प्रणयिनीः प्राञ्जलिः सन्प्रसादयन्तथापि प्रणयमन्थरः
प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽल्लसः । अत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः ।
पुनरदुनोत्त्येतापद्य ॥ २१ ॥

स्वप्रकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरप्रदन्त्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः क्रोधभिन्नबलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

स्वप्रेत्यादि ॥ स्वप्ने कीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं तमग्निवर्णम् ।
अवदन्त्य एव स्वया गोत्रस्खलने कृतमित्यलुषालम्भमाना एव प्रच्छद-
द्यास्तरणपटस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुविन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि
भग्नानि बलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराग्विलम्बनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः
तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

कलत्तपुष्पशयनौलतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधमयवेषभूत्तरम् ॥ २३ ॥

कलमेत्यादि ॥ सोऽग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् कलत्तपुष्पश-
यनौलतागृहानेत्यावरोधादन्तः पुरजनाद्वयेन यो वेषधुः कम्पस्तदुत्तरं

तत्प्रधानं यथः । तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्व ॥२३॥ परिजनायाऽप्यङ्गना चेति विग्रहः । अत्र टीक्ष्णतस्यापि दूतीशब्दस्य लब्धाभङ्गमयाङ्गस्वत्कृतम् । 'अपि तावन्ममं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्विरामम्' इत्युपदेशात् ॥२३॥

नाम बल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपिनस्य कांक्ष्यते ।

लोलुपं ननु मनो ममेति तं गोत्रविस्मलितमृचुरङ्गनाः ॥२४॥

नामेति ॥ मया ते बल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य राजासाक्षात्प्राप्तत्वा तस्य त्वल्लभजनस्य वङ्गागमम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि काङ्क्ष्यते । ननु यत मम मनो लोलुपं गृह्णु । इत्यनेन प्रकाशेण गोत्रे नात्रि विस्मलितं स्मलितवन्तं तमप्रिवर्णमृचुः । 'गोत्रं नामि कुलेऽचले' इति यावत् । तत्रामल्लभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षिणो मनः । अङ्गे तुष्णोति लोलुपं मुखादम्भन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

चूर्णबभ्रु ललितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्गिनम् ।

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरनान्यपावृणोतरः ॥२५॥

चूर्णवद्विवति ॥ चूर्णबभ्रु चूर्णेर्वर्जितकरणैरधोमुखत्वावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुङ्कुमादिभिर्बभ्रु पिङ्गलम् । 'बभ्रु स्यात्पिङ्गले विश्व' इत्यमरः । ललितस्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुङ्कितस्रगिभिराकुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकाणैः स्त्रियाः उच्छिन्नैकचरणत्वाद्भङ्गितमेखलम् । अलक्तकाङ्गितं धैलुकचन्धे भूतकलनिहितकान्ताचरणत्वाद्वाक्षाक्षारागकषितं शयनम् । कर्तुं । उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्याश्लिष्वर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत्स्फुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणमुक्तं रविरहस्ये । 'व्यानतं रतमिदं प्रिया यदिः स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । तत्कर्तुं समधिहस्य बल्लभः स्याद्बुधादिपशुसंस्थितस्थितिः ॥१॥ भूगतस्तनभुजास्त्रयस्तकाशुन्नतस्किन्नमधोलुकां स्त्रियम् । कामति स्वकरकृष्टमेदने बल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ २ ॥ योषिदेकचरणे सनुत्थिते जायते हि हरिविक्रमाह्वया ॥ ३ ॥ न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिकठवल्लभा ॥ अग्रतो यदि शमेरधोमुखी धैलुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥ ४ ॥' इति ॥ २५ ॥

स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः श्रुत्यांशुकैर्मैखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६॥

स इति ॥ संश्लिष्वर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं लाक्षारक्षमादधेऽप्येवमाह । किञ्च । श्रुत्यांशुकैः । प्रियाङ्गस्पर्शादिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्बवद्विभ्रमेखलागुणपदैर्जयनैः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकस्याः लीले' इति

तत्र न पुरः । इत्यमरः । लोभ्यमाननपन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा
स्मादिनोऽवहितो नादधे । यथा खगलागदन्तना स्यादिति भावः ॥ २६ ॥
चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोपि रशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वनो मन्मथेन्धनमभूदधूतनम् ॥ २७ ॥

चुम्बन इति ॥ चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्टम् ।
रशनाविघट्टने ग्रंथिविखंडनं प्रसक्ते सति हस्ते कणद्धि वारयतीति हस्त-
रोपि । इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूतां रतं
कुरतं तस्यास्त्रिदण्डस्व मन्मथेन्धनं कामोदीपनमभूत् ॥ २७ ॥

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मदूर्ध्वमनुपृष्टसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः २८ ॥

दर्पणेष्विति ॥ सोऽश्विणो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगविद्वानि
पश्यन्तीर्वधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्टं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् ।
स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिविम्बेन ह्रीनिमीलितमुखी-
र्देजावनतमुखीश्चकार । तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमप्रपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् २९ ॥

कण्ठेत्यादि ॥ प्रियाः शयनादुत्थितं तमश्विणं कण्ठसक्तं कण्ठापितं
मृदुबाहुबन्धनं रस्मिस्तत् अप्रपादयोः स्तकीययोन्यस्ते पादतले यस्मि-
स्तस्य निशात्यये विसर्गा विसृज्य गजनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त ।
“दुह्यात्” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः ॥ “रतावसाने यदि
चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वाचः” इति ॥ २९ ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

प्रेक्ष्येति ॥ युवा सोऽश्विणोऽतिशक्रं यथा तथा शोभमानमतिशक्रशो-
भिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न
पुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥ ३० ॥

मित्रकृत्यमपादिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विभ्र हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहेः ॥ ३१ ॥

मित्रकृत्यमिति ॥ मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपादिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः
प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुक्तमनवस्थितमनवस्थानुमक्षमं तमाश्विणं प्रिया हे
शठ ! हे गृहविप्रियकारिन् । “गृहविप्रियकृच्छठः” इति दशरूपके । तव
पलायनस्य छन्दान्यञ्जसा तत्त्वतः । ‘तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम्’ इत्यमरः ।

विश्रजानीमः “विदो लठो वा” इति वैकल्पिको भादेशः । इति । उपलब्ध-
ति शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणै रुरुधुः । अत्र गोनर्दोयः ॥ “कलुषाणा-
मिगमने भिन्नकार्ये तथापि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः शनन्तयो वारगम्यशः”
इति । विरक्तलक्षणमस्तावे वास्त्यायनः ॥ “भिन्नवृत्तं आपदिग्यान्यव-
शेते” इति ॥ ३१ ॥

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्टसूत्रमपदिश्य योषितः ।

अध्यशेरत वृद्धजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ निर्दयरतिश्रमेणाकला निश्चेष्टा योषितः कण्टसूत्रमादिह-
नविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गुरा-
तस्याग्निवर्णस्य वृद्धजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म । कण्टसूत्र-
लक्षणं तु ॥ “यत्कुर्वते वक्षसि वृद्धमस्य स्तनाभिधाते निविद्रोपगृहात ।
परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्टसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः ॥” इदमेव रीत-
रदस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा च ॥ “उरलि कमितुरुच्चैरादिशन्नी-
वरांगी स्तनयुगमुपधत्ते यस्तस्तनालिङ्गनं ततः” ॥ इति ॥ ३२ ॥

संगमाय निशि गृहचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

अश्वयिष्यसि कुतस्तमोवृनः कामुकेति चकृपुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

संगमायेति ॥ संगमाय सुरतार्थं निशि गृहमन्नातं चरतीष्टगृहं मति-
मन्वर्तति गृहचारी तं चारदूतिकथितं चरन्तीति चारा गृहचारिण्यः ।
“ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः” इति णप्रत्ययः । चाराश्च ता दृत्यश्च चार-
दूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तमग्निवर्णमङ्गनाः पुरोग्ये गताः । अश्व-
कङ्कमार्गाः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक ! तमसा वृत्तो गृहः सन्कुतो वश्व-
यिष्यसीति । उपालभ्येति शेषः । चकृषुः । स्ववाक्यं निष्पूरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योषितामुदुपतेरिवाचिषां स्पर्शनिवृत्तिमसाववाप्नुवन् ।

आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

योषितामिति ॥ उदुपतेरिन्दोरचिषां भासामिव । ‘ज्वाला भासो न
पुंस्यचिः’ इत्यमरः । योषितां स्पर्शनिवृत्तिं स्पर्शसुखमवाप्नुवन् । किञ्च ।
रात्रिषु जागरपरः दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः । “अधि-
करणे शेतेः” इत्यचप्रत्ययः । असावग्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां साम्यमा-
रुरोह प्राप ॥ ३४ ॥

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्गितोरवः ।

शिल्पकार्य उभयेन वेजितास्तं विजिह्मनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

वेणुनेत्रे ॥ दशमैः पीडिताधरा दष्टोष्ठाः नखसैनैर्नखक्षतैरद्वितीरवशि-
 द्वितोऽवद्धाः । त्रणिताधरोदत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना, वीणया
 चेत्युभयेन । अवरोहपीडाकारिणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः शिष्टं वेणु
 वीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिष्टकार्यो गायिकाः । 'कर्मण्यण्' इत्यण् ।
 "टिड्ढाणञ्" इत्यादिषा ऊँष्ट । तं विजिह्वनयनाः कुटिलदृष्टयः सत्यः ।
 स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य इत्यर्थः ।
 व्यक्रोभयन् । तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति आवः ॥ ३५ ॥

अङ्गसत्यमचनान्नायं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥

अङ्गेत्यादि ॥ अङ्गं हस्तादि उत्त्वमन्तः करणं वचनं गेयं चाश्रयः
 कारणे यत्र तदङ्गस्वरनचनाश्रयश्च । आंगिकधात्विकवाचिकरूपेण
 त्रिविधमित्यर्थः । यथाह भरतः ॥ "सामान्याभिनयो नाम त्रयो वागङ्ग
 स्वरवजः" इति । तन्ममभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीरूपभाय निधाय
 दर्शयन् स मित्रसंनिधौ सहचरस्वमक्षं प्रयोगेऽभिनये निपुणैः कृत्रिभिः
 प्रयोक्तृभिरभिनयार्थप्रकाशकैर्जाट्याचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान् ।
 संघर्षः पराभिभवच्छा ॥ ३६ ॥

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।

प्रावृषि मण्डवर्दिणेभ्यश्च कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥

इतः प्रभृति तस्य कृत्रिमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह ॥ अंसे
 त्यादि ॥ प्रावृष्यंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां च स्रजौ यत्र तस्य
 नीपानां कदम्बकुसुमानां रजसाङ्गरागिणोऽगरागदतस्तस्याभिवर्णस्य
 मण्डवर्दिणेभ्यस्तमपूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो विलासोऽभूद-
 भवत् ॥ ३७ ॥

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचका इक्ष्वनशब्दविक्रवास्तावितृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥

विग्रहादिति ॥ प्रावृषीत्यनुवच्यते । सोऽभिषर्णां विग्रहात्मण्यकलहा-
 च्छयने पराङ्मुखीश्चक्षुः अनुनेतुं प्रसादयितुं न तत्त्वरे न त्वरितवान् ।
 किन्तु वनशब्देन वनगन्तिनेन विक्रवाश्चकिता भवत एव वितृत्य स्वयमेवा-
 भिमुखीभूय भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः । "आच्छीनथोलुम्" इति
 वृत्तिकल्पः । ता अवच्छा आचकांश्च । स्वयंग्रहादेव सांमुख्यमेच्छदि-
 त्यर्थः ॥ ३८ ॥

कार्तिकीषु सपितानहर्म्यभाग्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्वमुक्क सुरतश्रमापहं मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ३९ ॥

कार्तिकीप्रति ॥ कार्तिकस्येमाः कार्तिक्यः । “तस्येदम्” इत्यण् ।
तासु यामिनीषु निशासु । शरद्वात्रैष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवक्षा-
वृताति इर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्णिवप्रत्ययः । हिमवा-
रणार्थं सवितानमुक्तम् । ललितार्जुनास्रवः स्रोऽभिवर्णः सुरतभ्रमापहो
मेघमुक्ता वासौ विशदा च ताम् । बहुलग्रहणारसविशेषणलयास्रः चन्द्रि-
कामन्वभुङ्क्त ॥ ३९ ॥

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणिर्विम्बमिव हंसमेखलम् ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौधजालवित्रैर्व्यलोकयत् ४०

सैकतमिति ॥ किञ्च । हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुच्छिनं श्रोणि-
विम्बमिव विवृण्वतीम् अत एव स्वप्रियाविलसितान्यलुकरोतीति तद्विधां
सरयूं सौधस्य जालानि गवाक्षाः त एव विवराणि तैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।

जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं हेमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

मर्मरैरिति ॥ मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः । ‘अथ मर्मरः । स्व-
नितं वस्त्रपर्णानाम्’ इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैर्लोलया-
ल्लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैर्हेमनैर्हेमन्ते भवैः । “स्वव्राणच तलोपश्च”
इति हेमन्तशब्दादण्यत्ययस्तलोपश्च । निवसनैर्गुणैः सुमध्यमाः स्त्रिय
एकतो नितम्बैकदेश आग्रथनमोक्षयोर्गोवीर्यविश्वंस्वनयोर्लोलुपमासक्तं
तं जहुराचक्रुः ॥ ४१ ॥

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेशमसु निवातकुक्षिषु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ४२ ॥

अर्पितेति ॥ निवाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भ-
वेशमसुगृहान्तर्गृहेष्वर्पिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वात्त्रिभ्रंशला दीपा एव
दृष्टयो गामिस्ताः अवातिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमाः
स्तापस्वेदापनोदनत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां
क्षमाः क्रियादाः शिशिररात्रयस्तस्याभिवर्णस्य साक्षितां ययुः । विविक्त-
कालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अन्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणेनेति ॥ अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मङ्गयानिहेन संभृतं जनितं
सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्यावधूतविग्रहास्तपक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सह
वियोगं दुःखद्विपरिहं तमन्वनेषु तद्विरहमसहमानाः स्ववसेवाहुनीतवत्य
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ताः स्वमङ्गमाधिरोप्य दोलया प्रेङ्खन्परिजनापविद्धया ।

मुत्तरज्जु निबिडं भयच्छलात्कण्ठवन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥

ता इति ॥ ता अङ्गना स्वमङ्ग स्वकीयमुखङ्गमधिरोप्य परिजनेनाप-
विद्धया लपेक्षितया दोष्ण्या मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्र यथा तथा मेङ्गय-
श्चालयन्मथच्छलात्पतनभयमिषाद्वाहुभिरङ्गनाभुजेर्निविडं कण्ठवन्धनम-
चाप प्राप । स्वयंप्रदाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकमथितचारुभूषणैः ।

ग्रीष्मवेषविधिभिः लिषेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ४५

तमिति ॥ प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं येषु तैः मौक्ति-
कैर्मथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रभायाभरणैरित्यर्थः ।
श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशी-
ग्रीष्मवेषविधिभिर्दृग्गणकालोचितनेपथ्यविधानैः । शीतलोपायैरित्यर्थः ।
तमग्रिषर्णं लिषेविरे ॥ ४५ ॥

यत्स लग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पयौ ।

तेन तस्य मधु निर्गमात्कृशचित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ सोऽग्रिषर्णो लग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिस्तं रक्तपाटलस्य
पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मद्यं पयौ इति यत्तेनाश्वपानेन
मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात्कृशो मन्दधीर्यस्तस्य चित्तयोनिः कामः पुनर्नवः
प्रचलोऽभवत् ॥ ४६ ॥

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

एवमिति ॥ एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिवो-
ग्रिषर्ण इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवन्ना-
त्मनो लक्षणैः कुटजखगधारणादिचिह्नैर्निवेदितान् अपमृत्तुरिदानीं वर्तत
इति ज्ञापितान् ऋतून्वर्षादीनत्यवाहयदगमयत् ॥ ४७ ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।

आमयस्तुरतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

तमिति ॥ प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आक्र-
मिदुपग्रिभवितुं न शेकुर्न शक्ताः । रतिरागसंभव आमयो व्याधिस्तु । क्षय-
रोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव अक्षिणोदकशयत् ।
शापोपि रतिरागसंभव इति । अवदक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य
रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं
क्षिणोतीत्युपाख्ययते पौराणिकैः ॥ ४८ ॥

दृष्टदोषमपि तत्र सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।

स्वाहुभिस्तु विषयैर्हतस्तनो दुःखमिन्द्रियगणो निव र्यते ॥ ४९ ॥

दृष्टदोषमिति ॥ भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः । 'वचने
स्थित आश्रवः' इत्यमरः । अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजनना

दिति शेषः । तत्सङ्ग्रहस्य वस्तु संगवस्तु स्त्रीमद्यादिकं संगजनक वस्तु
नात्यजत । तथाहि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्दृतस्तु हृतश्चेततस्तेभ्यो
विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्येतेति शेषः । दुस्त्यजाः खलु
विषया इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ।

राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

तस्येति ॥ तस्य राज्ञः पाण्डुवदना अल्पभूषणा परिमिताभरणा साव-
लम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना मृदु-
स्वना स्त्रीनस्वरा राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः सेन या
परिहानिः क्षीणावस्था स कामयते विषयानिच्छति कामयानः । कमे-
णिङ्गन्ताच्छानच् । “अनित्यमाणमानुशासनम्” इति मुमागमाभावः ॥
एतद्देवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि ॥ “कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च” इति ।
तस्य समवस्थया कामुकावस्थया तुलां साम्यमाययौ प्राप । काळकृतो
विशेषोऽवस्था । “विशेषः कालिकोऽवस्था” इत्यमरः ॥ ५० ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पंक्तशेषमिव धर्मपल्वलम् ।

राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनाच्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

व्योमेति ॥ राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थित
इन्दुर्यस्मिस्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । वाशब्द इवार्थः । यथाह
दण्डी ॥ “इववद्वायथाशब्दौ” इति । पङ्क्तशेषं धर्मपल्वलमिव वामना-
च्चिरत्पक्षित्वे दीपभाजनं दीपपात्रमिवाभूत् ॥ ५१ ॥

बाढमेष दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ५२ ॥

बाढमिति ॥ बाढे सत्यमेष पार्थिवो दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं
कर्म जपादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगृहीतरोगाः सन्तोऽस्य
राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वदूचुः ॥ ५२ ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्ष्य संततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

स इति ॥ स त्वन्निवर्णोऽनेकवनितासखः सत्रपि पावनीं पितृकृण्मो-
चनीं संततिमनवलोक्ष्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं
रोगं प्रदीपो वायुमिव नात्यगात्तातिचक्राम । ममारेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥

तमिति ॥ पश्चिमक्रतुविदान्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता
मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव । ‘आरामः स्यादुपवनम्’ इत्यमरः ।

रोगशान्तिमपदिष्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तन्मन्त्रिवर्णं संभृते समिद्धे
शिखिन्यग्नौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥ ५४ ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

तैरिति ॥ आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां परजनप्रधानानां
संग्रहः संनिपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा
परिक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्यामन्त्रिवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्य-
पद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ॥ ५५ ॥

तस्यास्नथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तस्या इति ॥ तथा विधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलोच-
नजलैः प्रथमाभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धारैरुज्झितेन शिशि-
रेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणया भवेकजलेन निर्वापित आप्या-
यितः ॥ ५६ ॥

तं भावार्थं प्रसवसमयाकांक्षिणीनां प्रजाना-

मन्तगूढं क्षितिरिव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हममिहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्वर्तुरव्याहताज्ञा ५७ ॥

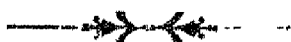
तमिति ॥ प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विनाशितम् । स्यादुत्पाने फले
पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः । तस्य यः समयस्तदाकांक्षिणीनां
प्रजानां भावार्थं भावाय । भूतय इत्यर्थः । 'भावो लीलाक्रियाचिह्नाभूयभि-
प्रायतन्तुषु' इति यादवः । क्षितिरन्तगूढं नभोबीजमुष्टिमिव । श्रावण-
आम्युप्तं बीजमुष्टिं यथा धत्ते तद्वदिन्यर्थः । मुष्टिभक्तो दिङ्मिहः । 'अक्कीलौ
मुष्टिमुत्तकौ' इति यादवः । अन्तगूढमन्तगूढं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासन-
स्था व्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मौलैर्भवेर्मूलादागतैर्वा । आसन्नित्यर्थः । स्थवि-
रसचिवैर्वृद्धामात्यैः सार्धं भर्तुं राज्यं विधिवद्विध्यहंम् यथाशास्त्रमित्यर्थः ।
अर्थायैवतिप्रत्ययः । अशिषच्छास्ति स्म । " सतिशास्त्रातिभ्यश्च " इति
च्लेःङ् । " शास इडङ्हलोः " इतीकारः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया संजीविनीस-
माख्यया व्याख्यया समेते महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशमहा-
काव्येऽमन्त्रिवर्णशृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रामकृष्णविलोमकाव्यम् ।

❖ सटीकम् ❖

तं भूषुतामुक्तिमुदारहासं वन्दे यतो भव्यभवं दया श्रीः ।

श्रीयादवं भव्यमतोयदेवं संहारदामुक्तिमुतामुभूतम् ॥ १ ॥

अथ पयोः कथामसृष्टत्वावेष्टद्वन्द्वतात्वेन प्रणमति ॥ तं भूषुतंति ॥ तं भूषुतामुक्तिं वन्दे ॥ भूषुताया रावणरक्षिताया सीताया मुक्तिर्मोक्षणं यस्मात् राघवं वन्दे ममस्करोमीत्यर्थः । किभूतम् उदारहासम् उदारः गम्भीरः हासो यस्यासौ तथा उद्वेगनिमित्तेषु सर्वानर्थेषु प्राप्तेष्वपि अनु द्विष्टमित्यर्थः । पुनः किभूतम् भव्यभवम् भव्यः पवित्रः भवोऽवतारो यस्यासौ तथा अथ कथम् यतो दया श्रीश्च वभूयेत्यस्याहारः दया भूतदया श्रीश्च शोभा च तयोर्निदानमित्यर्थः । एतद्रामपक्षे ॥ कृष्णपक्षे तु ॥ श्रीयादवं वन्दे किभूतम् भव्यमतोयदेवम् । भव्या उत्तमा भा वीप्सिर्दे-
स्यासौ सूर्यः तथा शोयशब्देन चन्द्रः जगत्प्रमकत्वात् तयोर्द्यौतनादेवः सूर्याश्चन्द्रमसोरपि प्रकाशक इत्यर्थः । तदुक्तम् । “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥” अथ किभूतं यादवम् संहारदामुक्तिम् संहारोऽनर्थस्तं ददातीति तथा-
पिधा पूतना तस्याः मुक्तिर्मोक्षो यस्मात्स तथा तम् । पुनः किभूतम् कथं प्रत्युत अलुभूतम् सर्वत्र प्राणरूपेणावस्थितमित्यर्थः । अथ वा प्राणनं जीवने सद्रूपं चैतन्यस्वरूपम् तदुक्तम् “अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशय-
स्थित” इत्यादि । पूतनायै मुक्तिं दातुम् अन्तर्यामित्वेन स्वयमेव मेत्कोभूदित्युक्तम् इन्द्रवज्रावृत्तमिदम् बल्लक्षणं स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ वा” इति ॥ १ ॥

चिरं चिरंचिर्न चिरं चिरंचिः साकारता सत्यसतारका सा ।

साकारता सत्यसतारका सा चिरंचिरंचिर्न चिरं चिरंचिः ॥ २ ॥

ननु देहवतोऽपि रामादेः कथमन्तर्यामित्वमित्याशङ्क्य तुल्याक्षर्येन्द्र-
वज्रशब्द-चिरं विरञ्चिरिति । विरञ्चिर्ब्रह्मा द्विरारधावसानं यावत्सर्व-
भूतापेक्षया चिरं तिष्ठतीति प्रथमम् अपरं तु ‘आ ब्रह्मभुवनाहो क्ताः पुनरा-
वर्तिनः’ इति । श्रवणाच्च चिरं विरंचिरिति ज्ञायते तस्यायुषः परिमितत्वाच्च
अथ साकारता सत्यसतारकास्ति सेति तच्छब्देन रामस्य वा साकारताः
सत्यसतारका तारकेण बहु वर्तमाना सतारका सत्या सती सतारका
सत्यसतारका सत्यमवाधितं विज्ञानमर्थं तारकं यद्वह्यं तदुपेत्यर्थः । रामपक्षे

इतः ॥ अथ कृष्णपक्षे तु ॥ साकारता सत्यसत्तारकास्ति या कृष्णरूपिणी साकारता सा सती सर्वदैव वर्तमाना नित्येत्यर्थः । किंभूता असत्तारका तारकाभिः सह वर्तमानं सत्तारकं व्याप्तं तत्र विद्यते यस्याः सा असत्तारका व्योमापि यस्यां लीयते इतः परं नित्यत्वं किं वर्णनीयमित्यर्थः । चिरं विरञ्चिरित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

तामसीत्यसति सत्यसीमता मा ययाक्षमसमक्षयायमा ।

मा ययाक्षमसमक्षयायमा तामसीत्यसति सत्यसीमता ॥ ३ ॥

अथ रामकृष्णभ्यां यो मायामवष्टभ्य साकारता स्वीकृता तस्याः स्वरूपं विषमाक्षर्या रथोद्धतायाह-असति सत्यसीमता तामसीति । असति शुक्तिकारजतवदसत्ये प्रपञ्चे सत्यसीमता सत्यत्वमर्यादा तामसीमायेति अथास्या असत्यत्वं कार्यवशादनुभूयत इत्याह माययेति यया मायया कृत्वा मा लक्ष्मीः अयमा न विद्यते यमो नियमो यस्याः सा तथा योग्येऽयोग्ये वा कुत्र स्थातव्यं किंवाकायं स्यातव्यमिति क्षमभङ्गुराया लक्ष्म्या यमो नियमो नास्ति । उत्तरक्षणे बाधदर्शनाद्धमरूपतेत्यर्थः । कर्मभूतया यया अक्षमसमक्षया न क्षमम् अक्षमं समक्षं यस्याः सा तथा तस्याः मायायाः स्वरूपे विचार्यमाणे समक्षत्वं न प्राप्नोति प्रेक्षणेनैव नश्यतीत्युक्तत्वात् यतः परमात्मा ज्ञानरूपः माया त्वज्ञानरूपा सा कथं ब्रह्म समक्षतां याति यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव घातकमित्यर्थः । एवमुभयत्रापि सममिति समाक्षर्यादहं रथोद्धताया लक्षगम् “रो नराविह रथोद्धता लक्ष्मी इति” ॥ ३ ॥

का तापघ्नी तारकाद्या विपापा त्रेधा विद्या नोष्णकृत्यं निवासो सेवा नित्यं कृष्णनोद्या विधात्रे पापाविद्याकारनाघ्नी पताकाक्ष

एवमविद्यायाः स्वरूपं निरूप्येदानीं विद्यारूपं विषमाक्षर्याशक्तिन्याह-अत्र त्रिविधसंसारतापघ्नी कास्तीति विचार्यमाणे त्रेधा विद्यास्तीति त्रिप्रकारा त्रेधा ऋग्यजुःसामात्मिका ननु तर्हि न कर्मकाण्डे विद्याशब्दव्यपदेश्यं ‘विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह’ इत्याद्युक्तत्वादित्याशङ्क्याह-किं भूता त्रेधा विद्या तारकाद्या तारकं परं ब्रह्म श्रीरामाख्यम् आद्यं श्रेष्ठत्वात्त्रिरूपणीयत्वेन प्राप्तं यस्याः सा तथा उपनिषद्द्विधात्मिकेत्यर्थः । पुनः किंभूता विपापा विगतं पापमज्ञानं यया सा तथा अथ तस्याः पापोपशामकत्वे दृष्टान्तमाह-निवासो नोष्णकृत्यमिति नितरां वासो यस्मिन्निति निवासः शीतलच्छायाद्युपस्कृतं गृहं तस्मिन्नुष्णकृत्यं संतापभवनं नास्ति तद्वद्वेदार्थगरीशीलनेन त्रिविधतापोन्मूलनमित्यर्थः । रामपक्षे चैतज्ज्ञेयम् ॥ अथ कृष्णपक्षे तु ॥ कृष्णभक्तिप्रदकृतैव विद्या अज्ञाननाशकर्त्रीत्याह सेवानित्यमिति विधात्रे अनुष्ठात्रे ब्रह्मनाथ ब्रह्मणे वा कृष्णनोद्या नित्यं सेवा पापाविद्याकारनाघ्नी भवति कृष्णेन नोद्या प्रेर्यमाणा नित्यं

सेवा अनन्यभक्ति सा पाप दुःख तन्मूलमविद्याकारोऽज्ञान तदुभयमपि नाशयति तदुक्तं भगवद्गीतायाम् “ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परतप ” इति अनन्यभक्तिरेव कृष्ण-साक्षात्कारनिमित्तमिति सहस्रांशमाह किंभूता सेवा पताका पताकेव पताका यथागरुडलाञ्छनांकिता कृष्णध्वजपताका दृष्टमात्रैव आगतः कृष्ण इति साक्षात्कारं व्यनक्ति तद्वदनन्यभक्तिरपीत्यर्थः ॥ शालिन्या लक्षणम् ‘ शालिन्युक्ता मत्तौ तर्गौ गोविधलोकैः ’ इति ॥ ४ ॥

श्रीरामतो मध्यमतोदियेन धीरोऽनिशं वश्यवतीवराद्वा ।
द्वारावतीवश्यवशं निरोधी नयेदितो मध्यमतोऽमरा श्रीः ॥ ५ ॥

अथ प्रथमं माया परमात्मनः समक्षं स्थातुं न शक्नोतीति स्वरूपानुसंधानेन मायायास्तिरस्कार इत्युक्तं तत्रात्मज्ञाने ग्रहणायासः श्रीरामसेवया तु विद्याप्राप्तिस्तथा तत्कालमेवाज्ञाननिरास इति विषयमाक्षर्यं द्रव्य-याह-श्रीरामेति । वा इत्यथवा स पुमान् धीरः येनानिशं श्रीरामतः मध्य-मतोदि श्रीरामतो निमित्तभूतान्मध्यं मध्ये अवभासमानं प्रपंचाख्यं अतोदि नाशितम् । स एव धीर इत्यर्थः । किंभूताच्छ्रीरामतः । वश्यव-तीवरात् वशं नेतुं समर्थं वश्यं रूपं तद्वती जानकी तस्याः वराद्धेतुरि-त्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे तु ॥ निरोधी पुमान्मध्यं चिदचिदूग्रं चिद्विद्यारूपं मन-इहः प्रपंचात् द्वारावतीवश्यवशं नयेत् वायुनिरोधीन्द्रियनिरोधी च पुमान् द्वारावत्याः वश्यः तत्रासक्तः कृष्णस्तत्र वशं नयेत् योगेन वैराग्येण वा चित्तं निरुध्य श्रीकृष्ण एव एवं वशं नयेदित्यर्थः । तेन किं भवतीत्याह-अतः अस्मादुपायाच्छ्रीमोक्षलक्ष्मीः अमरा स्थिरा भवति अन्यथा निरोध-वानपि विघ्नैरभिदूयत इत्यर्थः । उक्तं च ‘ तथा न ते साधव तावकाः कचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात् ’ इत्यादि ॥ ५ ॥

कौशिके त्रितपसि क्षरवती योऽददाद्द्विननयस्वमातुरम् ।
रन्तुमास्वयन तद्विदादयोतीत्ररक्षसिपतात्रिकेशिकौ ॥ ६ ॥

अथ कथामारंभः ॥ अत्र विश्वामित्रः स्वयज्ञसंरक्षणार्थं रामं याचितुं दशरथं प्रत्यगादिति विषयमाक्षर्या, रथोद्धतयाह-यः क्षरवती द्वितनय-स्वं कौशिके अददात् क्षरेषु सर्वेषु भूतेषु व्रतमभीप्सितपूरणं येन तथा-विधो दशरथः द्वयोस्तनययोः समाहारो द्वितनयम् तदेव स्वं धनं कौशिके विश्वामित्रे दत्तवान् ननु प्राणादपि प्रियतमं पुत्राख्यं धनं विश्वामित्रार्थं केन निर्वन्धेन दत्तवानित्याशङ्क्याह-किंभूते विश्वामित्रे त्रितपसि त्रि-प्रकारं त्रिगुणात्मकं प्रसादक्षोभसमर्थं तपो यस्य स तथा तस्मिन् किंभूतं द्वितनयस्वम् आतुरं पित्रोर्वियोगादित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे तु ॥ श्रीशुकः परीक्षितं प्रति वक्ष्यमाणं कृष्णकथोद्देशमनुवदति भो आस्व-यन आसमंतात्सुष्ठु अयनं गतिः परमार्थगतिः यस्य तथाविधः परी-

क्षितः तद्विरुद्धोऽतीव्ररक्षसि न विद्यते तीव्रं रक्षः यस्मात्तत् अतीव्र-
रक्षः तस्मिन्पुतनाख्ये तथा पतत्रिकेशिकौ पतन्ती पत्नी बकासुरः केशी
इयरूपी दैत्यः तयोः कुः पाथिवशरीरं तस्मिन् आद्योऽस्ति आसमन्ता-
व्या कृपा यस्य स तथा पूतनावककेशिशरीराणि कृपयैवातारयदित्यर्थः ।
किं कर्तुं रतुं कीडो कर्तुं कीडाच्छलेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

लंबाधरोह त्रयलंबनासे त्वं याहि याहि क्षरमागताज्ञा ।

ज्ञातगमा रक्षहि याहि या त्वं सेनावलं यत्र रुरोध बालम् ॥ ७ ॥

अथ विश्वामित्रेण सह रामप्रस्थितमाकर्ण्य राक्षसास्ताडकां प्रेषयामा-
सुरित्याह- ओ लंबाधरोह त्वं क्षरं याहि अधरश्च ऊरू न अधरोह लंबम्
अधरोह यस्याः सा लंबाधरोरुः तस्याः संबोधने तथा किंभूते त्रयलंबनासे
नये लोकत्रये लम्बा नाद्या यस्याः सा तथाविधं त्वं क्षरं नाशयोर्यं
प्राप्तुमर्हेदं रामं याहि आदरे वीप्सिते द्विरक्तिः किंभूता त्वम् आगताज्ञा
आगता भामा आज्ञा रावणाज्ञा यया तथा ॥ कृष्णपक्षे तु ॥ श्रीकृष्णं गोक्ष-
लस्थितमाकर्ण्य केशः पूतनामाज्ञापयति हे पूतने त्वं तत्र याहि वरुं पुष्प-
धार्यं रक्ष तत्र केत्याह यत्र सेनावलं बालं रुरोध इनेन स्वामिना नन्देन
सह वर्तमाना यथोदा वारं कृष्णं रुरोध रुद्धा आच्छाद्य स्थितवती तत्रे-
त्यर्थः । कुत एतावत्वं विश्वामित्रं कृतवतीत्याह-हीति निश्चयेन ज्ञातगमा ज्ञात
आगता यया सा कोपि बलघातायैव आयास्यतीति संभावयन्तीत्यर्थः ॥
लंकायना नित्यगमा धवाशा साकं लगानुन्नयमाहुकाय ।

रांकालुमा यन्ननुयातकं सा शावाधमागत्य निनाय कालम् ॥ ८ ॥

अथ ताडकया सह शूर्पणखापि समागतेत्याह-लंकायना तथा साकं
नित्यगमाभूत् लंकायानयनं गतिर्यस्याः सा शूर्पणखा तथा ताडकया
साकं नित्यगमाभूत् नित्यं गच्छतीति नित्यगमा पर्यटनासक्ताभूदित्यर्थः ।
अनुन्नयमाहुकाया न मुन्नः प्रेरितः अनुन्नः स्वतः प्रवृत्तः एवंविधो यो यमः
कृतान्वस्तददनुकारो यस्याः सा निष्कृपेत्यर्थः । किंभूता धवाशा धव-
विषयिणी भाक्षा यस्याः सा तथा रामं भर्तारमपेक्षमाणा ॥ अथ कृष्ण-
पक्षे तु ॥ शावाधमा अगत्य कालं निनाय शवप्रियाः शावाः क्रव्यादाः तेषु
अथवा बालकाः किनी पूतना आगत्य गोकुलं प्राप्य कालं खप्राप्तकं कृष्णं
निनाय मातवती ननु राक्षसी गोकुलांतर्गता तत्ररवीः किं पूर्वं न निषिद्धे-
त्याह यद्यतः रांकालुमा राका पूर्णिमा तथा अनुमीयते सा अथर्वं राका-
वदतिमुदरं रूपं धृतवती तद्वाक्षिण्येन केनापि गृह्णांतर्गमने नाक्षिमा नन्वि-
ति निर्धारणे यातकं सा यातः अंतरितः कंसो यस्याः सा तथा पुनः कंसेन
च दृष्टा कृष्णप्रस्ता सखी विपद्या इत्यर्थः ॥ ८ ॥

माधिजाध्वरवैरा येतेऽतीता रक्षसा मताः ।

रामसाक्षरतातीति ये रावैरध्वजाधिगाः ॥ ९ ॥

अथ विश्वामित्रस्य यागव्यवस्थामनुष्ठुभाह-गाधिजो विश्वामित्रस्तस्या-
श्वरो यागस्तत्र वैरं येषान्ते खरदूषणादयस्ते अनीताः रामेण ते हता
देहादिप्रपञ्चमतिक्रम्य गता इत्यर्थः किभूताः रक्षसा रावणेन मताः स्वसं-
मानेन मण्डिताः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ पूतनावधमाकर्ष्य कंसेनान्ये वक्तु-
णावर्तादयः प्रेषिताः इत्याह-तामसाक्षरतातीते कृष्णे सति ये रावैः प्रेषिता
हेत्या। ने अध्वजाधिगा आसन् तामसाऽहंकारेणासमन्ताद्भूतत्वा या क्षरता
अपश्चात्प्रमक्ता ततोप्यतीतपरे ब्रह्मरूपे कृष्णे सति देव्याः रावैः कंसनि-
देशशब्दैः आगतास्त अध्वजाधिगाः गोकुलमार्ग्याने जातो य आधिः
मानसी व्यधा तां गच्छन्तः माताः अक्षो गोकुलं गत्वा प्रपञ्चातीते कृष्णे
अम्माभिः किं कर्तव्यं पूतनावन्मर्तव्यमिति पर्याकुलचित्ता आसन् इत्यर्थः ॥

नावदेव दया देवे यागे यावदवासना ।

नासवादवया गेया वेदे यादवदेवता ॥ १० ॥

अथ मुनेभिः केवलं रामार्पणबुद्ध्या कृतस्य यागस्य प्रशंसामाह-
देवे रघुनाथे दया कृपा प्रीतिस्तावदेव संभवतीति यावद्यागे अवाचनाया-
गे क्रियमाणे अवाचना स्वर्गादिभोगप्राप्तये इच्छाराहित्ये तस्मात्कलरा-
हित्येन यो यागः स रामप्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कृष्णे प-
रब्रह्मस्वरूपताम् अवधारयन्तो देव्याः पुनः परामर्शं चकुरित्याह यादवदे-
वता कृष्णमूर्तिः वेदे उपनिषद्भागे या गातुं निरूपयितुं योग्या न तु साक्षा-
त्कारं कर्तुमपवान्येन निरूपयितुं न शक्यते इत्याह नासवादिति असुखं
बन्धि आसुखं प्राणात्मकं शरीरम् अवेत्युपसर्गः अवलक्षणत्वद्योतकः तथा
आवलक्षणान्मनुष्यदेहात्सकाशात्तातिनिरूपयितुं शक्यते एवं प्रथमं तस्य
निरूपणासम्भवे तस्य हननमस्माभिरसम्भावितमेवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु आ-
सवात् आसवादिति मदजनकवस्तुमात्रोपलक्षणं तस्मात्त्र अवया न होया
तन्निमित्तमासवादद्भुतमेत्यर्थः ॥ अवयेति अवधायते इत्यवया 'आतोनुपसर्गेक'
इति कः । पश्चाद्वाप अवपूर्वको यातिरेतिश्च ज्ञापनार्थः ॥ १० ॥

सभास्वये भग्नमनेन चापं कीनाशतानद्भरुषा शिलाशैः ।

शौलाशिषारुद्धनताशनाकी पञ्चानने भग्नभये स्वभासः ॥ ११ ॥

अथ स्वयंवरदर्शनार्थं कौशिकेन सह जनकगृहं प्रति गतो रामः तत्र किं
कृतवानित्याह-अये श्रोतः अनेन रामेण सभासु शिलाशैः सह चापं भग्नं
सभासु स्थितासु शिलावद्दृढा जानकी विषयिणी आशा येषां ते शिला-
शाः राजानस्तैः सह चापं भग्नं न केवलं चापं भग्नं राजानो भग्नमनोरथाः
कृता इत्यर्थः । कीनाशतानद्भरुषा कीनाशस्य भावः कीनाशता यमरूपता
तया आनद्धः अभिनिविष्टो रावणस्तस्य रुषा कोपेन प्राचीनवैरातुवन्धनि-
मित्तेन पूर्वं धनुर्द्वर्तुं प्रवृत्तो रावणः धनुषाधः पतितः परं तु न हत इति
रुषा कोपेनेवेत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ गोवर्धनोद्धरणे दंडो छाववं ग्राम

इत्याह पचानन वसिष्ठः कृष्णस्वभास स्वप्रतापाद्वज्रमय नि शक याग
 जरयितु प्रवृत्त सति शैलाशिषाकृद्धनताश नाकी दृष्ट शैलस्य गावर्धन
 स्थाशिषा अभीष्टपूरणेन कृद्धारोष प्रापिता अत एव नता भग्ना हविर्ग्रह
 नेच्छा यस्य तथाविधो नाकी स्वर्गाधिपोऽभूदित्यर्थः । “यो गोवर्धनभूधरं
 जरयितुं लीलां बुजन्मायितं कृत्वा सप्त दिनानि नाचकृदपाद्गोपांश्च योरा
 पदः । यश्चक्रे निजशासने हरिविरिञ्चाखण्डलादीन्सुरानुदंडानपि सोऽव-
 ताज्जगदिदं गोपालराजो हरिः ॥” इति श्रीभागवते दशमस्कंधे ॥ ११ ॥

न वेद यामक्षरभामसीतां कातार का विष्णुजितेऽविवादे ।
 देवाविते जिष्णुविकारता का तां सीमभारक्षमयादवेन ॥ १२ ॥

अथ स्वयंवराधनमागतानां राज्ञां वर्णयन्नाह-यां अक्षरभामसीतां लोको
 न वेद अक्षरमधिच्युतं भाम सौभाग्यं यस्याः सा अक्षरभाम्नी सा चासौ
 सीता च तां न जानातीत्यर्थः । अविवादे विष्णुजिते का तारका विष्णुना
 रामचन्द्रेण जितं विष्णुजितं तस्मिन् विष्णुजिते अविवादे सवेसंमते सति
 का तारका तारकात्वं का प्राप्नोतीत्यर्थः । तारकसंबंधस्तु चंद्रं विनान्येन
 सह न भवति । प्रकृते रामचन्द्रेण सह सीतैव तारकात्वं प्राप्तुमर्हति ना-
 न्येनेत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ गोकुलोपरि क्षुब्धस्यैन्द्रस्य न किञ्चिच्चल-
 तीत्याह-सीम्नो भारः सीमभारः सीमा गिरिमर्यादा तथा भारक्षमश्चासौ
 यादवश्च तेन देवशक्त्या अविते रक्षिते गोकुले जिष्णोर्दिद्रस्य शिलावर्ष-
 णादिविकारता का न कापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तीव्रगोरन्वयत्रायो वैदेहीमनसो मतः ।

तमसो न महीदेवैर्योऽत्रायन्वरगोव्रती ॥ १३ ॥

अथ धनुषि भग्रे सति जानक्या रामो वृत्त इत्याह-सीमा गावः किरण
 यस्य एवंविधस्य तीव्रगोः सूर्यस्य अन्वये वंशं त्रायंते ते अन्वयत्राः सूर्य-
 वंशाभिमानरक्षकाः दिल्लीपादयस्तेष्वार्यः श्रेष्ठः सूर्यवंशालंकरणं रामः वैदे-
 हीमनसो मतः जानक्या मनःपूर्वकं वृत्तः धनुःपणवधेनेत्यर्थः ॥ अथ कृष्ण-
 पक्षः ॥ ब्रह्मसत्त्वं प्रति गतः कृष्णस्तैर्न मानित इत्याह अत्रायन्वरगोव्रती
 कृष्णः अत्र ब्रह्मसत्त्वे आयन्प्राप्तः वरा भाग्यशालिन्यो गाव एव व्रतं परि-
 पाळितत्वेनोपस्थितं यस्यासौ गोव्रती कृष्णः तमसोऽज्ञानान्महीदेवैर्ब्रह्मज्ञानै-
 र्न मानित इत्यध्याहारः ॥ १३ ॥

वेद या पद्मसदनं साधारावततार मा ।

मारता तवराधा सा नन्दसद्मपयादवे ॥ १४ ॥

अथ जानक्याः पारमार्थिकं स्वरूपं वर्णयन्नाह-साधारा मा अवतता
 आधारेण विष्णुना सह लक्ष्मीः अवतारं चक्रे सा का या पद्मसदनं वे-
 पद्ममेव सदनम् अधिवास स्थलं वेद ज्ञातवती अनेन लक्ष्म्याः पुर्णावता

इति सूचित्रम् अथ सा पद्म विष्णोश्चरणकमल तदेव सदन विश्रमस्थल
जानाति ॥ अथ कृष्णपक्ष ॥ अथ कापि गोपिका नन्द प्रति राधाया
पैशुन्य वदति भो सन्नप गृहाधीशनन्द सा तव राधा सति तच्छब्देन
विदितवृत्तान्तेति सूचितं तथा यादवे वैव कृष्णे मारता मदनरूपता इत्येवं
समाचारोस्ति अनेन कृष्णस्य वयःसम्बन्धिनी वर्णिता भवति ॥ १४ ॥

शैवतो हननेऽरोधी यो देवेषु नृपोत्सवः ।

वत्सपो नृषु वेदे यो धीरोऽनेन हतोवशैः ॥ १५ ॥

अथ ईश्वरस्य धनुर्भङ्गमाकर्ष्य परशुरामोऽभ्यगादित्याह-नृपोत्सवः
शैवतां हनने अरोधी नृपस्य आगतस्य दशरथस्योत्सवो यस्मात्सन्तपो
त्सवो रामः शिवस्य पक्षपातीति शैवः परशुरामस्तस्माच्छैवतः हनने
कोपाभिर्भावेऽप्यरोधी न रोधं प्राप्तवान् अकुण्ठितशक्तिरासीदित्यर्थः ।
विमानस्थितेषु देवेषु पश्यत्सु सत्सु ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ अथ कृष्णस्वरूप
धेतुकवधं चाह-यः वेदेऽस्ति वेदे प्रतिपादितोऽस्ति स नृषु वत्सपोऽभूत्
अनेन वत्सपेन कृष्णेन धीरो धेतुकः अवशैः असाध्यैस्तज्जातीयैरन्यैः
सह हतो मारित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

न गोपगोसि क्षर मे पिनाकेऽनायोऽजने धर्मधनेन दानम् ।

न दानने धर्मधने जयो ना केनापि मे रक्षसि गोपगो नः ॥ १६ ॥

अथ परशुरामैरामं प्रति सन्नोदं वदति भो क्षर नक्षर मे पिनाके त्वं
न गोपगः अस्ति यद्यपि त्वया जीर्णं धनुर्भङ्गं तथापि मदान्ते धनुषि नगस्य
पर्वतस्योरसमीपे गच्छतीति नगोपगः । पाषाणस्तनुव्योसि मदीयधनुषो
तिशुक्त्वेन निश्चेष्टो भवसीत्यर्थः । एवमेतादृशं त्वयि जनकेन यत्कन्या-
दानं कृतं तदयुक्तमित्याह-धर्मधनेन कन्यालक्षणं न अजने यद्दानं स
अनायः अजनोऽदानपात्रम् एवं अदानपात्रे त्वयि यद्दानं कृतं स अनायः
नयो नीतिस्तत्सम्बन्धी नायः न नायः अनायः अनौचित्यित्यर्थः । अथ कृष्ण-
पक्षः ॥ दैत्यवधं दृष्ट्वा नन्दः कृष्णं स्तौति भो कृष्ण त्वं नन्दानने नासि नन्द
एव आनने सुख्यो यस्मिन्गोकुळे तस्मिन् ना पुरुषः परमात्मा अस्तिबल
वत्त्वात् अत एव किलक्षणे नन्दानने धर्मधने जन्मान्तरीयधर्मैरजितम् ।
तस्मिन् तथा नः अस्माकं जयोपि त्वमेवासि केनापि सुकृतविगकेन
गोपगः गोपविशेषेण वर्तमानः सन् मे इति मां रक्षसि ॥ १६ ॥

ततान दाम प्रमदा पदाय नेमै रुचामस्वनसुन्दराक्षी ।

क्षरिदक्षुं न स्वमचारु मेने यदाप दाम प्रमदा नताऽतः ॥ १७ ॥

अथ रामं राज्याधिकारिणं दृष्ट्वा कैकेयी सापत्नभावं दर्शयतीत्याह-आम-
स्वना अपरिपक्ववचना तथाविधा सुन्दराक्षी कैकेयी पदाय राज्यमाप्तये

यद्दामनिर्वन्धकारणं ततान् विस्तारयामास स्वपुत्राय राज्यं देयमिति
 दशरथाय निर्वन्धं चकारेत्यर्थः । आमस्वनेति पदेन नैव मातृकृत्यमिति
 सूचितम् । अथ कथं दामं ततानेत्याह इमे वृक्षा न हत्वा दीप्या इमे
 रामादयः पदयोग्या न भवन्ति तथा तस्याः किं लौकिकं भवं नास्तीत्याह
 प्रमदेति प्रकृष्टो मदो गर्वो यस्याः सा तथा ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ अथ कदा-
 चित्कृष्णेन दधिभांडे भग्ने दुग्धनाशे जाते यशोदायाः अतिश्रमोभूदित्याह
 प्रमदा यशोदा क्षीरासकाशादसुं माणमपि स्वकीयं न मेने यथा क्षीरे
 ममता तथा प्राणे माभूदित्यर्थः । अथ कृष्णवन्धनार्थं यद्दाम आप प्राप
 मदन्वाह कार्यक्षमं न भवतीति मेने अतः दामपूरणहेतौनेता नम्रा परि-
 आन्ताभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

नामितो मत्तसूत्रामा शापादेषविगानताम् ।

तां नगाविषदेऽपाशा मात्रासुत्तमतोमिता ॥ १८ ॥

अथ वनवासार्थं रामे प्रस्थिते सति अद्वत्योद्धरणप्रसंगमाह-मत्तसू-
 त्रामा ताम् इतः प्राप्तः मत्तः काममोहितः सूत्रामा इन्द्रस्तां प्रति मखिद्धाम्
 हृत्वां प्रति गतः 'सूत्रामा गोत्रभिद्वज्री' इत्यमरः । तथा एष सूत्रामा इंद्रः
 शापाद्विगानताम् इतः गौतमकृतात् विगानतां सहस्रभगत्वादिलक्षणां
 प्राप्तः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ पूर्वश्लोके यशोदया कृष्णः दाम्ना बद्ध इति
 निरूपितं तत्र यमलार्जुनोन्मूलनप्रसंगमाह तां व्यवस्थामनुभूय नगा-
 विषदे कृष्णे सति यशोदामात्रासु अपाशा तथा उत्तमतोमिता अभूत् न
 गच्छतस्तौ नगौ स्थावरी वृक्षौ यमलार्जुनौ ताभ्याम् अविषममृतं मोक्षः
 तत्प्रदे कृष्णे सति यशोदा मात्रासु दधिदुग्धादिविषयेषु अपाशा अनिर्वन्धा
 सती उत्तमतः अलौकिककर्म कर्तुः कृष्णान्विता समर्पाद्भूत् ॥ १८ ॥

नासावद्यापन्नपाज्ञाविनोदी धीरोनुत्था सस्मि-

तोऽद्याविगीत्या । त्यागी विद्यातोऽस्मि सत्यानु-

रोधी दीनोविज्ञापात्रपद्यावसाना ॥ १९ ॥

अथ शूर्पणखायाः प्राप्तायाः नास्तिकानिकृतनं कृतमिति शाङ्गिनीछंद-
 साह शूर्पणखा तावन्नासावद्यापन्नपास्ति नासा नास्तिका तस्या अवधं
 विगानं छेदलक्षणं तत्र अपन्नपा निर्लेजास्ति लक्ष्मणस्तु आज्ञाविनोदी
 आज्ञया रामाज्ञया विनोदो यस्यास्तीति विनोदी तथा धीरः उदात्तः श्रीरा-
 भस्तु न्याया शूर्पणखाकृतया स्तुत्या उपाळंभेन अद्याविगीत्या अकीर्ति-
 ख्यापनेन सस्मितोभूत् ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ नारदशापादुन्मोचिताभ्यां
 पुत्रैरपुत्राभ्यां स्तुतः कृष्णस्तौ प्रसि स्वरूपमाह-अहं विद्यातः ज्ञानवस्त्यागी

ज्ञानमदोस्मि तथा सत्यानुरोधी सत्यं परब्रह्म तत्र अनुरोधोऽप्यासक्ति-
र्यस्य स तथा लोकस्तु दीनः विषयमुखासक्तोस्ति अविज्ञा अविद्या तु
पात्रपक्षावसाना पात्रं ज्ञानपात्रं मद्भक्तस्य यथा पद्धतिज्ञानमार्गेनिष्ठत्वं तेनै-
वावसानं नाशो यस्याः सा तथोक्ता एवं सति शापनिर्मुक्तिः क्रियत
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

संभावितं भिक्षुरगादगारं याताधिराप स्वनयाजवंशः ।

शवं जघान स्वपराधिताया रंगादगारक्षुभितं विभासम् ॥ २० ॥

अथ पंचवटीवने सपरिग्रहे रामे कृताधिवासे सति किञ्चिदपूर्वं ज्ञात
मित्याह-भिक्षुः संभावितमगाग्मगात् भिक्षुरूपधरो रावणः संभावितं
पूर्वं निर्मायकत्वेन ज्ञातम् अगारं पंचवटीस्थलम् अगात् ततः स्वनयाज-
वंशः याताधिः सन् आप सुतराम् अनघः निष्पापः एवंविधोऽजवंशो ब्रह्म-
वंशो रावणः यातो गतः आधिश्रिता यस्य जानकीं दृष्ट्वा निश्चितः जानकी
माप निष्पापवंशोत्पन्नोऽप्येतादृशं निघ्नं पापकर्माऽकरोदित्याश्चर्यादिति
सूचितम् ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ पूर्वोपक्रांतः कृष्णो रंगाद्रंगस्थानात्सका-
शात् एवं चितया पूर्वमेव गतप्राणं कंसं जघान किंभूतम् अगारक्षुभितं
अगारं राजकीयपरिवारस्तस्मिन् क्षुभितं सक्रोधम् एष चाणूरयाती
कृष्णो बहिः कथं न निःसार्यत इति पुनः किंभूतं विभासं विच्छाद्य
गतकान्तिं सखो मृत्तिचिह्नयुतमित्यर्थः । अथ कस्माद्धेतोर्जघानेत्याह-
स्वपराधितायाः अपराधिनो भावः अपराधिता सुतरामपराधिता-
तस्यास्तथा पितृनिर्वन्धाग्रहहननपूतनादिकूटरचनादयोऽपराधास्तत्कर्तृ-
त्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

तयानितारस्वनया गतं मा लोकापवादद्वितयं पिनाके ।

केनापि यं तद्विद्वाप कालो मातंगयानस्वरतातियातः ॥ २१ ॥

अथ मृगयापरावृत्तस्य रामस्य जानकीमपश्यतो निर्वेदमाह-तया मा गत
तया जानक्या मेति धिक् सृषैव गतं निष्क्रांतम् अथ सा स्वतो न गता
बलात्कारेण नीता भविष्यतीत्याह किंभूतया अतितारस्वनया उच्चैरा-
क्रोशमानयापि एवं तस्यां गतायां पिनाके लोकाण्वादद्वितयं जातं
पिनाके पुरुषार्याधिष्ठाने लोकापवादद्वितयम् अज्ञानेन मृगपृष्ठतो धावनं
स्त्रीहानिश्चेति अपवादद्वितयं जातमित्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कंसहन-
नात्पूर्वं रंगमाह-यं कंसं केनापि प्रकारेण कालः कृतांतोपमः कृष्णः
अवाप ननु परब्रह्मस्वरूपस्य कृष्णस्य कंसद्वेषः कथमित्याह किंभूतः
कालस्तद्विस्तृप्तस्थितं कंसनिबधनं वेत्तीति तद्वित् अथ स कः प्रकारस्त-
माह किंभूतः कालो मातंगयानस्वरतातियातः मातंगः कुवळयापी-

हस्तस्य याने धावने स्वरश्च तद्व्याक्रोशस्तमतिर्लघ्वं यातः कुबलश-
पीडं क्रोशंतं मारयित्वा रंगं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

शवेऽविदा चित्रकुरङ्गमाला पंचावटीनर्मनरोचते वा ।

वातेचरोऽनर्मनटीव चापं लामागरं कुञ्चिदाविवेश ॥ २२ ॥

अथ रामस्य पुनर्जानकीं प्रति निवेदोक्तिमाह-भो जानकि अविदा
अज्ञानेन मया तत्पंचावटीनर्मन रोचते वा येन त्वं गतासीत्यर्थः । अथ
तदेवाजानं प्रकटयन्नाह शवे शवमिवे राक्षसे चित्रकुरंगमालास्तीति माया-
मृगमजानता मयेत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कृष्णस्य सामर्थ्यं कंसहनना-
त्पूर्वमेव प्रकटीभूतमित्याह यः कृष्णः वाते वात्या भूतदैत्ये लृणावर्ते अचरः
अचलोऽभूतथा लामागरं कुञ्चिदाविवेश लामा दृतना तस्याः गरं विषं
नर्मैव क्रीडामावमिव कुञ्चिदाविवेश न कृष्णे अनेन बाल्ये एतावन्तं पुरु-
षार्थं कृतवान्किं पुनर्यौवने इति सूचितम् एवमेतदुभयं सदृष्टांतमाह कि-
मिव नर्मनटी नर्तेकी चापं भ्रूभंगमात्रं दर्शयति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

नेह वा क्षिपसि पक्षिकन्धरामालिनी स्वमनमत्त दूयते ।

ते यदुत्तमतम स्वनीलिमाराधकं क्षिपसि पक्षिवाहने ॥ २३ ॥

अथ जानकीं स्कंधे गृहीत्वा सारवरं निर्गतस्य रावणस्य जटापुत्रा साकं
संगाभूदिति रथोद्धतयाह-जटापुः रावणं प्रति वदति भो स्वमतमत्त इयं
मालिनी दूयते स्वमतं स्वाग्रहस्तेन मत्त उन्मनः स्वाग्रहमेव करोषि पर-
कीयविचारं न शृणोषि असावधानत्वादित्यर्थः । मालिनी अतिसुकुमारा
जानकी दूयते क्लेशं प्राप्नोति किं भूता पक्षिकंधरा पक्षिणि स्वपक्षपातिनि
मयि कंधरा प्रत्या यस्याः सा ताम् इह मरस्थाने न क्षिपसि वा न मुंचसि
वा तर्हि संग्रामेण मोचयिष्यामीति तात्पर्यार्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कंसवधे
कृते उद्धवाकुरादयः कृष्णं स्तुवंति भो यदुत्तमतम स्वनीलिमाराधकं
स्वस्य नीलिमा तम् आराधयतीति स्वनीलिमाराधकं पुरुषं ते पक्षिवाहने
क्षिपसि यदुषु उत्तमतम श्रेष्ठतम एवदनुभृति कुर्वाणं पुरुषं ते पक्षिवाहने
गरुडः तस्मिन् क्षिपसि आरोहयसि गरुडारुहं कृत्वा वैकुण्ठं प्रति नय-
सीत्यर्थः । एवमपरोक्षभाधनया एतत्फलं कंसस्य श्रीमत्साक्षात्कारे प्रकृ-
तस्य मुक्तिरित्यत्र किञ्चिन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

वनान्तथानस्वणुवेदनासु योषामृतेऽरण्यगताविरोधी ।

धीरोऽवितागण्यरते मृषा योसुनादवेणुस्वनयातनावः ॥ २४ ॥

ततो जटापुवचनाजानकीशुद्धिं लब्ध्वापि दक्षिणतश्चलितस्य राम-
स्थावस्थामाह स रामः योषामृते वनान्तथानस्वणुवेदनासु अरण्यगताविरो-
धी अभूत् योषां जानकीं विनावतां तेषु यानं परिभ्रमणं तत्र महाक्लेशप्राप्ता-

अपि सुतरामणुवेदनासु विवेकेन लक्ष्मणकृतेन सांस्वनेन च इषाकृशण-
जातेषु सत्सु अरण्यगता वानराः अविरोधिता मित्राणि वयस्याः यस्य
स्त्री वेदनासूक्ष्मतासु सतीषु वानरैः सह सख्यं यज्जातं तेन विश्रांतिरभूदि-
त्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कृष्णे विहाय गोकुलं मथुरां गते सति विरह-
खिन्ना गोप्यो मिथः प्रोञ्जुरित्याह-अगण्यतरे धीरः वः अविता इति मृषा
गणयितुं योग्यं गण्यं नगण्यम् अगण्यम् अस्माभ्यं कुञ्जया सह रतं
तत्र धीरः निर्लज्जत्वेन प्रवृत्तः कृष्णः वः अविता पुनर्गोकुलमागत्य
रक्षिष्यतीति मृषा अस्मत्त्वं तत्कुतः सुनादवेषुस्वनयातनां किं न स्म-
रतीत्यप्याहारः सुष्ठु नादो यस्यासौ सुनादः पतादृशः देणुस्तस्य स्वन-
स्तेन कृतां यातनां दूराद्रेणुस्वनमाकर्ण्य यावत् कृष्णदर्शनं तावत्पर्यन्तं या-
यातना विरहदुःखमस्माकं किं पुनस्तस्मिन् परदेशं गते सति किं न
स्मरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

किंतु तोयरसापम्पा न सेवानियतेन वै ।

वैनतेयनिवासेन पापं सारयतो नु किम् ॥ २५ ॥

अथ पूर्वश्लोके अणुवेदनास्विति पदेन महति दुःखे सति कथं विश्रां-
तिरित्याह-पम्पातोये रसः स्वादुता यस्याः सा तोयरसा एवं विधा पंपा
किं नास्ति अस्त्येवेत्यर्थः । तथा वै इति निश्चयेन नित्यनियतेन हनुमता
सेवा किं नास्ति अस्त्येव एवमुभयथापि रामस्य विश्रांतिर्विरहदुःखेऽप्यासी-
दित्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ गोप्य उद्धवं परिदृशन्ति वैनतेयनिवासेन
गण्डनिवासेन कृष्णा पापं सारयतो दूरीकुर्वतः पुष्पस्य किंतु वाच्य-
मित्यप्याहारः कृष्णोपासनया निष्पापस्त्वं कथमस्मान् प्रतारयसीळि
सूचितम् ॥ २५ ॥

स नतातपहा तेने स्वं शेनाविहिताऽऽगसम् ।

संगताहिविनाशे स्वं नेतहापततान सः ॥ २६ ॥

अथ वालिना हतदारः सुग्रीवो रामं शरणं प्रयात इत्याह-स नतात-
पहारामः शेन स्वं तेने नतस्य नम्रस्य शरणागतस्य आतपं सन्तापं हन्ती-
ति तथाविधो रामः शेन सुखेन स्वं तेने आश्वासजनितसुखेन स्वं स्वकीयं
सुग्रीवं तेने विस्तारितवान् । न विहितं न संपादितं आगः अपराधो येन
तथा निरपराधत्वेनाविहितागसमिति सूचितमित्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥
उद्धवः गोपिकां प्रति कृष्णस्याश्रितपक्षपातं वदति स नेता नियन्ता
कृष्णः इह सरस्वतीतीरसंस्थानं नन्दे सकंटके आप प्राप सङ्गताहिविना-
शे स्वं जनं ततान सङ्गतः प्रातः योऽहिः सर्पस्तस्य विनाशे कृते सति

हृषकीयं जनं भोऽकुलस्थितं दत्तान विस्तारयामास नन्दं निधनशङ्कया
शुभं विस्तारितवान् स किं भवतीमुपेक्षत इति सूचितम् ॥ २३ ॥

कपितालविभागेन योषादोऽनुनयेनसः ।

स नये न तु दोषायो नगेभाविलतापिकः ॥ २७ ॥

अथ वालिनं हत्वा सुग्रीवपत्नीं सुमोचेत्याह स रामः अनुनयेन प्रीत्या
कपितालविभागेन योषादोऽभूत् कपिवाली ताळाश्च तत्रक्षकास्तेषां विभा-
गेन लिङ्गदेन योषां ददातीति योषादः योषां सुग्रीवपत्नीं दत्तवान् ॥ अथ
कृष्णपक्षः ॥ गोपिका वदन्ति ॥ स कृष्णः नये नीतिप्रामे नस्ति तु इति
वितर्कं किंतु दोषायोस्ति दोषाणां दुःखानां आयः प्रामिर्यस्मान्स तथा
पुनरायास्पृशीतिचेन्न । कुतः यथा नगे भाविलतापिकः नगे पर्वते भाविनी
या लता चह्नी सहकारशास्त्रा तत्र पिकः पिकतुल्यः यथायमसंभावितार्थः
तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥

ते सभा प्रकपिवर्णमालिका नाल्पकमसरमम्रकल्पिता ।

ताल्लिकममरसमकल्पनाकालिमार्णवपिकमभासते ॥ २८ ॥

अथ वालिपुत्रः अङ्गदो रामं प्रति वदति भो राम ते सभा प्रकपिवर्णमा-
लिकास्ति प्रकृष्टा ये कपयो चानरास्तेषां ये विचित्रवर्णस्तेषां माला यस्यां
सा तथा नानाविधवानरश्रेणीसंपन्ना सा तु अल्पकमसरं यथा भवति तथा
अल्पसंख्याकाः परन्तु मम्रकल्पिता नास्ति मम्रे आकाशे मेषपण्डुलपर्यन्तं
वा नास्ति अनेनरक्षःपंक्तिः आकाशे प्रकल्पितास्तीत्यर्थः । अथ कृष्णपक्षः ॥
गोपिकास्तावदन्योपदेशेन पिकं प्रति वदन्ति भो कालिमार्णवमालिन्य-
षमुद्रपिकं कोकिला त्वयि ताल्लिकममरसमकल्पना प्रभासते तस्ये भवं
ताल्लिकं सुरतं तस्य म्रमस्तत्र यो रसः स तस्य कल्पना प्रभासते स्वप्ने
सुरतम्रमे यावान् रसः स एव त्वयि भासते न आक्षादस्मत्सुरतमुखं तत्
तव स्वप्नेपि दुर्लभमित्यर्थः ॥ २८ ॥

रावणेऽक्षिपतनत्रपाननेनाल्पकममणमक्रमातुरम् ।

रंतुमाक्रमणमम्रकल्पना तेनपात्रनतपक्षिणे वरा ॥ २९ ॥

अथ रावणो यद्यपि सकलसैन्यसन्नाहवानस्ति तथापि तत्र वीरलक्षणं
नास्तीत्याह-रावणे अक्रमातुरं यथा भवति तथा अक्षिपतनत्रपानने सति
अल्पकममणं न भविष्यति ॥ न क्रमः अक्रमः परस्त्रीद्वरणादिकस्तेन आ-
तुरं यथा स्यान्तथा अक्षिपतनं रामस्य दृष्टिपातस्तेन या त्रपा लज्जा तथा
रावणे ममे सति पर्याकुलतया यद्भ्रमणं चित्तभ्रमः किं न भविष्यति भूया-
देव अदो वीरव्रतमतिक्रम्य पापं कृतवतो मम जयो नास्त्येवेति लज्जया
कृत्वा चित्तस्यैव किं त्रासो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ लज्जवो

गोपिका प्रति वदति भो गोप्य तेन आक्रमणं दैत्यनिबहणादिकं तथा
अध्वत्कल्पना मेवश्यामता च दन्तु कीडार्थमवलम्बिता तस्यानामेन तस्य न
किमपि प्रयोजनं तत्र तेन कारणेन सा मेवश्यामता पात्रनतपक्षिणे वरा ।
पात्रे नताः पात्रनताः पुरुषास्तेषां पक्षो यस्य स तत्पक्षी तस्मै कृष्णाय वरा
कल्पिता भक्तानां ध्यानगोचरत्वायेत्यर्थः तथा च भवतीनां ध्यानगोचरेनैव
कृतार्थत्वमस्तीति सूचितम् ॥ ३९ ॥

दैवे योगे सेवादानं शंका नाये लंकायाने ।

नेयाकालं येनाकाशं नंदायासे गेयो वेदैः ॥ ३० ॥

अथ सीताशुद्धमर्थमादिष्टो हनुमान् रामं प्रति विष्णु-मालयाह-अये श्री
राम लंकायाने लंकां प्रति गमने शंका नास्ति कुतः यतो दैवे योगे सेवा
दानं जातमस्ति देवसंबन्धी देवस्तस्मिन् तच्च योगे या सेवावलम्बितास्ति
अतो लंकागमने त्वत्सेवाया एव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥
पुनरुद्धवः कृष्णं स्तौति स कृष्णः नंदायासे नंदव्रजेऽभूत् स कः प्रेत
आकाशं नेयाकालं नेतुं संहर्तुं योग्यो नेयः आ स्वयंतात् कल्पयति तत्
एवंविधमाकाशं काले आकाशादिकमपि संहर्तुं क्षमस्त्वय भवतीनां
स्वारः श्रमः क्रियानित्यर्थः । किंभूतः वेदैः नेयः गार्तु योग्यः । विष्णुमालया
लक्षणम् “मो मो गो गो विष्णुमाला” इति ॥ ३० ॥

शंकावज्ञानुत्पल्लवावकाशं याने नद्यामुममुद्याननेया ।

याने नद्यामुममुद्याननेया शंकावज्ञानुत्पल्लवावकाशम् ॥ ३१ ॥

अथजानकीशुद्धिं कृत्वा परावृत्तो हनुमान् रामं प्रति वदतीति समाश-
रया शालिन्याह हे राम ! सा जानकी उग्रमतिक्रुशं यथा भवति तथा नद्यां
कुल्यायाम् उद्याने नेया उद्याने कीडावने नेतुं योग्या नेया अस्ति तथा
सीता कृत्रिमछरिदुपकंठे उद्यानेस्तीत्युक्तमित्थं त्वं रावणद्वय कीडावने
गंतुं कथमवकाशं लब्धवानित्याह याने प्रयाणकाले अनुज्ञावकाशं यथा
भवति तथा शंकावज्ञानुत्पल्लवावकाशत्वेन शंकावज्ञे नृद्विते
तथा शंका राक्षसभयं तत्कृतावज्ञा जंबूवनपाळादिकृता तदुभयं मया
निराकृतमित्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ गोकुलात्परावृत्त उद्धवः कृष्णं प्रति
वदति भो कृष्ण उद्याननेया कापि गोपिका नद्यां याने उग्रमतिक्रुशं यथा
भवति तथा तिष्ठति या त्वया पूर्व स्कंधोपरि धृत्वा उद्याने प्रति प्रापिता ।
तर्हि तस्या दयितदेवरादयः किं न संतोष्याह हे कृष्ण ! सा गोपिका अहं
पुनरागमिष्यामीति श्रीमदनुज्ञया लब्धावकाशं यथास्वान्तया शंकावज्ञा
सती तिष्ठति शंकाया दयितभयस्य अवज्ञा अवगमना यस्य सा दयितदेव-
रादीनां शंकाभयं तथा तत्कृतविकाराद्यविगणन्य प्राणावशेषा तिष्ठति एवं
एवैकया विनाश्याः सर्वा अपि मया संतोषिता इत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥

आदिदेश द्विसीतायं यं पाथोयनसेतवे ।

वेतसेन यथोपायं यन्तासीद्विशदे दिवा ॥ ३२ ॥

अथ समुद्रं नियम्य लंकां गंतुं शक्तोपि रामः शुद्रवानस्कौतुकं द्रष्टुं सेतुबन्धार्थमादिदेशेत्याह-वेति अथवा स रामः यं कंचिद्दामरं पाथोयनसेतवे आदिदेश पाथसासुदकानामयनं यस्मिन् पाथोयनः समुद्रस्तस्य सेतवे सेतुबन्धायादिदेश आज्ञापयामासु किमर्थं परं द्विसीतायं यथा स्यात्तथा द्वयोः सीतयोः समाहारो द्विसीतं तस्यायः प्राप्तिः किं पुनरेकसीताल्लब्धिः अपरं सेतुबन्धाख्यं पुरुषार्थं सीताद्वयलाभो भविष्यतीत्युन्साहेनादिदेशेत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कंसो हते मातामहायोपसेनाय राज्यं दत्त्वा स्वयं तत्सैन्यपतिर्बभूवेत्याह स कृष्णः यथोपायं वेतसेन यन्तासीत् यथोपायं राज्ञोतीतिनतिक्रम्य वेतसेन वेदधारत्वेन नियन्तासीद्व विशदे दिवा समुद्रतोपलक्षिते दिवा दिवसे ॥ ३२ ॥

वायुजोलुमतो नेमे संग्रामेऽरवितोऽह्नि यः ।

वह्निनो विरमे ग्रासं मेनऽतोऽमनुजो युवा ॥ ३३ ॥

अथ राक्षसैः सह संग्रामोपस्थितः श्रीरामो हनुमत्प्रशंसामाह हे वानराः वः इति युष्माके मध्ये अरवितः अह्नि वा संग्रामे उपस्थिते सति वायुजोऽनुमतः नास्ति रविर्यस्मिन्तत् अगतिरस्मिन् राजावित्यर्थः । अह्नि रात्रौ वा संग्रामे उपस्थिते सति हनुमानेव अनुमतः संमतः रात्रौ दिवा वा मायाविभिः सह संग्रामे वायुपुत्र एव निर्वाद्यिष्यतीत्युक्तं भवति इमे सर्वे वानराः नानुमताः न संमताः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥ कंसादिहनने राज्यस्थापने वा कृष्णस्य किं चित्रं वर्णनीयमित्याह-अतः परं यः विरमे ग्रासे सति वह्निनः । वह्निमेव ग्रासं भक्षत्वेनोपस्थितं मेने अमनुजः देवः सन् युवा पराक्रमी तत्र न किमपिचित्रमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

क्षताय मा यत्र रघोरितायुरंकानुगानन्यवयोऽयनानि ।

निनाय योऽन्यनगालुकारं युतारिघोरत्रयमायताजः ॥ ३४ ॥

अथ रामरावणयोर्युद्धप्रसंगे वानरैर्व्याकुलितो रावणो रामेण सह न प्रभावमगादित्याह-यत्र अंकानुगानन्यवयोयनानि सन्ति तत्र इत्यायुः रघोः क्षताय माभूत् अङ्गमनुगच्छन्ति ते अंकानुगाः शरणं गता वानरास्तेष्वनन्यं वयः जन्म येषां ते अनन्यवयसः सुग्रीवहनुपदादयस्तेषामयनानि संग्रामे व्यूहप्रवेशपरिस्तरणानि यत्र तत्र इत्यायुर्देशास्त्यः रघो रामचन्द्रस्य क्षताय शस्त्रादिभिर्घाताय मा न समर्थोऽभूत् प्रथमतो वानरैरेव व्याकुलीकृतः रामेण सह योद्धुमल्लब्धावकाशोभूदित्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥

वृंदावने कृष्णो दैत्यानवधीदिशुक्तं तत्र त्रयमतिभयानकं हतमित्याह-य
आयताक्षः कृष्णः युतारिघोरत्रयं मुक्तिं निनाय । युताः योगं प्राप्ताश्च ते
अरयश्च तेषु घोरत्रयं निनाय प्रापितवान् पूतना अघासुरः केशी चेति
भयानकं त्रयं स्वांतिके प्रापितमित्यर्थः । अथ भयानकमेव व्यनक्ति
किंभूतं घोरत्रयं वन्यनगानुकारं वने स्थितः वन्यः स चासौ नगः पर्वतस्त-
द्भद्रनुकारो यस्य स तथा अतिप्रचंडमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तारके रिपुराप श्रीरुचा दाससुतान्वितः ।

तन्वितासु सदा चारु श्रीपरा पुरि के रता ॥ ३५ ॥

अथ सपरिवारस्य रावणस्य तारके परब्रह्मणि प्रवेशोऽभूदित्याह-
रिपुः श्रीरुचा तारके भाव रिपुः रावणः श्रीमोक्षलक्ष्मीः तस्याः रुची-
मिः प्रकाशस्तेनेत्यर्थः । किंभूतः दाससुतान्वितः दासाश्च कुंभकर्णादयः
सुता ईद्रजिदादयस्ते सर्वेऽपि तारकं ग्रामा इत्यर्थः ॥ अथ कृष्णपक्षः ॥
सदा चारु यथा स्यात्तथा तन्वितासु गोपीषु श्रीपरा पुरि के रता आसीत्
तनुना शरीरेण इतासु प्राप्तासु गोपिकासु मध्ये श्रियः लक्ष्म्याः परा श्री-
द्विर्तायलक्ष्मीरिव सैरंध्री पुरि मथुरायां के परब्रह्मणि कृष्णे रतासीत् गो-
कुले कृष्णविरहेण तदाभ्याननीतासु सतीषु मथुरायां कृष्णस्य सैरंधरा
साकं गार्हस्थ्यमभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

लंका रंकागाराध्यासं याने मेया काराध्यासे ।

सेव्या राका यामे नेया संध्या रागाकारं कालम् ॥ ३६ ॥

इति दैवज्ञसूर्यसूरिविरचिते रामकृष्णविलोमकाव्ये समाप्तम् ।

अथ रावणे सपरिवारे हते सति लंका हतप्रभाऽभूदिति विद्युन्मालयाह-
याने रामागमने सति लंका रंकागाराध्यासं यथा स्यात्तथा मेयाऽभूत् लं-
कानगरी रंकस्यागारं रंकागारं तस्य अध्यासो भ्रमस्तेन ज्ञातुं योग्याभूत् इयं
लंका तु कस्यचिद्रंकस्य अगारमिति भ्रमेण ज्ञाताभूदित्यर्थः । कस्मिन्
सति काराध्यासे सति कारा बंदीगेहं तस्य अध्यासे अविस्तारे सति कारा-
विस्तारं निर्भिद्य बंदीभूतेषु देवेषु निर्मोचितेषु सत्स्वित्यर्थः ॥ अथ कृष्ण-
पक्षः ॥ पूर्वं सैरंधरा साकं कृष्णस्य गार्हस्थ्यमभूत्तत्र दृष्टान्तामाह-सेव्या
सेवितुं योग्या सेव्या अतिरमणीयमभूदित्युक्तं सैरंध्री यामे संयोगावसरे
कालं मेघश्यामं कृष्णं प्रति नेया नेतुं योग्या नेयाऽभूत् अत्र योग्यपदेनोभयोः
संयोगे शोभातिशयः सूचितः का कमिव राका संध्या रागाकारमिव पूर्ण-
चंद्रोदयोपलक्षिता राकासंध्याकारं प्राप्य यथा शोभातिशयशालिनी
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

गोदावरी ब्रह्मगिरे सकाशात् समापिता प्रागुदधि प्रयत्नात् येन
 त्रिषणा सापि पुन प्रतीपमानेतुमद्रि प्रभवेत् किमेताम् १ एव विलोमा-
 सरकाव्यकर्तुर्भूयांसमायासमवेक्ष्य तज्ज्ञाः । जानन्तिमां चित्रकविस्व-
 लोमां देवज्ञसुयोभिधसंप्रदिष्टाम् २ श्रीमन्मंगलमूर्तिमार्तिशमनं नत्वा
 विदित्वा ततः शब्दब्रह्ममनोरमं सुगणकजानाधिराजात्मजः । यद्ग्रन्था-
 व्ययनैर्विनेयनिवहोऽप्याधार्यचर्यामगात्सोऽहं सूर्यकविर्विलोमरचनं काव्यं
 करोम्यद्भुतम् ३ छंदःपूरणमुत्क्रमक्रमविधौ साकांक्षता यत्पदे
 त्वारंभाच्चरिते क्रमोऽपि सुतरामेतावन्नं दुर्गमम् । एव सत्यपि
 मन्मतिः कियदपि प्रागल्भ्यमाख्यते तत्सर्वं गुणिनः क्षमंतु यद्दोषं यूपं
 अमज्ञाः स्वयम् ४ कदाचिदपि सत्तरेत्कृतिपरो नरो नीरर्थि कथंचिदपि
 धावति प्रवरधामधाराध्वनिः । ऋतेऽप्यतिविशारदाम्बुरशाखातुग्रहं
 विलोमकविता कृती लुकविधीरधारा भवेत् ५ भागीरथी रामकथातिरम्या
 कालिंदिका कृष्णकथा मनोज्ञा । सरस्वती सूर्यकवेस्तृतीया स्नातुं प्रयागे-
 ऽत्र मतिः कवीनाम् ६ अमाक्षरात्रिर्विषमाक्षरार्था द्वेधा भवंद्व्यस्तकवि-
 त्वलीमा । समानभिन्नार्थतया द्विधाच भिन्नाक्षरार्था च भवेद्वितीया ७
 अथ कवित्वपरिभाषापिंगलादौ कथिता । अध्याहारो यत्तदोर्वा क्रियायाः
 प्रादायन्ते वा विसर्गोऽविसर्गः । कुत्राप्युक्ता लक्षणा व्यञ्जना वा विधादेता
 चित्रकाव्यातुपूर्वाम् ८ नैकाक्षराणिच्छंदोक्तिर्नात्र सिद्धाभिधानकम् ।
 नैव व्याकरणलिष्टं द्राक्षाशकोऽथ केवलम् ॥ ९ ॥

इति दैवज्ञमूर्यभूरिविरचिता रामकृष्णविलोमकाव्यटीका समाप्ता ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

जैमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीवेंकटेश्वर” स्टीम् प्रेस-मुंबई.